

Tilburg University

Marktwerking en publieke belangen

Oosterhuis-Blok, M.J.C.

Publication date:
2020

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Oosterhuis-Blok, M. J. C. (2020). *Marktwerking en publieke belangen: Een analyse vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring*. [, Tilburg University, Theologische Universiteit Kampen]. Proefschriftenmaken.nl.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Marktwerking en publieke belangen

Een analyse vanuit het neoliberale denken
en de beginselen van subsidiariteit
en soevereiniteit in eigen kring

Mathilde Oosterhuis-Blok

Marktwerving en publieke belangen

**Een analyse vanuit het neoliberale denken
en de beginselen van subsidiariteit
en soevereiniteit in eigen kring**

Mathilde Oosterhuis-Blok

Copyright © M.J.C. Oosterhuis-Blok, 2020

ISBN 9789077854082

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, digitaal, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Gedrukt door ProefschriftMaken || www.proefschriftmaken.nl

Marktwerving en publieke belangen

Een analyse vanuit het neoliberale denken
en de beginselen van subsidiariteit
en soevereiniteit in eigen kring

Academisch proefschrift

ter verkrijging van de graad van Doctor
aan de Theologische Universiteit Kampen
op gezag van de rector, prof.dr. R. Kuiper

en

Tilburg University
op gezag van de rector magnificus, prof.dr. K. Sijtsma,

in het openbaar te verdedigen ten overstaan van een door de
Colleges van Promotie aangewezen commissie

op vrijdag 28 februari 2020 om 15:00 uur

in de Lemkerzaal,
Broederstraat 16, te Kampen

door

Mathilde Joanne Cornelia Oosterhuis-Blok
Geboren op 28 oktober 1979 te Zeist

Promotores

Prof.dr. R. Kuiper (Theologische Universiteit Kampen)

Prof.dr. J.J. Graafland (Tilburg University)

Beoordelingscommissie

Prof.dr. E.P.N.M Borgman (Tilburg University)

Prof.dr. A.L.Th. de Bruijne (Theologische Universiteit Kampen)

Prof.dr. J.J. Polder (Tilburg University)

Prof.dr. M.J. Verkerk (Maastricht University)

Sponsored by **S**TICHTING **A**FBOUW **K**AMPEN

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door Stichting Studiefonds Pro Rege

Woord vooraf

Het schrijven van dit proefschrift is een wonderlijk proces geweest. Het eerste deel is geschreven in Sint-Petersburg, Rusland; het tweede deel in Dordrecht en het derde deel in Jakarta, Indonesië. Het proefschrift is afgerond vanuit Driebergen en Zeist. Voor het kunnen schrijven op deze verschillende plaatsen ben ik veel dank verschuldigd aan mensen die met enige regelmaat op Wolter en Tiemen pasten, zodat ik tijd had om te schrijven. Speciaal wil ik noemen: Alvina, Elly, Gerlinda, pak Adih en ibu Sri, en mijn (schoon)ouders. Zonder hen was het niet mogelijk geweest om dit proefschrift af te ronden.

Het schrijven van een proefschrift in het buitenland was niet altijd eenvoudig: er waren geen collega's om mee te sparren, er was in Rusland en Indonesië geen universiteitsbibliotheek met Engelstalige boeken en de gesprekken met Roel en Johan moesten veelal gevoerd worden via Skype waarbij het internet ons nog wel eens in de steek liet. Ik ben veel dank verschuldigd aan alle collega's van Royal HaskoningDHV die boeken voor mij hebben meegenomen in hun koffer, eerst naar Sint-Petersburg en later naar Jakarta. Speciaal wil ik noemen: Theun, Jurriaan, Berte en Hans.

Ik ben tevens veel dank verschuldigd aan mijn promotoren Roel en Johan. Ze hebben mij gestimuleerd om tot een goed onderzoeksvoorstel te komen, hebben mijn hoofdstukken trouw gelezen en van feedback voorzien en hebben mij op veel punten geïnspireerd en ideeën gegeven. Ik wil ook de leden van de beoordelingscommissie bedanken voor hun waardevolle opmerkingen.

De Filosofische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam wil ik bedanken voor de gastvrijheidsovereenkomst gedurende een aantal jaren. Ik wil ook de Stichting Pro Rege hartelijk danken voor hun financiële ondersteuning. Stichting Afbouw wil ik bedanken voor het bekostigen van het drukken van dit proefschrift.

De meeste dank ben ik verschuldigd aan mijn lieve echtgenoot Ekke. Hij heeft me altijd gesteund en gestimuleerd om dit proefschrift te schrijven. Ook onze kinderen Wolter en Tiemen wil ik bedanken. Hoewel ik geprobeerd heb om zoveel mogelijk te schrijven tijdens 'slaap- en schooltijd' hebben ze hun moeder af en toe moeten missen.

Van een geheel andere orde is de dank aan God die mij de gelegenheid, de capaciteiten en de kracht heeft gegeven om dit proefschrift te schrijven.

Mathilde Oosterhuis-Blok
Zeist, januari 2020

Inhoudsopgave

Woord vooraf	v
1 Inleiding	1
1.1 Marktwerving en een zich terugtrekkende overheid	1
1.2 Marktwerving en deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen	3
1.3 Van een normatief algemeen belang naar een materialistisch publiek belang	4
1.4 Neoliberaal visie als voedingsbodem voor vacante verantwoordelijkheden voor publieke belangen	5
1.5 Duiding verantwoordelijkheden voor publieke belangen vanuit Corporate Social Responsibility	6
1.6 De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring	8
1.7 Onderzoeksvragen en bijdrage aan huidige wetenschappelijke inzichten	10
1.8 Onderzoeksopzet	12
2 Publieke belangen	15
2.1 Publieke belangen gedefinieerd	15
2.2 Publieke belangen in een internationale context	19
2.3 De overheid: een veranderd perspectief	21
2.3.1 Marktgeoriënteerde duiding verantwoordelijkheden overheden	21
2.3.2 New public management	22
2.4 Borgingsmechanismen voor het behartigen van publieke belangen	24
2.4.1 Concurrentie	24
2.4.2 Binding vooraf met wettelijke regels en contracten	25
2.4.3 Normen en waarden	26
2.4.4 Borgingsmechanismen en verantwoordelijkheden	26
2.5 De verantwoordelijkheden van bedrijven voor publieke belangen	28
2.6 Conclusie	31

3 Het neoliberale denken en het verantwoordelijkheidsvraagstuk	33
3.1 Belangrijke noties in het neoliberale denken	33
3.1.1 Individualiteit en algemeen belang	33
3.1.2 Spontane marktordening van de samenleving	35
3.1.3 Individuele vrijheid en verantwoordelijkheid	36
3.1.4 Eigenbelang	38
3.1.5 Economische vrijheid	44
3.2 De onderneming	56
3.2.1 Doel van de onderneming	56
3.2.2 Neoliberale visie op de onderneming in relatie tot Corporate Social Responsibility	57
3.3 De markt	66
3.3.1 Neoklassieke benadering	66
3.3.2 Marktimperfecties	68
3.3.3 Neo-Oostenrijkse school	70
3.3.4 Verantwoordelijkheidsvraagstuk	72
3.4 De staat	75
3.4.1 De verantwoordelijkheid van de staat	75
3.4.2 Interventie van de staat in de markt	78
3.5 Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor de markt	78
3.5.1 Marktwerking in relatie tot winst- en prijsvorming	79
3.5.2 Waarborgen voor goede marktwerking	80
3.5.3 Het stimuleren van moreel ontwikkelde gemeenschappen	81
3.6 Knelpunten in het neoliberale denken	83
3.6.1 Deels vacante verantwoordelijkheid voor het publieke belang	83
3.6.2 Marktgeoriënteerde duiding verantwoordelijkheden	84
3.6.3 De markt, verantwoordelijkheid en het belang van gemeenschappen	85
3.6.4 Het neoliberale denken in een internationale context	86
3.7 Conclusies	87

4 Het beginsel van subsidiariteit	89
4.1 De katholieke sociale leer	90
4.1.1 Het ontstaan van de katholieke sociale leer	90
4.1.2 Fundering van de katholieke sociale leer	91
4.2 Beginsel van subsidiariteit	97
4.2.1 Betekenis	98
4.2.2 Verantwoordelijkheid van individuen en sociale verbanden	100
4.2.3 Helpende interventie	101
4.2.4 Subsidiariteit in relatie tot solidariteit en <i>common good</i>	103
4.2.5 Subsidiariteit in de context van een breder begrippenkader	109
4.3 De onderneming	113
4.3.1 De economische functie van de onderneming	113
4.3.2 De onderneming als gemeenschap van mensen	114
4.3.3 De onderneming en <i>common good</i>	115
4.4 De markt	117
4.4.1 Markt en <i>common good</i>	117
4.4.2 Markt en moraal	119
4.5 De staat	120
4.5.1 De fundering van de staat	120
4.5.2 De staat, <i>common good</i> en subsidiariteit	121
4.5.3 Interventie van de staat in de markt	123
4.6 Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor de markt	123
4.6.1 Waarborgen voor goede marktwerking	124
4.6.2 Verantwoordelijkheid voor het aanbod van producten en diensten	125
4.6.3 Marktwerking in relatie tot winst en prijsvorming	126
4.6.4 Intermediërende verbanden	127
4.7 Subsidiariteit in een mondiale context	129
4.7.1 Werking van het beginsel van subsidiariteit in een mondiale context	129
4.7.2 Het beginsel van subsidiariteit in relatie tot internationale overheden	131
4.7.3 Het belang van (kleinere) gemeenschappen	135
4.8 Afsluitende opmerkingen en aandachtspunten	136

5 Soevereiniteit in eigen kring	139
5.1 Ontstaan beginsel van soevereiniteit in eigen kring	140
5.2 Dooyeweerd en het beginsel van soevereiniteit in eigen kring	142
5.2.1 Het Bijbelse grondmotief van soevereiniteit in eigen kring	143
5.2.2 Modale aspecten in de werkelijkheid	144
5.2.3 Theorie van de individualiteitsstructuren	147
5.3 De onderneming	153
5.3.1 Het structuurprincipe van de onderneming	153
5.3.2 Soevereiniteit in eigen kring van de onderneming	160
5.4 De markt	163
5.4.1 Het structuurprincipe van de markt	163
5.4.2 Individualiseringstendenzen en inbedding van de markt in gemeenschappen	164
5.5 De staat	166
5.5.1 Het structuurprincipe van de staat	166
5.5.2 Het publieke belang	168
5.5.3 Publieke gerechtigheid	169
5.5.4 Soevereiniteit in eigen kring	172
5.6 Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor de markt	173
5.6.1 Marktwerving in relatie tot winst en prijsvorming	173
5.6.2 Het goed functioneren van markten en de behartiging van publieke belangen	174
5.7 Soevereiniteit in eigen kring in een internationale context	176
5.7.1 Het proces van ontsluiting	177
5.7.2 De overheersing van het economische aspect	179
5.7.3 Het behartigen van publieke belangen	180
5.7.4 Soevereiniteit in eigen kring in relatie tot internationale overheden	182
5.7.5 Kunnen internationale ondernemingen verantwoordelijkheden van overheden overnemen?	187
5.7.6 Het belang van (kleinere) verbanden	188
5.8 Afsluitende opmerkingen en aandachtspunten	189

6 Vergelijking subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en het neoliberale denken	191
6.1 Subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring: overeenkomsten en verschillen	192
6.1.1 Goddelijke ordening van de werkelijkheid	192
6.1.2 De ordening van sociale verbanden	193
6.1.3 Overeenkomsten en (onoverbrugbare) verschillen	198
6.1.4 Punten van aanvulling subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring	202
6.2 Alternatief voor knelpunten in het neoliberale denken	206
6.2.1 Architectonische maatschappijkritiek	206
6.2.2 Invulling deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen	207
6.2.3 Alternatief voor marktgerelateerde verantwoordelijkheden	212
6.2.4 Implicaties substantiële duiding verantwoordelijkheden voor CSR	219
6.2.5 Alternatieven die waarde toevoegen in het publieke debat	225
7 Toepassing en conclusies	227
7.1 Onderzoeksmodel	227
7.2 Casus: regulering van de farmaceutische industrie	229
7.2.1 Context, plaatsbepaling en afbakening	231
7.2.2 De farmaceutische markt van innovatieve medicijnen	233
7.2.3 Ontwikkeling van dure medicijnen	236
7.2.4 Beleidsvoorstellen verlaging prijzen medicijnen en vraagstelling	243
7.2.5 Analyse vanuit het neoliberale denken	247
7.2.6 Analyse vanuit het beginsel van subsidiariteit	251
7.2.7 Analyse vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring	255
7.2.8 Subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in relatie tot het neoliberale denken	261
7.3 Conclusies	267
7.3.1 Overeenkomsten en verschillen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring	267
7.3.2 Onderlinge aanvullingen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring	268
7.3.3 Bijdrage aan het neoliberale denken	270
7.3.4 Bijdrage aan het denken over CSR	272
7.3.5 Praktische relevantie	273

8 Epiloog	275
9 Literatuurlijst	279
Samenvatting (Engels)	303
Curriculum vitae	309

Lijst van figuren

Figuur 3.1 Economische vrijheid in de V.S	45
Figuur 3.2: Economische vrijheid in Nederland	45
Figuur 3.3: Carroll's piramide van Corporate Social Responsibility	59
Figuur 6.1: Piramide CSR Carroll	221
Figuur 6.2: Bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid ondernemingen	224
Figuur 7.1: Onderscheiden partijen farmaceutische markt	233
Figuur 7.2: Subsidiariteit binnen een verband en soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden	270
Figuur 7.3: Bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid	272

Lijst van tabellen

Tabel 5.1: Overzicht van de modale aspecten van Dooyeweerd	144
Tabel 7.1: Onderzoeksmodel	228
Tabel 7.2: Resultaten onderzoeksmodel	266

1 Inleiding

1.1 Marktwerking en een zich terugtrekkende overheid

Nederland is in de afgelopen dertig jaar fundamenteel veranderd door een ingrijpende revolutie in de verhouding tussen overheid, markt en samenleving.¹ Deze veranderende verhoudingen worden onder meer zichtbaar in de ontwikkeling van de financiële sector, de privatisering van overheidsdiensten en marktwerking in de zorg. Vanaf de jaren '80 zijn de financiële markten in toenemende mate gedereguleerd en geliberaliseerd. Het internationale kapitaalverkeer is vrijgegeven, de vaste wisselkoersen zijn losgelaten en de overheid is afgeslankt. Op deze manier is geprobeerd om de economie een impuls te geven en de teruglopende winstgevendheid van bedrijven te herstellen.² Vanuit de politiek was het uitgangspunt om, mede door de doorwerking van het ideologische denkklimaat van het neoliberale denken, zo min mogelijk barrières op te werpen voor de groei van de financiële sector. De markt moest zijn werk kunnen doen om te zorgen voor groei en winstgevendheid.

In 2008 ontstond een grote financiële crisis in de Verenigde Staten, mede als gevolg van verkeerde inschattingen van de risico's van complexe financiële producten met hypotheek als onderpand. De financiële crisis sloeg al snel over naar Europa, omdat veel Europese banken deze producten hadden gekocht. Als gevolg van de financiële crisis was de financiële huishouding van de Europese landen verslechterd en moest er stevig bezuinigd worden. De crisis heeft het vertrouwen in het zelfsturend vermogen van markten zonder overheidsingrijpen ernstig aangetast. Tevens is zichtbaar geworden dat private belangen de overhand hebben gekregen ten koste van publieke belangen, zoals de betrouwbaarheid van het financiële systeem. Jarenlang is het nemen van risico's aangemoedigd en beloond en zijn de winsten ten goede gekomen aan private partijen. De verliezen die ontstonden als gevolg van de financiële crisis moesten echter door overheden en daarmee door de belastingbetaler worden opgevangen.³ Door de financiële crisis wordt zichtbaar dat marktwerking geen garantie is voor een adequate behartiging van publieke belangen.

Ook de privatisering van overheidsdiensten laat het beeld zien van het bevorderen van marktwerking en een zich terugtrekkende overheid. Vanaf de jaren '90

¹ Kuiper, R. (2014). *De Terugkeer van het Algemeen Belang*, p. 12.

² SOMO (2011). *Ander Europa, Europa en de Financiële Markten*, p. 14.

³ WRR (2012). *Publieke Zaken in de Marktsamenleving*, p. 22

zijn in Nederland verschillende onderdelen van de overheid geprivatiseerd, zoals busmaatschappijen, energiebedrijven en postbrieven en telefoon (PTT). Waar vele partijen tijdens de laatste decennia van de 20^e eeuw positief dachten over privatisering, is de kritiek op privatisering in de 21e eeuw toegenomen. Zo staat ter discussie welke mate van privatisering voor welke diensten toelaatbaar is en wordt in toenemende mate erkend dat marktwerking niet altijd leidt tot de behartiging van publieke belangen. Eén van de nadelen van marktwerking in de energiemarkt is bijvoorbeeld dat de concurrentie energiebedrijven dwingt om de nadruk te leggen op strategische doelen voor de korte termijn, zoals kostenefficiëntie. Dit veroorzaakt spanningen met doelstellingen voor de langere termijn zoals investeringen in extra capaciteit en innovatie.⁴ Sinds 1995 staan in het energiebeleid van de Nederlandse overheid de publieke doelen schoon, betaalbaar en betrouwbaar centraal.⁵ Er is sprake van een duurzame energiehuishouding als de drie publieke belangen structureel met elkaar in evenwicht zijn.⁶ Met de liberalisering van de energiemarkt kwam de nadruk echter te liggen op het vormgeven en bevorderen van concurrentie op de energiemarkt. Het doel hiervan was het bevorderen van kostenefficiëntie waardoor de betaalbaarheid van energie wordt geborgd.⁷ Publieke belangen zoals voorzieningszekerheid en het genereren van duurzame energie zijn onvoldoende geborgd in een systeem van marktwerking.

Dat marktwerking niet altijd leidt tot de behartiging van publieke belangen blijkt ook in de farmaceutische industrie. Betoogd wordt dat de ontwikkeling van nieuwe medicijnen niet goed gedijt in een omgeving van marktwerking en onvoldoende is afgestemd op de belangen van de samenleving. “In a market economy, firms are supposed to serve the public by responding to market demand and financial incentives. But in fact, the financial incentives for drug firms are often misaligned with public policy goals so that firms can prosper without advancing the public's health. (...) In other words, current market incentives do not advance public health goals.”⁸ De hoge prijzen die door farmaceutische bedrijven worden gevraagd voor nieuwe medicijnen, oplopend tot tonnen per patiënt per jaar is een actueel vraagstuk. Hierdoor worden de publieke belangen van toegankelijkheid en betaalbaarheid van de gezondheidszorg in gevaar gebracht. Het is de vraag of de ontwikkeling en prijsvorming van medicijnen goed gedijen in het huidige institutionele kader van de markt.

⁴ SEO Economisch Onderzoek (2013). *Energiebeleid in Onbalans*, Inleiding, p. iii.

⁵ Idem, Inleiding, p. i.

⁶ Ministerie van Economische Zaken (2008). *Energiebeleid 2008*, p. 13.

⁷ SEO Economisch Onderzoek (2013). *Energiebeleid in Onbalans*, Inleiding, p. i.

⁸ Rodwin, M.A. (2013). ‘Institutional corruption and the pharmaceutical policy’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41(3), p. 544-552, p. 550.

1.2 Marktwerking en deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen

Wat verstaan we onder de markt? Zonder diepgaand op dit omvangrijke onderwerp in te gaan, noem ik kort enkele punten die van belang zijn voor een goed begrip van de markt. Marktwerking wordt in dit onderzoek beschouwd als een manier van organiseren van het economisch verkeer binnen een kapitalistisch systeem. Het kapitalisme is een economisch systeem dat privaat eigendom combineert met concurrentie en winststreven.⁹ Productiemiddelen zijn meestal privaat eigendom van naar winst strevende private ondernemingen. De markt kan worden beschouwd als het systeem waarin mensen en bedrijven goederen en diensten aanbieden en vragen en waarbij de prijs tot stand komt door de verhouding tussen vraag en aanbod. Concurrentie impliceert rivaliteit tussen aanbieders en vragers van producten op de markt.

Door het inzetten van marktwerking in steeds meer sectoren van de samenleving is de borging van publieke belangen naar de achtergrond verschoven en bemoeilijkt. Er is een eenzijdige behartiging van economische publieke belangen ontstaan, doordat de focus van overheden en toezichthouders de afgelopen decennia met name gericht is geweest op het bevorderen van marktwerking. Onder meer in de bankensector, de farmaceutische industrie en de energiemarkt ontstaan deels vacante verantwoordelijkheden voor publieke belangen. Overheden hebben zich teruggetrokken en de markt haar werk laten doen of het is door globalisering en de complexiteit van het systeem moeilijk om publieke belangen te behartigen.

De term ‘vacante verantwoordelijkheid’ werd in 1991 gebruikt door Van Zuthem, hoogleraar bedrijfssociologie, in zijn openingsreferaat op het congres ter herdenking van 100 jaar Christelijk Sociaal Congres, dat vanuit het christelijk sociaal denken een nieuwe impuls wilde geven aan het maatschappelijk handelen van personen en verbanden. Het betekent dat er verantwoordelijkheden zijn in een samenleving die niet worden behartigd. Ze hebben geen eigenaar (meer).¹⁰ Wie is er verantwoordelijk voor het zorgvuldig omgaan met de financiële middelen van burgers? En wie garandeert de levering van energie, ook op de lange termijn, en de betaalbaarheid en toegankelijkheid van medicijnen? Ten aanzien van marktwerking in de zorg en de energiemarkt toont de overheid zich wel een behartiger van het publieke belang, maar is het door de complexiteit van het systeem lastig om de belangen van toegankelijkheid en betaalbaarheid te behartigen. Wat is eigenlijk de verantwoordelijkheid van overheden? In hoeverre mogen overheden met het oog op het publieke belang ingrijpen in de markt? En wat is de verantwoordelijkheid van bedrijven?

⁹ Chryssides, G. & Kaler, J.H. (2009). *An Introduction to Business Ethics*, p. 148.

¹⁰ Van Zuthem (1991). ‘Openingsreferaat door H.J. Van Zuthem, Dynamisering van verantwoordelijkheid’. In: *Congresboek van het Christelijk Sociaal Congres 1991*, p. 27-35, p. 28.

1.3 Van een normatief algemeen belang naar een materialistisch publiek belang

De ideeën van vrije marktwerking en minimale interventies van overheden vinden hun sociaal filosofische grond in het neoliberale denken dat vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw veel invloed heeft gekregen op de economische politiek in West-Europa en de Verenigde Staten.¹¹ Het neoliberale denken, met het individu en de markt als centrale begrippen, heeft gevolgen voor de duiding van publieke belangen; belangen die mensen, als leden van de publieke gemeenschap, met elkaar gemeen hebben.¹² Het zijn belangen die iedereen aangaan en van nut, waarde of voordeel zijn voor een hele samenleving.¹³

Mede door de invloed van het neoliberale denken heeft een conceptuele transitie plaatsgevonden van een normatief algemeen belang naar een materialistische publiek belang. Het algemeen belang werd lang beschouwd in de zin van *common good*, het algemeen welzijn of het gemeenschappelijk goede dat in beeld komt wanneer de sociale dimensie van mensen in beschouwing wordt genomen.¹⁴ *Common good* impliceert de dimensie van gemeenschap¹⁵ en heeft ten minste twee eigenschappen, namelijk dat het gecreëerd en gedeeld wordt door alle leden van de gemeenschap en dat het echt goed is, dat wil zeggen dat het bijdraagt aan de bloei van mensen.¹⁶ In de notie van het algemeen belang komt dat tot uitdrukking, waardoor het normatieve betekenis heeft.¹⁷

Het begrip algemeen belang als normatief begrip is problematisch geworden in de moderne politieke filosofie. Verschillende auteurs betogen dat het concept van het publieke belang in de 17^e eeuw is geïntroduceerd vanuit het liberale denken als reactie op de traditionele notie van het algemeen belang als een expliciet politiek idee, zoals dat onder meer door Thomas van Aquino is geformuleerd.¹⁸ Er werd toenemend nadruk gelegd op eigendomsrechten en private voordelen en individuen konden het beste zelf

¹¹ Buch-Hansen, H. & Wigger, A. (2010). 'Revisiting 50 years of market-making: The neoliberal transformation of European competition policy'. *Review of International Political Economy*, Vol. 17(1), p. 20-44, p. 32 en verder.

¹² Zie onder meer: Benditt, T.M. (1973). 'The public interest'. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 2(3), p. 291-311; Goodin, R.E. (1996). 'Institutionalizing the public interest: The defense of deadlock and beyond'. *The American Political Science Review*, Vol. 90, 2, p. 331-343; Barry, B. (2010 (first publication, 1964)). *Political Argument*, p. 234.

¹³ Kuiper, R. (2014). *De Terugkeer van het Algemeen Belang*, p.17,19.

¹⁴ Melé, D. (2009). 'Integrating personalism into virtue-based business ethics: the personalist and the common good principles'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 88, p. 227-244, p. 235.

¹⁵ Bettignies, H-C., de & Lépineux, F. (2009). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 11.

¹⁶ Melé, D. (2009). 'Integrating personalism into virtue-based business ethics: the personalist and the common good principles'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 88, p. 227-244, p. 235.

¹⁷ Van Erp, H. (1994). *Het Politiek Belang*, p. 53.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: Douglass, B. (1980). 'The common good and the public interest'. *Political Theory*, Vol. 8(1), p. 103-117; Simm, K. (2011). 'The concepts of common good and public interest: From Plato to biobanking'. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, Vol. 20, p. 554-562.

bepalen hoe welzijn gedefinieerd moest worden.¹⁹ McIntyre spreekt over de privatisering van het goede.²⁰ Menselijke gemeenschappen werden in toenemende mate beschouwd vanuit individuele belangen, waardoor het steeds moeilijker werd om het algemeen belang als het gezamenlijke belang van een menselijke gemeenschap te begrijpen.²¹ Het gemeenschappelijk goede dat wordt gevormd in gemeenschappen stond daarnaast niet langer centraal. Met het terzijde schuiven van de klassieke notie van algemeen belang, moest men op zoek naar nieuwe beginselen op basis waarvan individuen tot een algemene, hen verplichtende vorm van samenleven kunnen komen. Het grote probleem hierbij is de wijze waarop algemene regels gevonden kunnen worden waaraan iedereen zich te houden heeft.²²

1.4 Neoliberales visie als voedingsbodem voor vacante verantwoordelijkheden voor publieke belangen

Hoe komt het dat tegen de achtergrond van de jarenlange nadruk op marktwerking, geïnspireerd door het neoliberale denken, er momenteel meer aandacht lijkt te komen voor vacante verantwoordelijkheden voor publieke belangen? Dit heeft te maken met de visie van het neoliberale denken ten aanzien van de behartiging van publieke belangen en de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven in dit verband. In dit onderzoek worden aan de hand van twee belangrijke denkers in het neoliberale denken, Friedrich von Hayek en Milton Friedman enkele grondbeginselen van het neoliberale denken beschreven. Hierbij wordt duidelijk dat het behartigen van het gemeenschappelijk goede vanuit het denken van Hayek beschouwd wordt als het bevorderen van de spontane marktordening van de samenleving. Hierdoor kunnen individuen hun eigen belangen het beste realiseren en zo bijdragen aan het belang van de samenleving. De in dit onderzoek geformuleerde publieke belangen als belangen die mensen - als leden van de publieke gemeenschap - met elkaar gemeen hebben, kunnen vanuit het denken van Hayek niet geformuleerd worden. Het publieke belang wordt behartigd als individuen kunnen handelen in een spontane marktordening van de samenleving. Hayek duidt de markt enerzijds als een neutraal instrument dat kan worden gebruikt voor het instandhouden van de mensheid. Anderzijds beschouwt hij de markt als het doel van politiek beleid, waardoor het publieke domein van de samenleving niet neutraal is, maar wordt geduïd vanuit de economische waarden van de markt. In deze duiding van het publieke domein kunnen ethische, sociale en

¹⁹ Douglass, B. (1980). 'The common good and the public interest'. *Political Theory*, Vol. 8(1), p. 103-117, p. 108.

²⁰ MacIntyre, A., Kommers, D.P. & Solomon, W.D. (1990). 'The privatization of good: An inaugural lecture'. *The Review of Politics*, Vol. 52(3), p. 344-377, p. 347

²¹ Van Erp, H. (1994). *Het Politiek Belang*, p. 47.

²² Idem, p. 51, 52.

maatschappelijke vraagstukken moeilijk geadresseerd worden. Belangen van betaalbaarheid, kwaliteit en toegankelijkheid van bijvoorbeeld medicijnen en energie moeten volgens Hayek via de spontane marktordening worden geborgd. Er is in het neoliberale denken geen correctiemechanisme als dergelijke belangen niet via de spontane marktordening worden behartigd.

1.5 Duiding verantwoordelijkheden voor publieke belangen vanuit Corporate Social Responsibility

Vanuit het neoliberale denken heeft de onderneming de verantwoordelijkheid om zoveel mogelijk winst te maken, binnen de regels van het spel. De visie van de bekende neoliberale economen Hayek en Friedman met betrekking tot de verantwoordelijkheid van bedrijven leidt tot een economische visie ten aanzien van Corporate Social Responsibility (CSR), waarin bedrijven geen verantwoordelijkheid hebben voor de consequenties van hun handelen voor bijvoorbeeld de natuur. Omdat overheden hiervoor ook geen verantwoordelijkheid dragen, kunnen vacante verantwoordelijkheden ontstaan voor publieke belangen zoals schoon drinkwater en het verminderen van de uitstoot van CO₂.

Politieke CSR²³ vormt een alternatief voor de economische theorieën over CSR, die veelal gebaseerd zijn op een neoliberale opvatting van de samenleving met strikte grenzen tussen het publieke en private domein.²⁴ Politieke CSR-theorieën keren zich af van de strikte neoliberale afbakening tussen overheden en bedrijven²⁵ en worden onder meer gevoed door de ontwikkeling van globalisering waarbij ondernemingen in toenemende mate worden beschouwd als politieke actoren.²⁶ Ondernemingen nemen bijvoorbeeld publieke verantwoordelijkheden op zich die van oudsher bij de staat lagen,²⁷ op het vlak van onder meer gezondheidszorg, onderwijs en de bescherming van

²³ Zie voor een overzicht van de literatuur bijvoorbeeld: Frynas, J.G. & Stephens, S. (2015). 'Political corporate social responsibility: reviewing theories and setting new agendas'. *International Journal of Management Reviews*, Vol. 17, p. 483–509; Rasche, A. (2015). 'The corporation as a political actor – European and North American perspectives'. *European Management Journal*, Vol. 33, p. 4–8; Scherer, A.G., Rasche, A., Palazzo, G. & Spicer, A. (2016). 'Managing political corporate social responsibility: new challenges and directions for PCSR 2.0.' *Journal of Management Studies*, Vol. 53, p. 273–298.

²⁴ Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). 'Synthesising corporate responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589–607, p. 591.

²⁵ Idem, p. 591.

²⁶ Zie onder meer: Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48 (4), p. 899–931; zie ook: Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166–179.

²⁷ Mäkinen, J. & Kourula, A. (2012). 'Pluralism in political corporate responsibility'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(4), p. 649–678, p. 650; Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of

mensenrechten.²⁸ De afgelopen jaren is een ontwikkeling zichtbaar van bedrijven die taken op zich nemen die voorheen alleen door overheden werden behartigd, zoals het bijdragen aan internationale regelgeving en het realiseren van publieke goederen.²⁹ Een belangrijke oorzaak van de toename van (onderzoek naar) CSR-activiteiten op dit vlak komt voort uit de erosie van de verdeling van taken tussen overheden en bedrijven voor publieke belangen en de toenemende druk van actoren uit de *civil society*.³⁰

Ook de stakeholdertheorie over CSR vormt een reactie op economische CSR. Hierin wordt benadrukt dat ondernemingen in hun bedrijfsvoering rekening moeten houden met andere belanghebbenden in de samenleving,³¹ bijvoorbeeld investeerders, aandeelhouders, werknemers, klanten en lokale gemeenschappen. Dit geeft ruimte voor het in perspectief plaatsen van het handelen van ondernemingen waarbij niet winstmaximalisatie, maar waarde optimalisatie centraal staat.³² Freeman, één van de grondleggers van de stakeholdertheorie, betoogt dat ondernemingen in hun bedrijfsvoering afwegingen ten aanzien van de onderneming, ethiek en de samenleving moeten integreren.³³ Afwegingen van publiek belang hebben daarin echter niet automatisch een plaats. Goodpaster benadrukt dat ondernemingen in hun besluitvorming niet alleen oog moeten hebben voor stakeholders, maar ook voor het perspectief van hun maatschappelijke en sociale omgeving, het perspectief van het publieke belang.³⁴ Dit vraagt om besluitvorming van ondernemingen in een breder

business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48 (4), p. 899-931; zie ook: Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166-179.

²⁸ Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48 (4), p. 899-931, p. 899

²⁹ Idem, p. 900, 901.

³⁰ Idem, p. 903.

³¹ Zie onder meer: Branco, M.C. & Rodrigues, L.L. (2007). 'Positioning stakeholder theory withing the devate of Corporate Social Responsibility'. *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*, Vol. 12(1), p. 5-15; Jamali, D. (2008). 'A stakeholder approach to CSR: A fresh perspective into theory and practice'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 82(1), p. 213-231; O'Riordan, L. & Fairbrass, J. (2008). 'Corporate Social Responsibility (CSR): Models and theories in stakeholder dialogue'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 83, p. 745-758; Doh, J.P. & Gaury, T.R. (2006). 'Corporate Social Responsibility, public policy, and NGO activism in Europe and the United States: An institutional-stakeholder perspective'. *Journal of Management Studies*, Vol. 43(1), p. 47-73

³² O'Riordan, L. (2017). *Managing Sustainable Stakeholder Relationships: Corporate Approaches to Responsible Management*, Cham: Springer.

³³ Freeman, R.E., Velamuri, S.R. & Moriarty, B. (2006). 'Company stakeholder responsibility: A new approach to CSR'. *Bridge Paper, Business Roundtable Institute for Corporate Ethics*, p. 4.

³⁴ Goodpaster, K. E. (2009). 'Stakeholders and the common good: A polarity within corporate conscience'. In: Bettignies, H.-C., de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 101-119, p. 114.

perspectief dan de stakeholdersanalyse, een perspectief van het publieke belang van de samenleving.³⁵

In het huidige debat over politieke CSR en de stakeholdertheorie over CSR wordt weinig aandacht besteed aan een diepergaande sociaal-filosofische duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen. Hierbij is het van belang om onderscheid te maken tussen substantiële en functionele verantwoordelijkheden. Functionele verantwoordelijkheden blijven beperkt tot de toegewezen taak binnen een geordende taakverdeling. Aan deze functionele verantwoordelijkheden ligt echter een dieperliggende visie op de maatschappij ten grondslag, die vaak onvoldoende tot uitdrukking komt in publieke debatten. Verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden in het neoliberale denken geduid vanuit de marktordening van de samenleving. Het bredere perspectief van een goede samenleving waarin mensen naar elkaar omzien, verantwoordelijkheid dragen voor de natuur en waarin wordt bijgedragen aan publieke belangen ontbreekt echter in deze visie; het wordt verondersteld. Als gevolg hiervan blijven de substantiële verantwoordelijkheden van overheden en andere sociale verbanden voor de samenleving als geheel buiten beeld. Goudzwaard betoogt dat er een groot verschil bestaat tussen wat van mensen functioneel in de samenleving mag worden verwacht en wat substantieel nodig zou moeten zijn in termen van gerechtigheid, solidariteit, en zorg voor cultuur en levensmilieu.³⁶ Volgens hem ontstaan uit dit verschil maatschappelijke problemen. Om deze problemen op te lossen, moet gekeken worden naar wat de normen in de samenleving substantieel vragen. In het verlengde hiervan moeten concrete verantwoordelijkheden worden bijgesteld en toegedeeld.³⁷

1.6 De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring

In dit onderzoek wordt een bijdrage geleverd aan de substantiële duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen en wordt getracht om functionele en substantiële verantwoordelijkheden aan elkaar te knopen. De duiding van substantiële verantwoordelijkheden vergt een visie op de samenleving als geheel, die niet wordt aangetroffen in de neoliberale theorie, maar wel in christelijke maatschappijvisies. In dit onderzoek worden de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen geformuleerd vanuit de katholieke en reformatische filosofische traditie waarin de beginselen van subsidiariteit en

³⁵ Drucker, P. (1994). 'The age of social transformation'. *The Atlantic Monthly*, november, p. 115.

³⁶ Goudzwaard, B. (1991). 'Inleiding door B. Goudzwaard over samenhang tussen de oorzaken van de sociale problemen'. In: *Congresboek van het Christelijk Sociaal Congres 1991*, p. 71-80, p. 77.

³⁷ Ibidem.

soevereiniteit in eigen kring richtlijnen geven voor de verantwoordelijkheden die overheden en bedrijven hebben in de samenleving als geheel.

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring impliceert dat de samenleving is opgebouwd uit verschillende samenlevingsverbanden die elk een eigen gezagsstructuur en eigen verantwoordelijkheden hebben. De verantwoordelijkheid van overheden verschilt van de verantwoordelijkheid van bedrijven. De overheid beantwoordt aan een juridische normativiteit, het bedrijfsleven beantwoordt aan een economische normativiteit. De genoemde beginselen zijn in staat om richting te geven aan de invulling van zowel substantiële als functionele verantwoordelijkheden. Vertrekkend vanuit de substantiële verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven kunnen vervolgens ook de functionele verantwoordelijkheden ten aanzien van de behartiging van publieke belangen worden beschreven.

Belangen die mensen hebben als leden van de publieke gemeenschap hebben tevens raakvlakken met wat van oudsher werd geïmpliceerd door het algemeen belang, namelijk een context van samenleven en gemeenschap en het goede dat gerealiseerd wordt in wederzijdse relaties, waardoor mensen zich kunnen ontwikkelen. In dit onderzoek wordt hieraan aandacht besteed onder de noemer van het gemeenschappelijk goede. Dit sluit aan op het beginsel van subsidiariteit dat primair de waardigheid, participatie en verantwoordelijkheid van de mens benadrukt en de vrije ontplooiing van zijn vermogens in gemeenschappen. Sociale verbanden behoren zich te kunnen realiseren en hebben hun eigen verantwoordelijkheid die is gerelateerd aan *common good*. De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring zijn in staat om - met hun visie op de samenleving en de wijze waarop mensen ten diepste met elkaar verbonden zijn - een waardevolle bijdrage te leveren aan de duiding van publieke belangen.

In de literatuur is getracht om op verschillende wijzen een alternatief te bieden voor de duiding van verantwoordelijkheden in het neoliberale denken. De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring vormen een christelijke reactie op het neoliberale denken. Daarnaast zijn er de niet-christelijke reacties die soms samengaan met het christelijke denken, zoals het corporatisme, dat overigens niet per se christelijk geïnspireerd hoeft te zijn. Het corporatisme wil verschillende sociaal-maatschappelijke geledingen eerst aan elkaar en daarna ook aan de staat binden. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen verticaal en horizontaal corporatisme. Verticaal corporatisme werd vaak ingevoerd in fascistische landen, waar niet alleen werkgevers en werknemers, maar ook overheden zitting hadden in een corpus. Hierdoor was er een grote mate van overheidsinterventie mogelijk. Bij het horizontale corporatisme, dat wordt beschreven door paus Pius XI in de encyciek *Quadragesimo Anno*, is de inmenging van overheden veel beperkter. Overheden mogen alleen ingrijpen als werkgevers en werknemers er onderling niet uitkomen. Het corporatisme wordt verder toegelicht in het hoofdstuk over subsidiariteit.

Een andere reactie op het neoliberale denken is het denken over *civil society* dat de afgelopen decennia een opleving heeft gehad.³⁸ Voor een deel komt dat denken via Italiaanse denkers weer terecht bij ideeën over subsidiariteit. Niet alle *civil society* denkers werken echter in de christelijke traditie. Het denken van Hegel kan bijvoorbeeld als een pleidooi gezien worden voor een (economisch) geordende *civil society* die tegenwicht biedt aan het neoliberale denken. Putnam schrijft over de Italiaanse *civil society* in zijn boek *Making Democracy Work*³⁹ en ook Etzioni besteedt met zijn communitaristische denken aandacht aan de notie van *civil society*. Vanuit de in dit onderzoek te behandelen beginselen wordt echter niet alleen aandacht besteed aan het belang van de diversiteit van sociale verbanden in de samenleving, de beginselen bieden ook inzicht in de duiding van verantwoordelijkheden, de verdeling van verantwoordelijkheden tussen sociale verbanden en de duiding van publieke belangen. De bijdrage van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring aan de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven wordt in dit proefschrift mede beschouwd in het licht van de theorievorming van het neoliberale denken en enkele theorieën over CSR. De resultaten worden uiteindelijk gevat in een conceptueel kader waarvan de consequenties worden weergegeven voor de behartiging van publieke belangen in de farmaceutische industrie. Op basis van de resultaten van het artikel *Subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en de bouwfraude*⁴⁰ wordt verwacht dat de toepassing van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring op het vraagstuk van de hoge prijzen van medicijnen ook waardevolle resultaten oplevert voor de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen.

1.7 Onderzoeksvragen en bijdrage aan huidige wetenschappelijke inzichten

De centrale onderzoeksvragen luiden als volgt:

- Wat is de zeggingskracht van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring voor de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven (voor publieke belangen)?
- Wat voegen de beginselen toe aan de duiding van verantwoordelijkheden (voor publieke belangen) in het neoliberale denken?

³⁸ Zie voor een beschrijving van verschillende theorieën over *civil society*: Chaplin, J. (2008). 'Civil society and the state: A Neo-Calvinist perspective'. In: Schindler, J.H. (ed.) *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinist Perspectives*, United Kingdom: Lexington Books, p. 67-96, p. 67-72.

³⁹ Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press: Princeton, New Jersey.

⁴⁰ Blok, M. & Graafland, J. (2004). 'Subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en de bouwfraude'. *Philosophia Reformata*, Vol. 69, p. 2-13, p. 13.

Het onderzoek levert op verschillende punten een bijdrage aan huidige wetenschappelijke inzichten.

De eerste bijdrage betreft het opnieuw uitwerken van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring toegespitst op de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen. Vanuit deze analyse worden oplossingsrichtingen geboden voor knelpunten in het neoliberale denken. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring levert onder meer een bijdrage aan de substantiële duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven als correctie op de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden en de duiding van en verantwoordelijkheid voor publieke belangen in het neoliberale denken. Het beginsel van subsidiariteit biedt eveneens een correctie op het neoliberale denken. Onder meer vanuit de noties van solidariteit en het gemeenschappelijk goede wordt bijgedragen aan de opbouw van sociaal en moreel kapitaal binnen gemeenschappen. Door de gerichtheid van gemeenschappen op het gemeenschappelijk goede, ontstaat tevens een correctie op de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden. De verantwoordelijkheid van sociale verbanden voor de samenleving wordt benadrukt, waardoor wordt bijgedragen aan de behartiging van publieke belangen.

Een volgende bijdrage wordt gevormd door de vergelijkende analyse tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in relatie tot het neoliberale denken. In de literatuur zijn weinig vergelijkende analyses te vinden tussen beide beginselen. Klink heeft in zijn proefschrift *Christendemocratie en Overheid* een analyse gegeven van de katholieke en protestantse staats- en maatschappijbeschouwing met als doel het ontwikkelen van een christen-democratische staatsvisie.⁴¹ Hierin komen ook subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring aan de orde, maar deze beginselen vormen niet het hoofdonderwerp van zijn analyse. Chaplin spreekt in verschillende artikelen over overeenkomsten en verschillen tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring.⁴² Het boek *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinist Perspectives* bespreekt subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in relatie tot *civil society*.⁴³ Een vergelijkende analyse tussen het beginsel van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring, afgezet tegen het neoliberale denken en toegespitst op het vraagstuk van de duiding van verantwoordelijkheden tussen

⁴¹ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*.

⁴² Chaplin, J. (1993). 'Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state'. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*; Chaplin, J. (1994). 'Subsidiarity as a political norm'. In: Chaplin, J. & Marshall, P. (eds). *Political Theory and Christian Vision: Essays in Memory of Bernard Zylstra*, p. 81–100.

⁴³ Schindler, J.H. (ed.) (2008). *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinistic Perspectives*, Lanham: Lexington Books.

overheden en bedrijven inzake marktwerking en publieke belangen vormt een toevoeging aan huidige wetenschappelijke inzichten.

In dit verband wordt tevens aandacht besteed aan de wijze waarop subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar kunnen aanvullen. In de praktijk wordt veelal het beginsel van subsidiariteit gebruikt als het gaat om ordeningsvraagstukken ten aanzien van overheden, bedrijven en samenleving. In dit onderzoek wordt zichtbaar gemaakt wat de voor- en nadelen zijn van het gebruik van het beginsel van subsidiariteit. In aanvulling daarop worden de voor- en nadelen van het gebruik van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring uitgewerkt. De vergelijkende analyse tussen de beginselen wordt afgezet tegen het neoliberale denken, waarbij de bijdrage van de beginselen aan de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen als correctie op het neoliberale denken inzichtelijk wordt gemaakt.

De laatste bijdrage van dit onderzoek gaat over de concrete implicaties van het neoliberale denken in relatie tot de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring door middel van een onderzoeksmodel dat op concrete ordeningsvraagstukken kan worden toegepast. In mijn artikel *Subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en de bouwfraude* is gebleken dat de toepassing van deze beginselen op een actueel vraagstuk waardevolle resultaten oplevert, door het aanvullend gebruik van de beginselen.⁴⁴ In dit onderzoek komt naar voren dat de toepassing van de beginselen op het vraagstuk van de hoge prijzen van medicijnen eveneens leidt tot waardevolle resultaten.

1.8 Onderzoekopzet

De structuur van het onderzoek is als volgt. Hoofdstuk twee gaat over de duiding en behartiging van publieke belangen. Vanuit de literatuur wordt nagegaan hoe publieke belangen gedefinieerd worden. Verder wordt aandacht besteed aan het in de verdrukking raken van verantwoordelijkheden voor publieke belangen, onder meer als gevolg van privatisering, deregulering en globalisering. Er is, mede door de invloed van het neoliberale denken, iets fundamenteel veranderd ten aanzien van het perspectief van waaruit publieke belangen worden beschouwd. Publieke belangen zijn veelal economische belangen geworden. Deze ontwikkeling wordt versterkt door de visie van het neoliberale denken waarin overheden in dienst behoren te staan van de markt. Aan het einde van het hoofdstuk wordt betoogd dat niet alleen overheden, maar ook andere sociale verbanden een verantwoordelijkheid hebben voor publieke belangen.

In hoofdstuk drie wordt aan de hand van het denken van Hayek en Friedman ingegaan op enkele onderdelen van het neoliberale denken, zoals individualiteit en

⁴⁴ Blok, M. & Graafland, J. (2004). 'Subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en de bouwfraude'. *Philosophia Reformata*, Vol. 69, p. 2-13, p.13.

algemeen belang, de spontane marktordening van de samenleving, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, eigenbelang en economische vrijheid, in relatie tot de markt en verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen. Hierbij wordt zichtbaar dat het neoliberale denken heeft bijgedragen aan de uitholling van verantwoordelijkheden voor de samenleving, onder meer vanwege de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden en een economische duiding van het publieke domein. Er ontstaan deels vacante verantwoordelijkheden voor de behartiging van publieke belangen. Aan de hand van enkele theorieën over CSR wordt nagegaan in hoeverre verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen geduid kunnen worden. Aan het einde van hoofdstuk drie wordt geconcludeerd dat er een andere sociaal-filosofische onderbouwing dan het neoliberale denken nodig is om tot een alternatieve substantiële duiding van verantwoordelijkheden van bedrijven en overheden te komen. De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring vormen de input voor deze andere sociaal-filosofische onderbouwing.

Hoofdstuk vier gaat over de betekenis van het beginsel van subsidiariteit en de wijze waarop dit beginsel is verbonden met de katholieke sociale leer. In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de uitgangspunten van de katholieke sociale leer, de wijze waarop het beginsel van subsidiariteit daaruit voortvloeit en de betekenis van het beginsel van subsidiariteit. In dit hoofdstuk wordt tevens ingegaan op de betekenis van het beginsel van subsidiariteit voor de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het functioneren van de markt zodat publieke belangen worden behartigd. Daartoe wordt nagegaan hoe er vanuit de katholieke sociale leer wordt gedacht over de onderneming, de markt en de staat. In dit hoofdstuk wordt tevens aandacht besteed aan het beginsel van subsidiariteit in relatie tot de ontwikkeling van de globalisering en internationalisering van markten.

Hoofdstuk vijf gaat over het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. De betekenis van dit beginsel wordt toegelicht aan de hand van het denken van Herman Dooyeweerd. Hiertoe wordt ingegaan op de leer van de individualiteitsstructuren en de leer van de modale aspecten in de werkelijkheid, waaraan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring nauw gerelateerd is. In dit hoofdstuk wordt tevens ingegaan op de betekenis van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring voor de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het functioneren van de markt en de behartiging van publieke belangen. Hierbij wordt aandacht besteed aan enkele onderdelen van het denken van Dooyeweerd over de onderneming, de markt en de staat. Ten slotte worden enkele implicaties van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring in een internationale context besproken.

In hoofdstuk zes worden de overeenkomsten en verschillen tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in beeld gebracht en afgezet tegen het neoliberale denken. Aandacht wordt besteed aan de ordening van de werkelijkheid en de positie die de verschillende samenlevingsverbanden innemen ten opzichte van

elkaar. In dit hoofdstuk wordt tevens nagegaan in hoeverre de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar kunnen aanvullen. Vervolgens wordt nagegaan in hoeverre de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring oplossingsrichtingen bieden voor knelpunten in het neoliberale denken, zoals de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen en de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden. Hierbij wordt vooral het denken van Hayek in beschouwing genomen, omdat zijn visie op de samenleving en de politiek veel uitgebreider is dan de visie van Friedman. Tot slot wordt nagegaan wat de betekenis is van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring voor het denken over CSR.

In hoofdstuk zeven formuleer ik een onderzoeksmodel, geïnspireerd door de voorgaande analyse van het subsidiariteitsbeginsel en het beginsel van soevereiniteit in eigen kring met het oog op de analyse van concrete beleidsvraagstukken. Vervolgens pas ik dit model toe op een casus over de farmaceutische industrie, waarin wordt nagegaan wat vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven zijn voor de behartiging van publieke belangen. De hoofdvraag in dit hoofdstuk is in hoeverre overheden vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring bevoegd zijn om, met het oog op het publieke belang, inzicht te vragen in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven. Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies.

Het onderzoek wordt afgesloten met een korte epiloog.

2 Publieke belangen

Dit hoofdstuk gaat over publieke belangen en de wijze waarop verantwoordelijkheden voor publieke belangen vorm krijgen. In paragraaf één wordt ingegaan op de definitie van publiek belang. Paragraaf twee gaat over publieke belangen in een internationale context. In paragraaf drie wordt beschreven dat overheden in toenemende mate handelen met het oog op de markt en wordt aandacht besteed aan de verzakelijking van de overheid die mede is beïnvloed door de sturingsfilosofie *New Public Management* (NPM), waarin het bedrijfsmatige denken van de private sector – met termen als doelmatigheid en doeltreffendheid – is toegepast op de publieke sector. Dit heeft gevolgen voor de duiding en behartiging van publieke belangen. Paragraaf vier gaat over de wijze waarop publieke belangen door overheden worden geborgd aan de hand van de borgingsmechanismen voor publieke belangen zoals die door de WRR worden onderscheiden: concurrentie, wettelijke regels en contracten en institutionele borging.¹ In deze paragraaf wordt betoogd dat de nadruk op marktwerking en de verzakelijking van de overheid impact hebben op de wijze waarop publieke belangen worden behartigd. De notie van het publieke belang in de zin van het gemeenschappelijk goede is door deze ontwikkeling naar de achtergrond verschoven. In paragraaf vijf wordt kort ingegaan op de vraag wat de verantwoordelijkheid is van bedrijven voor publieke belangen en in hoeverre bedrijven verantwoordelijkheden van overheden voor publieke belangen kunnen overnemen. Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies.

2.1 Publieke belangen gedefinieerd

De termen ‘publiek belang’ en ‘algemeen belang’ worden in de literatuur regelmatig als synoniemen gebruikt² en worden niet altijd eenduidig gedefinieerd.³ Verschillende auteurs betogen dat de term ‘publiek belang’ een term zonder inhoud is.⁴ In deze paragraaf maak ik onderscheid tussen publiek belang en algemeen belang. Dit

¹ WRR (2000). *Het Borgen van Publiek Belang*, p. 60-65.

² Zie bijvoorbeeld: Cochran, C.E. (1974). ‘Political science and “the public interest”’. *The Journal of Politics*, Vol. 36(2), p. 327-355 en Bettingnics, H.C. de & Lépineux, F. (2009). ‘Can multinational corporations afford to ignore the global common good?’ *Business and Society Review*, Vol. 114(2), p. 153-182.

³ Barry, B.M. & Rees, W.J. (1964). ‘The public interest’. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, Vol. 38, p. 1-38, p. 26.

⁴ Zie bijvoorbeeld: Sorauf, F. (1957). ‘The public interest reconsidered’. *The Journal of Politics*, Vol. 19(4), p. 616-639.

onderscheid resulteert aan het einde van de paragraaf in een definitie van het publieke belang waarmee in dit onderzoek wordt gewerkt.

Het algemeen belang werd eeuwenlang beschouwd in de zin van *common good*, het algemeen welzijn of het gemeenschappelijk goede en komt in beeld wanneer de sociale dimensie van mensen in ogenschouw wordt genomen.⁵ *Common good* impliceert de dimensie van gemeenschap. “The common good (...) can be defined as “the good realized in the mutual relationships in and through which human beings achieve their well-being.” It’s more than the good of individuals; it is attainable only by the community, yet individually shared by its members.”⁶ *Common good* heeft ten minste twee eigenschappen, namelijk dat het gecreëerd en gedeeld wordt door alle leden van de gemeenschap en dat het echt goed is, dat wil zeggen dat het bijdraagt aan de bloei van mensen.⁷

Menselijke gemeenschappen worden in de moderne politieke filosofie in toenemende mate beschouwd vanuit individuele belangen, waardoor het steeds moeilijker wordt om het algemeen belang als het gezamenlijke belang van een menselijke gemeenschap te begrijpen.⁸ Met het terzijde schuiven van de klassieke notie van algemeen belang, ging men op zoek naar nieuwe beginselen op basis waarvan individuen tot een algemene, hen verplichtende vorm van samenleven kunnen komen. Het grote probleem hierbij is de wijze waarop algemene regels gevonden kunnen worden waaraan iedereen zich te houden heeft.⁹ Het algemeen belang wordt - mede als gevolg van het genoemde probleem - in de praktijk in toenemende mate geformuleerd vanuit een *want-regarding concept*, waarbij alleen de mate van behoeftebevrediging als relevant criterium wordt gehanteerd. Dit staat haaks op het algemeen belang vanuit een *ideal-regarding concept*, waarbij vanuit een normatief perspectief aan het algemeen belang een hogere status wordt toegekend dan aan de bijzondere belangen.¹⁰ Argumenten voor het algemeen belang vanuit een *want-regarding concept* worden veelal gebaseerd op economische beginselen. Het begrip algemeen belang verliest hierdoor zijn moreel-appellerende betekenis en wordt losgekoppeld van de idee van een goede samenleving. Er is niet langer sprake van een gemeenschappelijkheid die het individuele belang overstijgt.¹¹¹² Ook het gemeenschappelijk goede dat wordt gevormd in gemeenschappen is naar de achtergrond geschoven.

⁵ Melé, D. (2009). ‘Integrating personalism into virtue-based business ethics: the personalist and the common good principles’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 88, p. 227-244, p. 235.

⁶ Betignies, H-C., de & Lépineux, F. (2009). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 11.

⁷ Melé, D. (2009). ‘Integrating personalism into virtue-based business ethics: the personalist and the common good principles’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 88, p. 227-244, p. 235.

⁸ Van Erp, H. (1994). *Het Politiek Belang*, p. 47.

⁹ Idem, p. 51, 52.

¹⁰ Idem, p. 61.

¹¹ Idem, p. 63.

Terwijl het algemeen belang gaat om het welzijn van de mens in brede zin, gaat het publieke belang vooral over materialistische condities. Volgens Douglass is het concept van het publieke belang in de 17^e eeuw geïntroduceerd vanuit het liberale denken als reactie op de traditionele notie van het algemeen belang als een expliciet politiek idee, zoals dat onder meer door Thomas van Aquino is geformuleerd. “The common good consisted in a number of specific objects designed to promote general well-being - such as peace, order, prosperity, justice and community.”¹³ Onder meer door het denken van Hobbes, waarin aan alles een waarde kon worden toegekend, ook aan moraliteit, werd het algemeen belang zoals dat klassiek werd geduid problematisch. “The objects of desire differed and conflicted, of course, among human beings, so there could no longer be an objective good for man – not in the traditional sense, at least.”¹⁴ De overheid was er vooral voor het bevorderen van materieel welzijn, zoals het garanderen van eigendomsrechten.¹⁵ Hoe meer er nadruk werd gelegd op eigendomsrechten en private voordelen, hoe meer men vond dat individuen het beste zelf konden bepalen hoe welzijn gedefinieerd moest worden.¹⁶

Volgens de politiek-filosoof Barry wordt de term algemeen belang gebruikt wanneer een beroep wordt gedaan op individuele mensen om iets te doen dat ingaat tegen hun eigen belang. De term algemeen belang wordt gebruikt om een bepaalde allocatie van schaarse bronnen te rechtvaardigen, maar niet om een regeling te rechtvaardigen met prikkels die de aanpassing van gedrag als doel hebben. “A system of rewards to encourage work or punishment to discourage law-breaking might well be supported by saying that it was in ‘in the public interest’ but hardly that it was ‘for the common good’.”¹⁷ De term publiek belang wordt gebruikt wanneer een concrete politieke actie of een institutie moet worden verdedigd.¹⁸ Barry definieert het publieke belang als belangen die mensen met elkaar gemeen hebben als leden van het publieke domein.¹⁹ Burgers hebben verschillende sociale rollen, waaronder onderdeel zijn van het publieke domein, de samenleving. Er kunnen conflicten ontstaan tussen publieke belangen en individuele belangen, bijvoorbeeld vanuit de rol van ouder of werknemer. Bij publieke belangen moet het altijd gaan om het beschermen of voordeel geven aan

¹² Het onderscheid dat Van Erp maakt tussen *want-regarding* en *ideal-regarding* concepten van het algemeen belang is ontleend aan Barry. Zie: Barry, B. (2010 (first publication, 1964)). *Political Argument*, p. 38 en p. 287.

¹³ Douglass, B. (1980). ‘The common good and the public interest’. *Political Theory*, Vol. 8(1), p. 103-117, p. 104.

¹⁴ Idem, p. 107.

¹⁵ Idem, p. 107.

¹⁶ Idem, p. 108.

¹⁷ Barry, B. (2010 (first publication, 1964)). *Political Argument*, p. 203.

¹⁸ Idem, p. 203.

¹⁹ Idem, p. 190 en 223.

niet aanwijsbare groepen mensen, dus aan iedereen in de samenleving.²⁰ Volgens Barry is de overheid de meest geëigende instantie voor het behartigen van publieke belangen, omdat ze zonder de rol van overheden vaak niet behartigd worden.²¹ Contracten hebben in veel gevallen effecten op anderen dan de bij het contract betrokken partijen. Deze anderen kunnen in aantal oplopen tot miljoenen mensen. Het is vrijwel onmogelijk om hen bij de vorming van en onderhandelingen ten aanzien van het contract te betrekken. Het publiek kan alleen handelen door publieke autoriteiten.²²

Benditt redeneert verder op basis van de definitie van Barry en definieert het publieke belang als “(...) an interest of everyone the satisfaction of which is out of most individuals' hands, such that the interest is not likely to be protected or advanced unless it is furthered by the state.”²³ Volgens Benditt is het publieke belang meer dan iets dat in het belang van iedereen is. Zo is het belang van genoeg eten voor iedereen niet automatisch een publiek belang. Er ontstaat volgens Benditt een publiek belang als een belang van iedereen in gevaar zou komen als het niet beschermd of bevorderd zou worden door de staat of een andere politieke autoriteit.²⁴ Hij benadrukt tevens dat of iets een publiek belang is, afhangt van de mate van centralisatie en specialisatie in een samenleving. In een kleine agrarische gemeenschap is het belang van genoeg eten voor iedereen dan ook geen publiek belang volgens Benditt. “There can be no public interests in a state of nature.”²⁵ Ook de definitie die Goodin geeft van het publieke belang is geïnspireerd door het denken van Barry. Volgens Goodin is iets in het publieke belang als “(1) It is an interest that people necessarily share (2) by virtue of their role as a member of the public (3) which can best or only be promoted by concerted public action.”²⁶ Volgens Goodin is het van belang om bij publieke belangen niet te focussen op belangen die we toevallig met elkaar gemeen hebben, maar op belangen die we met elkaar gemeen moeten hebben.²⁷ In plaats van het nagaan van al onze diverse belangen met als doel het vinden van belangen die kunnen worden gedeeld, zou de focus moeten liggen op de belangen die voortvloeien uit gedeelde publieke rollen.²⁸ De definitie van Goodin sluit de behartiging van publieke belangen via de markt *an sich* uit.

²⁰ Idem, p. 215.

²¹ Idem, p. 234.

²² Idem, p. 234.

²³ Benditt, T.M. (1973). ‘The public interest’. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 2(3), p. 291-311, p. 299.

²⁴ Idem, p. 298.

²⁵ Idem, p. 299.

²⁶ Goodin, R.E. (1996). ‘Institutionalizing the public interest: The defense of deadlock and beyond’. *The American Political Science Review*, Vol. 90(2), p. 331-343.

²⁷ Idem, p. 339.

²⁸ De gedachte van publieke belangen als belangen die gerelateerd zijn aan gedeelde publieke rollen is ontleend aan/komt ook voor in: Barry, B. (2010). *Political Argument*.

In dit onderzoek wordt het publieke belang gedefinieerd als een belang dat mensen, als leden van de publieke gemeenschap, met elkaar gemeen hebben. Dat publieke belangen alleen of het beste door een publieke instantie behartigd kunnen worden, heeft als consequenties dat bedrijven en andere sociale verbanden niet verantwoordelijk kunnen zijn voor publieke belangen. Een vacante verantwoordelijkheid voor het publieke belang is dan altijd het gevolg van het feit dat de overheid haar verantwoordelijkheid niet neemt. In het kader van dit onderzoek is dat een onwenselijke consequentie, omdat het sociale verbanden ontslaat van verantwoordelijkheden voor belangen van de samenleving als geheel. Dit is het gevolg van de versmalling van de betekenis van publieke belangen vergeleken met de traditionele notie van algemeen belang, waarin ook het gemeenschappelijk goede een plaats had. Belangen die mensen hebben als leden van de publieke gemeenschap hebben raakvlakken met wat van oudsher werd geïmpliceerd door het algemeen belang, namelijk een context van samenleven en gemeenschap en het goede dat gerealiseerd wordt in wederzijdse relaties, waardoor mensen zich kunnen ontwikkelen. In dit onderzoek wordt hieraan tevens aandacht besteed onder de noemer van het gemeenschappelijk goede.

2.2 Publieke belangen in een internationale context

Overheden hebben een belangrijke taak bij de behartiging van publieke belangen en zijn in principe de enige partij die dwingend kan bepalen welke publieke belangen moeten worden behartigd. Dit plaatje is in complexiteit toegenomen door het proces van globalisering en internationalisering, waardoor publieke belangen een internationaal karakter krijgen en internationaal georganiseerde bedrijven zich kunnen onttrekken aan de behartiging van nationale publieke belangen.

Het is voor nationale overheden moeilijk, zo niet onmogelijk om mondiale vraagstukken, zoals de uitstoot van CO₂, op te lossen. Het proces van globalisering ondermijnt de rol van nationale overheden als behartiger van publieke belangen.²⁹ Zolang maatschappelijke problemen die niet zonder ingrijpen van overheden opgelost kunnen worden een nationaal karakter hebben, kunnen publieke belangen onder verantwoordelijkheid van de nationale overheid worden behartigd. Wanneer problemen echter een internationaal karakter hebben, ontstaat de vraag welke publieke belangen geborgd moeten worden en door wie. Is het mogelijk om Europese publieke belangen te formuleren of zelfs mondiale publieke belangen? En wie is hiervoor verantwoordelijk? Hoe wordt omgegaan met de mogelijke spagaat tussen de behartiging van verschillende nationale en Europese publieke belangen. En wie bepaalt welke publieke belangen

²⁹ Bettignies, H. De & Lépineux, F. (2009). 'Can multinational corporations afford the global common good?'. *Business and Society Review*, Vol. 114(2), p. 153-182, p. 158, 159.

leidend zijn? Verder is ook het duiden van *common good* in de zin van het gemeenschappelijk goede op internationaal niveau niet eenvoudig. “Defining the common good, even a weak definition is difficult in a culturally, socially, and religiously diverse planet.”³⁰ Ook Boda betoogt dat het in een internationale en interculturele context heel moeilijk is om een eenduidige relatie te leggen tussen de betekenis en de toepassing van morele normen.³¹

Vanwege de complexiteit van de inhoud van internationale publieke belangen en het gemeenschappelijk goede stellen Hartman, Kelley & Werhane voor om te zoeken naar *common bads*, zoals het gebrek aan voedsel en huisvesting.³² Zij betogen dat *common bads* op een hoog niveau relatief eenvoudig te formuleren zijn. Hierbij kan gedacht worden aan mondiale rechtvaardigheid, het terugdringen van armoede, zorg voor het milieu etc. Het bestrijden van *common bads* door bijvoorbeeld de toepassing en implementatie van wet- en regelgeving is echter zeer complex. Wie draagt bijvoorbeeld de kosten van het bestrijden van de klimaatverandering? Hoe kan – in afwezigheid van een internationale overheid – regelgeving worden geïmplementeerd die problemen ten aanzien van milieu en werknemersrechten oplost?³³ Als een internationale overheid afwezig is, zijn mondiale vraagstukken moeilijk op te lossen.

Verder vormt de enorme macht van multinationals en de mogelijkheden die deze bedrijven hebben om zich aan nationale wetgeving te onttrekken een bedreiging voor de behartiging van internationale publieke belangen.³⁴ Bedrijven vestigen zich bijvoorbeeld in landen waar de regulering ten aanzien van milieu soepel is, zodat kosten kunnen worden bespaard.³⁵ Multinationals in de mijnsector focussen zich bijvoorbeeld in toenemende mate op ontwikkelingslanden waar de lonen laag zijn en wetgeving ten aanzien van milieu veel minder strenge eisen stelt dan in Australië, West-Europa en Noord-Amerika.³⁶ Verder wordt de bijdrage van ondernemingen aan het publieke

³⁰ Hartman, L. P., Kelley, S. & Werhane, P.H. (2009). ‘Profit, partnerships and the global common good’. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 215-273, p. 257.

³¹ Boda, Z. (2009). ‘Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?’ In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313.

³² Hartman, L. P., Kelley, S. & Werhane, P.H. (2009). ‘Profit, partnerships and the global common good’. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 215-273, p. 258

³³ Boda, Z. (2009). ‘Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?’ In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313, p. 300.

³⁴ Bettignies, H-C., de, & Lépineux, F. (2009). ‘Business and the global common good’. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 27-61, p. 33.

³⁵ Boda, Z. (2009). ‘Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?’ In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313, p. 299.

³⁶ Sampat, P. (2003). ‘Scrapping mining dependence’. In: *State of the World 2003*. The Worldwatch Institute, p. 110-129, p. 114,115.

belang, bijvoorbeeld door belastingen, door de internationalisering van ondernemingen bemoeilijkt.³⁷ Internationale bedrijven kunnen zich zodanig organiseren dat winsten worden belast in landen met lage belastingtarieven en het productieproces wordt uitgevoerd in lage lonen landen.

2.3 De overheid: een veranderd perspectief

Naast invloed op de duiding van publieke belangen heeft het neoliberale denken tevens, direct en indirect, invloed op de wijze waarop overheden worden beschouwd en georganiseerd. Dit heeft gevolgen voor de behartiging van publieke belangen door overheden. In deze paragraaf tonen we de ontwikkeling dat overheden in toenemende mate zijn gaan handelen met het oog op de markt. Vervolgens wordt ingegaan op de verzakelijking van de overheid die mede beïnvloed is door de sturingsfilosofie *New Public Management* (NPM), waarin het bedrijfsmatige denken van de private sector, met termen als doelmatigheid en doeltreffendheid, wordt toegepast op de publieke sector.

2.3.1 Marktgeoriënteerde duiding verantwoordelijkheden overheden

De verantwoordelijkheid van overheden wordt in het neoliberale denken geduid vanuit de spontane marktordening van de samenleving. De taak van overheden is het creëren van een klimaat waarin bedrijven kunnen floreren en dat aantrekkelijk is voor nieuwe bedrijven. Gerechtigheid, onpartijdigheid en het milieu worden in toenemende mate weggedrukt en sociale rechtvaardigheid wordt veelal uitgedrukt in termen van toegang tot markten.³⁸ Het systeem van kapitalisme en de vrije markt heeft in belangrijke mate bijgedragen aan economische groei en een hogere levensstandaard, maar is de samenleving gaan overheersen. “Door van economisch succes een doel te maken in plaats van een middel tot een doel, hebben overheden en mensen uit het oog verloren dat de bedoeling was dat economische groei een hoger doel diende: stabiliteit, verbeterde levensstandaard, verbeterde sociale betrokkenheid voor iedereen, zonder uitzondering.”³⁹ Volgens Hertz gaat het in de internationale politiek in de 21ste eeuw in toenemende mate om de groei van marktaandeel. Overheden strijden niet meer om gebieden, maar om toegang tot markten en economische vrijheden.⁴⁰ Ethische overwegingen leggen het hierbij af tegen overwegingen die leiden tot omzetsijging en

³⁷ Bettignies, H. de & Lépineux, F. (2009). ‘Can multinational corporations afford the global common good?’. *Business and Society Review*, Vol. 114(2), p. 153-182, p. 157.

³⁸ Hertz, N. (2002). *De Stille Overname*, p. 18.

³⁹ Idem, p. 63.

⁴⁰ Idem, p. 79, 80.

vergroting van marktaandeel.⁴¹ Hertz betoogt zelfs dat de belangen van het volk zijn ingewisseld voor de belangen van het bedrijfsleven.⁴²

Ook Haque betoogt dat de publieke dienstverlening is veranderd met als doel om meer ondersteunend te zijn aan politieke leiders en private investeerders.⁴³ “(...) the main agenda of most governments, international agencies, and experts has been to restructure the public sector in favor of local and foreign business interests favored by a new generation of market-biased politicians.”⁴⁴ Ook Leys betoogt dat politiek in toenemende mate vanuit de markt wordt gedreven. “Governments (...) must increasingly ‘manage’ national politics in such a way to adapt them to the pressures of transnational market forces.”⁴⁵ De afgelopen decennia is er een mondiale economie ontstaan die heeft geleid tot de internationalisering van de staat. Nationale staten hebben een nieuwe wereldwijde economische orde geaccepteerd die wordt gedreven door internationale marktkrachten, waaraan nationale staten hun bijdrage leveren.⁴⁶ Internationale bedrijven hebben grote invloed op de nationale politiek. Ze zijn groot en hebben vaak meer te besteden dan nationale overheden, wat hen een goede onderhandelingspositie geeft. Internationale ondernemingen lobbyen op nationaal en internationaal niveau, met als doel om bijvoorbeeld wet- en regelgeving op te stellen of aan te passen in hun eigen voordeel.⁴⁷ Ook Carroll & Steane betogen dat er sprake is van een groeiend aantal denktanks en lobbygroepen dat actief hun private belangen inbrengt in politiek beleid.⁴⁸

2.3.2 New public management

De overheid staat niet alleen in toenemende mate in dienst van de markt. Er is ook sprake van een verzakelijking binnen de overheid. Deze verzakelijking is mede beïnvloed door de sturingsfilosofie *New Public Management* (NPM) die vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw zijn intrede heeft gedaan binnen de overheid. Vanuit deze stroming wordt het bedrijfsmatige denken van de private sector, met termen als doelmatigheid en doeltreffendheid, toegepast op de publieke sector. In de literatuur

⁴¹ Idem, p. 84.

⁴² Idem, p. 124.

⁴³ Haque, M. Shamsul (2009). ‘New Public Management: Origins, dimensions, and critical implications’. In: Tummalala, K.K. (ed.). *Public Administration and Public Policy, Volume 1*, p. 209-228, p. 209.

⁴⁴ Idem p. 209.

⁴⁵ Leys, C. (2001). *Market-driven Politics: Neoliberal Democracy and the Public Interest*, p. 1.

⁴⁶ Idem, p. 13.

⁴⁷ Idem, p. 16, 17.

⁴⁸ Carroll, P. & Steane, P. (2002). ‘Australia, the new public management and the new millennium’. In: McLaughlin, K. et al. (eds). *New Public Management. Current Trends and Future Prospects*, p. 195-209, p. 200.

bestaat geen eenduidige definitie van NPM, maar wordt regelmatig de beschrijving van Hood (1991) aangehaald. Hij onderscheidt de volgende componenten van NPM:⁴⁹

1. 'Hands-on professional management' in the public sector
2. Explicit standards and measures of performance
3. Greater emphasis on output controls
4. Shift to disaggregation of units in the public sector
5. Shift to greater competition in the public sector
6. Stress on private-sector styles of management practice
7. Stress on greater discipline and parsimony in resource use

In de literatuur wordt NPM onder meer gerelateerd aan het neoliberale denken. Haque noemt als belangrijke oorzaak van de ontwikkeling van NPM een historische ideologische verschuiving van de overheid van kapitalistische landen in de richting van een liberaal raamwerk.⁵⁰ Onder meer de Britse premier Thatcher en de Amerikaanse president Reagan hebben een belangrijke rol gespeeld bij het implementeren van een marktgericht NPM-model. NPM moest bijdragen aan het reduceren van bureaucratie, het privatiseren van goederen en diensten, het herstructureren van publieke dienstverlening met als doel een meer competitieve, productieve, efficiënte, innovatieve en klantvriendelijke overheid.⁵¹

Het merendeel van de omvangrijke literatuur over NPM gaat over wat overheden doen ten aanzien van NPM of hoe NPM ingevoerd zou moeten worden.⁵² Voorstanders van NPM betogen dat NPM leidt tot kostenefficiëntie en tot beter bestuur van publieke organisaties. Er zijn echter heel weinig onafhankelijke evaluaties van de invoering van NPM.⁵³ Pollitt betoogt dat het heel lastig is om vast te stellen wat de effecten zijn van NPM en acht het niet bewezen dat er als gevolg van de invoering van NPM een reductie van uitgaven heeft plaatsgevonden en een efficiëntere overheid is ontstaan.⁵⁴ De normatieve impact van de invoering van NPM op de overheid en de behartiging van publieke belangen komt minder vaak naar voren in de literatuur. Haque spreekt zijn zorg uit over de commerciële waarden die hun intrede hebben gedaan bij de publieke dienstverlening. "(...) under the current ethos of market-driven reforms, the unique

⁴⁹ Hood, C. (1991). 'A public management for all seasons?'. *Public Administration*, Vol. 69 (1), p. 3–19, p. 4, 5.

⁵⁰ Haque, M. Shamsul (2009). 'New public management: Origins, dimensions, and critical implications'. In: Tummala, K.K. (ed.). *Public Administration and Public Policy, Volume 1*, p. 209-228, p. 210.

⁵¹ Idem, p. 212.

⁵² Pollitt, C. (2000). 'Is the emperor in his underwear? An analysis of the impacts of public management reform'. *Public Management*, Vol. 2 (2) p. 181–200, p. 182.

⁵³ Idem, p. 186.

⁵⁴ Idem, p. 196.

public service norms or standards (e.g., citizenship, representation, accountability, equality, impartiality, openness, responsiveness, and justice) (...) have recently been marginalized, if not replaced, by business norms like competitiveness, efficiency, productivity, and profitability.”⁵⁵ Hierbij wordt niet langer over burgers gesproken, maar over klanten.⁵⁶ De basis van NPM is gelegen in de *Public Choice Theory* waarin mensen worden beschouwd als rationele individuen die hun eigenbelang nastreven. Deze theoretische basis in combinatie met het consumentisme zorgt ervoor dat het NPM-model de neiging heeft om het politieke publieke belang te veranderen in niet-politieke individuele voorkeuren van individuele klanten.⁵⁷ Haque vreest voor de privatisering van het publieke leven.⁵⁸ Thompson sluit aan op het denken van Haque en betoogt dat het *performance paradigma* van NPM impliceert dat de overheid alleen instrumentele doelen dient. Deze impliciete aanname ten aanzien van de overheid berooft de publieke dienstverlening van zijn morele inhoud.⁵⁹

2.4 Borgingsmechanismes voor het behartigen van publieke belangen

De WRR onderscheidt verschillende borgingsmechanismes voor publieke belangen: concurrentie, wettelijke regels en contracten en institutionele borging.⁶⁰ In deze paragraaf worden deze borgingsmechanismes kort besproken en wordt zichtbaar dat overheden zich bij het behartigen van publieke belangen met name focussen op het mechanisme van concurrentie en wetgeving en contracten, terwijl het mechanisme van normen en waarden onderbelicht blijft. Aan het einde van deze paragraaf wordt ingegaan op de wijze waarop de verschillende borgingsmechanismes gerelateerd kunnen worden aan de verantwoordelijkheden van mensen en sociale verbanden.

2.4.1 Concurrentie

Overheden maken bij het behartigen van publieke belangen in toenemende mate gebruik van het mechanisme van concurrentie. Concurrentie draagt echter niet altijd bij aan de behartiging van publieke belangen. Het is voor energiebedrijven bijvoorbeeld heel lastig om de in het Nederlandse energiebeleid geformuleerde publieke belangen schoon, betaalbaar en betrouwbaar in samenhang met elkaar te behartigen.⁶¹ Door de

⁵⁵ Haque, M. Shamsul. (2001). ‘The diminishing publicness of public service under the current mode of governance.’ *Public Administration Review*, Vol. 61(1), p. 65–82, p. 67.

⁵⁶ Haque, M. Shamsul (2009). ‘New Public Management: Origins, dimensions, and critical implications’. In: Tummala, K.K. (ed.). *Public Administration and Public Policy, Volume 1*, p. 209-228, p. 217, 218.

⁵⁷ Idem, p. 218.

⁵⁸ Idem, p. 221.

⁵⁹ Thompson, James R. (2006). ‘The federal civil service: The demise of an institution’. *Public Administration Review*, Vol. 66 (4), p. 496–503, p. 496.

⁶⁰ WRR (2000). *Het Borgen van Publiek Belang*, p. 60-65.

⁶¹ SEO Economisch Onderzoek (2013). *Energiebeleid in Onbalans*, Inleiding, p. i.

privatisering van energiebedrijven is tevens de mogelijkheid ontstaan om Nederlandse energiebedrijven te verkopen aan buitenlandse ondernemingen. Op de (middel)lange termijn zijn publieke belangen zoals de levering en kwaliteit van energie hierdoor niet gegarandeerd. Ook marktwerking in de farmaceutische industrie leidt niet automatisch tot de behartiging van publieke belangen. Zo is er voor farmaceutische bedrijven geen grote prikkel om te werken aan de ontwikkeling van medicijnen voor tropische ziektes zoals Malaria, omdat de financiële draagkracht van patiënten niet voldoende is om deze medicijnen te betalen.⁶²

2.4.2 Binding vooraf met wettelijke regels en contracten

De overheid gebruikt tevens het mechanisme van regelgeving en contracten voor het borgen van publieke belangen. In de praktijk is het echter vaak lastig om publieke belangen goed in regelgeving te verankeren.⁶³ Publieke belangen worden vaak niet of op een hoog abstractieniveau vastgelegd in wet- en regelgeving, waarbij de genoemde publieke belangen veelal onvoldoende geoperationaliseerd worden. De eerdergenoemde publieke belangen schoon, betaalbaar en betrouwbaar zijn bijvoorbeeld niet als zodanig terug te vinden in wet- en regelgeving.⁶⁴ Verder heeft wet- en regelgeving niet kunnen voorkomen dat het bevorderen van marktwerking is gaan overheersen en spanningen veroorzaakt met publieke belangen op het terrein van voorzieningszekerheid en duurzame energie. Regelgeving heeft evenmin voorzien in maatregelen ten aanzien van publieke belangen in geval van overname van geprivatiseerde ondernemingen door buitenlandse partijen. Een ander nadeel van wet- en regelgeving is dat de aanpassing ervan een langdurig en vaak moeizaam proces is, waardoor de kans groot is dat de relatie tussen middel en doel verloren gaat.⁶⁵ Bij de verzelfstandiging van de NS duurde het bijvoorbeeld tien jaar voordat wetgeving in werking trad.⁶⁶

Contracten hebben een ander karakter dan wet- en regelgeving. Regelgeving geldt voor iedereen die onder het bereik van de regels valt, contracten binden alleen de partijen die een contract met elkaar gesloten hebben. Als voordeel van het gebruik van contracten voor het borgen van publieke belangen wordt wel genoemd dat publieke

⁶² Trouiller, P. et al (2002). 'Drug development for neglected diseases: A deficient market and a public-health failure. *The Lancet*, Vol. 359(9324), p. 2188-2194.

⁶³ Veraart, M. (2014). 'Moreel besef als borging van publieke belangen'. *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 99(4680), p. 140-143, p. 141.

⁶⁴ POC (2012). *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de Parlementaire Besluitvorming over de Privatisering en Verzelfstandiging van Overheidsdiensten, Deelrapport C*, p. 309, 314.

⁶⁵ Veraart, M. (2014). 'Moreel besef als borging van publieke belangen'. *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 99(4680), p. 140-143, p. 141.

⁶⁶ POC (2012). *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de Parlementaire Besluitvorming over de Privatisering en Verzelfstandiging van Overheidsdiensten, Deelrapport C*, p. 309, 312.

belangen nauwkeuriger kunnen worden vastgesteld.⁶⁷ Aan de andere kant zijn contracten altijd het resultaat van onderhandelingen, overheden kunnen dus niet eenzijdig de behartiging van een publiek belang vastleggen in een contract. Er is ook altijd het belang dat de wederpartij inbrengt. Als overheden van mening zijn dat het publieke belang niet langer wordt geborgd door het contract, dan zijn ze toch aan de voortzetting van een contract gebonden zolang de wederpartij aan het contract vasthoudt.⁶⁸ Aan het gebruik van contracten voor de borging van publieke belangen zijn dus ook nadelen verbonden.

2.4.3 Normen en waarden

Het derde mechanisme is institutionele borging met behulp van normen en waarden. De borging van publieke belangen wordt eenvoudiger als de normen en waarden van organisaties beter aansluiten bij het betreffende publieke belang.⁶⁹ Hierdoor kunnen tekortkomingen in regelgeving gecompenseerd worden. Veraart betoogt dat er bij veel instellingen in de publieke dienstverlening geen sprake is van convergentie tussen de normen en waarden binnen de instellingen en de publieke belangen.⁷⁰ Hij constateert zelfs dat in toenemende mate sprake is van divergentie die het borgen van publieke belangen bemoeilijkt. Organisaties verzakelijken als gevolg van de privatisering, waarbij de focus ligt op de bedrijfsvoering. Hierbij weegt het eigenbelang van de organisatie vaak zwaarder dan de maatschappelijke belangen.⁷¹ Een goede bedrijfsvoering is van belang voor een goede sturing, maar is geen doel op zich. Ze moet ondersteunend zijn aan het primaire proces en de publieke belangen die geborgd moeten worden. Overheden hebben, bedoeld of onbedoeld, vooral gestuurd op de verzakelijking van geprivatiseerde ondernemingen, waarbij de institutionele borging door normen en waarden op de achtergrond is geraakt.

2.4.4 Borgingsmechanismes en verantwoordelijkheden

De inzet van borgingsmechanismes hangt samen met de wijze waarop publieke belangen worden geduid. Als publieke belangen en verantwoordelijkheden vooral gericht zijn op de marktordening van de samenleving, zal de nadruk liggen op de mechanismes van het bevorderen van concurrentie en wet- en regelgeving. Het borgingsmechanisme van concurrentie doet geen beroep op verantwoordelijkheden van individuen en sociale verbanden voor publieke belangen. De markt is immers

⁶⁷ WRR (2000). *Het Borgen van Publiek Belang*, p. 64.

⁶⁸ Idem, p. 65.

⁶⁹ Idem, p. 65.

⁷⁰ Veraart, M. (2014). 'Moreel besef als borging van publieke belangen'. *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 99(4680), p. 140-143, p. 142.

⁷¹ Idem, p. 142.

onpersoonlijk en neutraal. Uitgangspunt is dat wanneer individuen hun eigenbelang nastreven het publieke belang bevorderd wordt. Ook het borgingsmechanisme van regelgeving doet onvoldoende appel op de verantwoordelijkheden van mensen en sociale verbanden. Regelgeving is met name zinvol om uitwassen te voorkomen, zoals het wettelijk begrenzen van topinkomens, maar is niet zo effectief als mechanisme voor het beïnvloeden van moreel besef en stimuleren van intrinsieke motivatie.⁷² Regelgeving zorgt ervoor dat mensen en sociale verbanden voldoen aan hun juridische verantwoordelijkheid, maar doet geen beroep op de morele verantwoordelijkheid van mensen en sociale verbanden voor hun handelen. Het mechanisme van institutionele borging met behulp van normen en waarden is het enige mechanisme dat een beroep kan doen op de verantwoordelijkheden van mensen en sociale verbanden voor publieke belangen. Er is echter geen beleidsinstrument dat direct invloed heeft op de normen en waarden binnen organisaties en op het morele besef en de intrinsieke motivatie van bestuurders.⁷³ Het versterken van normen en waarden binnen organisaties sluit inhoudelijk ook niet aan bij het doel van privatiseren, namelijk het meer op afstand zetten van goederen en diensten van de overheid.

De genoemde borgingsmechanismes voor publieke belangen kunnen door nationale overheden worden toegepast met betrekking tot nationale publieke belangen. De toepassing van de genoemde borgingsmechanismes in een internationale en mondiale context is echter complex, onder meer door de afwezigheid van internationale overheden. Hoewel veel nationale regelgeving is overgeheveld naar internationale regimes en organisaties, zoals de WTO en het IMF, zijn problemen die voortvloeien uit globalisering, zoals de sociale, economische en milieutechnische externe effecten, nog onvoldoende geadresseerd binnen het huidige internationale systeem van regels en regimes.⁷⁴ Wie is er verantwoordelijk voor het opstellen van regelgeving ten aanzien van internationale vraagstukken? En wie bepaalt op welke wijze het instrument van concurrentie wordt ingezet om internationale publieke belangen te behartigen? Institutionele borging met behulp van normen en waarden is helemaal complex in een internationale omgeving, onder meer vanwege de moeilijkheid om in een internationale context een eenduidige relatie te leggen tussen de betekenis en de toepassing van morele normen.⁷⁵

⁷² Idem, p. 142.

⁷³ Idem, p. 142.

⁷⁴ Lipschutz, R.D. & Fogel, C. (2004). "Regulation for the rest of us?" Global civil society and the privatization of transnational regulation'. In: Hall, R.B. & Biersteker, T.J (eds). *The Emergence of Private Authority in Global Governance*, p. 115-140, p. 115.

⁷⁵ Zie onder meer: Boda, Z. (2009). 'Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?' In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313.

2.5 De verantwoordelijkheden van bedrijven voor publieke belangen

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en de Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten (POC) betogen dat publieke belangen niet alleen een zaak van overheden zijn, maar een zaak van iedereen.⁷⁶ Ook burgers en maatschappelijke partijen kunnen vormgeven aan publieke belangen binnen wettelijke kaders en eventueel onder aanvoering van overheden. Dit is in lijn met de Griekse aanduiding voor de samenleving van burgers *res publica*, wat zaak van allen betekent.⁷⁷ Een politieke gemeenschap bestaat door de toewijding van burgers, overheden, maatschappelijke organisaties en bedrijven aan de publieke zaak. Bij de verantwoordelijkheid ten aanzien van publieke belangen dient dan ook niet alleen gekeken te worden naar de rol van overheden, maar ook naar de wijze waarop andere maatschappelijke partijen kunnen bijdragen aan publieke belangen.⁷⁸

Vanuit het neoliberale denken hebben bedrijven geen verantwoordelijkheid voor publieke belangen. Dit wordt verder uitgewerkt in hoofdstuk drie en zes. In theorieën over CSR wordt wel invulling gegeven aan de verantwoordelijkheden van bedrijven voor publieke belangen.⁷⁹ Politieke CSR richt zich bijvoorbeeld tegen het neoliberale denken en keert zich af van de strikte neoliberale afbakening tussen overheden en bedrijven.⁸⁰ Bettignies & Lépineux betogen dat multinationals, onder meer vanwege hun grote economische macht en de consequenties van hun handelen, het publieke belang moeten dienen.⁸¹ Er klinken in de literatuur ook andere geluiden. Velasquez betoogt bijvoorbeeld dat multinationals die opereren in een competitieve omgeving, gegeven de veronderstelling dat interacties tussen ondernemingen geen terugkerend karakter hebben en er geen effectieve signalen ten aanzien van betrouwbaarheid mogelijk zijn, geen verantwoordelijkheden hebben voor het internationale publieke belang, zolang er geen internationale handhaver is.⁸² Hij pleit voor een internationale

⁷⁶ Zie: WRR (2012). *Publieke Zaken in de Marktsamenleving*. En: POC (2012). *Verbinding verbroken? Onderzoek naar de Parlementaire Besluitvorming over de Privatisering en Verzelfstandiging van Overheidsdiensten*.

⁷⁷ Kuiper, R. (2014). *De Terugkeer van het Publieke Belang*, p. 18.

⁷⁸ WRR (2012). *Publieke Zaken in de Marktsamenleving*, p. 35.

⁷⁹ Zie onder meer: Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931; zie ook: Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166-179.

⁸⁰ Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). 'Synthesising corporate responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607, p. 591.

⁸¹ Bettignies, H. de & Lépineux, F. (2009). 'Can multinational corporations afford the global common good?'. *Business and Society Review*, Vol. 114(2), p. 153-182.

⁸² Velasquez, M. (1992). 'International business, morality and the common good'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 2(1), p. 27-40.

autoriteit die in staat is om te waarborgen dat alle internationale ondernemingen bijdragen aan het publieke belang. Verschillende auteurs vragen zich echter af of de door Velasquez genoemde internationale constructie kan werken.⁸³ Zij betogen dat alleen overheden een internationale handhavingsautoriteit kunnen creëren. Maar hoe kunnen de verschillende nationale overheden overeenstemming bereiken over een internationale handhavingsinstantie en het publieke belang dat behartigd moet worden? En op welke wijze kan een internationale handhavingsinstantie ervoor zorgen dat iedereen bijdraagt aan het publieke belang? Een groot internationaal orgaan, de Verenigde Naties, onder meer opgericht om de vrede tussen landen te bewaren, is er in veel gevallen niet in geslaagd om een einde te maken aan internationale conflicten. Waarom zou een nieuwe internationale instantie wel kunnen garanderen dat iedereen handelt met het oog op het publieke belang?⁸⁴ De kans op *free-riding* van staten is groot en de nationale belangen zijn te verschillend. In de praktijk verdedigen overheden van dominante landen, bijvoorbeeld landen die vertegenwoordigd zijn in de G7, vaak hun eigen handelsbelangen ten koste van het mondiale publieke belang. Hoe wordt bijvoorbeeld gewaarborgd dat de invloed van ondernemingen niet leidend is voor een dergelijke internationale instantie?⁸⁵ Verder zullen, vanwege het *free-rider* probleem, niet alle landen actief meewerken aan een internationale handhavingsinstantie. Internationale bedrijven kunnen zich vervolgens gemakkelijk bewegen naar de landen die niet willen bijdragen aan het publieke belang.⁸⁶

Toch zijn internationale wetgeving en instituties nodig om de regels van een internationale economie te handhaven. Bettignies & Lépineux maken hierbij de kanttekening dat het behartigen van publieke belangen niet alleen een zaak is van het naleven van wetten, maar ook gaat om vrij gekozen persoonlijke ethische standpunten die in de praktijk worden gebracht.⁸⁷ Naast wet- en regelgeving is het van groot belang dat de managers van multinationals gemotiveerd zijn om bij te dragen aan het publieke belang.⁸⁸ Scherer & Palazzo betogen dat op mondiaal niveau nationale staten, noch internationale instituties alleen voldoende zijn voor het reguleren van de mondiale economie en het leveren van mondiale publieke goederen. Het reguleren van publieke zaken op mondiaal niveau vergt samenwerking tussen overheden, internationale

⁸³ Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (2009). 'Business and the global common good'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 27-61, p. 35.

⁸⁴ Idem, p. 36.

⁸⁵ Idem, p. 35, 36.

⁸⁶ Idem, p. 35.

⁸⁷ Idem, p. 37.

⁸⁸ Idem, p. 37.

instituties, ondernemingen en groepen uit de *civil society*.⁸⁹ Deze vorm van *global governance* mist de kracht en capaciteit van regelgeving en handhaving zoals die gerealiseerd kan worden binnen nationale staten en berust op vrijwillige bijdragen van partijen, waarbij vaak geen of zeer zwakke handhaving mogelijk is.⁹⁰

In de literatuur komt tevens naar voren dat private sociale regulering vaak niet gericht is op het behartigen van publieke belangen.⁹¹ Er zijn wel private initiatieven die oog hebben voor het publieke belang, zoals bijvoorbeeld de *Forestry Stewardship Council* (FSC), maar dit is zeker niet de regel. Private sociale regulering is vaak gebaseerd op private belangen en is daarmee niet per definitie slecht, maar biedt onvoldoende houvast voor het behartigen van publieke belangen. Hoewel maatschappelijke actoren een rol kunnen spelen bij de behartiging van publieke belangen, is de rol van overheden essentieel, omdat zij als enige de behartiging van publieke belangen kan afdwingen door wet- en regelgeving. De internationale problematiek ten aanzien van publieke belangen laat zien dat het heel moeilijk is om publieke belangen te behartigen zonder wettige handhaver. Boda doet in dit verband een waardevolle aanvulling door het onderscheid dat hij maakt tussen verschillende vormen van regulering.⁹² Het eerste type regulering heeft als doel het oplossen van coördinatieproblemen, waarbij veelal sprake is van ontbrekende regelgeving, maar niet van een distributievraagstuk. Wanneer regelgeving is opgesteld, kan redelijkerwijs worden verwacht dat actoren zich hieraan houden. De verwachting is bijvoorbeeld dat mensen zich over het algemeen zullen houden aan verkeersregels, omdat het in hun eigen belang is en het hun veiligheid vergroot. De tweede soort regulering heeft als doel het oplossen van collectieve actieproblemen, waarbij veelal sprake is van een conflict tussen individuele belangen en publieke belangen. Het nastreven van individuele belangen kan leiden tot negatieve gevolgen voor publieke belangen. Het individuele belang van een bedrijf dat kosteloos afval loost in een nabijgelegen rivier is niet in lijn met het publieke belang van schoon water. Boda betoogt dat veel literatuur die gaat over private regulering op internationaal niveau betrekking heeft op de eerste vorm van

⁸⁹ Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931, p. 900.

⁹⁰ Idem, p. 900.

⁹¹ Lipschutz, R.D. & Fogel, C. (2004). "'Regulation for the rest of us?'" Global civil society and the privatization of transnational regulation'. In: Hall, R.B. & Biersteker, T.J. (eds). *The Emergence of Private Authority in Global Governance*, p. 115-140, p. 136.

⁹² Boda, Z. (2009). 'Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313, p. 297, 298.

regulering.⁹³ Bedrijven en banken in een internationale economie zijn in toenemende mate in staat om zichzelf te reguleren als het gaat om coördinatieproblemen, omdat dit in het collectieve belang van bedrijven is.⁹⁴ Interventie door overheden is dan niet altijd nodig. De echte uitdaging ten aanzien van regelgeving ligt op het vlak van collectieve actie problemen, zoals het verminderen van de CO₂ uitstoot en het tegengaan van de opwarming van de aarde.⁹⁵ Als er geen effectieve regulerende instituties zijn op internationaal en mondiaal niveau die collectieve actieproblemen kunnen oplossen, is er sprake van een vacante verantwoordelijkheid en wordt het internationale publieke belang in gevaar gebracht. In hoofdstuk drie wordt vanuit verschillende theorieën over CSR verder aandacht besteed aan de verantwoordelijkheden van bedrijven voor publieke belangen.

2.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is onderscheid gemaakt tussen het algemeen belang en publieke belangen. Het wordt steeds moeilijker om het publieke belang als het gezamenlijke belang van een menselijke gemeenschap te begrijpen, omdat het publieke belang is losgekoppeld van de idee van het goede dat gerealiseerd wordt in de samenleving. De overheid is in de 21^e eeuw steeds meer gericht op het bevorderen van materieel welzijn, zoals het garanderen van eigendomsrechten en het voorzien in publieke goederen. Dit wordt verder in de hand gewerkt door de verzakelijking van overheden, die in toenemende mate in dienst staan van de markt. Het publieke belang wordt steeds vaker geformuleerd vanuit een *want-regarding* benadering, waarbij de mate van behoeftebevrediging als relevant criterium wordt gehanteerd.

De invulling van en de wijze waarop publieke belangen worden behartigd, is sterk afhankelijk van het moreel-filosofische uitgangspunt dat wordt gekozen voor het streven naar een goede samenleving. Vanuit het neoliberale denken ligt de focus primair op de markt en het individu dat zijn eigen belangen nastreeft en hierdoor bijdraagt aan het belang van de samenleving. Het nastreven van eigenbelang gaat soms echter ook ten koste van het belang van de samenleving. “While the narrow focus on self-interest and the interests of investors helps CEOs (...) maximize their own returns, it can also lead to the diminishment of the good of human communities and their environment. All this has set the stage for a reconsideration of the common good.”⁹⁶ Aandacht voor theorieën

⁹³ Zie bijvoorbeeld: Haufler, V. (2001). *Public Role for the Private Sector: Industry Self-Regulation in a Global Economy*.

⁹⁴ Boda, Z. (2009). ‘Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?’ In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313, p. 298.

⁹⁵ Idem, p. 299.

⁹⁶ O’Brien, T. (2009). ‘Reconsidering the common good’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 85, p. 25-37, p. 25.

die bij het streven naar een goede samenleving ook het belang van ethiek en gemeenschappen onderstrepen is van belang.⁹⁷

Overheden zijn van cruciale betekenis voor de behartiging van publieke belangen op nationaal en internationaal niveau. Op internationaal niveau ontstaat er op sommige terreinen een vacante verantwoordelijkheid voor het publieke belang, onder meer als gevolg van de internationalisering van markten. De economie op internationaal niveau heeft zich onttrokken aan de (nationale) politieke controle, terwijl internationale publieke problemen in toenemende mate de kop opsteken. Hierbij ontstaat de vraag welke publieke belangen geborgd moeten worden en door wie. Dat overheden een belangrijke verantwoordelijkheid hebben voor het behartigen van publieke belangen, betekent niet dat bedrijven hiervoor geen verantwoordelijkheden hebben. In hoofdstuk drie wordt hieraan aandacht besteed vanuit verschillende theorieën over CSR.

⁹⁷ Idem, p. 28.

3 Het neoliberale denken en het verantwoordelijkheidsvraagstuk

De ideeën van vrije marktwerking en minimale interventies van overheden vinden hun sociaal filosofische grond in het neoliberale denken dat vanaf de jaren '80 van de vorige eeuw veel invloed heeft gekregen op de economische politiek in West-Europa en Amerika. In dit hoofdstuk beschrijf ik enkele onderdelen van het neoliberale denken in relatie tot de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen. In de eerste paragraaf wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan enkele belangrijke noties in het neoliberale denken, namelijk individualiteit en algemeen belang, de spontane marktordening van de samenleving, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, eigenbelang, en economische vrijheid. De genoemde begrippen worden toegelicht en er wordt een link gelegd naar de wijze waarop de verantwoordelijkheden van mensen en sociale verbanden geduid kunnen worden. In paragraaf twee, drie en vier wordt - aan de hand van het denken van twee invloedrijke neoliberale denkers Friedrich Hayek (1899-1992) en Milton Friedman (1912-2006) - ingegaan op het neoliberale denken over de onderneming, de markt en de staat. Paragraaf vijf gaat over de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het goed functioneren van de markt. In paragraaf zes worden enkele knelpunten in het neoliberale denken benoemd: de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen, de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden en het op de achtergrond raken van het belang van gemeenschappen. Deze knelpunten worden versterkt in een internationale context. Het hoofdstuk wordt afgesloten met conclusies.

3.1 Belangrijke noties in het neoliberale denken

In deze paragraaf besteed ik aandacht aan enkele belangrijke noties in het neoliberale denken, namelijk individualiteit en algemeen belang, de spontane marktordening van de samenleving, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, eigenbelang en economische vrijheid.

3.1.1 Individualiteit en algemeen belang

Voor de Oostenrijkse econoom en politiek filosoof Hayek is de individualiteit van de mens het centrale uitgangspunt. “De essentie van de houding van de individualist wordt gevormd door de erkenning van het individu als hoogste rechter over zijn doeleinden, de overtuiging dat, voor zover mogelijk, zijn eigen inzichten zijn handelingen behoren

te leiden”.¹ Hayek richt zich met de notie van individualiteit met name tegen het toenemende collectivisme van de jaren vijftig van de twintigste eeuw, waarin een centrale, planmatige organisatie van de samenleving gericht was op de realisatie van één sociaal doel. Het sociale doel of de gemeenschappelijke bestemming waartoe de maatschappij georganiseerd dient te worden, wordt volgens Hayek gewoonlijk vaag omschreven als algemeen welzijn of algemene welvaart of algemeen belang.² Hayek is echter van mening dat het algemeen belang van een samenleving zich niet laat vaststellen. “Men hoeft er niet lang over na te denken om in te zien dat deze termen niet voldoende duidelijke betekenis bezitten om een bepaald program van actie te omschrijven. Het welzijn en het geluk van miljoenen kan niet worden bepaald door een eenvoudig rekensommetje. Het welzijn van het volk hangt, evenals het geluk van een individu, af van een groot aantal factoren die in een oneindige verscheidenheid van combinaties verschaft kunnen worden. Het kan niet voldoende als één enkel doel worden omschreven, maar slechts als een hiërarchie van doelstellingen (...) waarmee aan iedere behoefte van iedere enkeling een plaats wordt toegekend.”³ Hayek beschouwt sociale doelstellingen als het samenvallen van individuele doelstellingen, waardoor het voor de mensen wenselijk wordt om zich voor hun streven te verenigen.⁴

Het algemeen welzijn (*general welfare*) of het gemeenschappelijk goede van de samenleving bestaat volgens Hayek uit het faciliteren van een spontane ordening van de samenleving waarin mensen hun eigen doelen kunnen nastreven.⁵ Als individuen hun eigen belangen nastreven, wordt ook het belang van de samenleving behartigd.⁶ Dit sluit nauw aan op het principe van de *rule of law*. “In this sense, the general welfare which the rules of individual conduct serve consists of what we have already seen to be the purpose of the rule of law, namely that abstract order of the whole which does not aim at the achievement of known particular results but is preserved as a means for assisting in the pursuit of a great variety of individual purposes.”⁷ Een ander onderdeel van het algemeen welzijn, waaraan Hayek in de marge van zijn betoog aandacht besteedt, is het leveren van publieke goederen door overheden, omdat deze goederen niet door individuen kunnen worden betaald. Hierbij is het van belang dat door overheden alleen wordt voorzien in publieke goederen die voor iedereen beschikbaar zijn.⁸

¹ Hayek, F.A. (1944). *The Road to Serfdom*. Ned. vert. *De Weg naar Slavernij*, 1985, p. 76.

² Idem, p. 73, 74.

³ Idem, p. 74.

⁴ Idem, p. 77.

⁵ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 1.

⁶ Idem 7.

⁷ Idem, p. 6.

⁸ Idem, p. 5.

In *The Fatal Conceit* betoogt Hayek dat het leven geen doel heeft behalve het leven zelf.⁹ De werkelijkheid is primair een economische werkelijkheid, met als doel de instandhouding van de mensheid en voldoende rijkdom.¹⁰ De spontane marktordening is het beste mechanisme voor de instandhouding van de samenleving, omdat het bijdraagt aan de creatie van orde en de grootste opbrengst genereert voor de inzet die mensen leveren. “Life exists only so long as it provides for its own continuance. Whatever men live for, today most live only because of the market order. (...) So many people already exist; and only a market economy can keep the bulk of them alive.”¹¹

Het bevorderen van *common good* of het gemeenschappelijk goede is volgens Hayek het bevorderen van de spontane marktordening van de samenleving die het mogelijk maakt dat individuen hun eigen belang kunnen nastreven en kansen kunnen realiseren. “What the rules, and the order they serve, can do is no more than to increase the opportunities for unknown people. If we do the best we can to increase the opportunities for any unknown person picked at random, we will achieve the most we can, but certainly not because we have any idea of the sum of utility of pleasure which we have produced.”¹²

3.1.2 Spontane marktordening van de samenleving

Volgens de econoom Friedman zijn er twee uiterste mogelijkheden voor de coördinatie van economische activiteiten van grote aantallen mensen. Aan de ene kant van het spectrum is er centrale sturing waarbij gebruik wordt gemaakt van de macht van het leger. Aan de andere kant van het spectrum is er vrijwillige coördinatie waarbij gebruik wordt gemaakt van de markt.¹³ Friedman geeft de voorkeur aan vrijwillige coördinatie via de markt, waarbij een transactie vrijwillig tot stand komt en waarbij beide partijen profiteren van de transactie. Uitwisseling wordt derhalve tot stand gebracht zonder dwang. Het grote voordeel van marktwerking is volgens Friedman dat de markt onpersoonlijk is en niet wordt geregeld vanuit een centrale autoriteit.¹⁴ Als iemand bijvoorbeeld een brood koopt weet hij niet of de tarwe waarmee het brood is gebakken, werd verbouwd door een communistische of een republikeinse boer. Het onpersoonlijke karakter van de markt zorgt volgens Friedman voor een scheiding tussen economische activiteiten en politieke overtuigingen en beschermt derhalve tegen discriminatie binnen het economische domein.¹⁵ Marktwerking zorgt voor economische vrijheid.

⁹ Hayek, F.A. (1988). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, p. 133.

¹⁰ Idem, p. 134.

¹¹ Idem, p. 133, 134.

¹² Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 29.

¹³ Friedman, M. (1982 (original published: 1962)). *Capitalism and Freedom*, p. 19.

¹⁴ Idem, p. 20, 21.

¹⁵ Idem, p. 26.

Ook Hayek benadrukt het belang van de markt. Marktwerking is een vorm van samenwerking die alleen overeenstemming vereist ten aanzien van middelen en niet ten aanzien van doelen. “Indeed, the possibility of extending an order of peace (...) is due to the discovery of a method of collaboration which requires agreement only on means and not on ends.”¹⁶ Hayek noemt dit de grootste ontdekking in de geschiedenis van de mensheid.¹⁷ Hij benadrukt het belang van een spontane marktordening van de samenleving. Bij het organiseren van de samenleving dient volgens Hayek zoveel mogelijk gebruik te worden gemaakt van de spontane krachten in de samenleving.¹⁸ Politieke verhoudingen hebben volgens Hayek een afgeleide betekenis. In de eerste plaats is er de zelfregulerende samenleving, vervolgens is er de staat. De staat dient de spontane ordening van de samenleving te stimuleren. Maatschappelijke orde dient volgens Hayek, net als de orde in de natuur, in grote mate een zaak te zijn van zelfregulerende, spontane processen. Bij dergelijke processen gaat het om maatschappelijke instellingen en procedures die niet van hogerhand zijn opgelegd, maar die in de loop van de tijd op natuurlijke wijze zijn gegroeid. Deze ordening is regel georiënteerd en niet doel-georiënteerd.¹⁹ Kenmerk van dergelijke spontane processen is dat er een zekere harmonie voortvloeit uit de handelingen van vrije, hun eigenbelang nastrevende individuen. Deze zelfregulerende processen zijn volgens Hayek ook de essentie van de markteconomie. Het denken van Hayek over de spontane ordening van de samenleving vormt de grondslag voor zijn denken over de markt en de staat.

3.1.3 Individuele vrijheid en verantwoordelijkheid

In het neoliberale denken wordt een belangrijke rol toegekend aan individuele vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens. In *The Constitution of Liberty* beschrijft Hayek individuele vrijheid als “(...) that condition of men in which coercion of some by others is reduced as much as possible in society.”²⁰ Vrijheid betekent dat mensen de mogelijkheid hebben om te handelen in overeenstemming met hun eigen beslissingen en plannen. Hayek beschouwt individuele vrijheid als waarde in zichzelf en als moreel principe van politiek handelen.²¹

Individuele vrijheid kan volgens Hayek niet losgemaakt worden van individuele verantwoordelijkheid.²² Bij individuele verantwoordelijkheid gaat het er volgens Hayek

¹⁶ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 3.

¹⁷ Idem, p. 136.

¹⁸ Hayek, F.A. (1944). *The Road to Serfdom*, p. 17.

¹⁹ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 15.

²⁰ Hayek, F.A. (1960). *The Constitution of Liberty*, p. 57.

²¹ Idem, p. 129.

²² Idem, p. 133.

om dat mensen de gevolgen van hun eigen handelen dragen. De rechtvaardiging van het toekennen van verantwoordelijkheid aan individuen is gelegen in het veronderstelde effect hiervan op toekomstig handelen. Individuen de consequenties van hun handelen laten dragen, betekent dat “(...) we wish to make full use of the capacities of all those who may have something to contribute to the common effort of making our environment serve human purposes.”²³ Hayek benadrukt dat individuele verantwoordelijkheid niet betekent dat we verantwoordelijk zijn voor de gevolgen van ons handelen voor anderen. “The main function of the belief in individual responsibility is to make us use our own knowledge and capacities to the full in achieving our ends.”²⁴ Individuen behoren verantwoordelijkheden te nemen om zo hun eigen doelen beter te bereiken. Voor economische vrijheid betekent dit dat “(...) the freedom of our economic activity (...) inevitably also carries the risk and the responsibility of that right.”²⁵ Vrijheid betekent volgens Hayek niet alleen individuele vrijheid om keuzes te maken, maar ook het dragen van de consequenties van het handelen.²⁶ De idee van verantwoordelijkheid wordt door Hayek gebruikt als concept om het gedrag van mensen in een wenselijke richting te ontwikkelen.²⁷ Als iemand bijvoorbeeld per ongeluk schade aan iemand anders heeft toegebracht, zal hij de consequenties van zijn handelen bij zijn handelen in de toekomst laten meewegen.

Verantwoordelijkheid is volgens Hayek in toenemende mate een juridisch concept geworden, omdat vaak per wet is geregeld wanneer iemand een strafbaar feit pleegt.²⁸ Verantwoordelijkheid is volgens Hayek echter ook een moreel concept dat ten grondslag ligt aan onze visie op de morele plichten van individuen. “Our whole attitude toward the working of our social order, our approval or disapproval of the manner in which it determines the relative position of different individuals, is closely tied up with our views about responsibility. (...) A free society probably demands more than any other that people be guided in their action by a sense of responsibility which extends beyond the duties exacted by the law and that general opinion approve of the individual's being held responsible for both the success and the failure of their endeavors. When men are allowed to act as they see fit, they must also be held responsible for the results of their efforts.”²⁹

Verantwoordelijkheid is volgens Hayek alleen effectief als er sprake is van individuele verantwoordelijkheid. Individuen moeten niet aangesproken worden op hun

²³ Idem, p. 139.

²⁴ Idem, p. 143.

²⁵ Hayek, F.A. (1944). *The Road to Serfdom*, p. 104.

²⁶ Hayek, F.A. (1960). *The Constitution of Liberty*, p. 133.

²⁷ Idem, p. 138.

²⁸ Idem, p. 139.

²⁹ Idem, p. 139.

sociale verantwoordelijkheid jegens alle mensen die hulp nodig hebben in een gemeenschap, in een land, of in de wereld. “Responsibility must be so confined as to enable the individual to rely on his own concrete knowledge in deciding on the importance of the different tasks, to apply his moral principles to circumstances he knows, and to help to mitigate evils voluntarily.”³⁰ In een vrije samenleving kan volgens Hayek geen sprake zijn van collectieve verantwoordelijkheid, tenzij alle individuen uit een groep zichzelf individueel verantwoordelijk weten voor de desbetreffende verantwoordelijkheid.³¹ Als dit niet het geval is, is het resultaat van collectieve verantwoordelijkheid veelal dat niemand verantwoordelijk is. Altruïsme in algemene zin is volgens Hayek een betekenisloos concept. Niemand kan in zijn algemeenheid zorgen voor andere mensen. Mensen kunnen alleen zorgen voor mensen waar ze concrete dingen van weten. Daarbij geldt dat het individu uiteindelijk bepaalt voor wie hij wel of niet zorgt of wie hij wel of niet helpt. “It is one of the fundamental rights and duties of a free man to decide what and whose needs appear to him most important.”³² Volgens Hayek heeft een samenleving die de *scale of values* van individuen niet erkent, geen respect voor de waardigheid van de mens en kan het concept vrijheid in een dergelijke samenleving niet werkelijk gekend worden.³³

3.1.4 Eigenbelang

Een belangrijke gedachte in het neoliberale denken ten aanzien van marktwerking is dat het individu dat zijn of haar eigenbelang nastreeft daarmee het belang van de samenleving bevordert. Deze gedachte wordt door Hayek onder meer toegeschreven aan het denken van Adam Smith over de *invisible hand*.³⁴ Zonder diepgaand op dit uitgebreide onderwerp in te gaan, noem ik in deze paragraaf kort enkele punten die van belang zijn voor de vraag in hoeverre marktwerking ervoor zorgt dat individuele belangen bijdragen aan het belang van de samenleving. Eerst worden enkele kanttekeningen geplaatst bij de wijze waarop vanuit het neoliberale denken wordt gedacht over de *invisible hand*. Vervolgens wordt ingegaan op de notie van sympathie die een belangrijke plaats inneemt in *The Theory of Moral Sentiments*. Ten slotte wordt nagegaan hoe de notie van eigenbelang uit *The Wealth of Nations* verenigd kan worden met de notie van sympathie in *The Theory of Moral Sentiments*.

³⁰ Idem, p. 147.

³¹ Idem, p. 146.

³² idem, p. 141.

³³ Idem, p. 141

³⁴ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy*, Volume 2, p. 185, voetnoot 7.

3.1.4.1 Adam Smith en de *invisible hand*

De *invisible hand* van Adam Smith wordt in de literatuur op verschillende manieren uitgelegd.³⁵ In een veel voorkomende uitleg wordt de *invisible hand* beschouwd als een eigenschap van de markt die ervoor zorgt dat personen die hun eigen belang nastreven daarmee ook het belang van de samenleving bevorderen. De volgende passage van Smith wordt hiervoor vaak als argument gebruikt.³⁶ Een individu die handel drijft “(...) intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention. Nor is it always the worse for the society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it.”³⁷ Door het eigenbelang van de slager, de brouwer en de bakker worden mensen voorzien van de goederen die zij nodig hebben. “It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves, not to their humanity but to their self-love, and never talk to them of our own but of their advantages.”³⁸

De uitleg van de *invisible hand* van Smith als een eigenschap van de markt die ervoor zorgt dat personen die hun eigen belang nastreven daarmee ook het belang van de samenleving bevorderen, is een belangrijke basis geworden voor economische stromingen, zoals de *Chicago School of Economics* en het neo-Oostenrijkse denken. Verschillende auteurs vragen zich echter af of de bovenstaande uitleg strookt met wat Smith ons heeft willen overbrengen.³⁹ Ik zal aan de hand van het denken van enkele auteurs wat dieper ingegaan op de context waarin Smith de term *invisible hand* gebruikt in zijn boek *The Wealth of Nations*.⁴⁰ De term *invisible hand* komt in *The Wealth of Nations* maar één keer voor, alleen in boek VI, hoofdstuk II, met als titel ‘*Of restraints upon the importation from foreign countries of such goods as can be produced at home*’. Grampp betoogt dat de term door Smith gerelateerd wordt aan binnenlands kapitaal en aan het economische beleid waarin defensie een belangrijke plaats

³⁵ Zie voor een overzicht: Grampp, W. D. (2000). ‘What did Smith mean by the invisible hand?’. *Journal of Political Economy*, Vol. 108 (3), p. 441-465.

³⁶ Zie bijvoorbeeld: Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*, p. 112.

³⁷ Smith, A. (2007 (1776)). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations. Book IV*, chapter ii, p. 349, 350.

³⁸ Idem, Book I, chapter i, p. 16

³⁹ Zie bijvoorbeeld: Grampp, W. D. (2000). ‘What did Smith mean by the invisible hand?’. *Journal of Political Economy*, Vol. 108 (3), p. 441-465 en Offer, A. (2012). ‘Self-interest, sympathy and the invisible hand: From Adam Smith to market liberalism’. *Economic Thought*, Vol. 1(2), p. 1-14. Hühn, M.P. & Dierksmeier, C. (2016). ‘Will the real A. Smith please stand up!’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 136, p. 119-132.

⁴⁰ Adam Smith gebruikt de term ‘*invisible hand*’ ook in *The Theory of Moral Sentiments* (1984 (1723-1790)), IV.1.10, p. 184, 185.

inneemt.⁴¹ Volgens hem bedoelt Smith dat een handelaar zijn kapitaal het beste in zijn thuisland kan inzetten, omdat hij daarmee de hoeveelheid binnenlands kapitaal vermeerderd en daardoor bijdraagt aan de militaire macht. Deze beide zaken bevorderen volgens Grampp het algemeen belang zonder dat de koopman dit heeft beoogd. “A merchant who instead of engaging in foreign trade engages in domestic trade— where his capital is more secure and no less profitable—contributes to the defense of the nation. He does so because he adds to domestic capital; it is a source of military power, and that power is a benefit to everyone including the merchant.”⁴²

In andere delen van *The Wealth of Nations* blijkt echter dat Smith de idee van de *invisible hand* veel breder zag dan gekoppeld aan de militaire macht. Sandmo wijst bijvoorbeeld op de woorden ‘as in many other cases’ en betoogt dat in *The Wealth of Nations* soortgelijke beweringen voorkomen die de interpretatie rechtvaardigen dat markten en concurrentie gunstig waren voor het publieke belang.⁴³ Dat de *invisible hand* niet alleen van toepassing is in de specifieke situatie van de binnenlandse investeringen wordt ondersteund door de wijze waarop Smith de *invisible hand* gebruikt in zijn boek *The Theory of Moral Sentiments*. In dit boek beschrijft hij onder meer hoe de distributie van goederen plaatsvindt en waarom inkomen in de tijd ongeveer gelijk verdeeld wordt, ook al zijn de rijken zelfzuchtig. “The rich (...) consume little more than the poor, and in spite of their natural selfishness and rapacity, though they mean only their own conveniency, though the sole end which they propose from the labours of all the thousands whom they employ, be the gratification of their own vain and insatiable desires, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants, and thus without intending it, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species.”⁴⁴ Het eigenbelang van de landheer dient volgens Smith de welvaart van allen.

Persky betoogt dat economen, wanneer ze verwijzen naar de *invisible hand*, zich vaak nauwelijks bewust zijn van de historische context van het begrip.⁴⁵ Hij benadrukt de intermediaire werking van economische, politieke en sociale instituties ten aanzien van de relatie tussen het eigenbelang en het algemeen belang en haalt in dit verband Cannan aan die zegt: “[T]he working of self-interest is generally beneficent, not because

⁴¹ Grampp, W. D. (2000). ‘What did Smith mean by the invisible hand?’. *Journal of Political Economy*, Vol. 108(3), p. 441-465, p. 442.

⁴² Idem, p. 443.

⁴³ Sandmo, A. (2014). *Adam Smith and Modern Economics*, Norwegian School of Economics, p. 6.

⁴⁴ Smith, A. (1723-1790). *The Theory of Moral Sentiments*, IV.1.10, p. 184, 185.

⁴⁵ Persky, J. (1989). ‘Retrospectives. Adam Smith’s invisible hands’. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 3(4), p. 195-201, p. 195.

of some natural coincidence between the self-interest of each and the good of all, but because human institutions are arranged so as to compel self-interest to work in directions in which it will be beneficent.”⁴⁶ Hoewel dit citaat als zodanig niet is terug te vinden op de betreffende pagina, geeft het weer hoe Cannan denkt. Hij benadrukt dat instituties een belangrijke intermediaire rol spelen in het proces van het nastreven van eigenbelang dat bijdraagt aan het algemeen belang. “What individual self-interest dictates as a course of action in any particular case depends on the institutions of the time and place, and how far that course of action is beneficent to the community at large depends on the excellence of these institutions.”⁴⁷

Ook Bishop betoogt dat Smith niet heeft bedoeld dat individuen die hun eigenbelang nastreven daardoor bijdragen aan het algemeen belang van de samenleving.⁴⁸ Smith stelt zelfs dat het eigenbelang van ondernemers vaak in conflict is met publieke belangen. “The interest of the dealers, however, in any particular branch of trade or manufactures, is always in some respects different from, and even opposite to, that of the public. (...) The proposal of any new law or regulation of commerce which comes from this order ought always to be listened to with great precaution, and ought never to be adopted till after having been long and carefully examined, not only with the most scrupulous, but with the most suspicious attention. It comes from an order of men whose interest is never exactly the same with that of the public, who have generally an interest to deceive and even to oppress the public, and who accordingly have, upon many occasions, both deceived and oppressed it.”⁴⁹ In de volgende paragrafen wordt de notie van eigenbelang zoals Smith die gebruikt in *The Wealth of Nations* geplaatst in de bredere context van een ander belangrijk werk van Smith, namelijk *The Theory of Moral Sentiments*.

3.1.4.2 Adam Smith en sympathie

Adam Smith heeft voorafgaand aan zijn boek *The Wealth of Nations* een ander boek geschreven met als titel *The Theory of Moral Sentiments*. Een belangrijk motief in dit boek is sympathie. Het eerste hoofdstuk begint met de woorden: “How selfish soever man may be supposed, there are evidently some principles in his nature, which interest him in the fortune of others, and render their happiness necessary to him, though he

⁴⁶ Cannan, E. (1912). *The History of Local Rates in England*, p. 176. Geciteerd in: Persky, J. (1989). ‘Retrospectives. Adam Smith’s invisible hands’. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 3(4), p. 195-201, p. 201.

⁴⁷ Cannan, E. (1912). *The History of Local Rates in England*, p. 176.

⁴⁸ Bishop, J.D. (1995). ‘Adam Smith’s invisible hand argument’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 14, p. 165-180, p. 177.

⁴⁹ Smith, A. (2007 (1776)). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations. Book I*, chapter xi, p. 200.

derives nothing from it except the pleasure of seeing it.”⁵⁰ Smith definieert sympathie als “(...) our fellow-feeling with any passion whatever.”⁵¹ Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld medelijden en compassie, de emoties die we voelen voor de misère van anderen. De natuurlijke neiging om te sympathiseren met andere mensen draagt volgens Smith bij aan de harmonie in een samenleving.⁵² Behalve dat mensen sympathiseren met anderen, hebben zij ook zelf behoefte aan de sympathie van anderen (*mutual sympathy*).⁵³ De mens wil zijn toestand verbeteren, omdat hij gewaardeerd wil worden, goedkeuring wil krijgen en wil dat anderen met sympathie naar hem kijken. “We should view ourselves, not in the light in which our own selfish passions are apt to place us, but in the light in which any other citizen of the world would view us.”⁵⁴ En ergens anders zegt Smith: “The all-wise Author of Nature has, in this manner, taught man to respect the sentiments and judgments of his brethren; to be more or less pleased when they approve of his conduct, and to be more or less hurt when they disapprove of it.”⁵⁵ Deze wens voor sociale acceptatie draagt bij aan de harmonie van een samenleving, omdat elk persoon gestimuleerd wordt om datgene te doen wat anderen goed vinden.

In *Lectures on Jurisprudence* verbindt Smith de neiging tot handel met de hang van mensen naar goedkeuring en sympathie. De markteconomie is volgens hem geen mechanisch en onpersoonlijk systeem. Het is onderdeel van een samenleving waar mensen met elkaar interacteren vanwege hun behoefte aan wederzijdse sympathie.⁵⁶ Het nastreven van eigenbelang moet in dit licht worden gezien. Het is onderdeel van het zoeken van mensen naar goedkeuring en sympathie van anderen. Het nastreven van eigenbelang is derhalve onderworpen aan de waarden en normen van een gemeenschap. Vanuit het denken van Smith kan de markt daarom niet worden beschouwd als een interactie tussen individuen; de mens is volgens Smith als een sociaal wezen geschapen en dit bevordert het algehele welzijn, doordat het de harmonie en het onderlinge begrip vergroot.⁵⁷ Hierbij spelen ook deugden van voorzichtigheid (*prudence*), zelfbeheersing (*self-command*), gerechtigheid (*justice*) en weldadigheid (*beneficence*) een belangrijke rol, deugden die Smith beschrijft in deel VI, een nieuwe toevoeging in de zesde editie van *The Theory of Moral Sentiments*.^{58 59}

⁵⁰ Smith, A. (1984 (1723-1790)). *The Theory of Moral Sentiments*, I.i.1.1, p. 9.

⁵¹ Idem, I.i.1.5, p. 10.

⁵² Idem, I.i.4.7.

⁵³ Idem, I.i.2.1, p. 13.

⁵⁴ Idem, III.iii.11, p. 140-141.

⁵⁵ Idem, III.2.31, p. 128.

⁵⁶ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and applications*, p. 91.

⁵⁷ Idem, p. 91.

⁵⁸ Smith, A. (1984 (1723-1790)). *The Theory of Moral Sentiments*, VI, p. 212-265.

⁵⁹ De genoemde deugden zijn niet nieuw in zijn boek, maar werden in eerdere edities niet zo in het geheel van het betoog geplaatst. Verder schreef Smith in eerdere edities niet zo uitgebreid over voorzichtigheid.

3.1.4.3 Eigenbelang en sympathie

Hoe kan de notie van eigenbelang worden verenigd met de notie van sympathie? Etzioni spreekt over *Das Smith Problem*,⁶⁰ waarvoor in de literatuur verschillende oplossingen worden aangedragen. Volgens Offen kan het concept van de *invisible hand* worden toegepast als sprake is van niet persoonlijke en competitieve markten die uniforme goederen verhandelen. De concepten van sympathie en goedkeuring worden toegepast als uitwisseling van goederen en diensten gepaard gaan met persoonlijke relaties.⁶¹ Hierbij kan worden gedacht aan de gezondheidszorg en het onderwijs.⁶²

Graafland zet de concepten van eigenbelang en sympathie en goedkeuring niet in een afzonderlijke context, maar betoogt dat de concepten in het verlengde van elkaar moeten worden beschouwd. *The Wealth of Nations* moet gelezen worden met *The Theory of Moral Sentiments* in het achterhoofd.⁶³ Het nastreven van eigenbelang kan worden beschouwd als onderdeel van het zoeken naar goedkeuring en sympathie en is onderworpen aan de waarden en normen van een gemeenschap. *The Wealth of Nations* en *The Theory of Moral Sentiments* verklaren volgens Graafland tevens samen waarom Smith optimistisch was over de mogelijkheid om een harmonieuze samenleving te bereiken.⁶⁴ Zowel in *The Wealth of Nations* als in *The Theory of Moral Sentiments* is sprake van een *invisible hand* die leidt tot harmonie tussen individuen. In *The Wealth of Nations* wordt gefocust op het eigen belang dat, als door een *invisible hand*, de harmonie tussen individuen bevordert. *The Theory of Moral Sentiments* benadrukt sympathie en de deugden die bijdragen aan sociale harmonie. Sympathie draagt dus net als eigenbelang bij aan het welzijn van mensen.⁶⁵

Verder is het van belang om in het achterhoofd te houden dat Smith zijn boeken schreef in een tijd waarin economie en politiek nauw met elkaar waren verweven.⁶⁶ Hierbij werd het doel van politiek beleid niet gevormd door de verschillende belangen van individuen, maar door de welvaart van de samenleving. Smith benadrukt het primaat van *common good* boven dat van het eigen belang. “The wise and virtuous man is at all times willing that his own private interest should be sacrificed to the public interest of his own particular order or society. He is at all times willing, too, that the interests of this order or society should be sacrificed to the greater interest of the state sovereignty, in which it is only a subordinate part.”⁶⁷ Het lastige hierbij is wel dat Smith

⁶⁰ Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension. Towards a New Economics*, p. 37.

⁶¹ Offer, A. (2012). ‘Self-interest, sympathy and the invisible hand: From Adam Smith to market liberalism’. *Economic Thought*, Vol. 1(2), p. 1-14, p. 5.

⁶² Idem, p. 7.

⁶³ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 102.

⁶⁴ Idem, p. 94.

⁶⁵ Idem, p. 94.

⁶⁶ Zie onder meer Rotschildt, E. (2013). *Economic Sentiments*.

⁶⁷ Smith, A. (1984 (1723-1790)). *The Theory of Moral Sentiments*, VI.ii.3.1, p. 235.

toch ambivalent blijft, want waar mensen niet wijs zijn, leidt hun gedrag vaak toch onbedoeld tot goede uitkomsten en dit beschouwt Smith als de voorzienigheid van God. Dit kan ook worden uitgelegd vanuit een institutioneel kader, waarin de deugden van voorzichtigheid, zelfbeheersing, gerechtigheid en weldadigheid functioneren. In de context van dit onderzoek is het van belang dat de *invisible hand* met het uit eigen belang handelende individu geplaatst wordt in een morele en sociale context met de bijbehorende waarden en deugden en een rationaliteit die is ingebed in een sociale omgeving.⁶⁸

3.1.5 Economische vrijheid

Een ander belangrijk concept in het neoliberale denken van Hayek en Friedman is economische vrijheid, met als belangrijke ingrediënten: persoonlijke keuze, vrijwillige uitwisseling van goederen en diensten gecoördineerd door markten, bescherming van personen en hun eigendommen.⁶⁹ Eerst zal ik ingaan op de wijze waarop economische vrijheid in de literatuur wordt gekwantificeerd. Vervolgens wordt aandacht besteed aan het verband dat veelvuldig wordt gelegd tussen economische vrijheid en economische groei en wordt kort de relatie tussen economische vrijheid en *life satisfaction* aangestipt. Tenslotte wordt aandacht besteed aan economische vrijheid in relatie tot respectievelijk sociaal kapitaal en CSR.

3.1.5.1 Index of Economic Freedom

Er bestaan verschillende indices die de economische vrijheid van een groot aantal landen in de wereld kwantificeren. Deze indices plaatsen het concept van economische vrijheid binnen de klassieke liberale traditie waarin veel belang wordt gehecht aan privaat eigendom, *rule of law*, vrije handel en een beperkte rol voor overheden. We hanteren in dit onderzoek de *Index of Economic Freedom* zoals deze wordt gepubliceerd door het Fraser Institute.⁷⁰ Onder meer Milton Friedman was betrokken bij de totstandkoming van deze index. De *Index of Economic Freedom* bestaat uit vijf categorieën: 1) size of government, 2) legal system and property rights, 3) sound money, 4) freedom to trade internationally, 5) regulation. In algemene zin kwantificeert de *Index of Economic Freedom* de mate waarin politiek beleid en instituties bijdragen

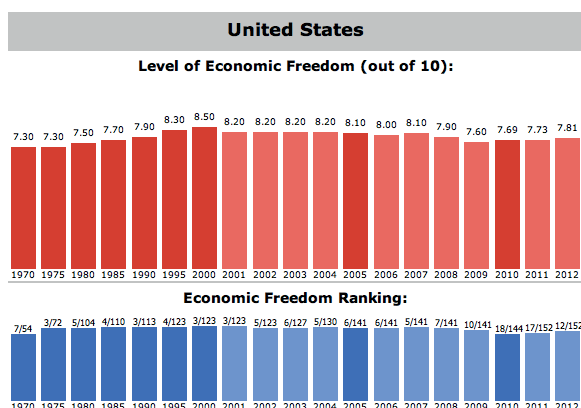
⁶⁸ Evensky, J. (2005). *Adam Smith's Moral Philosophy*, p. 247.

⁶⁹ Gwartney, J., Lawson, R. & Hall, J. (2012). *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Fraser Institute, p. 1.

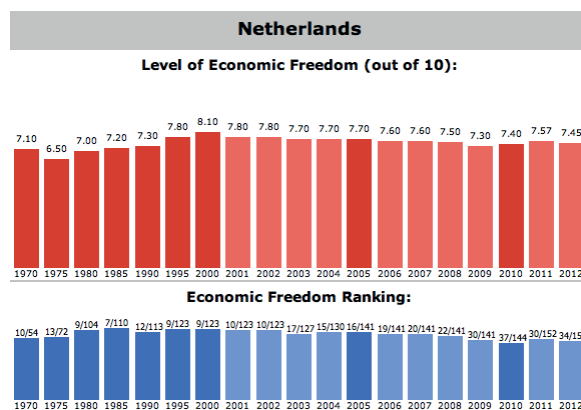
⁷⁰ Er zijn vier indices die economische vrijheid kwantificeren: 1) the Fraser Institute, 2) The Heritage Foundation, 3) the Freedom House, 4) the Scully and Slottje measure. Het merendeel van de onderzoekers gebruikt de index van het Fraser Institute in studies naar economische groei, omdat deze index het grootste aantal jaren beslaat. Zie: Doucouliagos, C. (2005). 'Publication bias in the economic freedom and economic growth literature'. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 19 (3), p. 367-387, p. 369.

aan de economische vrijheid.⁷¹ In een economisch vrije samenleving is de belangrijkste rol van de overheid volgens Gwartney e.a. het beschermen van individuen en hun eigendommen. De *Index of Economic Freedom* is ontwikkeld om de mate waarin de instituties en het beleid van overheden consistent zijn met deze beschermende functie te duiden.⁷² Landen die hoog scoren op de *Index of Economic Freedom* hebben meer zekerheid omtrent eigendom, vrijere handel, stabielere prijzen, minder overheidsuitgaven en minder regulering.

In onderstaande figuren zijn de cijfers van de *Index of Economic Freedom* weergegeven voor Nederland en de Verenigde Staten⁷³.

Figuur 3.1: Economische vrijheid in de V.S

Figuur 3.2: Economische vrijheid in Nederland

⁷¹ Gwartney, J., Lawson, R. & Hall, J. (2012). *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Fraser Institute, p. v.

⁷² Idem, p. 2.

⁷³ Bron: Fraser Institute, www.freetheworld.com

De economische vrijheid is relatief hoog in Nederland en de Verenigde Staten. In de figuren wordt zichtbaar dat de economische vrijheid in Amerika tussen 1980 en 2000 is toegenomen van 7,50 naar 8,50. In 2001 is de economische vrijheid gedaald naar 8,20 en tussen 2001 en 2004 ongeveer gelijk gebleven. Verder is zichtbaar dat de economische vrijheid tussen 2007 en 2009 is gedaald van 8,10 in 2007 naar 7,60 in 2009. In de jaren na 2009 is de economische vrijheid weer licht toegenomen. Eenzelfde trend is zichtbaar in Nederland. De economische vrijheid is tussen 1980 en 2000 toegenomen van 7,00 naar 8,10. Daarna is de economische vrijheid in 2001 gedaald naar 7,80 en tussen 2001 en 2005 ongeveer gelijk gebleven. Tussen 2007 en 2009 is de economische vrijheid gedaald van 7,60 in 2007 naar 7,30 in 2009. Het is zeer waarschijnlijk dat de groei van de economische vrijheid vanaf 1980 tot 2000 onder meer is veroorzaakt door de sterke invloed van het neoliberale denken in de politiek in de Verenigde Staten en Nederland. De daling van de economische vrijheid tussen 2007 en 2009 is mede veroorzaakt door de financiële crisis en de maatregelen die als gevolg van de crisis door overheden zijn genomen. Baier, Clance & Dwyer vinden in hun onderzoek naar verschillende economische crises dat economische vrijheid afneemt na een financiële crisis.⁷⁴ Ook De Haan, Sturm & Zandberg vinden in hun onderzoek dat economische vrijheid afneemt na een bankencrisis. Zij vinden in hun onderzoek dat verschillende dimensies van economische vrijheid afnemen op de korte termijn. Op de lange termijn leiden bankencrises volgens hen echter tot een hogere economische vrijheid, met uitzondering van het deelgebied van overheidsuitgaven.⁷⁵ Baier, Clance & Dwyer doen op dit punt een andere bevinding. Zij vinden in hun onderzoek dat de economische vrijheid vijf jaar na een crisis nog steeds lager is dan voorheen.⁷⁶

3.1.5.2 Economische vrijheid, economische groei en *life satisfaction*

Economische vrijheid wordt in de literatuur vaak in verband gebracht met economische groei. Hall & Lawson vinden in hun onderzoek van 402 artikelen waarin de *Economic Freedom of the World Index* wordt geciteerd dat de index in 198 artikelen wordt gebruikt als onafhankelijke variabele in een empirische studie. In 134 van deze 198 artikelen wijst onderzoek uit dat economische vrijheid een positieve bijdrage levert, bijvoorbeeld aan economische groei, betere levensstandaarden en geluk. In slechts 8

⁷⁴ Baier, S.L., Clance, M. & Dwyer, G.P. (2012). 'Banking crises and economic freedom'. In: Gwartney, J., Lawson, R. & Hall, J. (eds). *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Fraser Institute, p. 201-217, p. 214.

⁷⁵ Haan, J. de, Sturm, J.E. & Zandberg, E. (2009). 'The impact of financial and economic crises on economic freedom'. In: Gwartney, J.D., Lawson, R. & Hall, J.C. (eds). *Economic Freedom of the World: 2009 Annual Report*. Fraser Institute, p. 25-36, p. 34.

⁷⁶ Baier, S.L., Clance, M. & Dwyer, G.P. (2012). 'Banking crises and economic freedom'. In: Gwartney, J., Lawson, R. & Hall, J. (eds). *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Fraser Institute, p. 201-217, p. 215.

artikelen wijst onderzoek uit dat economische vrijheid een negatieve bijdrage levert, bijvoorbeeld inkomensongelijkheid.⁷⁷ Het merendeel van de artikelen focust overigens op macro-economische variabelen zoals groei van het bruto binnenlands product, hoogte van inkomens, armoede, productiviteit en investeringen.⁷⁸ Ook Doucouliagos bevestigt dat er in de literatuur veelal een positief verband wordt gevonden tussen economische vrijheid en economische groei. Hij betoogt echter tevens dat er in de literatuur sprake is van een *publication bias*, onder meer omdat het voor auteurs moeilijk is om artikelen gepubliceerd te krijgen die een negatief verband vinden tussen economische vrijheid en economische groei.⁷⁹ De literatuur wordt volgens hem zodanig beïnvloed door de *publication bias* dat het niet duidelijk is wat de omvang is van het werkelijke effect van economische vrijheid op economische groei.⁸⁰ De Haan & Sturm vinden in hun onderzoek dat niet het niveau van economische vrijheid, maar een toename van economische vrijheid leidt tot economische groei.⁸¹ Dit is een interessante bevinding, mede in het licht van de resultaten die in de voorgaande paragraaf zijn getoond. De economische vrijheid in zowel Nederland als de V.S. is tot aan 2000 toegenomen. Daarna is de economische vrijheid ongeveer gelijk gebleven en zelfs wat gedaald. De bevinding van De Haan & Sturm volgend, leidt een relatief hoge, maar afgevlakte of zelfs dalende economische vrijheid niet langer tot hogere economische groei.

Hoewel in de literatuur over economische vrijheid vooral gefocust wordt op de relatie tussen economische vrijheid en economische groei,⁸² zijn er ook enkele studies die economische vrijheid relateren aan het welzijn van mensen. Gropper e.a. vinden in hun onderzoek van meer dan 100 landen bijvoorbeeld een positieve relatie tussen het nationale niveau van geluk en economische vrijheid.⁸³ Ovaska & Takashima onderzoeken hoe variabelen zoals economische groei en economische vrijheid gerelateerd zijn aan het welzijn van individuen. Zij vinden in hun onderzoek dat een kleine toename van de economische vrijheid leidt tot een relatief grote toename van het

⁷⁷ Hall, J.C. & Lawson, R.A. (2014). 'Economic freedom of the world: An accounting of the literature'. *Contemporary Economic Policy*, Vol. 32(1), p. 1-19.

⁷⁸ Idem, p. 6.

⁷⁹ Doucouliagos, C. (2005). 'Publication bias in the economic freedom and economic growth literature'. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 19(3), p. 367-387, p. 370.

⁸⁰ Idem, p. 382.

⁸¹ Haan, J. de & Sturm, J.E. (2000). 'On the relationship between economic freedom and economic growth'. *European Journal of Political Economy*, Vol. 16, p. 215-241.

⁸² Zie onder meer: Graafland, J. & Compen, B. (2014). 'Economic freedom and life satisfaction: Mediation by income per capita and generalized trust'. *Journal of Happiness Studies*, Vol. 16, p. 789-810.

⁸³ Gropper, D. M., Lawson, R. A. & Thorne, J. T. Jr. (2011). 'Economic freedom and happiness'. *Cato Journal*, Vol. 31, p. 237-255.

gemiddeld welzijn van mensen in een land.⁸⁴ Graafland en Compen onderzoeken de relatie tussen *life satisfaction* en verschillende sub indices van economische vrijheid en kijken daarbij onder meer naar de mediërende effecten van gegeneraliseerd vertrouwen. Zij vinden in hun onderzoek onder meer dat vertrouwen een mediërende factor is in respectievelijk de positieve relatie tussen de kwaliteit van het wettelijke systeem en *life satisfaction* en de negatieve relatie tussen een kleine overheid en *life satisfaction*. Hierbij moet worden opgemerkt dat de significantie van deze resultaten afhangt van het type index dat wordt gebruikt voor economische vrijheid.⁸⁵ Graafland en Compen vinden geen significante directe effecten tussen de indicatoren van economische vrijheid en *life satisfaction*.

3.1.5.3 Economische vrijheid, sociaal kapitaal en economische groei

Naast economische vrijheid wordt ook sociaal kapitaal in de literatuur beschouwd als een belangrijke determinant voor economische groei.⁸⁶ Volgens Bowles & Gintis verwijst de term sociaal kapitaal naar “(...) concern for one's associates, a willingness to live by the norms of one's community and to punish those who do not.”⁸⁷ Belangrijke elementen van sociaal kapitaal zijn de kwaliteit van sociale relaties, groepslidmaatschap, formele en informele netwerken, gedeelde normen, vertrouwen, wederkerigheid en inzet voor de gemeenschap. Welke elementen precies deel uitmaken van het sociaal kapitaal hangt af van de gehanteerde definitie. Ondanks de toenemende populariteit bestaat er in de literatuur geen eenduidigheid over de betekenis van sociaal kapitaal.⁸⁸ Sommige auteurs definiëren sociaal kapitaal als vertrouwen,⁸⁹ anderen beschouwen sociaal kapitaal als vorm van sociale netwerken.⁹⁰

⁸⁴ Ovaska, T., & Takashima, R. (2006). ‘Economic policy and the level of self-perceived well-being: An international comparison’. *Journal of Socio-Economics*, Vol. 35, p. 308–325.

⁸⁵ Graafland, J. & Compen, B. (2014). ‘Economic freedom and life satisfaction: Mediation by income per capita and generalized trust’. *Journal of Happiness Studies*, Vol. 16, p. 789-810.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: Knack, S. & Keefer, P. (1997). ‘Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation’. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 112 (4), p 1251–1288; Putnam, R. (2003). *Making Democracy Works*.

⁸⁷ Bowles, S. & Gintis, H. (2002). ‘Social capital and community governance’. *The Economic Journal*, Vol. 112(483), p. F419-F436, p. F419.

⁸⁸ Durlauf, S.N. (2002). ‘Symposium on social capital: Introduction’. *The Economic Journal*, Vol. 112(483), p. F417-F418.

⁸⁹ Zie bijvoorbeeld: Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: The Free Press; Berggren, N. & Jordahl, H. (2006). ‘Free to trust: Economic freedom and social capital’. *Kyklos*, Vol. 59(2), p. 141-169; Beugelsdijk, S., Groott, H.L.F. de & Schaikt, B.T.M. van (2004). ‘Trust and economic growth: a robustness analysis’. *Oxford Economic Papers*, Vol. 56, p. 118-134.

⁹⁰ Zie bijvoorbeeld: Robison, L.J. & Siles, M.E. (1999). Social capital and household income distributions in the United States. *Journal of Socio-Economics*, Vol. 28, p. 42–94.

In de literatuur wordt veelal een positief verband gevonden tussen vertrouwen en economische groei.⁹¹ Zak & Knack vinden in hun onderzoek dat vertrouwen, en de sociale en institutionele factoren die invloed hebben op vertrouwen, een positief effect heeft op economische groei. Ze benadrukken tevens dat transacties altijd plaatsvinden binnen sociale structuren die de beloningen voor samenwerking of de straffen voor afwijkend gedrag bepalen. Zo blijkt onder meer dat het vertrouwen tussen de principaal en de agent afneemt als de sociale afstand tussen beiden groter wordt, formele instituties zwakker zijn en sociale sancties tegen *cheating* niet effectief zijn.⁹² Robison & Siles vinden in hun onderzoek dat een toename in sociaal kapitaal ervoor zorgt dat economische agenten zich de externe consequenties van hun handelen meer aantrekken. Een andere bevinding is dat een toename van sociaal kapitaal tussen bedrijven ertoe leidt dat bedrijven meer in het algemeen belang handelen. Tenslotte lijkt een toename in het sociaal kapitaal te leiden tot een hoger gemiddeld inkomensniveau en een reducering van inkomensongelijkheid.⁹³

Bowles & Gintis betogen dat de door hen genoemde onderdelen van sociaal kapitaal zoals vertrouwen, de zorg voor anderen en de wil om te leven volgens de normen en waarden van een gemeenschap door klassieke denkers als Aristoteles, Thomas van Aquino en Edmund Burke als essentiële ingrediënten van *good governance* werden beschouwd. Vanaf het einde van de 18^e eeuw werd de *homo economicus* als uitgangspunt gebruikt, waarbij competitieve markten en goed gedefinieerde eigendomsrechten een belangrijke rol speelden. “Good rules of the game thus came to displace good citizens as the sine qua non of good government.”⁹⁴ Volgens Bowles & Gintis laat de aandacht voor sociaal kapitaal in de afgelopen jaren zien dat men zich in de academische en politieke wereld bewust wordt van het feit dat een mens niet enkel *homo economicus* is, maar iemand met waarden die interactie heeft met andere mensen in gemeenschappen zoals familie en een werkomgeving.⁹⁵ Sociaal kapitaal is overigens geen goede term volgens Bowles & Gintis. Zij betogen, in navolging van Putnam, dat ‘gemeenschap’ een betere term zou zijn, omdat dit uitdrukt wat groepen doen in plaats

⁹¹ Zie bijvoorbeeld: Zak, P. J. & Knack, S. (2001). ‘Trust and growth’. *The Economic Journal*, Vol. 111(470), p. 295–321; Bengtsson, M., Berggren, N. & Jordahl, H. (2005). ‘Trust and growth in the 1990s: A robustness analysis’. Working Paper No. 60. Stockholm: The Ratio Institute; Beugelsdijk, S., Groot, H.L.F. de & Schaik, A.B.T.M. van (2004). ‘Trust and economic growth: A robustness analysis’. *Oxford Economic Papers*, Vol. 56, p. 118–134.

⁹² Zak, P. J. & Knack, S. (2001). ‘Trust and growth’. *The Economic Journal*, Vol. 111(470), p. 295–321, p. 317.

⁹³ Robison, L.J. & Siles, M.E. (1999). ‘Social capital and household income distributions in the United States’ *Journal of Socio-Economics*, Vol. 28, p. 42–94.

⁹⁴ Bowles, S. & Gintis, H. (2002). ‘Social capital and community governance’. *The Economic Journal*, Vol. 112(483), p. F419–F436, p. F419.

⁹⁵ Idem, p. F420.

van wat mensen bezitten.⁹⁶ Termen zoals vertrouwen en samenwerking vereisen volgens Bowles and Gintis de studie van de structuren van sociale interactie. Dezelfde individuen kunnen verschillende niveaus van sociaal kapitaal laten zien, afhankelijk van de gemeenschap waarbinnen ze acteren.

Sociaal kapitaal wordt in de literatuur ook gerelateerd aan *generalized trust*.⁹⁷ Berggren & Jordahl betogen dat er mogelijkheden zijn voor markteconomieën om deze vorm van vertrouwen te stimuleren, bijvoorbeeld door marktinstituties zoals wet- en regelgeving en de bescherming van eigendomsrechten.⁹⁸ De *rule of law* en de bescherming van eigendomsrechten creëren een klimaat van vertrouwen, omdat ze verzekeren dat mensen niet zomaar contracten kunnen breken en regels kunnen overtreden. Berggren & Jordahl vinden in hun onderzoek dat de economische vrijheid zoals die gemeten wordt door de *Economic Freedom of the World Index* bij elkaar genomen een positieve invloed heeft op vertrouwen. Dit is specifiek het geval voor het deelgebied van de index *legal structure and security of property rights*. Ook Güth & Ockenfels benadrukken de rol van instituties voor het creëren van vertrouwen. Zij laten zien dat, wanneer sprake is van anonieme interactie tussen spelers, juridische instituties een cruciale rol spelen ten aanzien van het creëren van vertrouwen.⁹⁹ Deze vorm van vertrouwen is gerelateerd aan de bescherming van eigendomsrechten en de *rule of law*, belangrijke onderdelen van het neoliberale denken. Op dit punt kan ook een link worden gelegd naar het onderzoek van Graafland en Compen waaruit blijkt dat gegeneraliseerd vertrouwen een mediërende factor is in de relatie tussen economische vrijheid en *life satisfaction*.¹⁰⁰

Er is minder aansluiting met het neoliberale denken als gesproken wordt over sociaal kapitaal dat gevormd wordt binnen gemeenschappen. In het neoliberale denken staat het individu voorop en wordt niet veel aandacht besteed aan het belang van gemeenschappen. Gemeenschappen hebben echter grote invloed op hoe mensen met elkaar omgaan en welke beslissingen worden genomen¹⁰¹ en hebben derhalve invloed op het nemen van verantwoordelijkheden. Gemeenschappen zorgen voor de conservering van normen,¹⁰² beïnvloeden de ontwikkeling van normen en zijn in staat

⁹⁶ Idem, p. F420.

⁹⁷ Berggren, N. & Jordahl, H. (2006). 'Free to trust: Economic freedom and social capital'. *Kyklos*, Vol. 59 (2), p. 141-169, p. 143.

⁹⁸ Idem, p. 144.

⁹⁹ Güth, W. & Ockenfels, A. (2002). 'The coevolution of trust and institutions in anonymous and non-anonymous communities'. *Max Planck Institute for Research into Economic Systems*, p. 1-20.

¹⁰⁰ Graafland, J. & Compen, B. (2015). 'Economic freedom and life satisfaction: Mediation by income per capita and generalized trust'. *Journal of Happiness Studies*, Vol. 16(3), p. 789-810.

¹⁰¹ Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension. Towards a New Economics*, p. 4,5 en hoofdstuk 11.

¹⁰² Bowles, S. and Gintis, H. (1998). 'The moral economy of community: structured populations and the evolution of pro-social norms'. *Evolution & Human Behavior*, Vol. 19(1), p. 3-25.

om problemen op te lossen die niet door de markt of de overheid opgelost kunnen worden.¹⁰³ Gemeenschappen genereren geen efficiëntie net als de markt en zijn niet in staat om, zoals overheden, iedereen in een land regels op te leggen. Gemeenschappen hebben echter wel de eigenschap om coöperatief gedrag onder de leden van een gemeenschap te bevorderen en zo een oplossing te bieden voor de zeer kostbare coördinatieproblemen die optreden als gevolg van imperfecte markten.¹⁰⁴ Bowles & Gintis verwachten daarom dat het belang van gemeenschappen de komende jaren zal toenemen.¹⁰⁵

Ook Hayek benadrukt het belang van gemeenschappen. In het kader van het nemen van verantwoordelijkheden wordt door Hayek betoogd dat het gemakkelijker is om individuele verantwoordelijkheid te nemen in kleine gemeenschappen waar mensen elkaar kennen. Hayek betoogt dat de ontwikkeling van het ontstaan van grote steden het nemen van verantwoordelijkheid ten aanzien van lokale problemen heeft bemoeilijkt “(...) which in the past led to much beneficial and spontaneous common action. The essential condition of responsibility is that it refers to circumstances that the individual can judge, to problems that, without too much strain of imagination, man can make his own and whose solution he can, with good reason, consider his own concern rather than another’s.”¹⁰⁶ Deze condities kunnen moeilijk worden toegepast in anonieme grootstedelijke omgevingen. Het individu is dan niet langer onderdeel van kleine gemeenschappen waarop het nauw betrokken is. “(...) it (...) deprived him of the security which the personal ties and the friendly interest of the neighbors provided.”¹⁰⁷ Volgens Hayek is de toegenomen vraag naar bescherming en beveiliging door de overheid het resultaat van het verdwijnen van kleine, persoonlijke gemeenschappen en het gevoel van individuen dat ze niet langer kunnen rekenen op het persoonlijke belang en de hulp van andere leden van lokale gemeenschappen waartoe ze ook zelf behoren.¹⁰⁸

3.1.5.4 Economische vrijheid en CSR

Economische vrijheid wordt in de literatuur ook in verband gebracht met CSR. In deze paragraaf wordt eerst kort verkend wat de betekenis is van CSR. Vervolgens wordt aandacht besteed aan CSR in relatie tot economische vrijheid.

¹⁰³ Idem, p. 5.

¹⁰⁴ Idem, p. 22.

¹⁰⁵ Idem, p. 23.

¹⁰⁶ Hayek, F.A. (1960). *The Constitution of Liberty*, p. 146.

¹⁰⁷ Idem, p. 146.

¹⁰⁸ Idem, p. 146, 147.

3.1.5.4.1 CSR: een eerste verkenning

CSR wordt in de literatuur op vele verschillende manieren gedefinieerd. Aquilera e.a. definiëren CSR als “the firm’s considerations of, and response to, issues beyond the narrow economic, technical, and legal requirements of the firm to accomplish social [and environmental] benefits along with the traditional economic gains which the firm seeks.”¹⁰⁹ McWilliams & Siegel definiëren CSR als “actions that appear to further some social good, beyond the interests of the firm and that which is required by law.”¹¹⁰ Wood betoogt dat het basis idee van CSR is dat “business and society are interwoven rather than distinct entities; therefore, society has certain expectations for appropriate business behavior and outcomes.”¹¹¹ In lijn hiermee definiëren Kok e.a. CSR als “the obligation of the firm to use its resources in ways to benefit society, through committed participation as a member of society, taking into account the society at large, and improving welfare of society at large independently of direct gains of the company.”¹¹²

In het merendeel van de literatuur over CSR wordt betoogd dat ondernemingen meer verantwoordelijkheden hebben dan alleen het maken van winst. Buchholz betoogt dat er in bijna alle definities van CSR vijf basiselementen aanwezig zijn:¹¹³

1. Ondernemingen hebben verantwoordelijkheden die verder gaan dan het produceren van goederen en het maken van winst;
2. De verantwoordelijkheden hebben betrekking op het oplossen van belangrijke sociale problemen, die vaak mede veroorzaakt zijn door het handelen van ondernemingen;
3. Ondernemingen hebben een bredere basis dan alleen de aandeelhouders;
4. Het handelen van ondernemingen heeft impact die verder gaat dan de markttransacties;
5. Ondernemingen hebben een bredere range van menselijke waarden dan enkel economische waarden.

¹⁰⁹ Aquilera, R.V., Rupp, D.E., Williams, C.A. & Ganapathi, T. (2007). ‘Putting the S back in Corporate Social Responsibility: A multilevel theory of social change in organizations’. *The Academy of Management Review*, Vol. 32(3), p. 836-863, p. 836, 837.

¹¹⁰ McWilliams, A. & Siegel, D. (2001). ‘Corporate Social Responsibility: a theory of the firm perspective’. *Academy of Management Review*, Vol. 26(1), p. 117-127, p. 117.

¹¹¹ Wood, D.J. (1991). ‘Corporate Social Responsibility revisited’. *The Academy of Management Review*, Vol. 16(4), p. 691-718, p. 695.

¹¹² Kok, P., Wiele, T. Van der, McKenna, R. & Brown, A. (2001). ‘A corporate social responsibility audit within a quality management framework’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, p. 285-297, p. 287.

¹¹³ Buchholz, R.A. (1991). ‘Corporate social responsibility and the good society: From economics to ecology’. *Business Horizons*, July-August, p. 19-31, p. 19.

Een eenduidige definitie van deze verantwoordelijkheden is echter niet aanwezig.¹¹⁴ Al in 1973 werd door Votaw verwoord dat het moeilijk is om CSR te definiëren en te bepalen welke verantwoordelijkheden kunnen worden afgeleid van het concept CSR. “The term [social responsibility] is a brilliant one; it means something, but not always the same thing, to everybody. To some it conveys the idea of legal responsibility or liability; to others, it means socially responsible behavior in an ethical sense; to still others, the meaning transmitted is that of “responsible for,” in a causal mode; many simply equate it with a charitable contribution; some take it to mean socially conscious; many of those who embrace it most fervently see it as a mere synonym for “legitimacy”, in the context of “belonging” or being proper or valid; a few see it as a sort of fiduciary duty imposing higher standards of behavior on businessmen than on citizens at large.”¹¹⁵

3.1.5.4.2 CSR in relatie tot economische vrijheid

Verschillende auteurs betogen dat CSR-activiteiten van ondernemingen toenemen als de economische vrijheid groot is. Zowel Baughn e.a. en Hartmann & Uhlenbruck vinden een positief verband tussen CSR en economische vrijheid.¹¹⁶ Hartmann & Uhlenbruck onderzoeken echter niet de invloed van de afzonderlijke onderdelen van economische vrijheid, zoals een kleine overheid, *rule of law*, open markten en vrijheid van overheidsregulering op CSR. Graafland vindt in zijn onderzoek dat afnemende overheidsregulering – een onderdeel van economische vrijheid – zorgt voor een afname van CSR-activiteiten.¹¹⁷ Iouannou & Serafeim vinden in hun onderzoek bij 42 bedrijven gedurende een periode van zeven jaar dat het politieke systeem de meeste invloed heeft op CSR-activiteiten. Wetgeving die marktwerking bevordert is gerelateerd aan een lagere Corporate Social Performance (CSP) index.¹¹⁸ Kinderman betoogt juist dat CSR-

¹¹⁴ Mahon, J.F. & McGowan, R.A. (1991). ‘Searching for the common good: A process-oriented approach’. *Business Horizons*, July-August, p. 77-86, p. 80.

¹¹⁵ Votaw, D. (1972). ‘Genius becomes rare: A comment on the doctrine of social responsibility Pt. 1’. *California Management Review*, Vol. 15(2), p. 25-31, p. 25.

¹¹⁶ Baughn, C.C., Bodie, N.L. & McIntosh, J.C. (2007). ‘Corporate social and environmental responsibility in asian countries and other geographical regions’. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, Vol. 14, p. 189-205; Hartmann, J. & Uhlenbruck, K. (2015). ‘National institutional antecedents to corporate environmental performance’. *Journal of World Business*, Vol. 50, p. 729-741.

¹¹⁷ Graafland, J.J. (2019). ‘Economic freedom and corporate environmental responsibility: The role of small government and freedom from government regulation’. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 218, p. 250-258.

¹¹⁸ Iouannou, I. & Serafeim, G. (2012). ‘What drives corporate social performance? The role of nation-level institutions’. *Journal of International Business Studies*, Vol. 43, p. 834-864, p. 850-852.

activiteiten toenemen als er een neoliberale politiek wordt gevoerd. CSR-activiteiten zijn volgens hem complementair aan het neoliberale institutionele systeem.¹¹⁹

Onderzoek naar de invloed van economische vrijheid op CSR hangt nauw samen met de institutionele CSR theorie,¹²⁰ waarin wordt betoogd dat de institutionele omgeving waarin een onderneming opereert een substantieel effect heeft op de wijze waarop bedrijven vorm geven aan verantwoordelijkheden.¹²¹ Matten & Moon vinden in hun onderzoek dat de sociale verantwoordelijkheden van Amerikaanse bedrijven veelal expliciet zijn, terwijl de sociale verantwoordelijkheden van Europese bedrijven veelal impliciet zijn.¹²² Dit verschil wordt onder meer veroorzaakt door de verschillende institutionele kaders in Amerika en Europa. De invloed die de staat heeft op economische en sociale activiteiten is in Europa veel groter dan in Amerika. Veel nationale overheden in Europa dragen zorg voor de aanwezigheid van zorgverzekeringen, pensioenverzekeringen en andere sociale voorzieningen. Doordat de Amerikaanse overheid zich veel minder actief bezighoudt met sociale voorzieningen, is er veel meer ruimte voor bedrijven om hiervoor verantwoordelijkheid te nemen. Doh en Gauy concluderen in hun onderzoek dat de wijze waarop CSR in concrete gevallen wordt ingevuld door overheden, ngo's en bedrijven in Europa en Amerika sterk afhangt van de verschillende institutionele structuren en politieke systemen.¹²³ Ook Campbell betoogt dat het sociale gedrag van ondernemingen in belangrijke mate wordt bepaald door het institutionele kader, bestaande uit onder meer publieke en private regulering, de aanwezigheid van organisaties die het gedrag van ondernemingen monitoren en de

¹¹⁹ Kinderman, D. (2012). 'Free us up so I can be responsible. The co-evolution of corporate social responsibility and neo-liberalism in the UK, 1977-2010'. *Socio-Economic Review*, Vol. 10(1), p. 29-57, p. 50.

¹²⁰ Zie onder meer: Campbell, J.L. (2007). 'Why would corporations behave in socially responsible ways? An institutional theory of Corporate Social Responsibility'. *The Academy of Management Review*, Vol. 32(3), p. 946-967; Brammer, S. et al. (2012). 'Corporate Social Responsibility and institutional theory: new perspectives on private governance'. *Socio-Economic Review*, Vol. 10, p. 3-28; Halkos, G. & Skouloudis, A. (2016). 'National CSR and institutional conditions: An exploratory study'. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 139, p. 1150-1156.

¹²¹ Zie onder Meer: Matten, D. & Moon, J. (2008). '"Implicit" and "explicit" CSR: A conceptual framework for a comparative understanding of Corporate Social Responsibility'. *The Academy of Management Review*, Vol. 33(2), pp. 404-424 en Brammer, S. et al. (2012). 'Corporate Social Responsibility and institutional theory: New perspectives on private governance'. *Socio-Economic Review*, Vol. 10, p. 3-28.

¹²² Matten, D. & Moon, J. (2008). '"Implicit" and "explicit" CSR: A conceptual framework for a comparative understanding of corporate social responsibility'. *The Academy of Management Review*, Vol. 33(2), p. 404-424.

¹²³ Doh, J.P. & Gauy, T.R. (2006). 'Corporate Social Responsibility, public policy, and NGO activism in Europe and the United States: An institutional-stakeholder perspective'. *Journal of Management Studies*, Vol. 43(1), p. 47-73.

geïstitutionaliseerde normen ten aanzien van het gedrag van ondernemingen.¹²⁴ Halkos & Skouloudis operationaliseren en toetsen de proposities van Campbell. Zij vinden dat vooral maatschappelijke betrokkenheid, effectieve regelgeving en competitieve marktcondities een belangrijke invloed hebben op CSR-activiteiten.¹²⁵

In het onderzoek van Jackson & Apostolakou naar de invloed van verschillende institutionele omgevingen op het CSR-beleid van Europese ondernemingen komt naar voren dat ondernemingen in meer liberale markteconomieën in Angelsaksische landen op de meeste dimensies van CSR hoger scoren dan ondernemingen in gecoördineerde markteconomieën. Ondernemingen “develop strategic responses to institutions in ways that may involve pro-active attempts to fill institutional voids.”¹²⁶ Dit is in lijn met de bevindingen van Matten & Moon over impliciete en expliciete CSR en geeft support aan de idee van CSR als een substituut van formele wet- en regelgeving.¹²⁷ In het onderzoek van Gjolberg komt naar voren dat de wijze waarop ondernemingen vormgeven aan CSR – voor een deel van de onderzochte landen - een weerspiegeling is van de verantwoordelijkheden die belegd zijn in politieke instituties. CSR is in dit geval geen substituut voor formele wet- en regelgeving, maar een weerspiegeling van de verantwoordelijkheden die belegd zijn binnen instituties.¹²⁸ Deze bevinding geldt op internationaal niveau. Op nationaal niveau wordt het sociaal handelen van de onderneming niet aangemerkt als CSR, omdat slechts wordt voldaan aan wet- en regelgeving.¹²⁹

De bevindingen over de relatie tussen economische vrijheid en CSR zijn niet eenduidig in de literatuur. Verder onderzoek naar de invloed van verschillende onderdelen van economische vrijheid, zoals een kleine overheid, *rule of law*, open markten en vrijheid van overheidsregulering op CSR-activiteiten is nodig om beter inzicht te krijgen in de onderlinge relatie. Een ander punt van aandacht ten aanzien van de discussie over economische vrijheid in relatie tot CSR is dat private sociale regulering vaak niet gericht is op het behartigen van publieke belangen.¹³⁰ CSR-theorieën bieden op diverse punten een aanvulling op de neoliberale duiding van het

¹²⁴ Campbell, J.L. (2007). ‘Why Would corporations behave in socially responsible ways? An institutional theory of Corporate Social Responsibility.’ *The Academy of Management Review*, Vol. 32(3), p. 946-967.

¹²⁵ Halkos, G. & Skouloudis, A. (2016). ‘National CSR and institutional conditions: An exploratory study’. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 139, p. 1150-1156.

¹²⁶ Jackson, G. & Apostolakou, A. (2010). ‘CSR in Western Europe: An institutional mirror or substitute?’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 94, p. 371-394, p. 387.

¹²⁷ Idem, p. 389.

¹²⁸ Gjolberg, M. (2009). ‘The origin of Corporate Social Responsibility: Global forces or national legacies?’. *Socio-Economic Review*, Vol. 7(4), p. 605-637.

¹²⁹ Idem, p. 610.

¹³⁰ Lipschutz, R.D. & Fogel, C. (2004). ‘“Regulation for the rest of us?” Global civil society and the privatization of transnational regulation’. In: Hall, R.B. & Biersteker, T.J. (eds). *The Emergence of Private Authority in Global Governance*, p. 115-140, p. 136.

institutionele kader, maar bieden onvoldoende houvast voor het behartigen van publieke belangen. Dit is in lijn met Kinderman die zich afvraagt wie er verantwoordelijk is voor het oplossen van collectieve actieproblemen.¹³¹ Hoewel maatschappelijke actoren een rol kunnen spelen bij de behartiging van publieke belangen, blijft de rol van overheden van belang, omdat zij als enige de behartiging van publieke belangen kan afdwingen door wet- en regelgeving.

3.2 De onderneming

Hoe wordt er in het neoliberale denken gedacht over de onderneming? Aan de hand van het denken van Hayek en Friedman wordt in deze paragraaf ingegaan op het doel en de verantwoordelijkheid van de onderneming. De verantwoordelijkheid van de onderneming wordt geplaatst in de context van enkele theorieën over CSR.

3.2.1 Doel van de onderneming

Het doel van ondernemingen is volgens Hayek “the long-run maximization of the return on the capital placed under their control.”¹³² Ondernemingen hebben als doel het - met het beschikbare kapitaal - streven naar zo hoog mogelijke opbrengsten, waarbij zij zich dienen te houden aan algemene wettelijke en morele regels.¹³³ Hayek bestrijdt dat ondernemingen moeten handelen met het oog op het publieke belang. Het publieke belang “would turn corporations from institutions serving the expressed needs of individual men into institutions determining which ends the efforts of individual men should serve.”¹³⁴ Hayek pleit tevens tegen sociale verantwoordelijkheden van ondernemingen, omdat managers het geld van de eigenaren van ondernemingen niet mogen inzetten voor iets anders dan de onderneming. Het is de verantwoordelijkheid van individuen om een beslissing te nemen over de wijze waarop ze hun geld besteden.¹³⁵

Ook Friedman betoogt dat ondernemingen zich niet bezig moeten houden met sociale verantwoordelijkheden. De verantwoordelijkheid van ondernemingen is het maken van winst voor de aandeelhouders, binnen de regels van het spel; dat wil zeggen door middel van vrije concurrentie zonder gebruik te maken van misleiding en fraude.¹³⁶ Het is de verantwoordelijkheid van eenieder van ons om te zorgen voor een

¹³¹ Kinderman, D. (2012). ‘Free us up so I can be responsible. The co-evolution of corporate social responsibility and neo-liberalism in the UK, 1977-2010’. *Socio-Economic Review*, Vol. 10(1), p. 29-57, p. 51.

¹³² Hayek, F.A. (1960) ‘The corporation in a democratic society: In whose interest ought it and will it be run?’ In: *F.A. Hayek Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 300.

¹³³ Idem, p. 301.

¹³⁴ Idem, p. 305.

¹³⁵ Idem, p. 311.

¹³⁶ Friedman, M. (1982 (original published: 1962). *Capitalism and Freedom*, p. 112.

wettelijk kader waarbinnen iedereen zijn eigen belang kan nastreven. In dit verband haalt Friedman de *invisible hand* van Adam Smith aan in de zin dat, volgens hem, ieder door een onzichtbare hand bijdraagt aan het belang van de samenleving.¹³⁷ De onderneming is volgens Friedman een instrument van de aandeelhouders. Als een onderneming winst maakt, is het aan de aandeelhouders om te besluiten hoe zij de winstuitkering besteden. Bijdragen aan bijvoorbeeld liefdadigheids- en onderwijsinstellingen behoren altijd door individuen te worden gedaan, omdat zij de ultieme bezitters zijn van eigendom in de samenleving.¹³⁸ Het individu is dus degene die verantwoordelijkheid draagt en oplossingen moet vinden voor ethische problemen. “Indeed, a major aim of the liberal is to leave the ethical problem for the individual to wrestle with.”¹³⁹ In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de implicaties van het denken van Hayek en Friedman voor CSR.

3.2.2 Neoliberale visie op de onderneming in relatie tot Corporate Social Responsibility

Het denken van Hayek en Friedman over de verantwoordelijkheid van bedrijven kan worden geplaatst in het denken over Corporate Social Responsibility (CSR). Hoewel er geen eenduidige definitie beschikbaar is van CSR, wordt in de literatuur wel getracht om verschillende visies ten aanzien van CSR te categoriseren.¹⁴⁰ In de volgende paragraaf wordt eerst ingegaan op economische CSR. Het uitgangspunt van economische theorieën over de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheden en bedrijven is veelal het neoliberale denken.¹⁴¹ Het denken van onder meer Hayek, Friedman en Carroll kunnen hieronder worden geschaard. In de volgende paragraaf wordt kort ingegaan op economische CSR. Vervolgens wordt aandacht besteed aan politieke CSR en de stakeholdertheorie ten aanzien van CSR die een alternatief bieden voor economische CSR. Vanuit deze verschillende perspectieven komen we uit bij het

¹³⁷ Idem, p. 112.

¹³⁸ Idem, p. 114.

¹³⁹ Idem, p. 18.

¹⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: Kok, P., Wiele, T. Van der, McKenna, R. & Brown, A. (2001). ‘A corporate social responsibility audit within a quality management framework’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, p. 285-297, p. 287; Garriga, E. & Melé, D. (2004). ‘Corporate Social Responsibility theories: Mapping the territory’. *Journal of Business Ethics*, Vol 53, p. 51-71; Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). ‘Synthesising Corporate Responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607.

¹⁴¹ Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). ‘Synthesising Corporate Responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607, p. 591; Kourula, A. & Delalieux, G. (2016). ‘The micro-level foundations and dynamics of political Corporate Social Responsibility: Hegemony and passive revolution through civil society’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 135, p. 769-785.

belang van onderliggende sociaal-filosofische theorieën voor de duiding van CSR en de verantwoordelijkheden van ondernemingen en overheden voor publieke belangen.

3.2.2.1 Economische CSR: Voldoen aan minimale vereisten van wet- en regelgeving

Het denken van Friedman en Hayek over de onderneming valt in de categorie van economische CSR. Hayek betoogt dat ondernemingen niet afgeleid moeten worden van hun eigenlijke doel.¹⁴² Het nastreven van sociale doelen door ondernemingen heeft volgens Hayek negatieve consequenties op de korte en op de lange termijn. Het onmiddellijke ongewenste effect is dat de macht van het management van ondernemingen wordt uitgebreid naar politieke, sociale en morele vraagstukken. Hierdoor wordt het heldere economische doel van ondernemingen vervangen door vage en moeilijk definieerbare sociale verantwoordelijkheden.¹⁴³ Hayek betoogt tevens dat wanneer het management van een onderneming publieke belangen behartigt, de logische consequentie is dat overheden zich - als behartiger van het publieke belang - gaan bemoeien met het handelen van ondernemingen. “But while in the short run the effect is to increase an irresponsible power, in the long run the effect is bound to be increased control of corporations by the power of the state.”¹⁴⁴

Ook Carroll's theorie wordt in de literatuur gekoppeld aan economische CSR.¹⁴⁵ Carroll (1991) onderscheidt een piramide van vier soorten verantwoordelijkheden ten aanzien van CSR: economische, ethische, juridische en filantropische verantwoordelijkheden.¹⁴⁶

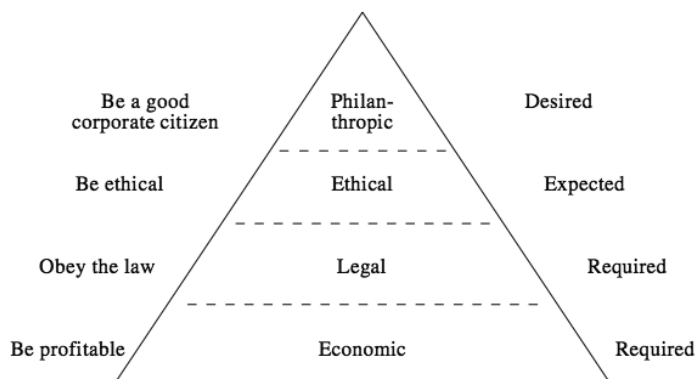
¹⁴² Hayek, F.A. (1960). ‘The corporation in a democratic society: In whose interest ought it and will it be run?’ In: *F.A. Hayek Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 300.

¹⁴³ Idem, p. 311.

¹⁴⁴ Idem, p. 311.

¹⁴⁵ Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). ‘Synthesising corporate responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607, p. 591.

¹⁴⁶ Carroll, A.B. (1991). ‘The pyramid of CSR: Toward the moral management of organizational stakeholders’. *Business Horizons*, July-august, p. 39-48, p. 40.

Figuur 3.3: Carroll's piramide van Corporate Social Responsibility¹⁴⁷

De economische verantwoordelijkheden van ondernemingen vloeien voort uit hun belangrijkste rol, namelijk het produceren van goederen en diensten. Een belangrijke verantwoordelijkheid in dit verband is het maken van winst en het verkrijgen van een stevige positie in de markt. Tegelijkertijd wordt van ondernemingen verwacht dat zij opereren binnen het kader van wet- en regelgeving. Dit is de juridische verantwoordelijkheid van een onderneming. De ethische verantwoordelijkheid van ondernemingen gaat over het belang om te handelen in overeenstemming met de normen en waarden in een samenleving. Filantropische verantwoordelijkheden gaan er ten slotte om dat ondernemingen *corporate citizens* zijn en een bijdrage leveren aan de samenleving. De economische en juridische verantwoordelijkheden zijn vereist, ethische verantwoordelijkheden worden verwacht, en filantropische verantwoordelijkheden zijn gewenst.¹⁴⁸ De verantwoordelijkheden in de piramide van Carroll lijken op het eerste gezicht veel breder dan de verantwoordelijkheden die Hayek en Friedman toeschrijven aan de onderneming. Ook zij betogen echter dat ondernemingen hun winsten moeten maximaliseren binnen de wettelijke en ethische regels van de samenleving. Maar in hoeverre past de filantropische verantwoordelijkheid van de onderneming binnen het denken van Hayek en Friedman?

Kusunoki betoogt dat Hayek het niet eens zou zijn met het onderscheiden van verschillende lagen ten aanzien van CSR. De doelen van een onderneming van het maximaliseren van winst en filantropie behoren in het denken van Hayek tot dezelfde

¹⁴⁷ Schwartz, S.S. & Carroll, A.B. (2003). 'Corporate social responsibility: A three domains approach'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 13(4), p. 503-530, p. 504.

¹⁴⁸ Carroll, A.B. (1991). 'The pyramid of CSR: Toward the moral management of organizational stakeholders'. *Business Horizons*, July-august, p. 39-48, p. 43.

categorie.¹⁴⁹ Als het filantropisch handelen van een onderneming een plicht is die voortkomt uit de notie van sociale gerechtigheid dan is het geen verantwoordelijkheid van de onderneming. Een onderneming dient echter wel ethisch *compliant* te zijn. Als filantropisch handelen van de onderneming voortvloeit uit ethische *compliance*, dan is het een verantwoordelijkheid van de onderneming.¹⁵⁰ Dit is in lijn met wat Hayek schrijft in ‘*Corporations in a Democratic Society*’: “(...) certain generally accepted rules of decency and perhaps even charitableness should probably be regarded as no less binding on corporations than the strict rules of law.”¹⁵¹ De wettelijke en ethische *compliance* en filantropie zijn volgens Kusunoki allemaal onderdeel van dezelfde categorie van de *rule of law*, en worden gecoördineerd in een spontane orde.¹⁵²

Heikkurinen & Mäkinen betogen dat economische CSR haar politieke wortels heeft in de neoliberale visie op de samenleving, waarin sprake is van een beperkte overheid, bedrijven beschouwd worden als economische actoren en heldere grenzen bestaan tussen het publieke en private domein van de samenleving.¹⁵³ Het economische handelen van ondernemingen dient begrensd te worden vanuit het institutionele kader dat overheden stellen. De verantwoordelijkheid voor publieke belangen en gerechtigheid wordt in het publieke domein geschoven.¹⁵⁴ Vanuit het neoliberale denken hebben overheden echter alleen de verantwoordelijkheid om indirect bij te dragen aan het belang van de samenleving door het bevorderen van een spontane marktordeening. Volgens Heikkurinen & Mäkinen zijn er onvoldoende robuuste institutionele mechanismes aanwezig om een goede samenleving te bevorderen.¹⁵⁵ Het neoliberale denken in een internationale context draagt volgens hen bij aan private concentraties van macht en zwakke publieke structuren in de samenleving. In deze context kan de private economische macht van ondernemingen veranderen in politieke macht, waardoor de grenzen tussen ondernemingen en overheden vervagen.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Kusunoki, S. (2016). ‘Hayek on Corporate Social Responsibility’. *Constitutional Political Economy*, Vol. 27(1), p. 93-110, p. 105.

¹⁵⁰ Idem, p. 105.

¹⁵¹ Hayek, F. A. (1967 (1960)). ‘The corporation in a democratic society’. In: Hayek, F.A. (ed.). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 300–312, p. 301.

¹⁵² Kusunoki, S. (2016). ‘Hayek on Corporate Social Responsibility’. *Constitutional Political Economy*, Vol. 27(1), p. 93-110, p. 106.

¹⁵³ Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). ‘Synthesising corporate responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607, p. 591.

¹⁵⁴ Idem, p. 596.

¹⁵⁵ Idem, p. 596.

¹⁵⁶ Idem, p. 597.

3.2.2.2 Politieke CSR

Politieke CSR keert zich af van de strikte neoliberale afbakening tussen overheden en bedrijven¹⁵⁷ en wordt onder meer gevoed door de ontwikkeling van globalisering waarbij ondernemingen in toenemende mate worden beschouwd als politieke actoren.¹⁵⁸ Dit wordt onder meer zichtbaar in zelfregulering en het overnemen van publieke verantwoordelijkheden die van oudsher bij de staat lagen.¹⁵⁹ Hierbij kan worden gedacht aan multinationals die activiteiten ontplooiën op het vlak van gezondheidszorg, onderwijs en de bescherming van mensenrechten.¹⁶⁰ Ondernemingen trachten in toenemende mate het *regulatory vacuum* op te vullen dat ontstaat op mondiaal niveau en nemen steeds vaker sociale en politieke verantwoordelijkheden die verder gaan dan de wettelijke vereisten.¹⁶¹ Matten & Crane betogen bijvoorbeeld dat ondernemingen zich steeds vaker bezighouden met burgerrechten, met name als overheden deze rechten niet (kunnen) garanderen.¹⁶² Scherer & Palazzo betogen dat, gegeven de condities van globalisering, ondernemingen beschouwd moeten worden als politieke actoren¹⁶³ en de strikte scheiding tussen private ondernemingen en nationale staten niet langer van toepassing is.

Verschillende auteurs betogen echter ook dat vanuit politieke CSR onvoldoende is nagedacht over de structurele verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven en de verdeling van *moral labor*.¹⁶⁴ De verdeling van verantwoordelijkheden tussen

¹⁵⁷ Idem, p. 591.

¹⁵⁸ Zie onder meer: Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931; zie ook: Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166-179.

¹⁵⁹ Mäkinen, J. & Kourula, A. (2012). 'Pluralism in political corporate responsibility'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(4), p. 649-678, p. 650; Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931; zie ook: Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166-179.

¹⁶⁰ Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931, p. 899

¹⁶¹ Idem, p. 899.

¹⁶² Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166-179, p. 171.

¹⁶³ Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). 'The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy'. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931, p. 899.

¹⁶⁴ Zie bijvoorbeeld: Kourula, A. & Delalieux, G. (2016). 'The micro-level foundations and dynamics of political Corporate Social Responsibility: Hegemony and passive revolution through civil society'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 135, p. 769-785; Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). 'Synthesising corporate

overheden en bedrijven vervaagt in het concept van politieke CSR. Mäkinen & Kourula betogen verder dat vanuit politieke CSR meer aandacht moet worden besteed aan vraagstukken ten aanzien van sociale gerechtigheid.¹⁶⁵ Zij pleiten voor het expliciet maken van politieke theorieën die ten grondslag liggen aan het denken over CSR. Scherer benadrukt het belang van normatief onderzoek naar politieke CSR. Een instrumentele benadering van politieke CSR kan politieke strategieën van bedrijven faciliteren waarbij niet het publieke belang, maar het bedrijf(stak)belang leidend is.¹⁶⁶ Het denken over (politieke) CSR heeft een normatieve basis nodig, van waaruit wordt nagedacht over de belangen die behartigd moeten worden in een samenleving¹⁶⁷ en de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven in dat verband.

3.2.2.3 CSR en de stakeholderstheorie

Een andere reactie op economische CSR wordt gevormd door de stakeholderstheorie. Vanuit deze theorie, die midden jaren '80 werd uitgewerkt door onder meer R. Edward Freeman in zijn boek *Strategic Management: A Stakeholder Approach* (1984)¹⁶⁸ wordt benadrukt dat bedrijven een verantwoordelijkheid hebben jegens belanghebbenden in de samenleving.¹⁶⁹ Stakeholders zijn "(...) groups and individuals who benefit from or are harmed by, and whose rights are violated or respected by, corporate actions."¹⁷⁰ Ondernemingen hebben verschillende stakeholders zoals investeerders, aandeelhouders, werknemers, klanten en lokale gemeenschappen, elk met verschillende belangen. Daar waar CSR als doel heeft om te beschrijven welke verantwoordelijkheden bedrijven hebben, adresseert de stakeholderstheorie het vraagstuk ten opzichte van wie bedrijven

responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607; Mäkinen, J. & Kourula, A. (2012). 'Pluralism in political corporate responsibility'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(4), p. 649-678.

¹⁶⁵ Mäkinen, J. & Kourula, A. (2012). 'Pluralism in political corporate responsibility'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(4), p. 649-678, p. 650.

¹⁶⁶ Scherer, A.G. (2018). 'Theory assessment and agenda setting in political CSR: A critical theory perspective'. *International Journal of Management Reviews*, Vol. 20, p. 387-410, p. 390.

¹⁶⁷ Idem, p. 394.

¹⁶⁸ Freeman, E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*, Boston: Pitman Publishing.

¹⁶⁹ Zie onder meer: Branco, M.C. & Rodrigues, L.L. (2007). 'Positioning stakeholder theory withing the devate of Corporate Social Responsibility'. *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*, Vol. 12(1), p. 5-15; Jamali, D. (2008). 'A stakeholder approach to CSR: A fresh perspective into theory and practice'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 82(1), p. 213-231; O'Riordan, L. & Fairbrass, J. (2008). 'Corporate Social Responsibility (CSR): Models and theories in stakeholder dialogue'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 83, p. 745-758; Doh, J.P. & Gaury, T.R. (2006). 'Corporate Social Responsibility, public policy, and NGO activism in Europe and the United States: An institutional-stakeholder perspective'. *Journal of Management Studies*, Vol. 43(1), p. 47-73.

¹⁷⁰ Freeman, R. E. (1998). 'A stakeholder theory of the modern corporation'. In Pincus, L. B. (ed.). *Perspectives in Business Ethics*, McGraw-Hill, Singapore, p. 171-181, p. 174.

verantwoordelijk zijn.¹⁷¹ In de stakeholderstheorie ten aanzien van CSR wordt het handelen van ondernemingen verbonden met belangen van andere stakeholders dan alleen de aandeelhouders. Dit geeft ruimte voor het in perspectief plaatsen van het handelen van ondernemingen waarbij niet winstmaximalisatie, maar waardeoptimalisatie centraal staat.¹⁷² Freeman betoogt dat ondernemingen in hun bedrijfsvoering afwegingen ten aanzien van de onderneming, ethiek en de samenleving moeten integreren.¹⁷³ Er is een natuurlijke afhankelijkheid tussen economische, sociale en ecologische belangen, terwijl er in de praktijk sprake is van een disconnectie tussen economische en sociale waarden. Zsolnai betoogt dat ondernemingen die alleen het maken van winst als doel hebben een desastreuze invloed hebben op de diversiteit van ecosystemen, de autonomie van lokale gemeenschappen en de kansen van toekomstige generaties op een normaal leven.¹⁷⁴ Winst weerspiegelt volgens hem altijd de waarden van de sterkste stakeholders in het hier en nu en de belangen van toekomstige generaties worden onvoldoende meegewogen.¹⁷⁵ Het is van belang dat conflicten die ontstaan tussen de traditionele stakeholders en stakeholders zoals de natuur, de samenleving en toekomstige generaties onder ogen worden gezien.¹⁷⁶

Freeman & Velamuri betogen dat het begrip CSR kan leiden tot een *separation thesis*, waarin de belangen van ondernemingen apart worden beschouwd van de belangen van de samenleving en ethische vraagstukken. CSR impliceert dan dat bedrijven goede dingen moeten doen voor de samenleving, omdat de onderliggende structuur van bedrijven niet goed is of moreel neutraal.¹⁷⁷ “(...) the challenge is to promote a different way of doing business that integrates considerations of business, ethics and society.”¹⁷⁸ Freeman & Velamuri betogen dat de stakeholder theorie kan helpen om bedrijfsbelangen te beschouwen in samenhang met belangen van stakeholders in de samenleving en bij uitstek geschikt is om economische, sociale en ethische overwegingen te integreren.¹⁷⁹ O’Riordan, een onderzoekster die veel heeft

¹⁷¹ Jamali, D. (2008). ‘A stakeholder approach to CSR: A fresh perspective into theory and practice’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 82(1), p. 213-231.

¹⁷² O’Riordan, L. (2017). *Managing Sustainable Stakeholder Relationships: Corporate Approaches to Responsible Management*, Cham: Springer.

¹⁷³ Freeman, R.E., Velamuri, S.R. & Moriarty, B. (2006). ‘Company stakeholder responsibility: A new approach to CSR’. *Bridge Paper, Business Roundtable Institute for Corporate Ethics*, p. 4.

¹⁷⁴ Zsolnai, L. (2009). ‘Nature, society and future generations’. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 139-152, p. 147.

¹⁷⁵ Idem, p. 147.

¹⁷⁶ Idem, p. 151.

¹⁷⁷ Freeman, R.E. & Velamuri, S.R. (2006). ‘A new approach to CSR: Company stakeholder responsibility’. In: Kakabadse, A. & Morsing, M. (eds). *Corporate Social Responsibility: Reconciling Aspiration with Application*, New York: Palgrave Macmillan, p. 9-23, p. 10.

¹⁷⁸ Idem, p. 9.

¹⁷⁹ Idem, p. 11.

geschreven over CSR in relatie tot de stakeholdertheorie¹⁸⁰ benadrukt dat het een grote uitdaging is voor bedrijven om na te gaan jegens wie ze verantwoordelijk zijn en hoe ver deze verantwoordelijkheid reikt. Knelpunten ten aanzien van het managen van de relatie tussen bedrijven en stakeholders zijn verschillende en soms conflicterende belangen van stakeholders en contextuele complexiteit die wordt versterkt door verschillende interpretaties in verschillende landen en culturen.¹⁸¹

Goodpaster benadrukt verder dat ondernemingen in hun besluitvorming niet alleen oog moeten hebben voor stakeholders, maar ook voor het perspectief van hun maatschappelijke en sociale omgeving, het perspectief van het publieke belang.¹⁸² De opwarming van de aarde is bijvoorbeeld een zorg van publiek belang. Vraagstukken zoals de opwarming van de aarde vragen om “a larger social awareness that steps outside of the embedded stakeholder framework in an effort to see whether (or not) the implications for the common good of the identified decision making patterns are dysfunctional. Stakeholder thinking needs to be balanced by a more comprehensive concern.”¹⁸³ Ten aanzien van beslissingen die invloed hebben op de opwarming van de aarde worden toekomstige generaties bijvoorbeeld niet als stakeholder benoemd in de traditionele stakeholdersanalyse, terwijl de gevolgen voor hen wel erg groot kunnen zijn. Een dergelijk voorbeeld vraagt om besluitvorming van ondernemingen in een breder perspectief dan de stakeholdersanalyse, een perspectief van het publieke belang van de samenleving.¹⁸⁴ “One might say that there are multiple responsibilities attaching to any company’s place in the community (stakeholder responsibilities) and there is also a responsibility of a different kind (or a different order), namely, the responsibility (deriving from membership in the human community) to contribute to solutions, to collaborate ethically – in contrast to a company’s transactions with its own set of

¹⁸⁰ Zie onder meer: O’Riordan, L. (2006). *CSR and stakeholder dialogue: Theory, concepts, and models for the pharmaceutical industry*, MRES Dissertation. University of Bradford, Bradford, UK; O’Riordan, L. (2010). *Perspectives on Corporate Social Responsibility (CSR): Corporate Approaches to Stakeholder Engagement in the Pharmaceutical Industry in the UK and Germany*, PhD Thesis, Bradford University School of Management, Bradford, UK; O’Riordan, L. & Fairbrass, J. (2008). ‘CSR—Theories, models and concepts in stakeholder dialogue—A model for decision-makers in the pharmaceutical industry’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 83(4), p. 754–758.; O’Riordan, L. & Fairbrass, J. (2014). ‘Managing stakeholder engagement: A new conceptual framework’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 125(1), p. 121–145.; O’Riordan, L., Zmuda, P. & Heinemann, S. (2015). *New Perspectives on Corporate Social Responsibility: Locating the Missing Link*, Wiesbaden: Springer.

¹⁸¹ O’Riordan, L. & Fairbrass, J. (2008). ‘Corporate Social Responsibility (CSR): Models and theories in stakeholder dialogue’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 83, p. 745–758, p. 747;

¹⁸² Goodpaster, K. E. (2009). ‘Stakeholders and the common good: A polarity within corporate conscience’. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 101-119, p. 114.

¹⁸³ Idem, p. 115.

¹⁸⁴ Drucker, P. (1994). ‘The age of social transformation’. *The Atlantic Monthly*, november, p. 115.

stakeholders.”¹⁸⁵ Goodpaster benadrukt dat het publieke belang niet de verantwoordelijkheid is van een enkele onderneming. Vraagstukken ten aanzien van publiek belang gaan veelal om sector overstijgende- en zelfs natie overstijgende vraagstukken. In sommige gevallen is een ingreep in de sociale orde nodig om sociaal ongewenste gevolgen van beslissingen van individuele ondernemingen ongedaan te maken. Deze aanpassingen kunnen worden gedaan door overheden, maar andere invloeden op de besluitvorming van ondernemingen kunnen tevens effectief zijn. Hierbij kan worden gedacht aan de invloed van ngo's, onderwijs, consumentenboycots, dashboards ten aanzien van sociale investeringen etc.¹⁸⁶

3.2.2.4 Belang van alternatieve sociaal-filosofische theorieën voor duiding CSR

Veel economische theorieën over CSR zijn gebaseerd op het politieke neoliberale denken, waarin verantwoordelijkheden worden geduid vanuit een economische marktordening en een vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen ontstaat als de markt deze belangen niet behartigt. Vanuit theorieën over politieke CSR wordt getracht om bedrijven een verantwoordelijkheid te geven voor publieke belangen. Probleem hierbij is dat onvoldoende is nagedacht over de structurele verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven en de verdeling van *moral labor*. Het denken over (politieke) CSR heeft een normatieve basis nodig, van waaruit wordt nagedacht over de belangen die behartigd moeten worden in een samenleving en de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven in dat verband.

Ook vanuit de stakeholdertheorie over CSR is het lastig om de verantwoordelijkheid voor publieke belangen te duiden en wordt weinig aandacht besteed aan een alternatieve sociaal-filosofische visie op de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven dan de neoliberale. Een substantiële duiding van CSR vraagt om een sociaal-filosofische onderbouwing van CSR die als basis kan dienen voor de duiding en verdeling van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor concrete sociale vraagstukken. Hoewel het ontwikkelen van een alternatieve sociaal-filosofische basis van het denken over het handelen van ondernemingen en overheden ten aanzien van de markt niet eenvoudig is - onder meer omdat het neoliberale denken sterk verweven is met economische theorieën - wordt in dit onderzoek vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring verder nagedacht over de substantiële duiding van CSR waarin het doel van de onderneming, de plaats van de onderneming in de samenleving als geheel en de duiding van verantwoordelijkheden van ondernemingen voor publieke belangen van de

¹⁸⁵ Idem, p. 116.

¹⁸⁶ Goodpaster, K. E. (2009). 'Stakeholders and the common good: A polarity within corporate conscience'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 101-119, p. 116.

samenleving aan de orde komen. Vandaaruit wordt getracht om een alternatieve substantiële duiding van CSR te ontwikkelen en zo een aanvulling te geven op de duiding van verantwoordelijkheden van ondernemingen in het neoliberale denken.

3.3 De markt

De neoklassieke theorie van perfecte marktwerking en het vrijemarkt-perspectief van de neo-Oostenrijkse school zijn belangrijke economische theorieën ten aanzien van de markt. In deze paragraaf worden deze twee perspectieven ten aanzien van de markt behandeld en wordt zichtbaar dat Hayek en ook Friedman – met name in zijn latere jaren – gesitueerd kunnen worden binnen het denken van de neo-Oostenrijkse school. Een belangrijk kenmerk van de neo-Oostenrijkse school is dat economische groei wordt gedreven door innovatie en niet, zoals vanuit het neoklassieke perspectief van de markt wordt betoogd, door prijscompetitie. We hadden ervoor kunnen kiezen om in deze paragraaf alleen het neo-Oostenrijkse perspectief ten aanzien van de markt weer te geven. De noties van perfecte markten en marktimperfecties die ertoe leiden dat er geen perfecte markt is, zijn echter van belang om de implicaties van de neoliberale visie te begrijpen en deze te kunnen bekritisieren. Het neoliberale denken beschouwt de marktimperfecties in neoklassieke zin als essentiële voorwaarde voor het marktproces dat door ondernemers wordt gedreven. Eigenlijk wordt vanuit het neoliberale denken maar één marktimperfectie onderscheiden, namelijk het ingrijpen van overheden in de markt.

In deze paragraaf wordt eerst aandacht besteed aan de uitgangspunten van de theorie van perfecte marktwerking en wordt toegelicht dat markten doorgaans niet perfect zijn als gevolg van marktimperfecties. Vervolgens wordt aandacht besteed aan het vrijemarkt perspectief van de neo-Oostenrijkse school, waarbinnen het denken van Hayek kan worden geplaatst. Hierna wordt ingegaan op de visie van het neo-Oostenrijkse denken ten aanzien van overheidsingrijpen in de markt. Aan het einde van de paragraaf wordt ingegaan op de vraag in hoeverre het nemen van verantwoordelijkheden door individuen en sociale verbanden wordt gestimuleerd vanuit respectievelijk de theorie van perfecte markten en het vrijemarkt perspectief van de neo-Oostenrijkse school.

3.3.1 Neoklassieke benadering

Het denken van Smith over de markt is vanuit de neoklassieke economie verder uitgewerkt in een economische theorie over perfecte markten met als basis een goed functionerend prijsmechanisme dat de beslissingen van economische agenten coördineert. Het prijsmechanisme leidt tot een evenwicht tussen vraag en aanbod in

markten.¹⁸⁷ Het Pareto criterium vormt de morele basis van de verdediging van een volledig competitieve markt en neemt zijn uitgangspunt in het individuele nut, waarbij nut is gedefinieerd als de bevrediging van preferenties.¹⁸⁸ Een transactie genereert een Pareto verbetering als één of meer personen in een samenleving een hoger nut ontvangen, terwijl het nut van niemand erop achteruitgaat. Een perfect concurrerende markt is Pareto-optimaal en beantwoordt aan deze norm. Dit is het zogenaamde eerste welvaartstheorema. Een Pareto-optimale situatie kan echter wel gepaard gaan met grote ongelijkheid. Dit probleem wordt weggenomen door het tweede welvaartstheorema, dat stelt dat er vrijheid is om, alvorens men de perfecte markt laat functioneren, de initiële vermogens van mensen zo te verdelen dat de daaruit voortvloeiende verdeling van het inkomen ook rechtvaardig is. Op grond hiervan voelen economen zich gerechtigd om perfecte marktwerking als ideaal voor het economisch beleid te zien.¹⁸⁹

Een markt kan worden gekarakteriseerd als een perfecte markt als het over de volgende eigenschappen beschikt:¹⁹⁰

- Er zijn zoveel aanbieders en vragers op de markt dat niemand een significante invloed kan hebben op de marktprijs en de output; er zijn geen barrières om toe te treden tot de markt of de markt te verlaten;
- Markten verhandelen homogene goederen;
- Markten zijn transparant: handelaren hebben perfecte kennis van prijzen, hoeveelheden en kwaliteit van goederen die verhandeld worden om goede economische beslissingen te nemen;
- Er zijn geen externe effecten en er zijn markten voor alle goederen en diensten;
- Handelaren zijn rationeel en maximaliseren hun nut;
- Er zijn geen externe partijen, zoals de overheid, die prijzen, hoeveelheden en kwaliteit reguleren van goederen die via de markt verhandeld worden.

Naast de genoemde eigenschappen is het voor het functioneren van een competitieve markt noodzakelijk dat er een systeem is waarin eigendomsrechten beschreven en gehandhaafd worden en dat er een systeem is op basis waarvan eigendomsrechten verhandeld kunnen worden. De rol van de overheid is vanuit de neoklassieke economie beperkt tot het leveren van publieke goederen en het bestrijden van marktimperfecties. Er is binnen de neoklassieke benadering van perfecte markten geen plaats voor

¹⁸⁷ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 44.

¹⁸⁸ Idem, p. 39.

¹⁸⁹ Zie voor een gedetailleerde uiteenzetting: Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 39-42.

¹⁹⁰ Idem, p. 44.

collectieve sociale verzekeringen, omdat mensen rationeel zijn en in staat om eigen keuzes te maken. De overheid mag wel inkomensverdelingen corrigeren die ontstaan in het marktevenwicht met als doel om diegenen te helpen die niet in staat zijn om voldoende inkomen te genereren.¹⁹¹

3.3.2 Marktimperfecties

In de praktijk is er als gevolg van marktimperfecties bijna nooit sprake van perfecte marktwerking. Greenwald en Stiglitz betogen dat er in de praktijk geen complete set van markten bestaat, informatie imperfect is, goederen niet altijd homogeen van aard zijn en het kostbaar is om na te gaan wat de verschillen tussen producten zijn.¹⁹² Als gevolg hiervan zijn markten niet perfect en leidt marktwerking niet automatisch tot een Pareto-optimaal evenwicht. Greenwald en Stiglitz tonen aan dat - als niet wordt voldaan aan de unieke verzameling van condities waaronder markten efficiënt zijn - er altijd wel een vorm van overheidsinterventie denkbaar is waardoor iedereen beter af is. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan enkele marktimperfecties, namelijk de beperkte rationaliteit van mensen, de onvolledigheid van informatie, handelsbarrières, heterogene producten en externe effecten.

Eén van de condities van perfecte markten is dat individuen rationeel zijn. Ze maximaliseren hun nut en hebben rationele voorkeuren. Individen en hun voorkeuren hebben prioriteit boven de gemeenschap met andere personen en gemeenschappelijke waarden.¹⁹³ Wanneer economen spreken over rationele individuen bedoelen ze dat:¹⁹⁴

- Individen altijd het alternatief kiezen met het hoogste nut;
- Individen een rationele set van preferenties hebben en derhalve in staat zijn om het nut van al de beschikbare alternatieven tegen elkaar af te wegen en te rangschikken;
- Individen rationele verwachtingen vormen als zij niet over volledige informatie beschikken.

Inmiddels is wel bekend dat individuen niet altijd rationeel handelen.¹⁹⁵ De beslissingen die mensen nemen zijn vaak niet rationeel, maar gebaseerd op normen en gevoelens. Volgens Etzioni zijn mensen niet alleen individuen, maar zijn zij tevens onderdeel van

¹⁹¹ Idem, p. 45.

¹⁹² Zie: Greenwald, B. & Stiglitz, J.E. (1986). 'Externalities in economies with imperfect information and incomplete markets'. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 101(2), p. 229-264.

¹⁹³ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 260.

¹⁹⁴ Idem, p. 68.

¹⁹⁵ Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension. Towards a New Economics*.

gemeenschappen. Hij betoogt dat gemeenschappen veel invloed hebben op de beslissingen die individuen nemen.¹⁹⁶

Ook Graafland betoogt dat keuzegedrag van mensen in het echte leven veel meer omvat dan het calculeren van welke keuzes het grootste nut genereren. Er is niet één schaal op basis waarvan verschillende doelen of preferenties gewaardeerd kunnen worden.¹⁹⁷ Mensen gebruiken vaak een combinatie van vuistregels, reflecties en interpretaties die gekleurd zijn door emoties en beïnvloed worden door de normen en waarden van de gemeenschap waarin ze leven. Ook Hayek benadrukt dat morele regels en conventies vaak niet rationeel te onderbouwen zijn. “(...) the increasing unwillingness to bow before any moral rules whose utility is not rationally demonstrated, or to conform with conventions whose rationale is not known, are (...) the results of that same rationalistic "individualism" which wants to see in everything the product of conscious individual reason. They are certainly not, however, a result of true individualism and may even make the working of a free and truly individualistic system difficult or impossible.”¹⁹⁸ De beperkte rationaliteit van mensen is volgens Graafland een reden voor het beperken van vrijemarktwerking. Naast sociale normen is het van belang dat ook overheden mensen beschermen tegen korte termijn denken dat hun belangen op de lange termijn schaadt.¹⁹⁹ Hayek daarentegen is van mening dat vrijemarktwerking niet moet worden beperkt door de overheid.²⁰⁰

Aan het uitgangspunt van volledige informatie wordt in de praktijk vrijwel nooit voldaan, omdat informatie kostbaar is. Onder meer vanuit de nieuwe institutionele economie (NIE) wordt betoogd dat veelal sprake is van onvolledige informatie, onvolledige contracten en transactiekosten.²⁰¹ Ook Greenwald & Stiglitz betogen dat er binnen markten vaak sprake is van onvolledige informatie.²⁰² Rotschild & Stiglitz laten zien dat zelfs geringe onvolkomenheden in informatie, met name informatieasymmetrie, waar de één informatie heeft die de ander niet heeft, de aard van het marktevenwicht drastisch verandert.²⁰³

¹⁹⁶ Idem, p. 4,5 en hoofdstuk 11.

¹⁹⁷ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 82.

¹⁹⁸ Hayek, F.A. (1948). *Individualism and Economic Order*, p. 25.

¹⁹⁹ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 82.

²⁰⁰ Zie voor een verdere toelichting paragraaf 2.4.3 over de neo-Oostenrijkse school.

²⁰¹ Zie bijvoorbeeld: Menard, C. & Shirley, M. (2014). ‘The contribution of Douglas North to new institutional economics’. In: Galiani, S. et al. (eds). *Institutions, Property Rights, and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*, Cambridge University Press.

²⁰² Zie: Greenwald, B. & Stiglitz, J.E. (1986). ‘Externalities in economies with imperfect information and incomplete markets’. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 101(2), p. 229–264.

²⁰³ Zie: Rothschild, M. & Stiglitz, J.E. (1976). ‘Equilibrium in competitive insurance markets: An essay on the economics of imperfect information’. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 90(4), p. 629–649.

Het risico dat een nieuwe onderneming toetreedt tot een markt hangt volgens Porter af van de toetredingsbarrières, in combinatie met de reactie van bestaande ondernemingen die de nieuwe toetreder kan verwachten. Porter noemt zes toetredingsbarrières: schaalvoordelen, productdifferentiatie, benodigd kapitaal, overstapkosten, toegang tot distributiekkanalen en overheidsbeleid.²⁰⁴ Eén van de uitgangspunten van perfecte markten is dat er geen barrières zijn voor toe- en uittreding van de markt. In de praktijk is echter vaak wel sprake van barrières.

Een ander uitgangspunt van de theorie van perfecte markten is dat producten homogeen zijn. In de praktijk is dit echter vaak niet het geval. In veel gevallen bestaan er verschillen tussen producten, bijvoorbeeld in functie of ontwerp. Bedrijven zoals Starbucks en Apple proberen de heterogeniteit van producten tevens te vergroten door het verkopen van een merk te benadrukken boven de verkoop van een product. Ze verbinden hun producten met een levensstijl.²⁰⁵ Als er geen sprake is van homogene producten en er geen restricties bestaan ten aanzien van het toe- en uittreden van de markt is sprake van monopolistische concurrentie.²⁰⁶

Externe effecten zijn kosten of baten van een beslissing die niet worden gedragen door de beslisser en niet in rekening kunnen worden gebracht aan hem of haar als gevolg van een ontbrekende markt.²⁰⁷ Een voorbeeld van negatieve externe effecten zijn bijvoorbeeld het lozen van afval in een rivier, waardoor vervuiling ontstaat en de zuivering voor drinkwater duurder wordt. Externe effecten verminderen de economische efficiëntie.

3.3.3 Neo-Oostenrijkse school

Het bestaan van marktimperfecties is vanuit een neoklassiek perspectief een reden voor overheden om in te grijpen in de markt.²⁰⁸ Neo-Oostenrijkse economen vinden dat overheden niet moeten ingrijpen in economische processen. Dat hangt samen met de neo-Oostenrijkse visie op de markt. Hayek betoogt dat er in de markt vaak geen sprake is van perfecte prijscompetitie.²⁰⁹ “It is evidently neither desirable nor possible that every commodity or service that is significantly different from others should be produced by a large number of producers, or that there should always be a large number

²⁰⁴ Porter, M.E. (1980). *Competitive Strategy. Techniques for Analyzing Industries and Competitors*, p. 7-14.

²⁰⁵ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 46.

²⁰⁶ Idem, p. 45.

²⁰⁷ Idem, p. 45.

²⁰⁸ Kenneth J. Arrow (1969). ‘The organization of economic activity: Issues pertinent to the choice of market versus non-market allocation’. In: *Analysis and Evaluation of Public Expenditures: The PPP System*, Washington, D.C., Joint Economic Committee of Congress.

²⁰⁹ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 3*, p. 65.

of producers capable of producing any particular thing at the same cost.”²¹⁰ Competitie is een ontdekkingsproces, waarbij producenten voor het realiseren van hun eigenbelang optimaal gebruik moeten maken van kennis.²¹¹ “Competition must be seen as a process in which people acquire and communicate knowledge; to treat it as if all this knowledge were available to anyone person at the outset is to make nonsense of it.”²¹²

In het vrijemarktperspectief van de neo-Oostenrijkse school is economische groei niet het resultaat van prijscompetitie, maar van competitie als gevolg van het introduceren van nieuwe goederen, technologieën en organisatiestructuren.²¹³ Betoogd wordt dat monopolies en oligopolies niet alleen vaker voorkomen dan markten met volledige concurrentie, maar ook dat ze effectiever zijn en meer output genereren op de lange termijn. Markten met volledige concurrentie genereren welvaart op de korte termijn vanwege de lage prijzen. De mogelijkheden voor een langetermijnstrategie voor prijs- en procesontwikkeling zijn echter beperkt.²¹⁴ Dit in tegenstelling tot monopolistische of oligopolistische markten. In dergelijke markten worden hoge winsten gemaakt die een sterke prikkel vormen voor het introduceren van nieuwe producten die oude producten vervangen.²¹⁵ Er is een constant proces van vernieuwing dat economische structuren van binnenuit verandert. Schumpeter spreekt in dit verband van *creative destruction*.²¹⁶

Vanuit het neo-Oostenrijkse denken wordt de markt beschouwd als een proces dat wordt gedreven door ondernemers.²¹⁷ De nadruk ligt op de analyse van het proces en niet op het evenwicht.²¹⁸ Hayek benadrukt in dit verband de rol van kennis.²¹⁹ Hij zet zich af tegen de theorie van perfecte markten en betoogt dat kennis over bijvoorbeeld de laagste prijs van een goed niet gegeven is, maar alleen ontdekt kan worden door een proces van competitie.²²⁰ Ditzelfde geldt voor de producenten van goederen, voor wie de wensen van consumenten – hun voorkeuren, het soort product dat ze willen en de prijs die ze ervoor willen betalen – niet gegeven is, maar ontdekt moet worden via het proces van competitie.²²¹ Hayek is niet tegen het gebruik van evenwichtstheorieën en prijsmechanismen. Hij benadrukt alleen dat wanneer we geloven dat deze theorieën

²¹⁰ Idem, p. 66.

²¹¹ Idem, p. 70.

²¹² Idem, p. 68.

²¹³ Graafland, J.J. (2010). *The Market, Happiness and Solidarity*, p. 29.

²¹⁴ Idem, p. 46.

²¹⁵ Ibidem.

²¹⁶ Schumpeter, J.A. (1976). *Capitalism, Socialism and Democracy*, p. 81 en verder.

²¹⁷ Mises, L. Von (1963). *Human Action. A Treatise on Economics*, p. 328.

²¹⁸ Idem, p. 356.

²¹⁹ Hayek, F.A. (1948). *Individualism and Economic Order*, p. 46.

²²⁰ Idem, p. 95, 96.

²²¹ Idem, p. 96.

directe relevantie hebben voor het oplossen van praktische problemen, “(...) it is time that we remember that it does not deal with the social process at all and that it is no more than a useful preliminary to the study of the main problem.”²²² Hayek betoogt dat de veronderstellingen van de theorie van perfecte markten het economische probleem tot een puur logisch probleem reduceren. “If we possess all the relevant information, if we can start out from a given system of preferences and if we command complete knowledge of available means, the problem which remains is purely one of logic. (...) This is empatically not the economic problem which society faces.”²²³ Volgens Hayek is er in de praktijk nooit sprake van volledige kennis van de omstandigheden, niet bij een individu en niet op het niveau van de samenleving als geheel. Het economische probleem van een samenleving is een probleem van het gebruik van kennis dat niet in zijn totaliteit aan iemand is gegeven.²²⁴ Beslissingen dienen zoveel mogelijk gedecentraliseerd genomen te worden door mensen die de omstandigheden kennen en relevante veranderingen kunnen waarnemen, waarop vervolgens geanticipeerd kan worden met aanwezige resources.²²⁵ Decentralisatie is van belang, omdat daardoor verzekerd wordt dat de kennis van mensen ten aanzien van specifieke omstandigheden wordt gebruikt. In dit verband benadrukt Hayek tevens het belang van het prijsmechanisme. Waar informatie in kleine stukjes is verdeeld onder grote aantallen individuen, zorgt het prijsmechanisme voor de coördinatie van de afzonderlijke acties van individuen.²²⁶ Het prijsmechanisme wordt door Hayek beschouwd als een mechanisme voor het communiceren van informatie.

3.3.4 Verantwoordelijkheidsvraagstuk

In hoeverre is er binnen het neoklassieke denken en het neo-Oostenrijkse denken ruimte voor het nemen van verantwoordelijkheden? Graafland betoogt dat de neoklassieke benadering de mogelijkheid van persoonlijke economische verantwoordelijkheid heeft geëlimineerd.²²⁷ De neoklassieke economie heeft de neiging om economie alleen uit te leggen in termen van veranderingen in data en niet in termen van verantwoordelijkheden van economische agenten. Wanneer vanuit de moderne economie een verklaring wordt gezocht voor een stijging van de werkloosheid, wordt nooit de vraag gesteld *wie* de stijging van de werkloosheid heeft veroorzaakt, maar *wat*. “It rejects any possibility of assigning the responsibility for economic damages to their

²²² Hayek, F.A. (1945). ‘The use of knowledge in society’. *The American Economic Review*, Vol. 35(4), p. 519-530, p. 530.

²²³ Idem, p. 519.

²²⁴ Idem, p. 519.

²²⁵ Idem, p. 524.

²²⁶ Idem, p. 526.

²²⁷ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 19.

economic agents and understands economic consequences solely as effects for the good or bad functioning of the market mechanism.”²²⁸

Het nemen van verantwoordelijkheden is tevens bemoeilijkt, doordat middelen vanuit de neoklassieke economie alleen gewaardeerd worden vanuit het perspectief van het bijdragen aan menselijke behoeften.²²⁹ Bescherming van het milieu is bijvoorbeeld alleen van belang in economische analyses als dit positieve gevolgen heeft voor het nut van economische agenten. Omdat neoklassieke economen willen vermijden dat economen een ethisch standpunt moeten innemen, is behoefte kritiek uit den boze. Daarmee is de economie losgeraakt van de ethiek. Ook Offen betoogt dat neoklassieke economen geen oog hebben voor de ethische afwegingen die gepaard gaan met keuzes die gemaakt moeten worden. “Given their immutable preferences and the information they have, consumers can only make one choice, the one that maximises their preferences. They have no more discretion than a piece of clockwork.”²³⁰

De praktijk laat echter een ander beeld zien ten aanzien van keuzes die gemaakt worden. De toekomst is onzeker, mensen hebben geen volledige informatie en de motieven die ten grondslag liggen aan keuzes die gemaakt worden zijn lang niet altijd inzichtelijk en rationeel. Mensen vallen bij het nemen van beslissingen terug op formele en informele regels die ethische normen bevatten en beschouwd kunnen worden als ethisch kapitaal dat het vertrouwen tussen mensen vergroot en uitwisseling tussen mensen bevordert.²³¹ Als afstand wordt gedaan van het determinisme ontstaat er ruimte voor ethiek en voor het nemen van verantwoordelijkheden.

Vanuit het neo-Oostenrijkse denken is er meer ruimte voor ethische overwegingen, doordat het proces centraal wordt gesteld en niet het evenwicht. De markt wordt door ondernemers gedreven die zelf hun doelen stellen. Ondernemers kunnen er derhalve zelf voor kiezen om verantwoordelijkheid te nemen voor zaken die ze van belang vinden. Hayek benadrukt naast het prijsmechanisme ook het belang van instituties. “We make constant use of formulas, symbols and rules whose meaning we do not understand and through the use of which we avail ourselves of the assistance of knowledge which individually we do not possess. We have developed these practices and institutions by building upon habits and institutions which have proved successful in their own sphere and which have in turn become the foundation of the civilization we have built on.”²³² Volgens Hayek zijn instituties van groot belang voor het richting

²²⁸ Idem, p. 19.

²²⁹ Idem, p. 19.

²³⁰ Offen, A. (2012). ‘Self-interest, sympathy and the invisible hand: From Adam Smith to market liberalism’. *Economic Thought*, Vol. 1(2), p. 1-14, p. 11.

²³¹ Idem, p. 11.

²³² Hayek, F.A. (1945). ‘The use of knowledge in society’. *The American Economic Review*, Vol. 35(4), p. 519-530, p. 528.

geven aan het handelen van individuen.²³³ Hoewel Hayek het belang benadrukt van informele instituties zoals waarden en conventies, zijn formele instituties die de regels van het spel bepalen in het neoliberale denken veelal van groter belang voor het functioneren van de samenleving dan waarden.²³⁴ Het gaat meer om de regels van het spel dan om burgers met moreel besef. Veranderde regelgeving en verscherpt toezicht zorgen echter niet voor een andere moraal. Paradoxaal genoeg wordt hierbij vanuit het neoliberale denken de vinger gelegd. Zoals Hayek betoogt, wordt door regelgeving het juridische concept van verantwoordelijkheid in de hand gewerkt en wordt geen appel gedaan op de morele verantwoordelijkheid van mensen.²³⁵ Deze morele verantwoordelijkheid moet weer gestimuleerd worden. Mensen moeten niet alleen voldoen aan hun juridische verantwoordelijkheid, maar ook aan de morele verantwoordelijkheden ten aanzien van de gevolgen van hun handelen. Als mensen hun verantwoordelijkheid niet nemen, hebben overheden volgens het neoliberale denken geen verantwoordelijkheid om zich hiermee te bemoeien. Op dit punt kan een knelpunt ontstaan.

Sociale actoren hebben vanuit het neo-Oostenrijkse denken geen verantwoordelijkheden voor publieke belangen. Verantwoordelijkheden worden geduid vanuit de marktordening van de samenleving, waarbij het uitgangspunt is dat het behartigen van individuele belangen binnen de spontane marktordening bijdraagt aan het belang van de samenleving. Overheden mogen niet ingrijpen in de markt met het oog op het publieke belang en kunnen ook niet ingrijpen in de verantwoordelijkheden van individuen. Vanuit het neoklassieke denken kunnen overheden wel publieke belangen behartigen door het ingrijpen in de markt als gevolg van marktimperfecties. Het ingrijpen van overheden als gevolg van marktimperfecties wordt vanuit het neo-Oostenrijkse denken met klem verworpen.

Vanuit het neo-Oostenrijkse denken worden verantwoordelijkheden van sociale actoren primair geduid vanuit de marktordening van de samenleving. Overheden hebben een belangrijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van markten. Bedrijven dienen binnen het kader van wet- en regelgeving de winst op lange termijn te maximaliseren. Door de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden ontstaat er echter een eenzijdige focus op de samenleving. Vrije markten negeren volgens Graafland bijvoorbeeld de vraag naar zorg, die samenhangt met het feit dat mensen leven in gemeenschappen.²³⁶ Door de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden verdwijnt de gemeenschap uit beeld en daarmee ook de voeding die vanuit gemeenschappen wordt geleverd voor het nemen van verantwoordelijkheden,

²³³ Idem, p. 527.

²³⁴ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 260.

²³⁵ Hayek, F.A. (1960). *The Constitution of Liberty*, p. 139.

²³⁶ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 16.

onder meer ten aanzien van de zorg voor elkaar. Dit heeft ook gevolgen voor de invulling van individuele verantwoordelijkheden. Vanuit het vrijemarktdenken ligt de focus op karaktereigenschappen die het individuele economische welbevinden maximaliseren en niet op karaktereigenschappen die het bouwen van relaties met anderen bevorderen.²³⁷

3.4 De staat

Op welke wijze wordt door Hayek en Friedman gedacht over de staat? In deze paragraaf ga ik op hoofdlijnen in op hun opvattingen over de verantwoordelijkheid van de staat en de interventie van de staat in de markt.

3.4.1 De verantwoordelijkheid van de staat

Het bestaan van een vrije markt betekent volgens Friedman niet dat er geen overheid nodig is. De overheid is volgens Friedman essentieel voor het bepalen van de regels van het spel en de handhaving ervan.²³⁸ De organisatie van de vrije markt door vrijwillige uitwisseling veronderstelt een wettelijk kader dat ervoor zorgt dat de ene persoon geen dwang kan uitoefenen op een andere persoon, de handhaving van contracten, de definitie van de betekenis van eigendomsrechten en de interpretatie en handhaving van deze rechten en de bepaling van een monetair stelsel.²³⁹ De genoemde zaken zouden door de overheid gegarandeerd moeten worden, omdat de markt dit niet zelf kan doen. “The role of government just considered is to do something that the market cannot do for itself, namely, to determine, arbitrate, and enforce the rules of the game.”²⁴⁰ De overheid is verder nodig als markten ontbreken of als de verhandeling van producten via markten met uitzonderlijk hoge kosten gepaard gaat.²⁴¹

De overheid is nodig voor de vrijheid van de mens, maar vormt volgens Friedman ook een bedreiging voor de vrijheid van de mens.²⁴² Hij pleit in zijn boek *Capitalism and Freedom* voor het inperken van de macht van de staat. Het boek gaat over het competitieve kapitalisme, de organisatie van het leeuwendeel van de economische activiteiten met behulp van private ondernemingen die opereren in een vrije markt. Friedman beschouwt deze vorm van kapitalisme als het systeem van economische vrijheid en een noodzakelijke voorwaarde voor politieke vrijheid.²⁴³ De private sector heeft een belangrijke rol met betrekking tot de beperking van de macht

²³⁷ Idem, p. 16.

²³⁸ Friedman, M. (1982 (original published: 1962)). *Capitalism and Freedom*, p. 21.

²³⁹ Idem, p. 31.

²⁴⁰ Idem, p. 31.

²⁴¹ Idem, p. 29.

²⁴² Hayek, F.A. (2001 (1944)). *The Road to Serfdom*, p. 10.

²⁴³ Friedman, M. & Friedman, R. (1980). *Free to Choose. A Personal Statement*, p. Ix.

van de staat. Alle activiteiten van de mens, waaronder ook de economische, zouden primair gebaseerd moeten worden op vrijwillige samenwerking en private ondernemingen.²⁴⁴ Deze wijze van organisatie van activiteiten vormt een effectieve bescherming ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van religie en de vrijheid van denken, aldus Friedman.

Het handelen van overheden is in het denken van Friedman en Hayek niet gekoppeld aan het bevorderen van het algemeen of publieke belang. Volgens Hayek is het optellen van individuele belangen tot een publiek belang niet mogelijk, omdat overheden hiervoor simpelweg de kennis niet hebben. “(...) the general welfare at which a government ought to aim cannot consist of the sum of particular satisfactions of the several individuals for the simple reason that neither those nor all the circumstances determining them can be known to government or anybody else.”²⁴⁵ Overheden dienen zich te richten op de condities die een spontane ordening mogelijk maken waarin individuen hun kennis kunnen inzetten voor eigen doelen. “(...) the prime public concern must be directed (...) towards the conditions for the preservation of a spontaneous order which enables the individuals to provide for their needs in manners not known to authority (...).”²⁴⁶ Hayek pleit voor het vrij laten functioneren van maatschappelijke krachten, waarbij het vrije marktmechanisme het systeem is waar alles om draait.²⁴⁷ De dwang van overheidswege moet zich volgens Hayek beperken tot het bieden van wettelijke kaders zodat de maatschappelijke orde zich kan ontwikkelen.²⁴⁸ Volgens Hayek is de *rule of law* de primaire grondslag van een vrije samenleving. De overheid behoort zich bij al haar handelen te binden aan eenmaal vastgestelde en van tevoren bekendgemaakte regels, die het mogelijk maken om met vrij grote nauwkeurigheid te voorspellen hoe de regering de haar ten dienste staande dwingende krachten in bepaalde omstandigheden zal gebruiken en hoe men zijn eigen persoonlijke zaken op basis van die kennis zal inrichten. Op deze wijze is ieder voor zich vrij, binnen de bekende regels van het spel, om zijn persoonlijke doeleinden na te streven in de zekerheid dat de krachten van de regering niet zullen worden gebruikt om de activiteiten van het individu te vernietigen.²⁴⁹ Daarnaast pleit Hayek in lijn met het denken van Friedman dat overheden de verantwoordelijkheid hebben om financiële

²⁴⁴ Hayek, F.A. (2001 (1944)). *The Road to Serfdom*, p. 11.

²⁴⁵ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 2.

²⁴⁶ Idem, p. 2.

²⁴⁷ Hayek, F.A. (1944). *The Road to Serfdom*. Ned. vert. *De Weg naar Slavernij*. Amsterdam: Omega Boek, 1985, p. 65.

²⁴⁸ Idem, p. 66.

²⁴⁹ Idem, p. 90, 91.

middelen te verwerven voor het (laten) produceren van diensten en producten waarin de markt niet voorziet.²⁵⁰

Hayek betoogt in *The Constitution of Liberty* dat niet de mate van overheidsactiviteit, maar het karakter van het handelen van overheden van belang is voor een vrije marktordening van de samenleving.²⁵¹ *Laissez faire* of en het niet interveniëren door overheden is niet het criterium voor wat toelaatbaar is in een vrije marktsamenleving.²⁵² Het handelen van overheden dient geleid en tevens ingeperkt te worden vanuit de *rule of law*. De *rule of law* gaat echter primair over de vorm, maar niet over de inhoud van wetten. Volgens Hayek is het ontwikkelen van een systeem van wetten een taak van grote intellectuele complexiteit, waarbij complexe en impliciete regels getransformeerd moeten worden in een systeem van expliciete regels. Hierbij speelt de notie van gerechtigheid een belangrijke rol. “The guiding principle will always be that justice, i.e. the generally applicable rule, must prevail over the particular (...) desire.”²⁵³ Hayek beschouwt gerechtigheid als algemeen toepasbare regels die gelden voor iedereen.

Een moeilijkheid in het denken van Hayek is dat overheden enerzijds wetgeving moeten ontwikkelen en handhaven en dat een sociale orde zich anderzijds spontaan moet kunnen ontwikkelen.²⁵⁴ Ook Vanberg signaleert dit probleem. “(...) what liberals like Hayek mean by the very term market competition in constitutionally constrained competition, competition within rules that assure its beneficial working.”²⁵⁵ Ten aanzien van marktwerking spreekt Hayek over een spontane marktordening waarin competitie zich evolutionair kan ontwikkelen. Hiervoor wordt echter een wettelijk kader verondersteld.²⁵⁶ Ander punt van aandacht is dat Hayek’s norm van gerechtigheid niet afdoende is voor het ontwikkelen van instituties en regelgeving. De *rule of law* gaat over de vorm en niet over de inhoud van wetten. Sandefur betoogt dat pogingen om sociale instituties te veranderen op basis van gerechtigheid om principes vragen op basis waarvan kan worden nagegaan wat ‘goed’ is voor een spontane marktordening.²⁵⁷

²⁵⁰ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 3*, p. 41.

²⁵¹ Hayek, F.A. (2011 (1960)). *The Constitution of Liberty*, p. 331.

²⁵² Idem, p. 340.

²⁵³ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 41.

²⁵⁴ Boykin, S.A. (2010). ‘Hayek on spontaneous order and constitutional design’. *The Independent Review*, Vol. 15(1), p. 19-34, p. 31.

²⁵⁵ VanBerg, V. (1994). ‘Hayek’s legacy and the future of liberal thought: Rational liberalism versus evolutionary agnosticism’. *Cato Journal*, Vol. 14, p. 179-199, p. 189

²⁵⁶ Hayek, F.A. (1958 (1948)). *Individualism and Economic Order*, p. 110.

²⁵⁷ Sandefur, T. (2009). ‘Some problems with spontaneous order’. *The Independent Review*, Vol. 14(1), p. 5-25, p. 8

3.4.2 Interventie van de staat in de markt

Overheden behoren vanuit het neo-Oostenrijkse denken niet in te grijpen in de markt. Macro-economisch beleid, beleid aangaande lonen en prijzen en beleid ten aanzien van competitie worden verworpen vanuit het neo-Oostenrijkse denken. Ook ten aanzien van publieke goederen en het verminderen van externe effecten behoort het ingrijpen van de overheid beperkt te zijn, vanwege het risico van overheidsfalen en verstoringen van het marktproces.²⁵⁸ De vanuit de neoklassieke economie genoemde marktimperfecties zijn volgens de neo-Oostenrijkse economen juist voorwaarden voor het marktproces dat gedreven wordt door ondernemers.²⁵⁹ De overheid dient dan ook niet in te grijpen om marktimperfecties te verminderen. De enige marktimperfectie die wordt onderscheiden in het neo-Oostenrijkse denken is het ingrijpen van de overheid in de markt.²⁶⁰

Friedman geeft iets meer ruimte voor overheidsingrijpen. Overheden mogen ingrijpen als markten ontbreken of als de verhandeling van producten via markten met uitzonderlijk hoge kosten gepaard gaat.²⁶¹ In zijn latere jaren heeft Friedman zich gekeerd tegen overheidsingrijpen in de markt en is hij, voor wat betreft zijn visie ten aanzien van het ingrijpen van de overheid in de markt, opgeschoven in de richting van Hayek. Zo keert Friedman, oorspronkelijk een groot voorstander van anti-mededingingsbeleid door de overheid om concurrentie te bevorderen, zich in zijn latere jaren af van actief anti-mededingingsbeleid door overheden. “When I started in this business, as a believer in competition, I was a great supporter of antitrust laws; I thought enforcing them was one of the few desirable things that the government could do to promote more competition. But as I watched what actually happened, I saw that, instead of promoting competition, antitrust laws tended to do exactly the opposite, because they tended, like so many government activities, to be taken over by the people they were supposed to regulate and control. And so over time I have gradually come to the conclusion that antitrust laws do far more harm than good and that we would be better off if we didn’t have them at all.”²⁶²

3.5 Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor de markt

Hoe kunnen verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het goed functioneren van de markt geduid worden vanuit het neoliberale denken? In deze paragraaf wordt ingegaan op marktwerking in relatie tot winst- en prijsvorming,

²⁵⁸ Graafland, J.J. (2014). *The Market, Happiness and Solidarity*, p. 47.

²⁵⁹ Kirzner, I.M. (2000). *The Driving Force of the Market. Essays in Austrian Economics*, p. 96.

²⁶⁰ Cordato, R.E. (1980). ‘The Austrian theory of efficiency and the role of the government’. *The Journal of Libertarian Studies*, Vol. IV(4), p. 393-403, p. 400.

²⁶¹ Friedman, M. (1982 (original published: 1962)). *Capitalism and Freedom*, p. 29.

²⁶² Friedman, M. (1999). ‘The business community’s suicidal impulse’. *Cato Policy Report*, Vol. 21(2), p. 7.

waarborgen voor goede marktwerking en het stimuleren van moreel ontwikkelde gemeenschappen.

3.5.1 Marktwerking in relatie tot winst- en prijsvorming

Bedrijven dienen binnen wettelijke en morele regels hun winsten te maximaliseren voor de aandeelhouders. Het is niet precies duidelijk welke morele regels ondernemingen volgens Hayek moeten volgen. Is in het geval van de farmaceutische industrie bijvoorbeeld een valide morele regel dat patiënten medicijnen moeten kunnen verkrijgen tegen redelijke prijzen of mogen farmaceutische bedrijven zoveel mogelijk winst maken? Volgens Hayek heeft de onderneming geen morele verplichting om lagere prijzen dan de monopolieprijs vast te stellen.²⁶³

Hij keurt monopolies of oligopolies en winsten die worden gemaakt niet af als ze rechtmatig zijn ontstaan. “Where the source of a monopoly position is a unique skill (...) There exists no more an argument in justice, or a moral case, against such a monopolist making a monopoly profit than there is against anyone who decides that he will work no more than he finds worth his while.”²⁶⁴ Vanuit het neoliberale denken is het geoorloofd dat bedrijven hogere prijzen vragen voor producten dan de kostprijs. “(...) firms (...) would indeed be free to act as monopolists or oligopolists and to fix their prices (or the quantities of goods produced) at the level which would bring them the highest profits, limited only by the consideration that they must be low enough to keep out others.”²⁶⁵ De winsten die gemaakt worden stimuleren de innovatie van producten en diensten. Monopolieposities behoren gericht te zijn op het goed bedienen van klanten. Hierbij wordt volgens Hayek niet gegarandeerd dat het publieke (belang) ook zo goed mogelijk wordt behartigd.²⁶⁶

Monopolieposities mogen niet gebruikt worden om andere bedrijven buiten de markt te houden. “(...) where 'market power' consists in a power of preventing others from serving the customers better (...) it is true that even the power over prices, etc. may confer upon a monopolist the power of influencing the market behaviour of others in a manner which protects him against unwelcome competition. We shall see that in such cases there is indeed a strong argument for preventing him from doing so.”²⁶⁷ Niet het monopolie is slecht volgens Hayek, maar de preventie van competitie. “(...) what is harmful is not the existence of monopolies that are due to greater efficiency or to the control of particular limited resources, but the ability of some monopolies to protect and

²⁶³ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 3*, p. 83.

²⁶⁴ Idem, p. 72.

²⁶⁵ Idem, p. 67.

²⁶⁶ Idem, p. 74.

²⁶⁷ Idem, p. 72, 73.

preserve their monopolistic position after the original cause of their superiority has disappeared.”²⁶⁸ Ook het beschermen van monopolieposities door middel van tarieven en patenten wordt door Hayek verworpen. Overheden moedigen hiermee machtige monopolieposities aan.²⁶⁹ Overheden dienen slechts in algemene zin maatregelen te nemen zodat marktwerking wordt bevorderd. Hayek noemt in *The Constitution of Liberty* en in *Law, Legislation and Liberty* ook de macht om monopolies te reguleren als een legitieme functie van de staat. Het dient dan wel te gaan om algemene regels die monopolistische machten kunnen beteugelen.²⁷⁰

Het verstrekken van patenten kan niet worden gerechtvaardigd vanuit het neoliberale denken, omdat de technische concurrentie tussen bedrijven hierdoor wordt ingeperkt. In *The Constitution of Liberty* betoogt Hayek dat economische groei niet slechts moet worden beschouwd als de accumulatie van goederen, maar als de toename van kennis die de mens in staat stelt om resources in te zetten voor nieuwe doelen.²⁷¹ “The growth of knowledge is of such special importance, because, while the material resources will always remain scarce and will have to be reserved for limited purposes, the uses of new knowledge (where we do not make them artificially scarce by patents of monopoly) are unrestricted. Knowledge, once achieved, becomes gratuitously available for the benefit of all.”²⁷²

3.5.2 Waarborgen voor goede marktwerking

Vanuit het neoliberale denken draagt een spontane marktordening van de samenleving het beste bij aan het instandhouden van de samenleving. Overheden dienen zorg te dragen voor het kader voor goede marktwerking, bedrijven hebben de verantwoordelijkheid om hun eigenbelang na te streven en de winst op lange termijn te maximaliseren.

De markt functioneert onder bepaalde voorwaarden. Vanuit het neoliberale denken wordt onder meer gesproken over de voorwaarden van een wettelijk kader en de definiëring en garanderen van eigendomsrechten.²⁷³ Deze voorwaarden zorgen voor vertrouwen in de markt en stimuleren *generalized trust*, vertrouwen in mensen die je niet kent en waarvan je niets weet.²⁷⁴ De *rule of law* en de bescherming van eigendomsrechten creëren een klimaat van vertrouwen, omdat ze verzekeren dat mensen niet zomaar contracten kunnen breken en regels kunnen overtreden. Wanneer

²⁶⁸ Idem, p. 84.

²⁶⁹ Idem, p. 88.

²⁷⁰ Hayek, F.A. (2011 (1960)). *The Constitution of Liberty*, p. 382.

²⁷¹ Idem, p. 96, 97.

²⁷² Idem, p. 96.

²⁷³ Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*, p. 31.

²⁷⁴ Berggren, N. & Jordahl, H. (2006). ‘Free to trust: Economic freedom and social capital’. *Kyklos*, Vol. 59(2), p. 141-169, p. 143, 144.

sprake is van anonieme interactie tussen spelers, kunnen juridische instituties een cruciale rol spelen ten aanzien van het creëren van vertrouwen.²⁷⁵ Ook Van Erp benadrukt het belang van vertrouwen voor het functioneren van de markt. Volgens hem zijn rechterlijke en politieke garanties van belang voor het formeren van een samenleving waarin burgers durven vertrouwen op de regels van de markt.²⁷⁶ Maar dat is niet alles. Er wordt tevens een moreel ontwikkelde gemeenschap voorondersteld, alvorens individuen in een zodanige vertrouwensrelatie met elkaar staan, dat de markt zich tot een uitgebreid maatschappelijk systeem kan ontwikkelen.²⁷⁷ Een moreel ontwikkelde gemeenschap vraagt onder meer om het nemen van verantwoordelijkheden voor de gevolgen van het handelen voor anderen. Daar waar mensen geen verantwoordelijkheid nemen voor hun handelen, brokkelt het vertrouwen af.

Het is derhalve van belang om verantwoord handelen te stimuleren. Dit is echter geen eenvoudige opgave. Het is in de 21^e eeuw makkelijker geworden om geen verantwoordelijkheid te nemen, omdat we niet meer leven en werken in kleine gemeenschappen waar mensen elkaar kennen. Markten en bedrijven zijn internationaal geworden en de handel gaat in veel gevallen niet meer gepaard met persoonlijke relaties. Als er iets fout gaat, heeft het systeem gefaald of de markt of de regelgeving. De rol van de mens blijft buiten beeld. Het is van belang om weer eenheden te creëren, waarin verantwoordelijkheid genomen kan worden en regelgeving ook zin heeft. Dan is er ook plaats voor het opbouwen van vertrouwen, dat zo belangrijk is voor het goed functioneren van de markt. Dit is in lijn met het betoog van Hayek om beslissingen zoveel mogelijk gedecentraliseerd te laten nemen door mensen die de omstandigheden kennen en relevante veranderingen kunnen waarnemen, waarop vervolgens geanticipeerd kan worden.²⁷⁸

3.5.3 Het stimuleren van moreel ontwikkelde gemeenschappen

Hayek benadrukt op verschillende plaatsen het belang van sociale gemeenschappen en instituties. Hij beschrijft de marktordening bijvoorbeeld als een *catallaxy* naar het Griekse woord *katalattein* of *katalassein* wat ‘uitwisselen’ en ‘ontvangen in de gemeenschap’ betekent.²⁷⁹ Garnett stelt dat Hayek hiermee het kosmopolitische

²⁷⁵ Güth, W. & Ockenfels, A. (2002). ‘The coevolution of trust and institutions in anonymous and non-anonymous communities’. *Max Planck Institute for Research into Economic Systems*, p. 1-20.

²⁷⁶ Van Erp, H. (1994). *Het Politiek Belang*, p. 110.

²⁷⁷ Idem, p. 110.

²⁷⁸ Hayek, F.A. (1945). ‘The use of knowledge in society’. *The American Economic Review*, Vol. 35(4), p. 519-530, p. 524.

²⁷⁹ Hayek, F.A. (1988). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, Bartley, W.W. (ed.), Chicago: University of Chicago Press, p. 112.

karakter en de morele consequenties van de markt benadrukt.²⁸⁰ Hayek benadrukt tevens het belang van instituties voor het handelen van individuen en spreekt over instituties als “foundation of the civilization”.²⁸¹ Het goed functioneren van gemeenschappen wordt in zijn theorie over de marktordening van de samenleving echter verondersteld en de verantwoordelijkheden van en voor gemeenschappen zijn onderbelicht. Als solidariteit en gemeenschapszin afbrokkelen, is er in het denken van Hayek geen mechanisme om dit weer te stimuleren. Moreel ontwikkelde gemeenschappen dienen volgens Hayek te ontstaan vanuit de spontane orde van de samenleving, waarin individuele vrijheid centraal staat. Individuele vrijheid kan echter ook vervelende neveneffecten hebben, omdat het ruimte schept voor asociaal en onfatsoenlijk gedrag.²⁸² Er ontstaat hier een knelpunt in het neoliberale denken. Enerzijds is de staat voor het bevorderen van vrijheid gebaat bij burgers die verantwoordelijk handelen. Anderzijds mag de staat zich vanuit het neoliberale denken niet bemoeien met de moraal van haar burgers.

Het ontbreken van morele standaarden in het publieke domein heeft tevens gevolgen voor het handelen van de staat. Vanuit liberale politieke partijen wordt in toenemende mate geconstateerd dat sprake is van het ontbreken van een normatief kader voor het handelen van de staat. In discussies binnen de VVD werd twintig jaar geleden bijvoorbeeld al de vraag gesteld hoe moest worden omgegaan met het ontbreken van morele standaarden.²⁸³ De discussie speelde onder meer in relatie tot de innerlijk onbegrensde staat in het neoliberale denken. Vanuit deze discussie werd door verschillende auteurs gepleit voor een publieke moraal die nodig is om tegenwicht te bieden aan het handelen van de staat. Het invulling geven aan de idee van een richtinggevende moraal is vanuit het neoliberale denken echter niet eenvoudig. De liberale staat veronderstelt enerzijds de vanzelfsprekendheid van een zekere richtinggevende moraal en neoliberale denken beschikt anderzijds niet over de begrippen en tradities waarop een dergelijke moraal gebaseerd kan worden.²⁸⁴

²⁸⁰ Garnett, R.F. Jr (2011). ‘Hayek and philanthropy: A classical liberal road not (yet) taken’. In: Farrant, A. (ed.). *Hayek, Mill, and the Liberal Tradition*, p. 148-162, p. 154.

²⁸¹ Hayek, F.A. (1945). ‘The use of knowledge in society’. *The American Economic Review*, Vol. 35(4), p. 519-530, p. 528.

²⁸² Groenveld, K., Van der List, G.A. e.a. (1995). *Tussen Vrijblijvendheid en Paternalisme. Bespiegelingen over Communitarisme, Liberalisme en Individualisering*, Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting, p. 108.

²⁸³ Zie onder meer Kinneging, A.A.M. & Rosenthal, U. (1988). *Liberalisme, een Speurtocht naar de Filosofische Grondslagen*, Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting. En: Groenveld, K., Van der List, G.A. e.a. (1995). *Tussen Vrijblijvendheid en Paternalisme. Bespiegelingen over Communitarisme, Liberalisme en Individualisering*, Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.

²⁸⁴ Livestro, J. & Kribbe, H. (1996). ‘Geen ‘deugden voor velen’ zonder hiërarchische orde in maatschappij’. *Trouw*, 18 mei 1995.

Er ontstaat een probleem in het neoliberale denken over de staat als de normatieve voeding in de samenleving afbrokkelt en individuen ongewenst gedrag laten zien, bijvoorbeeld als gevolg van de vereenzelviging van normen met het economische eigenbelang van individuen. Het probleem van de neoliberale staatsopvatting, zo betoogt Bolkestein, is dat zij slechts lijkt te gedijen in een maatschappelijk klimaat waarin een aantal waarden of deugden min of meer vanzelfsprekend is.²⁸⁵ De achttiende-eeuwse grondslagen van het liberalisme zijn geformuleerd in een tijd dat een dergelijk algemeen aanvaard maatschappelijk klimaat nog aanwezig was, in een tijd waarin de moraal in zekere zin het monopolie van de kerk was. Moraal was vanzelfsprekend en de liberaal had niet de behoefte daar een eigen moraal tegenover te stellen.²⁸⁶ Vanuit verschillende disciplines wordt betoogd dat het liberale denken is geworteld in de christelijke normen en waarden die lange tijd aanwezig waren in de samenleving. Zo betoogt Siedentop, historicus en filosoof, dat de notie van individuele vrijheid in het neoliberale denken niet is geworteld in het denken van de Verlichting, maar in het christelijk denken van de Middeleeuwen.²⁸⁷ De schatplichtigheid van het neoliberale denken aan de christelijke traditie is in de filosofie en theologie onderzocht en besproken door onder meer Taylor, O'Donovan en Song.²⁸⁸

3.6 Knelpunten in het neoliberale denken

Op basis van de bespreking van het neoliberale denken, worden in de slotparagraaf van dit hoofdstuk enkele knelpunten in het neoliberale denken geresumeerd ten aanzien van de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen.

3.6.1 Deels vacante verantwoordelijkheid voor het publieke belang

In dit onderzoek zijn publieke belangen gedefinieerd als belangen die mensen, als leden van de publieke gemeenschap, met elkaar gemeen hebben. Vanuit het denken van Hayek kunnen dergelijke publieke belangen niet geformuleerd worden. De focus van Hayek ligt op het creëren van een orde waarin individuen hun eigen belangen kunnen nastreven. Het gemeenschappelijk goede van de samenleving bestaat volgens Hayek in een spontane marktordening van de samenleving waarin mensen hun eigen doelen

²⁸⁵ Bolkestein, F. (1996) 'Hoe verkondigt de liberaal zijn moraal?'. *Trouw*, 27 april 1996.

²⁸⁶ Idem.

²⁸⁷ Siedentop, L. (2014). *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism*, The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge

²⁸⁸ Zie bijvoorbeeld: Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press; O'Donovan, O. (1996). *The Desire of the Nations. Rediscovering the Roots of Political Theology*, Cambridge: Cambridge University Press; Song, R. (1997). *Christianity and Liberal Society*, Oxford: Oxford University Press.

kunnen nastreven.²⁸⁹ Als individuen hun eigen belangen nastreven, wordt ook het belang van de samenleving behartigd.²⁹⁰ In het denken van Hayek wordt het algemeen belang dus niet beschouwd als het doen van een beroep op individuele mensen om iets te doen dat ingaat tegen hun eigen belang, maar worden mensen gestimuleerd om hun eigen belangen te volgen.

Vanuit het denken van Hayek is er geen vacante verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijk goede of het publieke belang, zolang overheden bijdragen aan een spontane marktordening van de samenleving. Publieke belangen van betaalbaarheid, kwaliteit en toegankelijkheid van bijvoorbeeld medicijnen en energie moeten volgens Hayek via de spontane marktordening worden geborgd. Er is in het neoliberale denken geen correctiemechanisme als dergelijke belangen niet via de spontane marktordening worden behartigd. Hayek duidt de markt enerzijds als een neutraal instrument dat kan worden gebruikt voor het instandhouden van de mensheid. Anderzijds beschouwt hij de markt als het doel van politiek beleid, waardoor het publieke domein van de samenleving niet neutraal is, maar wordt geduid vanuit de economische waarden van de markt. Niet alles in de samenleving leent echter zich voor verhandeling in een vrije marktordening. Er zijn producten en behoeften, zoals schoon water, het milieu en onderlinge liefde, die geen prijs hebben en niet via de markt verhandeld kunnen worden. Dit heeft gevolgen voor de behartiging van publieke belangen. In hoofdstuk twee werd duidelijk dat er publieke vraagstukken zijn, zoals de uitstoot van CO₂, de vervuiling van oppervlaktewater etc. die niet door de markt of individuen opgelost kunnen worden. Overheden en bedrijven mogen dergelijke vraagstukken volgens Hayek niet ter hand nemen. In het kader van dit onderzoek ontstaat op dit punt een vacante verantwoordelijkheid voor het publieke belang.

3.6.2 Marktgeoriënteerde duiding verantwoordelijkheden

Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven worden in het neoliberale denken primair geduid vanuit de markt als het instrument voor het in stand houden van de samenleving. Het handelen van overheden en bedrijven moet daarop worden afgestemd. Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven zijn economisch van aard en gericht op het bevorderen van de spontane marktordening. Dit doet onvoldoende recht aan andere facetten van de werkelijkheid, waarbij ook ethische en sociale overwegingen een belangrijke rol spelen. Dit wordt onderschreven door Ancil die betoogt dat Hayek onvoldoende onderscheid maakt tussen economische waarden en sociale of morele

²⁸⁹ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 2*, p. 1.

²⁹⁰ Idem, p. 189, voetnoot 7.

waarden.²⁹¹ Hayek beschouwt de hele samenleving als een economische sfeer waarin keuzevrijheid centraal behoort te staan. Andere dan economische waarden hebben daarin geen plaats.²⁹²

In de spontane marktordening wordt de relatie met de samenleving en de wereld als zodanig verondersteld. Als gevolg hiervan hebben de verantwoordelijkheden die daarmee verbonden zijn geen plaats. Het gemeenschappelijk goede dat wordt gevormd in gemeenschappen raakt op de achtergrond door de focus op het bevorderen van een spontane marktordening. Vrije markten negeren de vraag naar zorg, die samenhangt met het feit dat mensen leven in gemeenschappen.²⁹³ Door de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden verdwijnt de verantwoordelijkheid die mensen hebben voor de gemeenschap uit beeld en daarmee ook de voeding die vanuit gemeenschappen wordt geleverd voor het nemen van verantwoordelijkheden, onder meer ten aanzien van de zorg voor elkaar.

3.6.3 De markt, verantwoordelijkheid en het belang van gemeenschappen

Vanuit het neoliberale denken wordt veel belang gehecht aan de *rule of law* en de bescherming van eigendomsrechten. Deze instituties creëren een klimaat van vertrouwen. De financiële crisis heeft echter laten zien dat deze vorm van *generalized trust* niet voldoende is voor het goed functioneren van de markt. Er is tevens een moreel ontwikkelde gemeenschap nodig, voordat individuen in een zodanige vertrouwensrelatie met elkaar staan, dat de markt zich tot een uitgebreid maatschappelijk systeem kan ontwikkelen. Een moreel ontwikkelde gemeenschap vraagt onder meer om het nemen van verantwoordelijkheden voor de gevolgen van het handelen voor anderen. Daar waar mensen geen verantwoordelijkheid nemen, brokkelt het vertrouwen af.

De individuele vrijheid die in het neoliberale denken samen behoort te gaan met individuele verantwoordelijkheid komt in de praktijk niet altijd goed uit de verf. Stiglitz betoogt bijvoorbeeld dat er de afgelopen jaren sprake is geweest van individualisme, maar te weinig van individuele verantwoordelijkheid.²⁹⁴ In Amerika heeft het individualisme volgens hem geleid tot managers die successen aan zichzelf toeschrijven, maar weinig verantwoordelijkheid tonen voor mislukkingen of kosten waarmee anderen worden opgezadeld. Zo schreven bankiers het behalen van

²⁹¹ Ancil, R. (1994). 'Hayek's serfdom: Fifty years later'. Paper presented to faculty and students at the Franciscan University of Steubenville in Steubenville, Ohio, on October 27, 1994, to commemorate the fiftieth anniversary of the publication of Austrian economist F.A. Hayek's famous book *The Road to Serfdom*.

²⁹² Idem

²⁹³ Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, p. 16.

²⁹⁴ Stiglitz, J. E. (2010). *Vrije Val*, p. 306.

megawinsten aan zichzelf toe, terwijl de enorme verliezen geweten werden aan krachten waar ze geen greep op hadden.²⁹⁵ Ook naar aanleiding van onderzoek in Nederland naar de financiële crisis komt naar voren dat individuele verantwoordelijkheid geen vanzelfsprekendheid is. Zo is het de Tijdelijke Commissie Onderzoek Financieel Stelsel bij haar onderzoek opgevallen dat een aanzienlijk deel van degenen, die verantwoordelijkheid droegen binnen het financiële stelsel in de aanloop naar de financiële crisis maar in geringe mate blijk geven van een kritische kijk op hun eigen rol in het ontstaan van de problemen en op hun falen in het voorkomen ervan.²⁹⁶ Verder concludeert de commissie dat de raden van bestuur van de financiële instellingen hun verantwoordelijkheid onvoldoende hebben genomen.²⁹⁷ Ook de raden van commissarissen hebben volgens de commissie hun verantwoordelijkheid ten aanzien van het invullen van hun toezichthoudende en adviserende taken onvoldoende genomen.

Door de strikte scheiding tussen het publieke en private deel van de samenleving, mogen overheden zich niet bemoeien met de verantwoordelijkheden van individuen. Door de nadruk op het individu en de markt, blijft ook de gemeenschap in het neoliberale denken onderbelicht en daarmee het oplossend vermogen van sociale verbanden voor maatschappelijke vraagstukken en de voeding die vanuit gemeenschappen wordt geleverd voor het nemen van verantwoordelijkheden, onder meer ten aanzien van de zorg voor elkaar. In de literatuur wordt in toenemende mate gepleit voor het belang van sociaal kapitaal voor marktwerking, met als belangrijke elementen de kwaliteit van sociale relaties, groepslidmaatschap, formele en informele netwerken, gedeelde normen, vertrouwen, wederkerigheid en inzet voor de gemeenschap. De betekenis van gemeenschappen wordt in het neoliberale denken verondersteld en daarmee ook de verantwoordelijkheden van en voor gemeenschappen.

3.6.4 Het neoliberale denken in een internationale context

De genoemde knelpunten in het neoliberale denken worden versterkt in een internationale context. Dit geldt onder meer voor de rol die overheden in het neoliberale denken hebben voor het bevorderen van marktwerking. Overheden zijn veelal nationaal georganiseerd terwijl markten vaak een internationaal karakter hebben. Wie is er verantwoordelijk voor het goed functioneren van internationale markten? En wie is er verantwoordelijk voor de behartiging van publieke vraagstukken zoals de opwarming van de aarde en het verminderen van de uitstoot van CO₂? En leidt internationale marktwerking tot het bevorderen van de belangen van de samenleving? Of worden de

²⁹⁵ Idem, p. 304.

²⁹⁶ Tijdelijke commissie onderzoek financieel stelsel (2010). *Parlementair Onderzoek Financieel Stelsel*, kst-31980-4, p. 8.

²⁹⁷ Idem, p. 12, 13.

belangen van rijke landen beter behartigd door de markt dan de belangen van arme landen? Ook Hayek erkent de problemen die voortvloeien uit internationale markten. Hij spreekt in zijn *Constitution of Liberty* over complexe problemen die samengaan met internationale relaties. “Satisfactory solutions to these problems will probably not be found as long as we have to accept as the ultimate units of international order the historically given entities known as sovereign nations.”²⁹⁸ Hayek betoogt tevens dat andere filosofische beginselen nodig zijn dan die tot nog toe zijn ontwikkeld in het neoliberale denken. De morele fundering voor een *rule of law* op internationaal niveau ontbreekt volgens hem.²⁹⁹

In het verlengde hiervan spreekt Hayek in zijn *Constitution of Liberty* kort over het vraagstuk van centralisatie versus decentralisatie, dat hij minstens zo belangrijk vindt als het vraagstuk van de internationale relaties. Hayek is geen voorstander van een wereldstaat. “I wish to add here my opinion that, until the protection of individual freedom is much more firmly secured than it is now, the creation of a world state probably would be a greater danger to the future of civilization than even war.”³⁰⁰ Hij stelt dat de meeste auteurs die voorstander waren van individuele vrijheid ook voorstander waren van decentralisatie, maar werkt zijn eigen standpunt niet systematisch uit.³⁰¹

Eerder kwam al naar voren dat er door de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden in het neoliberale denken weinig ruimte is voor het behartigen van sociale en ecologische vraagstukken. Dit wordt versterkt in een internationale context. Hoe wordt bijvoorbeeld de onderlinge zorg tussen mensen geborgd? In een internationale context is het opbouwen van sociaal kapitaal van groot belang. Dit is echter niet verankerd in het denken van Hayek. Door het verdwijnen van kleine persoonlijke gemeenschappen neemt volgens Hayek de vraag naar bescherming en beveiliging door overheden toe. Mensen kunnen niet langer rekenen op het persoonlijke belang en de hulp van andere leden van lokale gemeenschappen waartoe ze ook zelf behoren.³⁰²

3.7 Conclusies

Welke conclusies kunnen worden getrokken uit de eerste drie hoofdstukken? In hoofdstuk twee zijn publieke belangen gedefinieerd als belangen die mensen, als leden van de publieke gemeenschap, met elkaar gemeen hebben. Niet alleen overheden, maar ook bedrijven hebben hiervoor een verantwoordelijkheid. Belangen die mensen hebben

²⁹⁸ Hayek, F.A. (2011 (1960)). *The Constitution of Liberty*, p. 379.

²⁹⁹ Idem, p. 379.

³⁰⁰ Idem, p. 380.

³⁰¹ Idem, p. 380.

³⁰² Idem, p. 146, 147.

als leden van de publieke gemeenschap zijn nauw gerelateerd aan wat van oudsher werd geïmpliceerd door het algemeen belang, namelijk een context van samenleven en gemeenschap en het goede dat gerealiseerd wordt in wederzijdse relaties, waardoor mensen zich kunnen ontwikkelen. Hieraan wordt in dit onderzoek aandacht besteed onder de noemer van het gemeenschappelijk goede. In hoofdstuk twee kwam verder naar voren dat de behartiging van publieke belangen is losgekoppeld van de idee van een goede samenleving en steeds meer is gebaseerd op individuele en materiële belangen. Dit is versterkt door een bedrijfsmatige visie op overheden vanuit theorieën zoals New Public Management. Publieke belangen worden in toenemende mate vanuit een *want-regarding* benadering geduid.

In hoofdstuk drie is zichtbaar geworden dat er in het neoliberale denken een vacante verantwoordelijkheid ontstaat voor publieke belangen (belangen die mensen met elkaar gemeen hebben in het publieke domein van de samenleving), als hieraan niet vanuit de spontane marktordening wordt bijgedragen. Verder worden verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven primair geduid vanuit het bevorderen van de marktordening van de samenleving en is de rol van gemeenschappen en het gemeenschappelijk goede dat binnen gemeenschappen wordt gevormd naar de achtergrond geschoven. Ook vanuit theorieën over CSR is het moeilijk om invulling te geven aan de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen om zo een alternatief te kunnen bieden voor de duiding van verantwoordelijkheden in het neoliberale denken. Een alternatieve substantiële duiding van CSR vraagt om een alternatieve sociaal-filosofische onderbouwing van CSR die als basis kan dienen voor de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor concrete sociale vraagstukken. In dit onderzoek wordt vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring verder nagedacht over een alternatieve sociaal-filosofische visie op het doel van de onderneming, de plaats van de onderneming in de samenleving als geheel en de duiding van verantwoordelijkheden van ondernemingen voor het publieke belang van de samenleving. Vanuit deze beginselen wordt een aanvulling geboden op het neoliberale denken en het denken over CSR. Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring wordt tevens nagedacht over de verantwoordelijkheid van overheden voor publieke belangen, de duiding van publieke belangen en het gemeenschappelijk goede dat gerealiseerd wordt in gemeenschappen.

4 Het beginsel van subsidiariteit

Geïnspireerd door een eeuwenoude traditie van christelijk denken heeft de Rooms-Katholieke kerk sinds de negentiende eeuw een sociaal-ethische visie ontwikkeld met richtlijnen voor het maatschappelijk en politiek handelen. Deze richtlijnen en de fundering ervan komen tot uitdrukking in de katholieke sociale leer, die een verwoording heeft gekregen in verschillende encyclieken. Met de encyclieken wil de katholieke kerk niet alleen pastorale steun bieden aan de katholieke gelovigen, maar ook een bijdrage leveren aan de publieke discussie over actuele maatschappelijke vraagstukken. Eén van de basisconcepten voor het handelen in de katholieke sociale leer staat in dit hoofdstuk centraal: het beginsel van subsidiariteit.

Het beginsel van subsidiariteit maakt deel uit van het grotere raamwerk van de katholieke sociale leer. Voor een goed begrip van de betekenis van het beginsel van subsidiariteit dient het beginsel in samenhang te worden beschouwd met andere beginselen in het katholieke sociale denken. De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. In de eerste paragraaf wordt ingegaan op de katholieke sociale leer en wordt onder meer een beeld geschetst van de tijd waarin de katholieke sociale leer is ontstaan en de fundering van de katholieke sociale leer. Paragraaf twee gaat over de betekenis van subsidiariteit, onder meer in relatie tot de principes van solidariteit en *common good*, waarbij de focus ligt op de ethische betekenis van de beginselen. In paragraaf drie, vier en vijf besteed ik achtereenvolgens aandacht aan het katholieke denken over de onderneming, de markt en de staat. Paragraaf zes gaat over de betekenis van het beginsel van subsidiariteit voor de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het functioneren van de markt. Paragraaf zeven gaat over subsidiariteit in een internationale context. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele afsluitende opmerkingen.

De noties van subsidiariteit, solidariteit en *common good* en het katholieke denken over de onderneming, de markt en de staat worden beschreven vanuit het *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk* en een aantal pauselijke encyclieken dat hierin geciteerd wordt. Ook de documenten *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales* (1996) en *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy* (1986) worden gebruikt, omdat de genoemde noties in deze documenten worden uitgewerkt en toegespitst op het gebruik ervan in een economische context. Verder wordt literatuur over het katholieke denken gebruikt voor

een analyse van de noties van subsidiariteit, solidariteit en *common good* en om de toepassing ervan voor de onderneming, de markt en de staat toe te lichten.

4.1 De katholieke sociale leer

In deze paragraaf wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan het ontstaan en de fundering van de katholieke sociale leer.

4.1.1 Het ontstaan van de katholieke sociale leer

Aan het eind van de negentiende eeuw bestonden er grote maatschappelijke problemen in Europa. Deze problemen worden wel aangeduid als de ‘sociale kwestie’ of het ‘arbeidersvraagstuk’ en waren voor een belangrijk deel terug te voeren op de slechte positie van de arbeiders. De economie groeide, maar lang niet iedereen profiteerde hiervan. Werkgevers namen geen verantwoordelijkheid voor hun werknemers en het merendeel van de arbeiders leidde een armoedig bestaan. De katholieke kerk kwam met een reactie op de genoemde sociale en economische problematiek. In 1891 verscheen de encycliek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII. Deze encycliek noemt als oorzaken van het arbeidersvraagstuk: “de ongekennde groei der industrie, de verandering der bedrijfstechniek, de wijziging in de onderlinge verhoudingen tussen patroons en arbeiders, de opeenhoping van rijkdom bij weinigen en het gebrek bij de grote massa, voorts enerzijds het groter zelfbewustzijn der arbeiders, en anderzijds hun nauwere onderlinge aaneensluiting, bovendien het groeiend zedenbederf...”¹

In algemene zin spreekt *Rerum Novarum* zich uit over de inrichting van de samenleving. Vanuit het denken over de inrichting van de samenleving komen vragen aan de orde die betrekking hebben op de aard, competenties en verantwoordelijkheden van de rechtsstaat en van andere verbanden. Wat is bijvoorbeeld de taak van overheden in de samenleving? Welke verantwoordelijkheden hebben de verschillende samenlevingsverbanden en hoe kunnen die verbanden op hun verantwoordelijkheid worden aangesproken? Wat is de relatie tussen de staat en de verschillende verbanden en in welke mate mogen overheden zich bemoeien met de verschillende verbanden? De katholieke sociale leer geeft richtlijnen voor het beantwoorden van deze vragen en biedt handvatten voor het oplossen van concrete maatschappelijke problemen. In de encycliek *Quadragesimo Anno* (1931) wordt, in navolging van *Rerum Novarum*, gepleit voor het herstel van de maatschappelijke orde volgens “de beginselen ener gezonde wijsbegeerte, en op haar volmaking volgens de verheven leer van het Evangelie.”² De meest directe taak van de katholieke sociale leer bestaat uit de ontwikkeling van morele beginselen, zoals het beginsel van subsidiariteit, die worden toegepast in steeds

¹ Leo XIII (1891). *Rerum Novarum*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1948, § 1.

² Pius XI (1931) *Quadragesimo Anno*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1948, § 76.

veranderende historische omstandigheden en in de tijd een nieuwe uitwerking kunnen vereisen. De morele beginselen zijn gefundeerd in het Bijbels evangelie en zijn tevens verankerd in een natuurrechtelijke argumentatie. De beginselen van *common good*, solidariteit, menselijke waardigheid en subsidiariteit zijn vanuit de natuurrechtelijke argumentatie niet slechts ethische, maar ontologische beginselen.

4.1.2 Fundering van de katholieke sociale leer

De katholieke sociale leer bestaat uit morele beginselen die gebaseerd zijn op de Bijbel, maar tevens verankerd zijn in de natuurwet. “One of the primary sources of Catholic Social Teaching is natural law. Knowledge of natural law is possible by the use of human reason, even without faith, and this is therefore a source of moral guidance which is open to everyone. (...) The Catholic Church believes that its insight into natural law, contained in its tradition of social teaching, is one of the contributions it can make to the rest of the community, for the welfare of all.”³ De natuurlijke wet is nauw verbonden met de openbaring in de Bijbel. “Natural law also has a close relationship to Revelation. The moral teachings of the Ten Commandments themselves, revealed by God to Moses on Mount Sinai, were already present implicitly in the hearts and minds of the Israelites, by virtue of natural law.”⁴ In deze paragraaf wordt eerst kort aandacht besteed aan enkele morele geboden in het Bijbels evangelie die een belangrijke basis vormen van de katholieke sociale leer. Vervolgens wordt kort ingegaan op de natuurrechtelijke argumentatie die ten grondslag ligt aan de katholieke sociale leer.

4.1.2.1 Theologische fundering

Vanuit het perspectief van de Bijbel wordt in deze paragraaf kort aandacht gegeven aan de theologische fundering van de katholieke sociale leer. Ik ga na hoe wordt gedacht over achtereenvolgens de idee van menselijke waardigheid, naastenliefde, solidariteit en rechtvaardigheid.

4.1.2.1.1 Menselijke waardigheid

De katholieke sociale leer vooronderstelt de waardigheid en uniciteit van de mens. Ieder mens is geschapen naar het beeld van God (*Imago Dei*)⁵ en ontleent daaraan zijn waardigheid en uniciteit. Paus Johannes Paulus schrijft over de waardigheid van de mens: “De waardigheid van persoon toont heel haar glans (als (MO)) wij kijken naar de oorsprong en het doel van de persoon: de mens is door God geschapen naar zijn beeld

³ Catholic Bishops’ Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops’ Conference of England and Wales*, § 44.

⁴ Idem, § 46.

⁵ Zie onder andere Genesis 1:27.

en gelijkenis, verlost door het allerkostbaarste bloed van Christus, geroepen om “kind van God in de Zoon” en levende tempel van de Geest te zijn en bestemd voor het eeuwige leven van zaligmakende vereniging met God. Daarom roept iedere schending van de persoonlijke waardigheid van de mens om wraak voor Gods aanschijn en vormt zij een belediging van de Scheper van de mens.”⁶ In *Centesimus Annus* wordt de waardigheid van de mens beschouwd als een leidend principe van de katholieke sociale leer.⁷ Paus Johannes Paulus II benadrukt dat de waardigheid van de mens de materiele wereld en alle bezit te boven gaat. “De waardigheid van persoon is het kostbaarste goed dat de mens bezit; dank zij deze waardigheid overtreft hij in waarde de materiële wereld. Het woord van Jezus: “Wat voor nut heeft het voor een mens heel de wereld te winnen als dit ten koste gaat van eigen leven?” (Mc 8,36)(...) (bevat (MO)) een lichtende en stimulerende antropologische uitspraak: de mens heeft geen waarde om wat hij “heeft” ook al bezat hij de hele wereld! –, maar om wat hij “is”. De goederen van de wereld tellen niet zozeer, maar meer het goed van de persoon, het goed dat de persoon zelf is.”⁸

In de katholieke theologische traditie wordt het beeld van God in de mens vaak gesitueerd in de redelijke of geestelijke vermogens van de mens. Dit betekent echter niet dat de rede of de geest in de mens het *imago* is. De mens als concrete persoon is dat, onder meer op grond van zijn rede. Met de mens die naar het beeld van God is geschapen, wordt dus meer gezegd dan alleen dat de mens een redelijk wezen is. Naar Gods beeld geschapen zijn, is een uitspraak over de zin en oriëntatie van het menselijk bestaan als een redelijk bestaan. Het zegt onder meer dat het menselijk bestaan een rol te vervullen heeft in het goddelijk plan van de schepping. Niet een van te voren vastgestelde rol, maar een rol die de mens in verantwoordelijkheid heeft uit te voeren.⁹ In *Economic Justice for All* wordt dit als volgt verwoord: “(...) every human being possesses an inalienable dignity that stamps human existence prior to any division into races or nations and prior to human labor and human achievement (Gn 4-11). Men and women are also to share in the creative activity of God. They are to be fruitful, to care for the earth (Gn 2:15), and to have "dominion" over it (Gn 1:28), which means they are "to govern the world in holiness and justice, and to render judgment in integrity of heart" (Wis 9:3). Creation is a gift; women and men are to be faithful stewards in caring for the earth. They can justly consider that by their labor they are unfolding the

⁶ Paus Johannes Paulus II (1988). *Christifideles Laici*, § 37.

⁷ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 11.

⁸ Paus Johannes Paulus II (1988). *Christifideles Laici*, § 37.

⁹ Te Velde, R. (1999). ‘Een wijzing van de natuur?’. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, p. 213-232, p. 223.

Creator's work.”¹⁰ De waardigheid van het drager-zijn van het beeld van God maakt de mens tot een persoon, tot een moreel subject dat in vrijheid gehoor kan geven aan het universele appel van waarheid, gerechtigheid en liefde dat God op hem doet.¹¹ De idee van de waardigheid van de mens betekent dus ook zijn creativiteit en vrijheid.¹² Deze vrijheid betekent ook verantwoordelijkheid, voor zichzelf en voor de ander. Want waar één mens lijdt en onder de maat van zijn waardigheid wordt gehouden, lijdt heel de mensheid mee en wordt ook haar waardigheid aangetast.¹³ Christelijke kernwoorden zoals naastenliefde en solidariteit brengen de fundamentele lotsverbondenheid van de mensen tot uitdrukking.¹⁴

4.1.2.1.2 Naastenliefde

De waardigheid van de mens behoort in de visie van de katholieke sociale leer geëxpliciteerd te worden in naastenliefde. Naastenliefde is een belangrijk Bijbels gebod dat zegt dat mensen naar elkaar behoren om te zien. In de encycliek *Deus Caritas Est* wordt naastenliefde gefundeerd in de liefde die God voor mensen toonde. Christus heeft ons leven weer een nieuwe horizon en daarmee een nieuwe richting gegeven.¹⁵ “Zozeer heeft God de wereld liefgehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon heeft gegeven, opdat alwie in Hem gelooft (...) het eeuwig leven zal hebben.”¹⁶ De Bijbel leert de mensen dat we God moeten liefhebben en elkaar. In Deuteronomium staat geschreven: “Luister, Israël, Jahwe is onze God, Jahwe alleen. Gij moet Jahwe uw God beminnen, met heel uw hart, met heel uw ziel en met al uw krachten.”¹⁷ Jezus heeft dit gebod van de liefde tot God verbonden met de naastenliefde. Paus Benedictus XVI betoogt dat omdat God ons eerst heeft liefgehad, de liefde niet langer alleen maar een “gebod” is, maar het antwoord op de gave van de liefde waarmee God ons tegemoet treedt.¹⁸ Naastenliefde bestaat erin dat ik andere mensen – ook al ken ik ze niet – vanuit God liefheb.¹⁹ In het boek Leviticus staat: “Bemin uw naaste als uzelf.”²⁰

¹⁰ Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 32.

¹¹ Te Velde, R. (1999). ‘Een wijzing van de natuur?’. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, p. 213-232, p. 224.

¹² Luyn, A. Van (1999). ‘Recht doen om gerechtigheid’. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, p. 169-185, p. 177.

¹³ Idem, p. 177.

¹⁴ Idem, p. 177.

¹⁵ Paus Benedictus XVI (2005). *Deus Caritas Est*, § 1.

¹⁶ Johannes 3:16.

¹⁷ Deuteronomium 6: 4-5.

¹⁸ Paus Benedictus XVI (2005). *Deus Caritas Est*, § 1.

¹⁹ Idem, § 18.

²⁰ Leviticus 19: 18.

Ook Paus Johannes Paulus II betoogt dat naastenliefde gegrond is in de liefde die God voor de mens toonde. “In de liefde tot de naaste verwezenlijken en uiten de leken gelovigen hun deelname aan het koningschap van Jezus Christus, d.w.z. aan de macht van de Mensenzoon die “(niet (MO)) gekomen is om gediend te worden, maar om te dienen.” (Mc. 10,45)”²¹ Het voorbeeld voor de wijze waarop de mens lief behoort te hebben is de liefde die Christus toonde voor de mens. Deze christelijke liefde laat zich rationeel niet volledig vatten, maar betekent onder meer een liefde die altijd klaar staat om zich voor het welzijn van anderen in te zetten. Leo XIII verwijst in dit verband naar 1 Cor. 13: 4-7: “De liefde is geduldig, zij is goedertieren, zij zoekt het hare niet, zij lijdt alles, zij verdraagt alles.”²² De liefde die Christus toonde voor de mens is een voorbeeld voor de wijze waarop de mens zijn naaste behoort lief te hebben en zet de mens aan zijn naasten lief te hebben. De mens zal deze christelijke liefde echter nooit volledig kunnen realiseren.

4.1.2.1.3 Solidariteit

De waardigheid van de mens en de naastenliefde liggen ten grondslag aan de idee van solidariteit, een ander belangrijk element in de katholieke sociale leer. Het woord solidariteit is afgeleid van het Latijnse woord *solidum*. Dat duidt op een juridische verantwoordelijkheid waarbij mensen niet elk voor een deel, maar elk voor het geheel instaan.²³ Solidariteit is “een deugd die bij uitnemendheid gericht is op het algemeen welzijn en die wordt teruggevonden in de “bereidheid om, in evangelische zin, ‘zijn leven te verliezen’ voor de ander, in plaats van hem uit te buiten, en ‘hem te dienen’, in plaats van hem te onderdrukken ten eigen voordele (vgl. Mt 10, 40-42; 20, 25; Mc 10, 42-45; Lc 22, 25-27)”.”²⁴ Alle mensen behoren tot de menselijke soort en vanuit de universele en onvervreembare menselijke waardigheid bestaat er tussen mensen saamhorigheid. Johannes Paulus II schrijft in *Sollicitudo rei Socialis*: “In het licht van het geloof streeft de solidariteit ernaar zichzelf te overstijgen en de specifiek christelijke dimensies van de volledige onbaatzuchtigheid, de vergeving en de verzoening aan te nemen. De naaste is dan niet slechts een menselijk wezen met zijn rechten en fundamentele gelijkheid ten opzichte van allen, maar hij wordt het levende beeld van God de Vader dat vrijgekocht is door het bloed van Jezus Christus en onder de blijvende inwerking van de heilige Geest is gesteld. Daarom moet hij, ook als hij vijand is, bemind worden met dezelfde liefde waarmee de Heer hem bemint, en men

²¹ Paus Johannes Paulus II (1988). *Christifideles Laici*, § 41.

²² Leo XIII (1891). *Rerum Novarum*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1948, § 63.

²³ Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, p. 30.

²⁴ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 193.

moet voor hem bereid zijn tot het offer, ook het hoogste: “zijn leven geven voor zijn broeders”.²⁵

4.1.2.1.4 Rechtvaardigheid

Solidariteit hangt nauw samen met rechtvaardigheid, een andere belangrijke notie in de katholieke sociale leer. De notie van rechtvaardigheid drukt een *behoren* uit: ieder behoort het zijne toe te komen (vereffende (of communitatieve) rechtvaardigheid en verdelende (of distributieve) rechtvaardigheid) en iemand die onrecht heeft geleden behoort recht te worden gedaan (teruggevende- of corrigerende rechtvaardigheid).²⁶ Rechtvaardigheid kan ook worden opgevat als een werkwoord, als rechtvaardig handelen. In dat verband wordt wel gesproken over gerechtigheid.²⁷ We komen gerechtigheid in de Bijbel tegen als het handelen van God die trouw bleef aan het verbond dat Hij met Israël had gesloten.²⁸ Het volk behoorde die trouw van God onder andere te beantwoorden door sociale rechtvaardigheid na te streven in de samenleving. God wordt in de Bijbel beschreven als een rechtvaardige God,²⁹ die wil dat er eerlijk recht gesproken wordt.³⁰ De gerechtigheid van God vraagt om navolging of uitwerking in menselijke verhoudingen: mensen behoren de gerechtigheid te dienen en de ‘weg van de gerechtigheid’ te gaan.³¹ Gerechtigheid als navolging betekent dat mensen het evangelie in concrete handelingen zichtbaar behoren te maken: royale liefde en dienst aan mensen in nood, aan sociaal en economisch zwakken, aan verdrukten en kwetsbaren (armen, gevangenen, vervolgd, weduwen, wezen en vreemdelingen). God is verbolgen als aan zwakken en kwetsbaren geen recht wordt gedaan. Daarom wil Hij dat mensen naar gerechtigheid streven.^{32 33}

Bijbelse rechtvaardigheid en gerechtigheid gaan niet zozeer over een strikte definitie van rechten en plichten, maar over de juistheid van het menselijk handelen voor God en in de samenleving.³⁴ Rechtvaardigheid betekent in de basis “(...) a sense of what is right or of what should happen. For example, paths are just when they bring you to your destination (Gn 24:48; Ps 23:3), and laws are just when they create harmony within the community, as Isaiah says: "Justice will bring about peace; right

²⁵ Paus Johannes Paulus II (1987). *Sollicitudo Rei Socialis*, § 40.

²⁶ Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, p. 25.

²⁷ Idem, p. 25.

²⁸ Zie o.a. Psalm 5:9; 9:20-21

²⁹ Zie o.a. Jesaja 30:18.

³⁰ Zie o.a. Jesaja 61:8, Psalm 33:5, Psalm 99:4, Deuteronomium 16:20.

³¹ Zie o.a. Romeinen 6:16-18; 2 Petrus 2:21

³² Zie o.a. Mattheus 25:35-46, 1 Timotheüs 6:11.

³³ Ontleend aan Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, p. 25-29.

³⁴ Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 39.

will produce calm and security" (Is 32:17). God is "just" by acting as God should, coming to the people's aid and summoning them to conversion when they stray. People are summoned to be "just," that is, to be in a proper relation to God, by observing God's laws which form them into a faithful community.”³⁵

4.1.2.2 Natuurrechtelijke argumentatie

Hoewel de katholieke sociale leer gedachten ontleent aan het evangelie, bestaat de methodologie van de katholieke sociale leer niet in een hermeneutiek of toepassing van de principes van het evangelie, maar in een natuurrechtelijke argumentatie. De praktische richtlijnen van de sociale leer worden uit de natuurwet, als een door God in de schepping gelegde orde gededuceerd. Een vorm van natuurrecht is al te vinden in het denken van Aristoteles. Thomas (1224/5-1274) heeft de leer van het natuurrecht theologisch-filosofisch doordacht en met name zijn denken is funderend voor de katholieke sociale leer. Hij schreef commentaren op werken van Aristoteles en systematische uiteenzettingen over het christelijk geloof, waarvan de *Summa Theologiae* de bekendste is. Het denken van Thomas is zeer omvattend en complex. In deze paragraaf wordt alleen kort ingegaan op enkele hoofdlijnen van het denken van Thomas, die van belang zijn voor de katholieke sociale leer over subsidiariteit.³⁶

Thomas van Aquino denkt de werkelijkheid als een geordende werkelijkheid. Hij spreekt ook wel over de ‘wet van de kosmische orde’ als eeuwige wet (*lex aeterna*). Thomas beschrijft die eeuwige wet als “(...) niets anders dan het begrip der Goddelijke Wijsheid, voor zoover daardoor alle daden en handelingen geregeld worden.”³⁷ Volgens Thomas is God de schepper van alle dingen. De kennis van God is de oorzaak van de dingen. Zij verhoudt zich tot alle geschapen dingen zoals de kennis van de ambachtsman zich verhoudt tot het voortbrengsel van zijn kunde.³⁸ Naast schepper is God ook bestuurder van alle handelingen en bewegingen die gevonden worden in de afzonderlijke schepselen. Alles in de schepping is door de eeuwige wet dynamisch geordend met een gerichtheid op de oorsprong, het hoogste goed (*summum bonum*). God is het hoogste goed volgens Thomas en alles in de schepping is gericht op dit

³⁵ Idem, § 39.

³⁶ Zie voor een inleiding op het denken van Thomas: Davies, B. (2002). *Aquinas: An Introduction*, London/New York: Continuum 2002; Kerr, F. (2009). *Thomas Aquinas: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press; Turner, D. (2013). *Thomas Aquinas: A Portrait*, New haven: Yale University Press.

³⁷ Thomas van Aquino, *Summa Theologiae, Theologische Summa van den H. Thomas van Aquino, Latijnse en Nederlandse tekst uitgegeven door een groep dominicanen, X Over de Wetten* (1928), II, Q 93, A 1, p. 56.

³⁸ Idem, II, Q 93, A 1b.

hoogste goed. Het politiek-sociale denken van Thomas is nauw verweven met zijn theologische denken.³⁹

De beginselen van *common good*, solidariteit, menselijke waardigheid en subsidiariteit zijn vanuit de natuurrechtelijke argumentatie niet slechts ethische, maar ontologische beginselen. In het katholieke denken wordt het beginsel van subsidiariteit, net als de beginselen van solidariteit, *common good* en menselijke waardigheid, beschouwd als onwrikbaar grondbeginsel.⁴⁰ Het beginsel van subsidiariteit moet begrepen worden als “(...) de resultante van het inzicht dat de met zedelijke rede begaafde mens (...) verwerft over de ordening van het handelen die in overstemming is met de vereisten van de eigen menselijke natuur.”⁴¹ De vraag naar de precieze aard van het natuurrecht is in het katholieke denken omstreden en daarmee ook de aard van het ontologisch fundament en de menselijke toegang tot kennis ervan. Het gaat in het kader van dit onderzoek te ver om dit verder uit te werken. Belangrijk is om in te zien dat het katholieke sociale denken principieel gaat van *is* naar *ought*. De ethiek is daarom noch deontologisch, noch verantwoordelijkheidsethiek. Het ziet Gods spoor in de werkelijkheid en beschouwt daarom deze werkelijkheid zelf (mede) als wetgever, zonder dat dit functionalisme is.

4.2 Beginsel van subsidiariteit

Höffner noemt vanuit de katholieke sociale leer een drietal principes ten aanzien van de sociale orde: het principe van solidariteit, het principe van *common good* en het principe van subsidiariteit.⁴² Hij betoogt dat het van groot belang is dat het beginsel van subsidiariteit wordt geplaatst in de context van de principes van solidariteit en *common good*. Zo wordt het beginsel van subsidiariteit niet het hoogste sociaal-filosofische principe, maar een zorgvuldig gewogen principe.⁴³ In deze paragraaf wordt achtereenvolgens ingegaan op de betekenis van het beginsel van subsidiariteit, de verantwoordelijkheden van individuen en gemeenschappen en helpende interventie.

³⁹ Aroney, N. ((2007). ‘Subsidiarity, federalism, and the best constitution: Thomas Aquinas on city, province and empire’. *Law and Philosophy*, Vol 26, p.161-228, p. 170, 171.

⁴⁰ Jans. J. (1991). ‘Het subsidiariteitsprincipe: Een moraaltheologisch basisconcept in de kerkelijke sociale leer’. In: Liégois, A. e.a.(eds). *Aspecten van een Christelijke Ethiek : Colloquium over Christelijke Sociale Ethiek naar Aanleiding van Honderd Jaar ‘Rerum Novarum’*, p. 10-15, p. 11. Zie voor onwrikbaarheid beginsel van subsidiariteit: Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 79-80.

⁴¹ Jans. J. (1991). ‘Het subsidiariteitsprincipe: Een moraaltheologisch basisconcept in de kerkelijke sociale leer’. In: Liégois, A. e.a.(eds). *Aspecten van een Christelijke Ethiek : Colloquium over Christelijke Sociale Ethiek naar Aanleiding van Honderd Jaar ‘Rerum Novarum’*, p. 10-15, p. 11.

⁴² Höffner, J. (1997 (1962)). *Christian Social Teaching*, p. 28-35.

⁴³ Idem, p. 33 ; zie ook Jans. J. (1991). ‘Het subsidiariteitsprincipe : Een moraaltheologisch basisconcept in de kerkelijke sociale leer’. In: Liégois, A. e.a.(eds). *Aspecten van een Christelijke Ethiek : Colloquium over Christelijke Sociale Ethiek naar Aanleiding van Honderd Jaar ‘Rerum Novarum’*, p. 10-15.

Vervolgens wordt ingegaan op het beginsel van subsidiariteit in relatie tot de principes van solidariteit en *common good*.

4.2.1 Betekenis

De formulering van het idee van subsidiariteit wordt wel toegeschreven aan Taparelli (1793-1862), een Jezuïet.⁴⁴ Taparelli gebruikt het Italiaanse neologisme *ipotattico*. Dit woord is geleend van een woord over de regels van de Griekse grammatica, *hypotaxis*, Hypotaxis “govern(s) the modalities of coordination between clauses, specifically, the arrangement of inferior clauses within the functioning of the whole sentence.”⁴⁵ Taparelli heeft het begrip *hypotaxis* uitgebreid naar *tertio ipotattico* om de rechten van sociale verbanden over te brengen “within their just relationships, organized toward the common good.”⁴⁶ Het Griekse woord *hypotaxis* kan direct worden vertaald in het Latijnse woord *sub sedia*.⁴⁷ Dit betekent: naast iemand gaan zitten. De Latijnse uitdrukking *subsidia* betekent niet primair helpen, maar verwijst naar hulptroepen binnen het Romeinse legioen, die klaar zaten in de reserve om de strijd te steunen.⁴⁸ Het Latijnse *subsidium* betekent hulp bieden vanuit eigen reserves.⁴⁹ Ook Messner betoogt dat dit woord werd gebruikt voor de strijdkrachten in het leger die moesten helpen als de troepen aan de frontlinie faalden.⁵⁰ Deze hulp van onder op behoort ook gestalte te krijgen in de samenleving waarin kleinere sociale verbanden bijdragen aan de *common good* van de samenleving als geheel.⁵¹ Het beginsel van subsidiariteit is één van de regels die de relaties regelen tussen verschillende gemeenschappen.⁵²

⁴⁴ Zie onder meer: Brennan, P.M. (2014). ‘Subsidiarity in the tradition of catholic social doctrine’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 29-47; Behr, T. (2003). ‘Luigo Taparelli D’Azeglio, S.J. (1793-1862) and the development of scholastic natural-law thought as a science of society and politics’. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 6(1), p. 99-115. Hittinger, R. (2008). ‘The coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An interpretation’. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123.

⁴⁵ Behr, T. (2003). ‘Luigo Taparelli D’Azeglio, S.J. (1793-1862) and the development of scholastic natural-law thought as a science of society and politics’. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 6(1), p. 99-115, p. 105.

⁴⁶ Idem, p. 105.

⁴⁷ Idem, p. 105.

⁴⁸ Brennan, P.M. (2014). ‘Subsidiarity in the tradition of catholic social doctrine’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 29-47, p. 34.

⁴⁹ Höffner, J. (1997 (1962)). *Christian Social Teaching*, p. 34.

⁵⁰ Messner, J. (1949 (1965)). *Social Ethics: Natural Law in the Western World*, p. 212.

⁵¹ Behr, T. (2003). ‘Luigo Taparelli D’Azeglio, S.J. (1793-1862) and the development of scholastic natural-law thought as a science of society and politics’. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 6(1), p. 99-115, p. 105.

⁵² Brennan, P.M. (2014). ‘Subsidiarity in the tradition of catholic social doctrine’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 34.

De bekendste formulering van het beginsel van subsidiariteit stamt uit de encycliek *Quadragesimo Anno* (1931)⁵³:

“79. Want het is wel een door de geschiedenis duidelijk bevestigde waarheid, dat, door verandering van toestanden, veel van wat in vroeger perioden door kleine corporaties werd verricht, thans nog slechts door grote kan tot stand komen. Onwrikbaar en ongewijzigd blijft niettemin in de sociale wijsbegeerte het allergewichtigst beginsel, waaraan niet te tornen of te wijzigen valt: evenals datgene, wat de individuen op eigen initiatief en door eigen energie kunnen tot stand brengen, hun niet ontnomen en niet in handen ener gemeenschap mag gesteld worden, zo is het ook een onrechtvaardigheid en tevens een ernstig nadeel, ja een verstoring van de juiste orde, datgene, wat door kleine lichamen van ondergeschikte rang kan verricht en verschaft worden, over te dragen op grotere van hogere orde; want iedere sociale werkdadigheid moet krachtens haar wezen en natuur de ledematen van het sociale lichaam steunen, maar mag nooit, met vernietiging hunner individualiteit, hen doen opgaan in het geheel.

80. Daarom moet het staatsgezag de aangelegenheden en zaken van minder belang, die het bovendien al te zeer in beslag zouden nemen, overlaten aan lichamen van lagere rang; dan zal het ook vrijer, krachtdadiger en met meer succes al die zaken kunnen behartigen, waarvoor alleen het staatsgezag competent is, wijl niemand anders ze behartigen kan: door leiding te geven, toezicht te houden, door stimulerend of beperkend op te treden, al naar gelang de omstandigheden het meebrengen en de noodzakelijkheid het eist. De dragers van het staatsgezag mogen er dan ook van overtuigd zijn: hoe volmaakter, door het onderhouden van dit beginsel der subsidiaire werkzaamheid, de rangorde tussen de verschillende groeperingen in acht genomen wordt, des te hoger zal het maatschappelijk gezag en de maatschappelijke werkdadigheid staan en des te gelukkiger en welvarender zal ook de toestand zijn van de staat.”⁵⁴

Het beginsel van subsidiariteit heeft vanuit *Quadragesimo Anno* zowel een positieve als een negatieve betekenis.⁵⁵ Subsidiariteit in negatieve zin betekent dat lagere gemeenschappen niet worden opgeslokt door hogere gemeenschappen. Sociale verbanden hebben eigen competenties en verantwoordelijkheden. Subsidiariteit in

⁵³ Johannes XXIII bevestigt de werking van subsidiariteit in *Mater et Magistra* (1961) en in *Pacem in Terris* (1963) in een internationale context. Ook Paulus II noemt in *Centesimus Annus* (1991) het belang van het beginsel van subsidiariteit.

⁵⁴ Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 79-80.

⁵⁵ Brennan, P.M. (2014). ‘Subsidiarity in the tradition of catholic social doctrine’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 35.

positieve zin betekent dat wanneer hulp wordt geboden aan een gemeenschap, dit wordt gedaan met als doel het aanmoedigen en weer krachtig maken van deze gemeenschap.⁵⁶ Goed functionerende sociale verbanden dragen op hun beurt weer bij aan het goed functioneren van grotere verbanden, waar zij onderdeel van zijn. Vanuit het beginsel van subsidiariteit wordt recht gedaan aan de menselijke waardigheid en het tot bloei komen van mensen in gemeenschappen met een gerichtheid op *common good*. Höffner spreekt ten aanzien van subsidiariteit over het perspectief van de vrijheid en de waardigheid van de mens en het perspectief van helpende interventie in het geval dat kleinere sociale verbanden niet aan hun verplichtingen kunnen voldoen.⁵⁷ In het vervolg van deze paragraaf worden de twee perspectieven van subsidiariteit verder uitgewerkt.

4.2.2 Verantwoordelijkheid van individuen en sociale verbanden

Het beginsel van subsidiariteit is gebaseerd op de gedachte van menselijke waardigheid. De mens heeft met zijn bestaan een rol te vervullen in het goddelijk plan van de schepping, die in vrije verantwoordelijkheid moet kunnen worden uitgevoerd. Daar waar de mens zichzelf niet kan ontwikkelen en organiseren, dienen hogere verbanden helpend op te treden. De mens mag echter nooit zo opgaan in de gemeenschap, dat zijn individuele waardigheid, vrijheid en verantwoordelijkheid worden opgeofferd. Paus Benedictus XVI schrijft: “Subsidiariteit eerbiedigt de waardigheid van de persoon, doordat een subject wordt gezien als een persoon die altijd in staat is anderen iets te geven. Door in de wederkerigheid de diepste gesteldheid van de mens te erkennen, is subsidiariteit het meest doeltreffende middel tegen iedere vorm van een bevoogdend sociaal systeem.”⁵⁸ Individuele mensen mogen door structuren nooit gereduceerd worden tot middelen.⁵⁹

Het beginsel van subsidiariteit wordt ook wel het beginsel van subsidiaire verantwoordelijkheid genoemd.⁶⁰ Het impliceert dat individuen zich alleen kunnen ontwikkelen in een samenleving wanneer aan hen hun eigen initiatief en verantwoordelijkheden niet worden ontnomen door een hogere autoriteit.⁶¹ In *Economic Justice for All* wordt betoogd dat de katholieke sociale leer oproept tot respect voor de rijke verscheidenheid van het sociale leven. Het beginsel van subsidiariteit drukt de noodzaak uit voor vitale bijdragen aan de samenleving door verschillende sociale

⁵⁶ Idem, p. 29.

⁵⁷ Höffner, J. (1997 (1962)). *Christian Social Teaching*, p. 35.

⁵⁸ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 57.

⁵⁹ Paus Johannes Paulus II (1988). *Christifideles Laici*, § 37.

⁶⁰ Finnis, J. (2016). ‘Subsidiarity’s roots and history: Some observations’. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 61(1), p. 133–141, p. 133.

⁶¹ Evans, M. & Zimmerman, A. (2014). ‘The global relevance of subsidiarity: an overview’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 1-7, p. 1.

verbanden, van de familie tot aan de staat.⁶² Al deze structuren hebben een morele verantwoordelijkheid. “In the principle of subsidiarity, Catholic social teaching has long stressed the importance of small and intermediate-sized communities or institutions in exercising moral responsibility. These mediating structures link the individual to society as a whole in a way that gives people greater freedom and power to act. Such groups include families, neighborhoods, church, congregations, community organizations, civic and business associations, public interest and advocacy groups, community development corporations and many other bodies. All these groups can play a crucial role in generating creative partnerships for the pursuit of the public good on the local and regional level.”⁶³

Chaplin verbindt het beginsel van subsidiariteit aan de idee van een plurale samenleving. Het beginsel van subsidiariteit is gefundeerd in de rijke verscheidenheid van menselijke gemeenschappen die noodzakelijk zijn voor de bloei van de mens. Elke gemeenschap heeft eigen taken, verantwoordelijkheden en gezag, waarop niet mag worden ingebroken door andere gemeenschappen.⁶⁴ Hij betoogt dat de pluraliteit van de samenleving minder wordt benadrukt in de pauselijke encyclieken die gedateerd zijn na het Tweede Vaticaanse Concilie, hoewel Johannes Paulus II in *Centesimus Annus* opnieuw het belang van gemeenschappen benadrukt als hij schrijft: “Volgens de encycliek *Rerum Novarum* en heel de sociale leer van de Kerk put het sociale karakter van de mens zich niet uit in de staat, maar realiseert het zich in diverse intermediaire groepen, van het gezin tot aan de economische, sociale, politieke en culturele groepen, welke uit de menselijke natuur zelf voortkomen en steeds binnen de grenzen van het algemeen welzijn hun eigen autonomie hebben.”⁶⁵ Het beginsel van subsidiariteit veronderstelt dat sociale verbanden hun verantwoordelijkheid nemen vanuit een gerichtheid op de *common good* van de samenleving.

4.2.3 Helpende interventie

Wanneer individuen of samenlevingsverbanden niet kunnen voldoen aan de plichten die voortvloeien uit hun competenties en verantwoordelijkheden, behoort de staat subsidiair, helpend op te treden. Helpend optreden betekent het stimuleren van de eigen competentie en verantwoordelijkheid van mensen. Daar waar mogelijk moet door middel van particuliere initiatieven het werk zelf weer worden opgepakt. De staat mag geen dingen naar zich toe trekken die ook op een lager niveau in de samenleving

⁶² Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 99.

⁶³ Idem, § 308.

⁶⁴ Chaplin, J. (2014). ‘Subsidiarity and social pluralism’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 65-83, p. 65.

⁶⁵ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 13.

kunnen worden uitgevoerd. “(...) een maatschappelijk verband op een hoger niveau moet zich niet mengen in het leven binnen een maatschappelijk verband op lager niveau en dit niet van zijn bevoegdheden beroven. Het moet dit veeleer steunen in geval van noodzaak en helpen om zijn actie te coördineren met die van andere maatschappelijke verbanden met het oog op het algemeen welzijn”.⁶⁶ Het is een verstoring van de juiste orde als dat wat door kleinere samenlevingsverbanden kan worden verricht, wordt opgepakt door de staat.⁶⁷ “Daarom moet het staatsgezag de aangelegenheden en zaken van minder belang, die het bovendien al te zeer in beslag zouden nemen, overlaten aan lichamen van lagere rang (...)”.⁶⁸ Het beginsel van subsidiariteit bepaalt tevens het bereik en de beperkingen van het ingrijpen van de overheid. Goed overheidsingrijpen wordt geduid als “that which truly “helps” other social groups contribute to the common good by directing, urging, restraining, and regulating economic activity as “the occasion requires and necessity demands”.⁶⁹ Het optreden van de staat is beperkt en behoort altijd gekoppeld te zijn aan het op het gemeenschappelijk goede (*common good*), ook in het economische domein. De staat draagt via het beginsel van subsidiariteit indirect bij aan het bevorderen van *common good*, door gunstige voorwaarden te scheppen voor de vrije uitoefening van de economische activiteit, die leidt tot een overvloedig aanbod van werkgelegenheid en van bronnen van welvaart.⁷⁰

In een plurale samenleving met diverse sociale verbanden die elk hun eigen competenties en belangen hebben, vraagt het principe van *common good* om een staat die het belang van de samenleving als geheel borgt.⁷¹ Het beginsel van subsidiariteit brengt de functies van de staat in het perspectief van de *common good*.⁷² Het beginsel moet ervoor zorgen dat alle krachten in de samenleving worden gericht op *common good*.⁷³ Hierbij is het van belang dat verantwoordelijkheden op het juiste niveau in de samenleving worden genomen. Dit betekent niet altijd het laagste niveau. Vanuit het beginsel van subsidiariteit kan het ook zinvol zijn om verantwoordelijkheden op een hoger niveau te leggen als dit de *common good* beter dient en de rechten van families en individuen beschermt.⁷⁴

⁶⁶ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 48.

⁶⁷ Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 79.

⁶⁸ Idem, § 80.

⁶⁹ Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 124.

⁷⁰ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 15.

⁷¹ Messner, J. (1949 (1965)). *Social Ethics: Natural Law in the Western World*, p. 214.

⁷² Idem, p. 630.

⁷³ Idem, p. 631.

⁷⁴ Catholic Bishops' Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales*, § 22.

Naast indrukwekkende culturele scheppingen als staten en imperia, worden ook markten, productieketens en handelsconglomeraten door het beginsel van subsidiariteit teruggebracht tot hun eigenlijke betekenis: die van hulpconstructies.⁷⁵ De hulpconstructie van sociale verbanden ligt in de werkelijkheid besloten. Volgens de encycliek *Quadragesimo Anno* blijkt in de praktijk dat het eenmaal zo bloeiende en in allerhande groeperingen zo harmonisch ontwikkelde sociale leven - onder meer als gevolg van het individualisme - vernield is en bijna uitgeroeid. Hierdoor zijn bijna "(...) uitsluitend individuen en de staat (...) overgebleven, tot niet gering nadeel van de staat zelf. Deze moest nu, nadat hij zijn sociaal-organisch karakter verloren had, alle lasten op zich nemen, welke vroeger gedragen werden door die te gronde gerichte groeperingen, met het gevolg, dat de staat door een bijna eindeloze reeks van zorgen en lasten overstelpt en overladen wordt."⁷⁶ Het beginsel van subsidiariteit heeft dus niet alleen positieve invloed op de vitaliteit van individuen en kleinere samenlevingsverbanden. Het toepassen van het beginsel van subsidiariteit heeft ook gunstige gevolgen voor de staat. De staat kan krachtadiger en met meer succes al die zaken behartigen waarvoor alleen de staat competent is, als zij andere aangelegenheden overlaat aan andere sociale verbanden.

4.2.4 Subsidiariteit in relatie tot solidariteit en *common good*

Subsidiariteit hangt nauw samen met solidariteit en *common good*, twee andere principes van sociale orde. In deze paragraaf worden de noties van solidariteit en *common good* toegelicht en gerelateerd aan het beginsel van subsidiariteit.

4.2.4.1 Solidariteit

Solidariteit is geen specifiek katholieke term, het is een sociologisch concept uit de 18^e en 19^e eeuw. De inhoud van het begrip is echter veel ouder.⁷⁷ Het principe van solidariteit wordt in de katholieke sociale leer beschouwd als een ontologisch en moreel beginsel. Waar alle mensen voor een levensopgave staan die geen enkel mens alleen aankan, zijn mensen *in solidum* verplicht elkaar door gemeenschapsvorming te helpen om die levensopgave te vervullen. Solidariteit is derhalve gericht op het gezamenlijk bevorderen van het algemeen welzijn.⁷⁸ Solidariteit betekent dat de leden van de gemeenschap, ieder afzonderlijk, verantwoordelijkheid voor elkaar dragen en voor het

⁷⁵ Luyn, A. Van (1999). 'Recht doen om gerechtigheid'. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, p. 169-185, p. 179.

⁷⁶ Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 78.

⁷⁷ Verstraeten, J. (2005). 'Solidariteit in de katholieke traditie'. In: De Jong, E. & Buijsen, M. (eds). *Solidariteit onder Druk? Over de Grens tussen Individuele en Collectieve Verantwoordelijkheid*, p. 26-52, p. 27.

⁷⁸ Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, p. 32.

welzijn van het geheel. Het eigen welzijn en het gemeenschappelijk welzijn staan in wisselwerking met elkaar. Paus Johannes Paulus II schrijft over de solidariteit: "Het gaat vooral om de onderlinge afhankelijkheid, begrepen als systeem dat de relaties in de huidige wereld bepaalt in haar economische, culturele, politieke en godsdienstige bestanddelen, en opgevat als morele categorie. Als de onderlinge afhankelijkheid zo onderkend wordt, dan is het correlatieve antwoord als morele en sociale houding, als 'deugd', de solidariteit. Deze solidariteit is derhalve niet een gevoel van vaag medelijden of van oppervlakkige vertederende bij het leed van zovele mensen, dichtbij of veraf. Zij is integendeel het vaste en volhardende besluit om zich in te zetten voor het algemeen welzijn van allen en van ieder, omdat wij werkelijk allen verantwoordelijk zijn voor allen. Dat besluit berust op de vaste overtuiging dat de oorzaken die de volledige ontwikkeling remmen, de winstzucht en de dorst naar macht zijn waarover gesproken is."⁷⁹

Het begrip solidariteit in de katholieke sociale leer berust ten diepste op het uitgangspunt dat de kosmos is geschapen als een geordende werkelijkheid. Uit de gerichtheid op de eeuwige wet vloeit volgens Thomas voort dat tussen al het bestaande een omvattende, in de orde van de werkelijkheid verankerde solidariteit bestaat. Elk deel in de kosmos heeft zijn eigen plaats en alle delen zijn in onderlinge solidariteit verbonden. In de katholieke sociale leer is solidariteit bovendien een deugd die gebaseerd is op de christelijke naastenliefde. Deze christelijke naastenliefde behoort de ontologische gegeven solidariteit te actualiseren. Höffner betoogt dat het principe van solidariteit wederzijdse verbinding en verplichting impliceert.⁸⁰ "On the one hand, this principle is grounded in the ontologically pregiven mutual connection of the individual and society (common involvement); on the other hand, it implies the moral responsibility resulting from this mode of being (common liability). It is therefore an ontological and an ethical principle simultaneously."⁸¹

Solidariteit is ook van groot belang in economische relaties. In *Economic Justice for All* wordt betoogd dat de onderlinge liefde en solidariteit de basis vormen van *citizenship* en leidend moeten zijn voor de economische instituties in de samenleving.⁸² "In the absence of a vital sense of citizenship among the businesses, corporations, labor unions, and other groups that shape economic life, society as a whole is endangered. Solidarity is another name for this social friendship and civic commitment that make human moral and economic life possible."⁸³

⁷⁹ Paus Johannes Paulus II (1987). *Sollicitudo Rei Socialis*, § 38.

⁸⁰ Höffner, J. (1997 (1962)). *Christian Social Teaching*, p. 28.

⁸¹ Idem, p. 28.

⁸² Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 66.

⁸³ Idem, § 66.

4.2.4.2 Solidariteit en subsidiariteit

De idee van solidariteit wordt in de katholieke sociale leer onder meer uitgewerkt in het beginsel van subsidiariteit dat impliceert dat iedereen de plicht heeft een aandeel te leveren in de bevordering van het algemeen welzijn van een gemeenschap. Höffner beschrijft de verhouding tussen solidariteit en subsidiariteit als volgt: “That society must help the individual is a clear statement of the solidarity principle, which emphasizes mutual connection and obligation; the distribution and delimitation of the competence to be considered in this help fall into the subsidiarity principle.”⁸⁴ Als solidariteit het cement is van een gemeenschap van personen, dan is subsidiariteit het organisatiebeginsel daarvan.⁸⁵ Het beginsel van subsidiariteit wordt ook wel aangeduid als een verticaal principe terwijl het principe van solidariteit wordt beschouwd als een horizontaal principe.⁸⁶

Zoals eerder beschreven is de term subsidiariteit afgeleid van het Latijnse woord *subsidium*, dat in het leger betekende dat reserve-eenheden voorbereid waren om hulp te bieden als dat nodig was. In deze zin impliceert subsidiariteit solidariteit. Het is opvallend dat in landen waar de taal een Latijnse grondslag heeft, subsidiariteit nog steeds primair geassocieerd wordt met solidariteit en niet met vrijheid of gelijkheid.⁸⁷ Onderzoek naar het concept van subsidiariteit binnen een Italiaanse populatie laat zien dat 58% van de ondervraagden het beginsel begrijpen in termen van solidariteit, 26% in termen van gelijkheid en 10-15% in termen van vrijheid.⁸⁸ Vandaag de dag wordt het beginsel vanuit de neoliberale politiek vaak gebruikt voor het benadrukken van de autonomie van individuen. “In the old times, it meant “assistance.” In modern times, it has come to mean just the opposite, that is, “leaving people to act freely as they like and keep the political power off,” or, “leaving the governance of social initiatives at the lower level.””⁹⁰ Donati betoogt dat de verbinding tussen subsidiariteit en solidariteit in toenemende mate problematisch wordt, vanwege de afnemende solidariteit en gedeelde waarden binnen gemeenschappen.⁹¹ Het sociale cement van de samenleving brokkelt af.

⁸⁴ Höffner, J. (1997 (1962)). *Christian Social Teaching*, p. 33.

⁸⁵ Luyn, A. Van (1999). ‘Recht doen om gerechtigheid’. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, p. 169-185, p. 178.

⁸⁶ Catholic Church (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales*, § 23.

⁸⁷ Donati, P. (2009). ‘What does “subsidiarity” mean? The relational perspective’. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 12(2), p. 211-243, p. 211.

⁸⁸ Idem, p. 238.

⁸⁹ Zie voor een onderbouwing: Fondazione per la sussidiarietà (2007). *Sussidiarietà ed educazione: Rapporto sulla sussidiarietà 2006*, p. 118; Fondazione per la sussidiarietà (2008). *Sussidiarietà e riforme istituzionali: Rapporto sulla sussidiarietà 2007*, p. 81.

⁹⁰ Donati, P. (2009). ‘What does “subsidiarity” mean? The relational perspective’. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 12(2), p. 211-243, p. 212.

⁹¹ Idem, p. 216.

Er ontstaan in toenemende mate virtuele gemeenschappen, maar die leveren over het algemeen geen grote bijdrage aan de solidariteit van gemeenschappen. Het afbrokkelen van solidariteit in gemeenschappen werkt een meer functionele werking van het beginsel van subsidiariteit in de hand waarbij de normen van solidariteit en *common good* worden ingewisseld voor normen van efficiëntie. Verderop in dit hoofdstuk wordt kort ingegaan op enkele consequenties hiervan. Vanuit het katholieke denken kan een dergelijke functionele werking van het beginsel van subsidiariteit niet gerechtvaardigd worden. Subsidiariteit en solidariteit zijn ontologische beginselen, gegrond in de werkelijkheid. Mensen zijn van nature gericht op samenleven, ook al laten zij dit in de praktijk niet altijd zien.

4.2.4.3 Common good

Eerder is al beschreven dat alles in de schepping door de eeuwige wet dynamisch is geordend met een gerichtheid op de oorsprong, het hoogste goed. Alles in de werkelijkheid behoort gericht te zijn op God.⁹² Dit is een belangrijk uitgangspunt in het katholieke sociale denken dat consequenties heeft voor de duiding van *common good* in gemeenschapsverhoudingen. In de encyclieken wordt *common good* beschreven als belangrijk principe van de sociale orde. Paus Paulus VI beschrijft *common good* als “het geheel van voorwaarden van sociaal leven, die zowel de groepen als de individuen is staat stellen, hun eigen vervolmaking vollediger en gemakkelijker te verwezenlijken.”⁹³ In *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching* wordt *common good* beschreven als “the whole network of social conditions which enable human individuals and groups to flourish and live a fully, genuinely human life, otherwise described as “integral human development”. All are responsible for all, collectively, at the level of society or nation, not only as individuals.”⁹⁴

Common good moet niet worden beschouwd als een individueel belang of als de som van individuele belangen; het is een waarde die verbonden is aan de gemeenschap van mensen.⁹⁵ Hittinger betoogt: “When two or more persons engage in a common structure of action for a common end, and where the common action (...) is an intrinsic good, we have something like a common good in the strict sense of the term.”⁹⁶ De vereniging van leden in een gemeenschappelijke activiteit is niet een doel dat na andere

⁹² Sison, A.J.G. & Fontrodona, S.J. (2012). ‘The common good of the firm in the Aristotelian-Thomistic tradition’. *Journal of Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(2), p. 211-246, p. 215.

⁹³ Paus Paulus VI (1965). *Gaudium et Spes*, § 26.

⁹⁴ Catholic Bishops’ Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops’ Conference of England and Wales*, § 48.

⁹⁵ Höffner, J. (1997 (1962)). *Christian Social Teaching*, p. 30.

⁹⁶ Hittinger, F. (2012). ‘Divisible goods and common good: Reflections on *Caritas in Veritate*: Response to Martin Rhonheimer’. In: Schlag, M. & Mercado, J.A. (eds). *Free Markets and the Culture of Common Good*, p. 41-52, p. 49.

doelen komt. De vereniging van leden in een gemeenschappelijke activiteit “is the good being continuously aimed at and sought. The scholastic philosophers called such an union *bonum commune*, always in the singular.”⁹⁷ De *bonum commune* kan niet gedistribueerd of verdeeld worden door uitwisseling; er kan alleen in geparticipeerd worden door haar leden. “A *bonum commune* (always in the singular) denotes a society enjoying a common end and an intrinsic common good of shared action. It is fully compatible with individual participation but not with private possession.”⁹⁸ Leden van een gemeenschap behoren *common good* te beschouwen als: “*Mihi sed non propter me* – “for me, but not for my sake.””⁹⁹

Het is van belang om onderscheid te maken tussen *common good* en *common goods*, dat in ouder scholastiek taalgebruik wordt aangeduid met *bona communia*.¹⁰⁰ Dit woord wordt altijd in het meervoud gebruikt. Het gaat bij dergelijke goederen bijvoorbeeld om watervoorziening en wegen. In dit verband is sprake van gemeenschappelijke doelen, zoals de volksgezondheid, samen met een gedeelde structuur om deze doelen te bereiken. Het principe van eenheid ten aanzien van de *bona communia* is de eenheid van dingen, terwijl het principe van eenheid ten aanzien van de *bonum commune* de eenheid van personen betreft.¹⁰¹ *Bonum commune* gaat over individuele participatie, maar niet over privébezit. *Bona communia* gaan wel over dingen die privé worden gebruikt. Het gemeenschappelijke van bijvoorbeeld watervoorziening is bijvoorbeeld uiteindelijk bestemd voor privégebruik. Iedereen behoort immers de beschikking te hebben over schoon water in zijn keuken. Iedereen geniet individueel van schoon water. Het gaat hierbij niet primair om de eenheid van personen, maar om de eenheid van het systeem.

Mede als gevolg van het moderne denken wordt *common good* in toenemende mate materialistisch geduid. “(...) today we have the supremacy and prevalence of economic and/or political concepts that reduce the common good to a sum of individual goods.”¹⁰² *Common good* gaat in essentie echter niet om tastbare goederen, maar om het geheel van voorwaarden dat sociaal leven mogelijk maakt. Als *common good* primair vanuit een materialistisch perspectief wordt beschouwd, raken de relaties tussen de mensen van een gemeenschap beschadigd of zelfs verbroken.¹⁰³ *Common good* is het morele goed van alle sociale en gemeenschapsrelaties.¹⁰⁴ “Just as the moral actions of

⁹⁷ Idem, p. 49.

⁹⁸ Idem, p. 50.

⁹⁹ Idem, p. 51.

¹⁰⁰ Idem, p. 50.

¹⁰¹ Idem, p. 50.

¹⁰² Donati, P. (2009). ‘What does “subsidiarity” mean? The relational perspective’. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 12(2), p. 211-243, p. 217.

¹⁰³ Idem, p. 219.

¹⁰⁴ Idem, p. 220.

an individual are accomplished in doing what is good, so, too, the actions of a society attain their full stature when they bring about the common.”¹⁰⁵

4.2.4.4 Common good en subsidiariteit

In de katholieke sociale leer is het beginsel van subsidiariteit zowel in ontologische als in ethische zin nauw verbonden met het principe van *common good*. “Throughout Pius XI's teaching there is an implicit and intimate relationship between subsidiarity and the common good. Society as envisaged by Catholic Social Teaching should be made up of many layers, which will be in complex relationships with one another but which will be ordered as a whole towards the common good, in accordance with the principle of solidarity.”¹⁰⁶ De betekenis van subsidiariteit, solidariteit en *common good* in de katholieke sociale leer hangt samen met de duiding van de samenleving als eenheid van orde. “A society does not just aim at a common objective, but intends to have it brought about by united action. (...) the order of a society is something more perfect, for it not only has greater unity and durability, but most importantly it has a common good that is intrinsically valuable to each of its members.”¹⁰⁷ Een praktische implicatie hiervan is dat iemand een gemeenschap kan verlaten, bijvoorbeeld een onderneming, en zijn aandelen kan verkopen. Iemand kan echter niet de samenleving verlaten en een deel van *common good* meenemen of verkopen. *Common good* kan niet verdeeld worden, er kan alleen in geparticipeerd worden.¹⁰⁸ Het beginsel van subsidiariteit dient gehanteerd te worden met het oog op de principes van solidariteit en *common good*.

Messner koppelt het principe van *common good* expliciet aan de idee van verantwoordelijkheid.¹⁰⁹ Het principe van *common good* en het beginsel van subsidiariteit zijn eigenlijk één geheel.¹¹⁰ *Common good* veronderstelt de waardigheid van mensen en gaat over hun verantwoordelijkheid als leden van de samenleving. Daar waar verantwoordelijkheden niet worden genomen of het gemeenschappelijk goede van de samenleving wordt aangetast, mogen overheden ingrijpen om verantwoordelijkheden weer te stimuleren. “The order of the common good, therefore, is essentially an order of freedom related to the spheres of responsibility of the individuals and of the member

¹⁰⁵ Idem, p. 220.

¹⁰⁶ Catholic Bishops' Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales*, § 52.

¹⁰⁷ Hittinger, R. (2008). ‘The coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An interpretation’. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123, p. 92, 93.

¹⁰⁸ Brennan, P.M. (2014). ‘Subsidiarity in the tradition of catholic social doctrine’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 29-47, p. 43.

¹⁰⁹ Messner, J. (1949 (1965)). *Social Ethics: Natural Law in the Western World*, p. 124.

¹¹⁰ Idem, p. 209.

societies.”¹¹¹ De essentie van *common good* als sociaal-politiek beginsel is het leveren van hulp door het creëren van de benodigde condities waarbinnen de leden van de samenleving hun essentiële taken en verantwoordelijkheden kunnen uitvoeren.¹¹² Het beginsel van subsidiariteit betekent dat overheden alleen mogen helpen als leden van de samenleving niet in staat zijn om hun taken uit te voeren.¹¹³

4.2.5 Subsidiariteit in de context van een breder begrippenkader

Het beginsel van subsidiariteit raakt aan tal van andere begrippen in het katholieke denken. In deze paragraaf wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de hiërarchisch geordende samenleving, de corporatieve ordening van de samenleving en sociale gerechtigheid.

4.2.5.1 Hiërarchisch geordende samenleving

Het beginsel van subsidiariteit vooronderstelt een hiërarchisch geordende samenleving, die bestaat uit lagere en hogere gemeenschappen. De werkelijkheid wordt beschouwd als een door God geschapen geordende werkelijkheid: een kosmos. De wereld is naar Gods plan geschapen en daaraan ontleen alle geschapen dingen hun zin en redelijkheid. De geordende werkelijkheid is nauw gerelateerd aan een tweede uitgangspunt van de katholieke sociale leer, namelijk de hiërarchische ordening van de werkelijkheid. In de redelijk geordende veelheid van dingen en levensgebieden in de wereld is een metafysische, hiërarchische ordening volgens bepaalde beginselen aanwezig. De gerichtheid van de schepping op het hoogste goed is een belangrijk element in de katholieke sociale leer. De maatschappelijke orde kan volgens Paus Pius XI slechts hersteld worden als de mens de wonderbare eenheid van het goddelijk wereldplan navolgt. Dit is de volmaakte orde die erin bestaat “dat alles zich richt naar God als het laatste en hoogste doel van alle menselijke werkzaamheid en dat alle geschapen goederen, als onder God staande, beschouwd worden enkel en alleen als middelen, die slechts in zoverre gebruikt moeten worden, als zij bevorderlijk zijn om het hoogste doel te bereiken.”¹¹⁴

Het beginsel van subsidiariteit is gegrond in de hiërarchische ordening van de werkelijkheid en vooronderstelt dat kleinere samenlevingsverbanden, als verbanden van lagere orde, een relatie hebben met de staat¹¹⁵ als een verband van hogere orde. Naast het recht tot interventie wordt ook het gezag van de staat afgeleid uit de notie van de

¹¹¹ Idem, p. 129.

¹¹² Idem, p. 212.

¹¹³ Idem, p. 212.

¹¹⁴ Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 136.

¹¹⁵ In de katholieke sociale leer wordt met name gesproken over de staat. Ook lokale overheden vallen binnen de notie van de staat, hoewel deze vaak niet expliciet worden genoemd.

hiërarchisch geordende werkelijkheid. Het gezag ligt in de orde van de dingen besloten, zoals die door de Schepper tot stand is gebracht. Dit betekent overigens niet dat de staat naar eigen willekeur kan ingrijpen en alle macht naar zich toe kan trekken. Gemeenschappen, dus ook de staat, zijn niet meer dan hulpmiddelen om het wezenlijke doel te dienen. De wezenlijke bestemming van de mens ligt in het bovenaardse, in het hoogste goed (*summum bonum*). Iedere gemeenschap heeft dus een plaats in het grote geheel en behoort gericht te zijn op het gemeenschappelijk goede (*bonum commune*).

4.2.5.2 Corporatieve ordening van de samenleving

Het beginsel van subsidiariteit is tevens gerelateerd aan de corporatieve ordening van de samenleving. Met name in de encyclieken *Rerum Novarum* en *Quadragesimo Anno* wordt ingegaan op de corporatieve ordening van de samenleving, gevoed door het denken van onder meer Von Ketteler en La Tour du Pin. Kenmerkend in hun denken, en derhalve ook in de genoemde encyclieken, is het afwijzen van de klassenstrijd en de problemen die zij zien voortkomen uit het individualisme in een kapitalistische samenleving. Vanuit de katholieke sociale leer wordt een ordening geleerd die niet is gericht op de verstatelijking van de maatschappij, maar waarin verschillende sociale groepen samenwerken in overleg met elkaar en de overheid.¹¹⁶ De corporatieve ordening van de samenleving hangt direct samen met de organische gedachte dat de maatschappij niet alleen is opgebouwd uit individuen, maar ook uit kleinere en grotere leefgemeenschappen. Corporaties worden beschouwd als “bedrijf- en beroepschappen nl. waarbij de mensen niet ingedeeld worden volgens de plaats, die zij op de arbeidsmarkt innemen, maar door de verschillende maatschappelijke functies, door ieder verricht.”¹¹⁷ Deze corporaties horen in de visie van de katholieke sociale leer tot de natuurlijke elementen van de maatschappij. “Want evenals degenen, die in elkaars nabijheid wonen, natuurlijkerwijze een gemeenschap vormen, zo ook worden zij, die eenzelfde vak of beroep uitoefenen, van economische of andere aard, door de natuur er toe geleid, om zekere corporaties of lichamen te scheppen. Zó natuurlijk is dit, dat velen gewoon zijn deze lichamen, die eigen rechten bezitten, zoal niet wezensbestanddelen, dan toch minstens natuurlijke elementen der burgerlijke maatschappij te noemen.”¹¹⁸ Een corporatieve ordening van de samenleving impliceert onder meer dat corporaties in een vrije samenleving kunnen ontstaan en bestaan. Het doel van corporaties is allereerst om eigen taken en verantwoordelijkheden te realiseren. Voor ondernemingen betekent dit bijvoorbeeld het produceren van goederen of diensten. Bij het produceren van goederen of diensten behoren ondernemingen ook gericht te zijn op het

¹¹⁶ Albeda, W. & Hove, M.D. ten (1986). *Neocorporatisme: Evolutie van een Gedachte, Verandering van een Patroon*, p. 102.

¹¹⁷ Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 83.

¹¹⁸ Idem, § 83.

gemeenschappelijk welzijn.¹¹⁹ Tegenwoordig wordt overigens niet meer gesproken over corporaties, maar over gedifferentieerde gemeenschappen. Gemeenschappen moeten in staat zijn zich in de samenleving te ontwikkelen, initiatieven te ontplooiën en eigen zaken te regelen. Een corporatieve ordening van de samenleving betekent vanuit de katholieke sociale leer een zelforganisatie van de samenleving.¹²⁰ In het licht van het beginsel van subsidiariteit heeft elke hogere gemeenschap slechts te volbrengen wat lagere gemeenschappen niet uit zichzelf tot stand kunnen brengen. De staat behoort individuen niets te ontnemen wat zij op eigen initiatief en kracht tot stand kunnen brengen.¹²¹

Het beginsel van subsidiariteit is geen beginsel dat staat voor staatscorporatisme. Oswald von Nell-Breuning beschrijft in een artikel in *Christen Democratische Verkenningen* over zijn betrokkenheid bij het opstellen van *Quadragesimo Anno*. Hij gaat daarbij ook in op de pogingen die zijn gedaan om elementen uit deze encycliek corporatistisch uit te leggen en neemt daar krachtig stelling tegen. “Volgens mijn begrip van de encycliek zijn de 'ordines' van Q.A. geen heerschappij-standen die zich tot de staat verbinden, de staat dragen en de staatswil vormen, maar gemeenschappen die in de ruimte van de 'vrije' maatschappij bestaan, uit eigen recht gegroeid zijn en diensgevolge niet op gezag van hoger niveau, maar uit volledig eigen recht in echt zelfbestuur hun aangelegenheden regelen en hun taken vervullen. Daarmee zijn ze het exacte tegendeel van de fascistische corporaties, die als verlengde arm van de staat in de vrije maatschappelijke ruimte ingrijpen.”¹²² Von Nell-Breuning vervolgt door te schrijven dat Mussolini woedend reageerde op de encycliek en de katholieke jeugdorganisaties ontbond. “Blijkbaar vatte hij de tekst precies zo op, als ik hem bedoeld had, nl. als een in de taal van diplomatieke ironie geklede fundamentele kritiek op zijn systeem.”¹²³ Het beginsel van subsidiariteit veronderstelt dus geen staatscorporatisme. Onder meer naar aanleiding van de realisering door Mussolini van het corporatisme als politiek systeem in Italië, namen veel katholieken het woord ‘corporatie’ liever niet meer in de mond.¹²⁴

Messner merkt ten slotte op dat de ontologie van *common good* verwijst naar zowel de corporatieve ordening van de samenleving als de federatieve ordening van de samenleving.¹²⁵ De corporatieve ordening van de samenleving verwijst naar een geheel

¹¹⁹ Idem, § 85.

¹²⁰ Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, p. 184.

¹²¹ Paus Pius XIII (1931). *Quadragesimo Anno*, § 79.

¹²² Von Nell-Breuning, O.S.J. (1981). ‘50 jaar ‘Quadragesimo Anno’’. *Christen Democratische Verkenningen*, Vol. 12, p. 599-606, p. 603.

¹²³ Idem, p. 604.

¹²⁴ Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, p. 184.

¹²⁵ Messner, J. (1949 (1965)). *Social Ethics: Natural Law in the Western World*, p. 214.

dat verdeeld kan worden in kleinere sociale verbanden.¹²⁶ De federatieve ordening van de samenleving benadrukt de federatie van kleinere sociale verbanden in een groter geheel, waarbij de kleinere verbanden hun eigen autonomie behouden.¹²⁷ De corporatieve ordening van de samenleving werkt van boven naar beneden, de federatieve ordening van de samenleving werkt van beneden naar boven. *Common good* en dus ook het beginsel van subsidiariteit dient niet alleen beschouwd te worden vanuit een corporatieve gedachte van de samenleving, maar ook vanuit een federatieve ordening van de samenleving.

4.2.5.3 Sociale gerechtigheid

Door verschillende auteurs wordt betoogd dat het beginsel van subsidiariteit vanuit de katholieke sociale leer een afgeleide is van sociale gerechtigheid.¹²⁸ “Subsidiarity, therefore, is a principle derivative from social justice: namely, that when subsidium be given either by the parts to the whole or the whole to the parts the plurality of functions or munera should not be destroyed or absorbed.”¹²⁹ Pius XI benadrukt het belang dat individuen datgene krijgen toebedeeld dat nodig is voor het goed kunnen uitoefenen van hun taken en verantwoordelijkheden. “Gelijk nu, bij welk levend organisme dan ook, niet voor het geheel is gezorgd, als niet aan de afzonderlijke delen al datgene geschonken wordt, wat zij nodig hebben om hun taak te vervullen, zo ook kan men bij de maatschappelijke inrichting en ordening niet het welzijn van de gehele maatschappij verzorgen, als men niet aan de afzonderlijke leden - en dit zijn hier menselijke personen - al datgene doet toekomen, wat zij nodig hebben om de hun eigen sociale taak te vervullen.”¹³⁰ Hij spreekt in dit verband van sociale gerechtigheid. De staat heeft echter niet primair de verantwoordelijkheid voor het realiseren van sociale gerechtigheid. Ten aanzien van het waarborgen van mensenrechten in de economische sector betoogt Johannes Paulus II bijvoorbeeld dat de primaire verantwoordelijkheid ligt bij individuen en gemeenschappen die gezamenlijk de samenleving vormen.¹³¹

Sociale gerechtigheid is nauw gerelateerd aan het principe van *common good*. Messner betoogt dat het object van sociale gerechtigheid wordt gevormd door “the common good of “society” (...) in its groups and classes cooperating in social

¹²⁶ Idem, p. 147.

¹²⁷ Idem, p. 147.

¹²⁸ Zie onder meer: Brennan, P.M. (2014). ‘Subsidiarity in the tradition of catholic social doctrine’. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 29-47, p. 29; Hittinger, R. (2008). ‘The coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An interpretation’. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123, p. 115.

¹²⁹ Hittinger, R. (2002). ‘Social pluralism and subsidiarity in catholic social doctrine’. *Annales Theologici*, Vol. 16, p. 385-408, p. 394.

¹³⁰ Paus Pius XI (1937). *Divini Redemptoris*, § 51.

¹³¹ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 48.

economy, insofar as this depends on the distribution of the social product.”¹³² Het beginsel van subsidiariteit is volgens Hittinger niet primair een verdelingsprincipe, maar een principe dat ervoor zorgt dat alle sociale verbanden in de samenleving in dienst staan van *common good*. Wanneer het handelen van sociale verbanden teniet wordt gedaan, wordt zowel de notie van particuliere als sociale gerechtigheid geweld aangedaan.¹³³ Hittinger beschrijft sociale gerechtigheid als “the virtue whereby all persons (not just the state) refer the ensemble of their relations to the common good.”¹³⁴ Ergens anders beschrijft hij sociale gerechtigheid als: “nothing other than the manifold organicity of the common good, or (...) the demand that the common good be brought about through organizations, institutions and groups.”¹³⁵ De kern van sociale gerechtigheid is volgens Pius XI om al datgene van individuen te eisen, wat noodzakelijk is voor het algemeen welzijn en al datgene aan individuen te doen toekomen, wat zij nodig hebben om hun eigen sociale taak te vervullen.¹³⁶

4.3 De onderneming

Paus Johannes Paulus II beschrijft het doel van de onderneming in *Centesimus Annus* als “niet eenvoudig het maken van winst, maar het bestaan zelf van de onderneming als gemeenschap van mensen die op verschillende wijzen streven naar de bevrediging van hun fundamentele behoeften en een bijzondere groep vormen ten dienste van heel de maatschappij.”¹³⁷ Ten aanzien van het doel van de onderneming kunnen ten minste drie aspecten worden onderscheiden: het maken van winst, dienstbaarheid aan de samenleving en de onderneming als gemeenschap van mensen.¹³⁸

4.3.1 De economische functie van de onderneming

Vanuit de katholieke sociale leer wordt gepleit voor het op doelmatige wijze produceren van goederen en diensten door de onderneming. Hierbij wordt benadrukt dat het streven naar een billijke winst in de economische activiteit goed is. Het maken van winst is een eerste aanwijzing voor het goed functioneren van een bedrijf. Johannes Paulus II schrijft in *Centesimus Annus*: “De kerk erkent de rechtmatige functie van de winst als

¹³² Messner, J. (1949 (1965)). *Social Ethics: Natural Law in the Western World*, p. 319.

¹³³ Hittinger, R. (2008). ‘The coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An interpretation’. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123, p. 115.

¹³⁴ Idem, p. 115.

¹³⁵ Hittinger, R. (2008). ‘Social pluralis mand subsidiarity in catholic social doctrine’. In: Schindler, J.H. (ed.). *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinistic Perspectives*, p. 11-29, p. 15.

¹³⁶ Paus Pius XI (1937). *Divini Redemptoris*, § 51.

¹³⁷ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 35.

¹³⁸ Abela, A.V. (2001). ‘Profit and more: Catholic social teaching and the purpose of the firm’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, p. 107-116, p. 111.

graadmeter van de goede loop van het bedrijf. Als een bedrijf winst maakt betekent dit dat de productiefactoren op passende wijze aangewend zijn en de overeenkomstige menselijke behoeften op de verschuldigde wijze bevredigd zijn.”¹³⁹ Het maken van winst is vanuit de katholieke sociale leer een belangrijk aspect van de onderneming, maar het mag niet buitenproportioneel zijn. Het hanteren van woeker is bijvoorbeeld verwerpelijk. ““De sjacheraars, van wie de woekerpraktijken de honger en de dood van hun broeders veroorzaken, begaan indirect doodslag; zij zijn er verantwoordelijk voor”. Deze veroordeling strekt zich ook uit tot de internationale economische relaties, in het bijzonder met betrekking tot de situatie in minder ontwikkelde landen, die nooit te lijden mogen krijgen van “financiële systemen die tot misbruiken aanleiding geven”. ”¹⁴⁰ Het maken van winst betekent niet dat een onderneming de maatschappij op juiste wijze dient. “Het is mogelijk dat de economische rekeningen kloppen en tegelijk de mensen, die het kostbaarste vermogen van de onderneming vormen, vernederd en in hun waardigheid gekwetst worden. (...) De winst is een regelaar van het leven van het bedrijf, maar niet de enige. Naast de winst moet men andere menselijke en morele factoren in aanmerking nemen die op lange termijn minstens even wezenlijk zijn voor het leven van de onderneming.”¹⁴¹ Het doel van de onderneming is dus niet alleen het maken van winst, maar is tevens het bieden van een werkgemeenschap die in dienst staat van de samenleving als geheel.

4.3.2 De onderneming als gemeenschap van mensen

De onderneming heeft ook een sociale functie door het scheppen van gelegenheden voor ontmoeting, samenwerking en het waarderen van de capaciteiten van mensen. De economische dimensie van de onderneming is een voorwaarde voor het bereiken van economische, sociale en morele doelstellingen die tegelijkertijd moeten worden nagestreefd.¹⁴² De onderneming dient te handelen met respect voor de menselijke waardigheid en dient als gemeenschap van mensen te functioneren. Johannes Paulus II schrijft in *Laborem Exercens*: “Want de mens, die door zijn arbeid steeds meer heerser over de aarde wordt en door die arbeid zijn heerschappij over de zichtbare wereld bevestigt, blijft hoe dan ook en in iedere fase van deze vooruitgang gesteld binnen de oorspronkelijke ordening van de Schepper. Deze onderneming hangt op noodzakelijke en niet te scheiden wijze samen met het feit dat de mens, man en vrouw, geschapen is “als het beeld van God”. ”¹⁴³ De wortel van de onderneming wordt niet alleen gevormd

¹³⁹ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 35.

¹⁴⁰ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 341.

¹⁴¹ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 35.

¹⁴² *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 338.

¹⁴³ Paus Johannes Paulus II (1981). *Laborem Exercens*, § 4.

door de waardigheid en de vrijheid van het individu, maar ook door zijn socialiteit.¹⁴⁴ Paus Johannes Paulus II schrijft: “Vóór alles heeft de arbeid de eigenschap dat hij de mensen verenigt, en hierin bestaat juist zijn sociale kracht: de kracht namelijk om een gemeenschap op te bouwen.”¹⁴⁵

In de visie van de katholieke sociale leer moet het bedrijf niet alleen worden beschouwd als vereniging van kapitaal, maar ook als gemeenschap van mensen. De idee van de onderneming als gemeenschap van mensen veronderstelt echter geen gemeenschap die los staat van de druk van het maken van winst, risico's, competitie en productiviteit. Johannes Paulus II betoogt echter dat deze economische waarden alleen in een gemeenschap van werknemers goed geordend kunnen worden en kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van mensen en de samenleving.¹⁴⁶ Johannes Paulus II ziet in de praktijk dat ondernemingen niet altijd bijdragen aan de ontwikkeling van mensen. Ze vervreemden mensen zelfs van zichzelf. Vervreemding treedt ook op in de arbeid als deze zo georganiseerd wordt dat de opbrengst ervan zo groot mogelijk wordt en men zich niet bekommert om de verwezenlijking van de arbeider als mens. De arbeider wordt dan slechts beschouwd als middel en niet als doel.¹⁴⁷

4.3.3 De onderneming en *common good*

In de katholieke sociale leer wordt benadrukt dat het maken van winst in dienst moet staan van de ontwikkeling van mensen en de gemeenschap als geheel. Johannes Paulus II schrijft in *Centesimus Annus* dat de kerk het positieve van de markt en van de onderneming erkent, maar tegelijk de noodzaak aangeeft dat zij gericht moeten zijn op het algemeen welzijn.¹⁴⁸ De markt en de onderneming dienen gericht te zijn op *common good*. In dit verband is ook de notie van solidariteit ten aanzien van de onderneming van belang, omdat dit de algemene verplichting uitdrukt om zoveel als mogelijk bij te dragen aan *common good*.¹⁴⁹ Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen solidariteit *ad intra* en solidariteit *ad extra*. De eerste vorm van solidariteit vereist de samenwerking tussen medewerkers van de onderneming om bij te dragen aan de

¹⁴⁴ Melé, D. (2002). 'Not only stakeholder interests: The firm oriented toward the common good'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 190-214, p. 196.

¹⁴⁵ Paus Johannes Paulus II (1981). *Laborem Exercens*, § 20.

¹⁴⁶ Calvez, J.-Y. & Naughton, M.J. (2002). 'Catholic social teaching and the purpose of business organization'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 3-19, p. 12.

¹⁴⁷ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 41.

¹⁴⁸ Idem, § 43.

¹⁴⁹ Melé, D. (2002). 'Not only stakeholder interests: The firm oriented toward the common good'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 190-214, p. 201.

common good van de onderneming. Alford & Naughton definiëren de *common good* van een onderneming als “the promotion of all the goods necessary for integral human development in the organization, in such a way as to respect the proper ordering of those goods.”¹⁵⁰ De tweede vorm van solidariteit vereist dat de onderneming, naar zijn capaciteiten en mogelijkheden, ook bijdraagt aan *common good* van de samenleving.¹⁵¹ Melé noemt verschillende manieren voor het bevorderen van *common good*, onder meer door de productie en verkoop van producten en diensten die bruikbaar zijn voor de ontwikkeling van mensen. Hierbij is het van belang dat de producten en diensten geproduceerd en verkocht worden onder juiste condities. De onderneming draagt verder bij aan de *common good* van de samenleving door de creatie en het behoud van banen onder eerlijke condities en door het bevorderen van de ontwikkeling van de mens door leiderschap en cultuur binnen de organisatie. De onderneming draagt tevens bij aan *common good* door het genereren en distribueren van waarde en het genereren van kansen voor leveranciers en klanten om hetzelfde te doen. Hierbij dient ook rekening te worden gehouden met de negatieve gevolgen van het handelen van de onderneming voor bijvoorbeeld het milieu. Ten slotte draagt ook de continuïteit van de onderneming bij aan *common good*.¹⁵²

Alford & Naughton maken onderscheid tussen basisgoederen, zoals winst en geld, en excellente goederen, zoals de ontwikkeling van mensen en gemeenschappen.¹⁵³¹⁵⁴ Basisgoederen zijn goederen die mensen nodig hebben om andere dingen te bereiken. Excellente goederen zijn goederen die mensen nodig hebben om zichzelf. Mensen hebben basis goederen nodig om excellente goederen te verkrijgen.¹⁵⁵ Toegespit op de onderneming betekent dit dat het voor een onderneming moeilijk is om een omgeving te creëren waarin medewerkers zich kunnen ontwikkelen, als er geen winst wordt gemaakt. Een onderneming schiet echter tekort als alleen wordt

¹⁵⁰ Alford, H. & Naughton, M.J. (2002). ‘Beyond the shareholder model of the firm’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 27-47, p. 38.

¹⁵¹ Melé, D. (2002). ‘Not only stakeholder interests: The firm oriented toward the common good’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 190-214, p. 201.

¹⁵² Idem, p. 197, 198.

¹⁵³ Alford, H. & Naughton, M.J. (2002). ‘Beyond the shareholder model of the firm’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 27-47, p. 35.

¹⁵⁴ Een soortgelijk onderscheid, namelijk tussen ‘instrumental goods’ en ‘final goods’, wordt gemaakt door Kennedy. Zie: Kennedy, R.G. (2002). ‘Business and the common good in the catholic social tradition’. *Villanova Journal of Law and Investment Management*, Vol. 4(1), p. 29-50, p. 39.

¹⁵⁵ Alford, H. & Naughton, M.J. (2002). ‘Beyond the shareholder model of the firm’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 27-47, p. 36.

gefocusd op het verdienen van geld. De onderneming is tevens een plaats waarin excellente goederen zoals solidariteit ontwikkeld kunnen worden. Medewerkers leven in een gemeenschap en moeten niet gereduceerd worden tot middelen om geld te verdienen.¹⁵⁶ De meeste economische theorieën proberen de onderneming te begrijpen vanuit de basisgoederen, zoals het maken van winst. Vanuit het katholieke denken zijn de basisgoederen van ondernemingen zoals winstgevendheid geen doel op zichzelf, maar behoren ze gericht te zijn op excellente goederen. Goederen zoals kapitaal hebben vanuit het katholieke denken een universele bestemming, ze behoren de mens te dienen.¹⁵⁷

4.4 De markt

Hoe wordt vanuit het katholieke denken gedacht over marktwerking en de behartiging van publieke belangen? We gaan in deze paragraaf in op de relatie tussen de markt en *common good* en de relatie tussen de markt en moraal.

4.4.1 Markt en *common good*

De katholieke sociale leer beschouwt de vrije markt als een instelling van sociaal belang, omdat de vrije markt in veel gevallen het meest doelmatige instrument is om op doeltreffende wijze in behoeften te kunnen voorzien.¹⁵⁸ Een vrije markt met vrije concurrentie is tevens een doeltreffend instrument voor de realisatie van belangrijke doelstellingen ten aanzien van rechtvaardigheid, zoals het matigen van buitensporige winsten van bedrijven, het beantwoorden aan de eisen van consumenten, het realiseren van efficiënte aanwending van hulpbronnen, het belonen van ondernemingszin en innovatie en het beschikbaar stellen van informatie zodat het mogelijk wordt om producten te vergelijken en te verwerven in een sfeer van gezonde concurrentie.¹⁵⁹ In *Centesimus Annus* wordt betoogd dat de vrije markt op het niveau van nationale staten en internationale relaties het meest efficiënte instrument is voor de verdeling van resources en het effectief beantwoorden van behoeftes. Dit geldt echter niet voor alle behoeftes en goederen. “(...) er bestaan talrijke menselijke behoeftes die geen toegang tot de markt hebben. Het is een strikte plicht van rechtvaardigheid en waarheid te verhinderen dat de fundamentele menselijke behoeftes onbevredigd blijven en dat de mensen op wie zij drukken, te gronde gaan.”¹⁶⁰ Verderop in *Centesimus Annus* benadrukt Paus Johannes Paulus II opnieuw het belang van de markt, maar waarschuwt hij voor marktwerking in de hele samenleving. Er zijn goederen die vanuit hun aard niet

¹⁵⁶ Idem, p. 38, 39.

¹⁵⁷ Idem, p. 39.

¹⁵⁸ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 347.

¹⁵⁹ Idem, § 347.

¹⁶⁰ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 34.

via de markt verhandeld behoren te worden. “Hier bevindt zich een nieuwe limiet van de markt: er zijn collectieve en kwalitatieve behoeften die niet bevredigd kunnen worden door middel van het mechanisme van de markt; er zijn belangrijke menselijke aanspraken die zich aan de logica van de markt onttrekken; er zijn goederen die op grond van hun natuur niet verkocht en gekocht kunnen en moeten worden. De mechanismes van de markt bieden stellig voordelen. Zij helpen o.a. om de hulpbronnen beter aan te wenden en zij bevorderen de uitwisseling van de producten; vooral stellen zij de wil en de voorkeur van de mens centraal, welke in het contract de wil en de voorkeur van een andere persoon ontmoeten. Maar zij brengen het risico mee van een “idolatrie” van de markt, die het bestaan negeert van de goederen die door hun natuur geen simpele koopwaar zijn en mogen zijn.”¹⁶¹

In de katholieke sociale leer wordt de voorkeur gegeven aan het kapitalisme boven het communisme, met als belangrijk onderdeel de vrije werking van de markt. Echter niet ten koste van alles. Paus Johannes Paulus II is voor een kapitalistisch system, maar keert zich af van het kapitalisme als de vrijheid van de economische sector niet is ingebed in een sterk juridisch raamwerk dat de werking van de markt in dienst stelt van de menselijke vrijheid. Hieronder valt niet alleen economische vrijheid, maar ook ethische en religieuze vrijheid.¹⁶² De markt is geen doel op zichzelf en behoort in dienst te staan van de mens en het belang van de samenleving. In *Centesimus Annus* wordt betoogd dat de mens vaak wordt geplaatst tussen de twee polen van de markt en de staat. Het lijkt alsof de mens alleen bestaat als een producent of een consument van goederen of als burger van de staat. Hierdoor wordt het zicht verloren op het feit dat mensen leven in een samenleving die noch de markt noch de overheid als doel heeft. De markt moet de menselijke waardigheid respecteren en bijdragen aan *common good*.¹⁶³ Wanneer de markt juist gereguleerd is met het oog op *common good*, kan het een efficiënt mechanisme zijn voor het matchen van resources en behoeften in een ontwikkelde samenleving.¹⁶⁴ “No other system has so far shown itself superior in encouraging wealth creation and hence in advancing the prosperity of the community, and enabling poverty and hardship to be more generously relieved.”¹⁶⁵ De katholieke sociale leer verwierpt de gedachte dat de markt als door een onzichtbare hand een bijdrage levert aan de *common good* van de samenleving.¹⁶⁶ De eindresultaten van de markt dienen onderzocht en waar nodig gecorrigeerd te worden vanuit het perspectief

¹⁶¹ Idem, § 40.

¹⁶² Idem, § 42.

¹⁶³ Idem, § 34.

¹⁶⁴ Catholic Bishops' Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales*, § 78.

¹⁶⁵ Idem, § 78.

¹⁶⁶ Idem, § 77.

van de natuurwet, sociale gerechtigheid, menselijke waardigheid en *common good*. “Left to themselves, market forces are just as likely to lead to evil results as to good ones. It is often overlooked that Adam Smith himself did not envisage markets operating in a value-free society, but assumed that individual consumer choices would be governed by moral considerations, not least the demands of justice.”¹⁶⁷

4.4.2 Markt en moraal

Benedictus XVI betoogt dat het economisch handelen niet beschouwd moet worden als iets dat staat tegenover de samenleving. De markt kan echter wel negatieve consequenties hebben voor de samenleving door de wijze waarop de markt wordt gebruikt.¹⁶⁸ De markt is slechts een instrument, zonder moraal, en kan worden aangewend in goede en in slechte zin. “Het is zeker juist dat de markt een negatieve invloed kan hebben, niet omdat dit zou voortvloeien uit de aard ervan, maar omdat een bepaalde ideologie deze invloed kan veroorzaken. Er mag niet worden vergeten dat de markt niet in een zuivere vorm bestaat. De markt wordt bepaald door de culturele omstandigheden, die er concrete vorm en richting aan geven. De economie en het geldwezen kunnen, voor zover ze middelen zijn, inderdaad slecht gebruikt worden, als de verantwoordelijke zich slechts door egoïstische belangen laat leiden.”¹⁶⁹

De morele verantwoordelijkheid van individuen en sociale verbanden zijn van belang voor het functioneren van de markt. In de katholieke sociale leer wordt benadrukt dat sociale relaties tussen mensen, solidariteit en reciprociteit niet naast of na de economische activiteit komen.¹⁷⁰ Economische activiteiten, markten en gemeenschappen vormen onderdeel van dezelfde samenleving. “Het terrein van de economie is noch moreel neutraal, noch in essentie onmenselijk en antisociaal. Het behoort tot de menselijke activiteit en moet, juist omdat het menselijk is, vanuit een moreel gezichtspunt gestructureerd en geïnstitutionaliseerd worden.”¹⁷¹ Ten aanzien van marktwerking zijn ethische principes van transparantie, eerlijkheid en verantwoordelijkheid van belang. Benedictus XVI gaat zelfs nog verder en betoogt dat het principe van onbaatzuchtigheid en logica van de gift als een uitdrukking van broederschap hun plaats kunnen en moeten vinden binnen de normale economische activiteit.¹⁷² Hij betoogt in *Caritas in Veritate* tevens dat een klimaat van wederzijds vertrouwen en onderlinge solidariteit nodig is voor het goed werken van de markt.¹⁷³

¹⁶⁷ Idem, § 77.

¹⁶⁸ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 36.

¹⁶⁹ Idem, § 36.

¹⁷⁰ Idem, § 36.

¹⁷¹ Idem, § 36.

¹⁷² Idem, § 36.

¹⁷³ Idem, § 35.

“Zonder interne vormen van solidariteit en wederzijds vertrouwen kan de markt niet ten volle haar eigen economische functie vervullen.”¹⁷⁴

In de katholieke sociale leer wordt ook in algemene zin het morele aspect van de economie benadrukt.¹⁷⁵ “Want hoewel economie en zedelijkheid ieder op haar gebied haar eigen beginselen volgen, toch is het een dwaling te beweren, dat de economische en morele orde zover uit elkaar liggen en zo vreemd aan elkaar zijn, dat de eerste in geen enkel opzicht van de laatste afhankelijk is.”¹⁷⁶ De economische activiteit en het morele gedrag zijn ten diepste met elkaar verbonden.¹⁷⁷ De morele dimensie van de economie toont dat de economische doelmatigheid en de bevordering van de ontwikkeling van de mens geen gescheiden doelen zijn, maar één ondeelbaar doel.¹⁷⁸ De moraal is een noodzakelijk onderdeel van het economische leven en behoort volgens de katholieke sociale leer geïnspireerd te worden door rechtvaardigheid en solidariteit. Zo ontstaat ook sociale doelmatigheid. De productie van goederen behoort enerzijds op doelmatige wijze te gebeuren, omdat anders goederen worden verspild. Anderzijds mag economische groei niet bewerkstelligd worden ten koste van menselijke wezens.¹⁷⁹

4.5 De staat

De staat heeft vanuit het katholieke denken een belangrijke verantwoordelijkheid voor de *common good*. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de fundering van de staat, de staat in relatie tot *common good* en subsidiariteit en interventie van de staat in de markt.

4.5.1 De fundering van de staat

De staat is in de visie van de katholieke sociale leer gefundeerd in de sociale natuur van de mens en in de hiërarchische ordening van de werkelijkheid. “De politieke gemeenschap ontspringt aan de natuur van de menselijke persoon, wier geweten de orde die God in al zijn schepselen heeft gegrift “openbaart en als te eerbiedigen voorhoudt” (...) De politieke gemeenschap, een realiteit die inherent is aan de mensheid, bestaat om een doel te bereiken dat anders niet realiseerbaar zou zijn: de volledige groei van elk van haar leden, die worden geroepen om standvastig samen te werken voor het realiseren van het algemeen welzijn.”¹⁸⁰ De samenleving is opgebouwd uit mensen, in de eerste plaats in de vorm van het familieverband. Omdat deze familieverbanden niet

¹⁷⁴ Idem, § 35.

¹⁷⁵ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 330.

¹⁷⁶ Idem, § 330.

¹⁷⁷ Idem, § 331.

¹⁷⁸ Idem, § 332.

¹⁷⁹ Idem, § 332.

¹⁸⁰ Idem, § 384.

volledig in alle behoeften kunnen voorzien, organiseren mensen zich in omvattender samenlevingsvormen. Deze worden ten slotte in de staatsgemeenschap geïntegreerd.¹⁸¹ Het gezag van de staat is gefundeerd in de sociale natuur van de mens. “Want omdat God de mensen als sociale wezens heeft geschapen en omdat er geen ‘gemeenschap mogelijk is, zonder dat één aan het hoofd van allen staat en krachtig en op dezelfde wijze de afzonderlijke leden richt op het gemeenschappelijk doel, volgt hieruit dat voor de burgerlijke gemeenschap der mensen een gezag nodig is om haar te besturen. Dit vindt, evengoed als de gemeenschap, zijn oorsprong in de natuur en dus in God zelf, de Schepper ervan’.”¹⁸² Het politieke gezag is een onvervangbare component van de menselijke gemeenschap.¹⁸³

De staat heeft tevens haar plaats in de hiërarchische ordening van de werkelijkheid. Kleinere en grotere samenlevingsverbanden hebben als verbanden van lagere orde een relatie met de staat als een verband van hogere orde, in organisch verband met het door God gestelde levensdoel (*summum bonum*) dat ver boven alle politiek uitsteekt en waaraan ook de staat dienstbaar moet zijn. Aan haar plaats in de hiërarchische ordening van de werkelijkheid ontleent de staat ook haar gezag. “(...) daar de bestuursmacht van God komt en in zeker opzicht een deel hebben is in Zijn hoogste oppergezag, moet deze ook uitgeoefend worden naar het voorbeeld van de goddelijke macht, die met vaderlijke zorg evenzeer iedere zaak afzonderlijk als alles tezamen behartigt”.¹⁸⁴ De staat behoort zorg te dragen voor zowel de gemeenschap als haar leden. “De gemeenschap, omdat de natuur aan de hoogste macht de instandhouding daarvan heeft toevertrouwd, zó zelfs, dat het verzekeren van het openbaar welzijn niet alleen de hoogste wet, maar zelfs het enige doel en de enige bestaansgrond is van de staatsmacht. De delen verder, omdat volgens de eenstemmige leer van de wijsbegeerte en het geloof het besturen van de staat van nature niet ten doel heeft het voordeel van hen, wien dit bestuur is toevertrouwd, maar van hen die er aan onderworpen zijn.”¹⁸⁵

4.5.2 De staat, *common good* en subsidiariteit

De staat is in het katholieke denken nauw gerelateerd aan *common good* en subsidiariteit en heeft de taak om te waken over het algemeen welzijn en om ervoor te zorgen dat iedere sector van het maatschappelijke leven, de economische sector niet

¹⁸¹ In het katholieke denken wordt onderscheid gemaakt tussen natuurlijke gemeenschappen die een zekere universaliteit kennen (familie en staat) en verbanden die op basis van vrijwilligheid tot stand komen (bijvoorbeeld gildes en ondernemingen).

¹⁸² *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 393.

¹⁸³ Idem, § 393.

¹⁸⁴ Paus Leo XIII (1891). *Rerum Novarum*, § 28.

¹⁸⁵ Idem, § 28.

uitgesloten, bijdraagt tot de bevordering ervan, met respect voor de eigenheid van iedere sector.¹⁸⁶ De staat is nodig om ervoor te zorgen alle sociale verbanden bijdragen aan de *common good* van de samenleving. “De politieke gemeenschap is er dus om het algemeen welzijn. Hierin vindt ze haar volledige bestaansreden en zin, en hieraan ontleent ze haar oorspronkelijk en eigen recht. Het algemeen welzijn omvat het geheel van voorwaarden voor het sociale leven, die de mensen, gezinnen en groepen in staat stellen, hun eigen volmaaktheid vollediger en gemakkelijker te bereiken.”¹⁸⁷ Er is politiek gezag nodig om er zorg voor te dragen dat de afzonderlijke gemeenschappen bijdragen aan het gemeenschappelijk goede van de samenleving. Hierbij is het van belang dat een beroep wordt gedaan op de verantwoordelijkheden van individuen en gemeenschappen.¹⁸⁸

Het beginsel van subsidiariteit is van cruciaal belang voor het handelen van de staat. McCann beschrijft het beginsel van subsidiariteit als beginsel dat alle sociale relaties ordent naar het gemeenschappelijk goede.¹⁸⁹ Het is een beginsel van non-interventie en assistentie, gericht op het goed laten functioneren van de taken en verantwoordelijkheden van individuen en sociale verbanden.¹⁹⁰ Een juiste werking van het principe van subsidiariteit in combinatie met het principe van de *common good* garandeert dat de staat niet kan handelen als autoritaire staat. De katholieke sociale leer pleit voor een staat die volgens het beginsel van subsidiariteit initiatieven van gemeenschappen erkent en steunt.¹⁹¹ De overheid behoort een geordend gemeenschapsleven te garanderen waarin het vrije optreden van individuen en groepen is geborgd en het gemeenschappelijk goede wordt gerealiseerd.¹⁹² De staat dient in beginsel geen taken en verantwoordelijkheden van lagere gemeenschappen over te nemen. Het moet lagere verbanden steunen als dat nodig is met het oog op het algemeen welzijn. Dit wordt onder meer betoogd door paus Johannes Paulus II ten aanzien van het economische domein.¹⁹³

¹⁸⁶ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 11.

¹⁸⁷ Paus Paulus VI (1965). *Gaudium et Spes*, § 74.

¹⁸⁸ Idem, § 74.

¹⁸⁹ McCann D.P. (2002). ‘Business corporations and the principle of subsidiarity’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 169-185, p. 182.

¹⁹⁰ Gregg, S. (2007). ‘Catholicism and the case for limited government’. In: Booth, P. (ed.). *Catholic Social Teaching and the Market Economy*, p. 254-273, p. 264.

¹⁹¹ Paus Benedictus XVI (2005). *Deus Caritas Est*, § 28.

¹⁹² *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 394.

¹⁹³ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 48.

4.5.3 Interventie van de staat in de markt

De overheid mag op grond van het beginsel van subsidiariteit ingrijpen in de markt als het gemeenschappelijk goede van de samenleving in de verdrukking komt. “Het economisch leven kan niet alle sociale problemen oplossen enkel door de uitbreiding van het marktdenken. Het moet gericht worden op het bereiken van het algemeen welzijn, waarvoor ook en bovenal de politieke gemeenschap moet zorgen.”¹⁹⁴ Het principe van *common good* biedt richtlijnen voor het ingrijpen van overheden in de markt.¹⁹⁵ De scheidslijn zal in de tijd steeds anders zijn, maar het is steeds de overheid die - conform het beginsel van subsidiariteit - behoort in te grijpen bij tegengestelde eisen van de markt en *common good*. Ten aanzien van bijvoorbeeld zorg en onderwijs behoort de overheid in te grijpen wanneer marktwerking leidt tot negatieve effecten ten aanzien van *common good*. Het streven naar winst mag niet alle andere morele overwegingen opzij drukken.¹⁹⁶

In de katholieke sociale leer wordt niet gepleit voor minimale interventie van de overheid, maar voor interventie als dat nodig is met het oog op *common good*. “Rather it defines good government intervention as that which truly “helps” other social groups contribute to the common good by directing, urging, restraining, and regulating economic activity as “the occasion requires and necessity demands”.”¹⁹⁷

4.6 Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor de markt

Kunnen we nu, gelet op de katholieke sociale leer en met specifieke aandacht voor het beginsel van subsidiariteit, een eerste aanzet geven voor de wijze waarop verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het goed functioneren van de markt geduid kunnen worden? Het goed functioneren van de markt kan vanuit het katholieke denken omschreven worden als een markt die in dienst staat van de samenleving. Hierbij is het van belang dat de waardigheid van mensen wordt gerespecteerd, dat mensen en sociale verbanden zich kunnen ontwikkelen en er sociale vrede is. Zowel ondernemingen en overheden hebben een belangrijke verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van markten.¹⁹⁸ In deze paragraaf wordt ingegaan op de waarborgen voor marktwerking, het aanbod van producten en diensten en marktwerking in relatie tot winst en prijsvorming. Ten slotte wordt aandacht

¹⁹⁴ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 36.

¹⁹⁵ Catholic Bishops’ Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops’ Conference of England and Wales*, § 81.

¹⁹⁶ Idem, § 84.

¹⁹⁷ Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 124.

¹⁹⁸ Zie: Booth, P. (2012), ‘Catholic social teaching and the market economy: A reply to Daniel K. Finn’. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 15(1), p. 11-20, p. 17.

besteed aan het belang van intermedierende verbanden voor een goede werking van de markt.

4.6.1 Waarborgen voor goede marktwerking

Economische activiteiten, vooral in de context van een vrije markt, kunnen zich niet ontplooiën in een institutioneel, juridisch en politiek vacuüm. Zij veronderstellen zekerheid omtrent het waarborgen van individuele vrijheid en eigendom, een vaste munt en efficiënte openbare diensten.¹⁹⁹ “De voornaamste taak van de staat is daarom het garanderen van die zekerheid, zodat wie werkt en produceert de vruchten van zijn eigen werk kan genieten en zich dus aangespoord voelt om het op doeltreffende en eerlijke wijze te verrichten.”²⁰⁰ De staat heeft de plicht om ten behoeve van economische aangelegenheden een geschikt juridisch kader op te stellen om de economische betrekkingen te regelen. Zo worden de eerste voorwaarden voor een vrije economie gewaarborgd.²⁰¹

In het katholieke sociale denken wordt betoogd dat de regelgeving van overheden gericht moet zijn op het bevorderen van het gemeenschappelijk goede van de samenleving. “Governments must provide regulations and a system of taxation which encourage firms to preserve the environment, employ disadvantaged workers, and create jobs in depressed areas. Managers and stockholders should not be torn between their responsibilities to their organizations and their responsibilities toward society as a whole.”²⁰² Overheden moeten zorgen voor verstandige regelgeving, maar dienen de functies van ondernemingen niet over te nemen. Ze moeten ondernemingen stimuleren om zodanig te ondernemen dat een bijdrage wordt geleverd aan het gemeenschappelijk goede.

Ten aanzien van een goede werking van de markt is het ook van belang dat er gelijkheid is in het transactieproces. Een fundamentele economische veronderstelling ten aanzien van marktwerking is dat de twee partijen die een transactie sluiten op gelijke voet staan.²⁰³ Dit is in veel gevallen echter niet aan de orde.²⁰⁴ Door ongelijkheden in het transactieproces ontstaat ongerechtigheid. Santos & Laczniak betogen dat het voor markten in landen waar veel armoede heerst, van belang is om

¹⁹⁹ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 48.

²⁰⁰ Idem, § 48.

²⁰¹ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 352. Zie ook: Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 15.

²⁰² Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 118.

²⁰³ Santos, N.J.C. (2009). ‘“Just” markets from the perspective of catholic social teaching’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 89, p. 29-38, p. 32.

²⁰⁴ Mascarenhas, O.A., Kesavan, R. & Bernacchi, M. (2008). ‘Buyer-seller information asymmetry: Challenges to distributive and corrective justice’. *Journal of Macromarketing*, Vol. 28(1), p. 68-84.

‘win-win’ situaties te creëren voor alle participanten.²⁰⁵ Gebaseerd op enkele belangrijke inzichten van de katholieke sociale leer kunnen vijf belangrijke karakteristieken worden onderscheiden voor een ‘juiste’ markt:²⁰⁶

1. Betrokkenheid met de consument, zonder de intentie om uit te buiten. Dit geldt in het bijzonder voor klanten in arme landen;
2. Co-creatie van waarde met de consument;
3. Investeren in toekomstige consumptie;
4. Representatie van de belangen van al de stakeholders, ook de arme consument;
5. Focus op langetermijnwinst in plaats van kortetermijnwinst.

4.6.2 Verantwoordelijkheid voor het aanbod van producten en diensten

Paus Johannes Paulus II betoogt dat ondernemingen een verantwoordelijkheid hebben voor de producten en diensten die worden aangeboden via markten. “Bij het onderscheiden van nieuwe behoeften en nieuwe wijzen om ze te bevredigen moet men zich laten leiden door een integraal beeld van de mens, dat alle dimensies van zijn wezen eerbiedigt en de materiële en instinctieve aspecten ondergeschikt maakt aan de innerlijke en geestelijke.”²⁰⁷ In de encyciek *Centesimus Annus* wordt het voorbeeld van drugs gebruikt als consumptiemiddel dat strijdig is met de gezondheid en waardigheid van de mens.²⁰⁸ Ondernemingen hebben de verantwoordelijkheid om te signaleren wanneer producten potentieel schade toe kunnen brengen aan de consument en dienen hun productiegedrag daarop aan te passen.²⁰⁹ Dat er een markt is voor een product betekent niet dat het ook geproduceerd en vermarkt moet worden. Het gaat hier niet alleen om een wettelijke verantwoordelijkheid, maar ook om een ethische verantwoordelijkheid.²¹⁰ Als bedrijven hun verantwoordelijkheid niet nemen kunnen overheden ingrijpen met het oog op *common good*. Zij kunnen bijvoorbeeld de verkoop van bepaalde producten verbieden of belasten. Ook kan de burger met behulp van publiekscampagnes worden gewezen op de gevaren van bepaalde producten.

²⁰⁵ Santos, N.J.C. (2009). “‘Just’ markets from the perspective of catholic social teaching”. *Journal of Business Ethics*, Vol. 89, p. 29-38, p. 32.

²⁰⁶ Idem, p. 35.

²⁰⁷ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 36.

²⁰⁸ Idem, § 36.

²⁰⁹ Abela, A.V. (2001). ‘Profit and more: Catholic social teaching and the purpose of the firm’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, p. 107-116, p. 111.

²¹⁰ Argandoña, A. (2012). ‘Corporate Social Responsibility in the encyclical *Caritas in Veritate*’. In Schlag, M. & Mercado, J.A. (eds). *Free Markets and the Culture of the Common Good*, p. 177-189, p. 178.

4.6.3 Marktwerking in relatie tot winst en prijsvorming

In het kader van goede marktwerking is het van belang dat ondernemingen eerlijke prijzen vragen en geen kartelafspraken maken. Vooral in oligopolistische en monopolistische markten heeft de onderneming de ruimte om hoge prijzen te vragen. Onder meer in de farmaceutische markt zorgt dit ervoor dat verschillende medicijnen heel duur zijn en daardoor niet voor iedereen beschikbaar zijn. In het katholieke sociale denken behoort het maken van winst bij te dragen aan het belang van de samenleving. Ondernemingen moeten wel voldoende winst kunnen maken voor het uitvoeren van en het beheren van risico's ten aanzien van hun economische activiteiten.²¹¹

De onderneming behoort in haar handelen verantwoordelijkheid te nemen voor een werking van de markt die de ontwikkeling van mensen in de samenleving ondersteunt. Het is bijvoorbeeld van belang dat ondernemingen de markt niet gebruiken voor het maken van kortetermijnwinsten, waarbij grote risico's worden genomen die negatieve gevolgen kunnen hebben voor andere sociale verbanden in de samenleving.²¹² Benedictus XVI betoogt naar aanleiding van de financiële crisis: "Men moet vermijden dat financiële middelen gebruikt worden voor speculatie en dat men toegeeft aan de bekoring alleen winst op korte termijn te zoeken zonder te denken aan de duurzaamheid van de onderneming op lange termijn, het nut van de investering voor de reële economie, en de zorg voor passende en geschikte bevordering van economische initiatieven in ontwikkelingslanden."²¹³ Hij betoogt tevens dat verplaatsing van bedrijfsactiviteiten naar het buitenland niet toelaatbaar is om alleen van bepaalde gunstige omstandigheden te profiteren of anderen uit te buiten, zonder een echte bijdrage te leveren aan het ontstaan van een stabiel, productief en sociaal systeem voor de plaatselijke samenleving.²¹⁴ Ondernemingen dienen tevens rekening te houden met de negatieve gevolgen van hun handelen bijvoorbeeld voor het milieu of toekomstige generaties. Deze gevolgen worden door de markt onvoldoende in de prijs verdisconteerd. Als ondernemingen niet in staat zijn om hun verantwoordelijkheid ten aanzien van de genoemde punten te nemen, kan de overheid vanuit het beginsel van subsidiariteit ingrijpen. In een internationale markt kan dit leiden tot een vacante verantwoordelijkheid, omdat er geen mondiale overheid is die kan ingrijpen.

In het *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk* wordt betoogd dat de staat behoort in te grijpen wanneer de markt niet in staat is om de gewenste efficiëntie te

²¹¹ Drucker, P. (1986). *The Practice of Management*, p. 36. Geciteerd in: McCann D.P. (2002). 'Business corporations and the principle of subsidiarity'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 169-185, p. 184.

²¹² Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 48.

²¹³ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 40.

²¹⁴ Idem, § 40.

bereiken.²¹⁵ Het is de vraag wat dit in de praktijk betekent. Op welke wijze wordt bijvoorbeeld bepaald in hoeverre de markt efficiënt is? En hoe wordt bepaald welke maatregelen nodig zijn voor het weer efficiënt maken van de markt? In het *Compendium* wordt tevens betoogd dat de staat zodanig georganiseerd behoort te zijn dat zij de economische ontwikkeling bepaalt.²¹⁶ Dit lijkt niet in overeenstemming met het beginsel van subsidiariteit. De economische ontwikkeling behoort gericht te zijn op de *common good* van de samenleving. Met het oog daarop mogen overheden ingrijpen. Overheden zijn niet zelf verantwoordelijk voor de economische ontwikkeling.

Klink betoogt dat overheden vanuit het beginsel subsidiariteit de voorkeur moeten geven aan coördinatie via de markt. Zij versterkt daarmee de op solidariteit en op rentmeesterschap georiënteerde gespreide verantwoordelijkheid. Overheden mogen ingrijpen met het oog op *common good*. Zij zal bijvoorbeeld mededingingsbeleid moeten voeren en de markt dienen te corrigeren wanneer er sprake is van een gebrekkige mobiliteit van productiefactoren.²¹⁷ Ook Visscher benadrukt dat overheden vanuit het beginsel van subsidiariteit een belangrijke verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van het opstellen en de handhaving van antimededingingswetgeving.²¹⁸ Dergelijke wetgeving kan voorkomen dat ondernemingen megastructuren worden die te veel macht hebben in de samenleving.²¹⁹ Overheidsoptreden aan de hand van antimededingingswetgeving zorgt ervoor dat ondernemingen niet zo groot groeien dat ze werknemers en consumenten marginaliseren of het onmogelijk maken voor nieuwe ondernemingen om toe te treden tot de markt.²²⁰ De overheid heeft verder het recht om in te grijpen als bijzondere monopoliesituaties hinderpalen of belemmeringen scheppen voor de ontwikkeling.²²¹

4.6.4 Intermediërende verbanden

Ten aanzien van een goede werking van de markt zijn ook intermediërende verbanden van belang. Hierbij kan gedacht worden aan buurten, families, kerken en vrijwillige organisaties. Onder meer in *Mater en Magistra* wordt het belang van sociale verbanden benadrukt, waarbij onder meer aandacht wordt besteed aan het belang van evenwicht tussen sociale en economische ontwikkeling.²²² Mediërende verbanden staan tussen het

²¹⁵ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 353.

²¹⁶ *Idem*, § 353.

²¹⁷ Klink, A. (1991). *Christen-Democratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en Enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*, p. 108.

²¹⁸ Vischer, R. (2001, 2002). 'Subsidiarity as a principle of governance: Beyond devolution'. *Indiana Law Review*, Vol. 35, p.103-142.

²¹⁹ *Idem*, p. 130.

²²⁰ *Idem*, p. 131.

²²¹ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 48.

²²² Paus Johannes XXIII (1961). *Mater et Magistra*, §59-76.

individue en de grote megastructuren van de samenleving, zoals de staat of internationale bedrijven.²²³ Ze zijn in staat om individuen te verbinden aan de bredere samenleving op een wijze die het sociaal bewustzijn en de impact van hun acties vergroot.²²⁴ “From a subsidiarity perspective, these attributes are invaluable because they instill a sense of responsibility for one's self and one's surroundings, along with the tools needed to act in betterment of both.”²²⁵ Binnen intermediërende verbanden worden identiteit en morele verantwoordelijkheid gevormd.²²⁶ In intermediërende verbanden worden personen geconfronteerd met de gevolgen van hun handelen, waardoor mensen leren dat hun eigen belang verbonden is met de belangen van anderen en morele normen worden aangeleerd.²²⁷ Intermediërende verbanden vormen tevens netwerken van solidariteit die ervoor zorgen dat de samenleving geen onpersoonlijke anonieme massa is, maar bestaat uit vele persoonlijke relaties op verschillende niveaus.²²⁸ Sociale verbanden vormen een belangrijk onderdeel van het beginsel van subsidiariteit en kunnen de stem van de consument laten horen ten aanzien van het handelen van ondernemingen in de markt. Ngo's kunnen bijvoorbeeld aandacht vragen voor de positie van consumenten en het creëren van waarde in armere landen.

In het kader van een goede werking van de markt zijn ook verbanden zoals werknemersorganisaties, werkgeversorganisaties, brancheorganisaties en vakbonden van belang. Er is bijvoorbeeld een collectieve stem nodig die werknemers garandeert dat ze invloed hebben op de condities waaronder zij werken. In de praktijk zijn er steeds minder werknemers lid van vakbonden en werknemersorganisaties, waardoor de individuele werknemers in toenemende mate afhankelijk zijn van de condities die door werkgevers en overheden worden bepaald.²²⁹ Hierdoor moeten overheden ook vaker subsidiair optreden.²³⁰ Overheden hebben vanuit de positieve betekenis van het beginsel van subsidiariteit de verantwoordelijkheid om een goede werking van intermediërende structuren te verzekeren alsmede de mogelijkheden van individuen om verantwoordelijkheid te nemen voor zichzelf en hun omgeving. Vanuit het beginsel van

²²³ Fort, T.L. (1999). ‘The first man and the company man: The common good, transcendence, and mediating institutions’. *American Business Law Journal*, Vol. 36, p. 391-435, p. 395.

²²⁴ Idem, p. 117.

²²⁵ Vischer, R. (2001, 2002). ‘Subsidiarity as a principle of governance: Beyond devolution’. *Indiana Law Review*, Vol. 35, p.103-142, p. 117.

²²⁶ Fort, T.L. (2002). ‘Business as a mediating institution’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 237-256, p. 238.

²²⁷ Fort, T.L. (1999). ‘The first man and the company man: The common good, transcendence, and mediating institutions’. *American Business Law Journal*, Vol. 36, p. 391-435, p. 395.

²²⁸ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, § 49.

²²⁹ Vischer, R. (2001, 2002). ‘Subsidiarity as a principle of governance: Beyond devolution’. *Indiana Law Review*, Vol. 35, p.103-142, p. 137.

²³⁰ Idem, p. 138.

subsidiariteit is het van belang dat intermedierende structuren niet worden geërodeerd door de werking van de markt.²³¹

4.7 Subsidiariteit in een mondiale context

Het mondiale karakter van sociale vraagstukken vraagt ook om subsidiariteit op mondiaal niveau,²³² met aandacht voor de werking van het beginsel van subsidiariteit in een internationale context en in relatie tot een mondiale overheid. Ook de rol van internationale bedrijven en het belang van kleine(re) gemeenschappen voor het goed functioneren van markten in een internationale context worden besproken.

4.7.1 Werking van het beginsel van subsidiariteit in een mondiale context

Onder meer in *Caritas in Veritate* wordt het beginsel van subsidiariteit genoemd in de context van het proces van globalisering. Paus Benedictus XVI vindt dit beginsel bijzonder geschikt om de globalisering te sturen en die te richten op een echt menselijke ontwikkeling.²³³ Belangrijk punt ten aanzien van globalisering is dat *common good* een internationaal karakter krijgt.²³⁴ “The universal common good is violated if there are places anywhere in the world where basic needs like clean water, food, shelter, health care, education and livelihood are not available to all or if the rights and dignity of all are not respected. The concept of an international or global common good demands that no nation should be left incapable of participation in the global economy because it is too poor or too much in debt.”²³⁵ Ook in een internationale context ligt de primaire verantwoordelijkheid voor het functioneren van markten bij ondernemingen en andere sociale verbanden. Ondernemingen dienen in ontwikkelde en minder ontwikkelde landen hun verantwoordelijkheden te nemen en eerlijke lonen te betalen. Ondernemingen dienen er tevens voor te zorgen dat zaken die *common good* schaden, zoals corruptie en slechte werkomstandigheden, worden aangepakt. Wanneer bedrijven en andere sociale verbanden onvoldoende in staat zijn om hun verantwoordelijkheid te nemen, behoren overheden in te grijpen met het oog op *common good*. Onder meer ten aanzien van mondiale milieuvraagstukken wordt gepleit voor het leggen van verantwoordelijkheden bij autoriteiten op mondiaal niveau.²³⁶

²³¹ Idem, p. 119.

²³² Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 322, 323.

²³³ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 57.

²³⁴ Catholic Bishops' Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales*, § 102.

²³⁵ Idem, § 102.

²³⁶ Idem, § 107, 108.

Ook in een internationale context moet het beginsel van subsidiariteit gehanteerd worden in combinatie met andere belangrijke principes zoals *common good*, menselijke waardigheid, solidariteit en gerechtigheid. In *Populorum Progressio* wordt betoogd dat ontwikkelde landen minder ontwikkelde landen behoren te helpen. Hierbij wordt de nauwe samenhang tussen subsidiariteit en solidariteit zichtbaar. “Omdat de plicht van solidariteit niet alleen bestaat tussen de afzonderlijke mensen, maar ook tussen de volken, “hebben de rijkere volken de zeer ernstige plicht, de volken in ontwikkeling te helpen”.²³⁷ Ontwikkelde landen mogen genieten van de producten die hun land voortbrengt. Ze dragen hiermee bij aan de *common good* van het land. Paus Paulus VI doet echter ook een oproep aan de politieke leiders en de afgevaardigden van internationale organisaties van ontwikkelde landen om bij te dragen aan de *common good* van minder ontwikkelde landen. “Staatslieden, op u rust de plicht, in uw gemeenschappen het elan te wekken voor een nauwere wereldsolidariteit en de burgers ertoe te brengen om de nodige belastingheffing op hun luxueuze uitgaven te aanvaarden teneinde de ontwikkeling van de volken te bevorderen en de vrede te handhaven. Vertegenwoordigers bij de Internationale organisaties, gij hebt voor een groot deel in handen, of de gevaarlijke en zinloze bewapeningswedloop zal plaats maken voor een vriendschappelijke, vredelievende en belangeloze samenwerking van alle volken, voor een solidaire ontwikkeling van de mensheid, waarin alle mensen tot hun volle ontplooiing kunnen geraken.”²³⁸ In *Sollicitudo rei Socialis* wordt benadrukt dat de afhankelijkheid die ontstaat in een mondiale context moet leiden tot solidariteit. “De onderlinge afhankelijkheid moet getransformeerd worden in solidariteit, gebaseerd op het beginsel dat de geschapen goederen voor allen bestemd zijn. Wat de menselijke vlijt met de bijdrage van de arbeid voortbrengt door de grondstoffen te bewerken, moet gelijkelijk dienen voor het welzijn van allen.”²³⁹ Paus Johannes Paulus II betoogt dat landen niet alleen oog moeten hebben voor hun eigen belangen en hun eigen *common good*, maar voor de mensheid als geheel. Hij zegt in zijn rede bij de United Nations in 1995: “But while the “rights of the nation” express the vital requirements of “particularity”, it is no less important to emphasize the requirements of universality, expressed through a clear awareness of the duties which nations have vis-à-vis other nations and humanity as a whole. Foremost among these duties is certainly that of living in a spirit of peace, respect and solidarity with other nations. Thus the exercise of the rights of nations, balanced by the acknowledgement and the practice of duties, promotes a fruitful “exchange of gifts”, which strengthens the unity of all mankind.”²⁴⁰ Hittinger betoogt naar aanleiding van dit citaat dat naties enerzijds hun eigen solidariteit hebben

²³⁷ Paus Paulus VI (1967). *Populorum Progressio*, § 48.

²³⁸ Idem, § 84.

²³⁹ Paus Johannes Paulus II (1987). *Sollicitudo Rei Socialis*, § 39.

²⁴⁰ John Paul II (1995). *Address to the Fiftieth Assembly of the United Nations* (5 Oct. 1995), §8.

en anderzijds verwijzen naar een hogere orde van *common good*.²⁴¹ “This is nothing other than the solidarity of social justice.”²⁴² In *Mater et Magistra* beschrijft Paus Johannes XXIII de eisen van algemeen welzijn op internationaal niveau als volgt: “(...) het vermijden van alle vormen van oneerlijke economische concurrentie tussen de volken; het bevorderen van hun onderlinge harmonie en hun vriendschappelijke en vruchtbare samenwerking op economisch gebied; het verlenen van daadwerkelijke hulp tot verbetering van de situatie in de economisch onderontwikkelde landen.”²⁴³

In de encyciek *Gaudium et Spes* wordt subsidiariteit, in het kader van internationale economische samenwerking, gerelateerd aan gerechtigheid. “Het is de taak van de internationale gemeenschap, de ontwikkeling te coördineren en te stimuleren, maar zó, dat de hiervoor beschikbare middelen zo doeltreffend en zo billijk mogelijk worden verdeeld. Het is eveneens de taak van deze gemeenschap om, met in achtneming van het subsidiariteitsbeginsel, de economische betrekkingen over de gehele wereld te regelen volgens de eisen van de rechtvaardigheid.”²⁴⁴ Vanuit het beginsel van subsidiariteit dient economische gerechtigheid plaats te vinden op alle niveaus in de samenleving.²⁴⁵

4.7.2 Het beginsel van subsidiariteit in relatie tot internationale overheden

In het kader van het beginsel van subsidiariteit in relatie tot een internationale overheden wordt in deze paragraaf respectievelijk aandacht besteed aan nationale versus internationale overheden, de begrenzing van het handelen van internationale overheden, het ontbreken van internationale overheden en de verantwoordelijkheid van bedrijven voor *common good*.

4.7.2.1 Nationale versus internationale overheden

In het *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk* wordt betoogd dat nationale staten in toenemende mate hun centrale rol en hun doeltreffendheid verliezen. De regeringen van nationale staten zien hun optreden in het economische en sociale domein steeds meer bepaald worden door de verwachtingen van internationale kapitaalmarkten. Traditionele maatregelen van de staten lijken, door de nieuwe afhankelijkheidsrelaties tussen mondiale operatoren, gedoemd tot mislukken.²⁴⁶ Paus Johannes XXIII betoogt

²⁴¹ Hittinger, R. (2008). ‘The coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An Interpretation’. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123, p. 117.

²⁴² Idem, p. 117.

²⁴³ Paus Johannes XXIII (1961). *Mater et Magistra*, §80.

²⁴⁴ Paus Paulus VI (1965). *Gaudium et Spes*, §86.

²⁴⁵ Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, §297.

²⁴⁶ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, §370.

dat nationale staten onvoldoende in staat zijn om de *global common good* te behartigen.²⁴⁷ Er is een publieke autoriteit nodig die wereldwijd met gezag en kracht kan handelen.²⁴⁸ De toenemende internationalisering van de economie vraagt om krachtige internationale organen, die de economie op het algemeen welzijn kunnen richten.²⁴⁹ Dat is geen eenvoudige opgave. Het is de vraag hoe nationale staten het eens kunnen worden over een internationale overheid. Het is tevens van belang dat alle landen meedoen, anders is de kans groot dat internationale bedrijven zich zullen vestigen in de landen die zich niet conformeren aan de internationale overheid.²⁵⁰ Verder is het van belang dat niet alleen de belangen van economisch machtige landen worden behartigd, maar de belangen van alle landen, door een universeel gezag, dat overal ter wereld erkend moet worden en dat dient te beschikken over de geëigende middelen ter bevordering van het universeel algemeen welzijn. Dit gezag moet worden ingesteld met instemming van alle volken en mag niet met geweld worden opgelegd.²⁵¹ Vanuit de katholieke sociale leer wordt benadrukt dat nationale overheden moeten werken aan het uitbreiden van hun actieradius tot buiten de nationale grenzen. Ze moeten zich inzetten voor internationale overheden die het proces van globalisering niet alleen in het licht van economische maar ook van morele parameters kan oriënteren.²⁵²

4.7.2.2 Begrenzing handelen internationale overheden

Internationale overheden mogen alleen verantwoordelijkheid nemen voor het oplossen van vraagstukken die niet door nationale overheden opgelost kunnen worden. Net zoals nationale overheden alleen verantwoordelijkheid mogen nemen voor het oplossen van sociale vraagstukken als deze vraagstukken niet op regionaal of lokaal niveau kunnen worden opgelost.²⁵³ “Zoals in de afzonderlijke politieke gemeenschappen de relaties van de overheid met de individuen, de gezinnen en de intermediaire lichamen moeten worden geregeld en in evenwicht gehouden door het subsidiariteitsbeginsel, zo ligt het voor de hand, dat ook de betrekkingen tussen het universeel publiek gezag en de regeringen van de afzonderlijke staten op dit beginsel gebaseerd moeten zijn. Het is nl. de taak van dit universeel gezag, de problemen te bestuderen en op te lossen, die het universeel algemeen welzijn meebrengt op economisch, sociaal, politiek of cultureel gebied, en die zo ernstig, zo gecompliceerd en zo urgent zijn, dat ze door de regeringen

²⁴⁷ Paus Johannes XXIII (1963). *Pacem in Terris*, §132.

²⁴⁸ Idem, § 137.

²⁴⁹ Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*, §58.

²⁵⁰ Gulick, W.B. (1992). ‘International business and the common good: A response to Manuel Velasquez’. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 2, p. 45-49.

²⁵¹ Paus Johannes XXIII (1963). *Pacem in Terris*, § 138.

²⁵² *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 372.

²⁵³ George, R. (1999). *In Defense of Natural Law*, p. 240.

van de afzonderlijke staten niet bevredigend kunnen worden opgelost.”²⁵⁴ Internationale overheden mogen geen functies en verantwoordelijkheden van nationale staten naar zich toetrekken die ook op nationaal niveau uitgevoerd en behartigd kunnen worden. “Het moet integendeel over heel de wereld voorwaarden zien te scheppen, die het zowel aan de nationale regeringen als de individuen en intermediaire lichamen mogelijk maken om in een sfeer van grotere zekerheid hun functie uit te oefenen, hun plichten te vervullen en van hun rechten gebruik te maken.”²⁵⁵ Het vraagstuk van internationale publieke autoriteiten moet altijd samengaan met het beginsel van subsidiariteit, dat impliceert dat de mens het doel is dat gediend wordt door menselijke gemeenschappen en dat mensen het recht hebben om te participeren in de structuur en ontwikkeling van hun gemeenschappen.²⁵⁶

4.7.2.3 Het ontbreken van internationale overheden en de verantwoordelijkheid van bedrijven

Punt van aandacht is dat internationale overheden of autoriteiten in de meeste gevallen ontbreken. Er ontstaat een vacante verantwoordelijkheid voor internationale publieke belangen. Ten aanzien van internationale ondernemingen en markten is er op dit moment geen internationale overheid of organisatie aanwezig die de coördinatie en regulering van internationale en mondiale vraagstukken op zich neemt. Organisaties zoals de Wereldbank en het IMF hebben hiervoor niet de vereiste autoriteit.²⁵⁷ “Pope John XXIII called this institutional weakness a “structural defect” in the organization of the human community. The structures of world order, including economic ones, “(...) no longer correspond to the objective requirements of the universal common good.””²⁵⁸

In het katholieke denken wordt een beroep gedaan op alle maatschappelijke actoren om ook in een internationale context te handelen met het oog op sociale gerechtigheid en de *common good* van de samenleving. “We must all work to increase the effectiveness of international agencies in addressing global problems that cannot be handled through the actions of individual countries. (...) In devising more effective arrangements for pursuing international economic justice, the overriding problem is how to get from where we are to where we ought to be. Progress toward that goal demands positive and often difficult action by corporations, banks, labor unions, governments, and other major actors on the international stage.”²⁵⁹ Dit heeft ook

²⁵⁴ Paus Johannes XXIII (1963). *Pacem in Terris*, § 140.

²⁵⁵ Idem, § 141.

²⁵⁶ Kossel, C. (1981). ‘Global community and subsidiarity’. *Communio: International Catholic Review*, Vol. 8, p.37-50, p. 47.

²⁵⁷ Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, § 223.

²⁵⁸ Idem, § 223.

²⁵⁹ Idem, § 224.

consequenties voor de verantwoordelijkheid van bedrijven. “Deze situatie brengt bedrijven ertoe om nieuwe en grotere verantwoordelijkheden dan in het verleden op te nemen. Nog nooit is hun rol zo beslissend geweest op vlak van de authentieke integrale ontwikkeling van de mensheid in solidariteit.”²⁶⁰

In hoeverre kunnen bedrijven verantwoordelijkheden voor het behartigen van publieke belangen overnemen van overheden? Bedrijven zijn in toenemende mate in staat om zichzelf te reguleren als het gaat om coördinatieproblemen, omdat dit in het collectieve belang van bedrijven is.²⁶¹ Interventie van overheden is dan niet altijd nodig. Ten aanzien van collectieve actie problemen, zoals het verminderen van de CO₂ uitstoot en het tegengaan van de opwarming van de aarde zijn internationale bedrijven echter niet de aangewezen partij. Hiervoor zijn internationale overheden nodig. Dit is in lijn met Lipschutz & Vogel, die betogen dat het private goed gelijkstellen aan het publiek goed een hoogst twijfelachtige propositie is. Private regulering is daarmee niet per definitie slecht, maar het biedt onvoldoende houvast voor het behartigen van publieke belangen.²⁶² Ook vanuit ondernemingen zelf klinkt de roep om een internationale overheid. John Browne, CEO van British Petroleum-Amoco betoogt dat “Many of the problems faced by companies – in ethics and in environmental policy and in dealing with people – occur in areas where government lacks legitimacy.”²⁶³ Browne betoogt dat er publieke instituties op internationaal niveau nodig zijn. Soros betoogt: “I don’t think that businessmen – or civil society of any kind – will be able to solve problems we are currently confronting. (...) So we need government, and particularly we will need to strengthen international institutions to deal with that.”²⁶⁴ Hij wijdt de fragiliteit van het financiële systeem aan het gebrek aan instituties die een effectief overzicht hebben van de internationale markten. “There is a central incongruity or tension associated with an economic and financial system which is truly global now and the political system, which is based on sovereign states...So the market has effectively escaped regulators.”²⁶⁵

²⁶⁰ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 342.

²⁶¹ Boda, Z. (2009). ‘Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?’ In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 291-313, p. 298.

²⁶² Lipschutz, R.D. & Vogel, C. (2004). “Regulation for the rest of us?” Global civil society and the privatization of transnational regulation’. In: Hall, R.B. & Biersteker, T.J. (eds). *The Emergence of Private Authority in Global Governance*, p. 115-140, p. 136.

²⁶³ Garten, J. (2000). *The Mind of the CEO*, p. 224.

²⁶⁴ Idem, p. 211.

²⁶⁵ Idem, p. 226.

4.7.3 Het belang van (kleinere) gemeenschappen

Bij de ontwikkeling van internationale instituties dient het beginsel van subsidiariteit in acht genomen te worden, zodat met respect wordt omgegaan met kleinere gemeenschappen in de samenleving.²⁶⁶ Juist in een internationale samenleving zijn kleine(re) verbanden van groot belang.²⁶⁷ Daar worden morele normen en waarden gevormd en overgedragen. Daar hebben mensen zicht op elkaar en op de gevolgen van hun handelen. Wanneer de ontwikkeling van de globalisering en internationalisering van markten voortraast zonder dat taken en verantwoordelijkheden de juiste plaats hebben binnen kleine en grote sociale verbanden, wordt de mens door internationale ondernemingen en overheden vervreemd van zichzelf en de ander. Grote sociale verbanden kunnen functioneren bij de gratie van kleinere sociale verbanden die hun eigen taken vervullen en verantwoordelijkheden nemen. Dit is ook de richting die het beginsel van subsidiariteit wijst.

De noodzaak van internationale overheden betekent niet dat lokale overheden en gemeenschappen er niet toe doen. Er zijn effectieve overheden en gemeenschappen nodig van lokaal tot internationaal niveau. De waardigheid van de mens, die vanuit de katholieke sociale leer het doel moet zijn van economische en politieke structuren, kan alleen gerealiseerd worden in gemeenschap en in solidariteit met anderen. Ten aanzien van internationale markten zijn de beginselen van subsidiariteit en solidariteit nodig voor het zodanig transformeren van instituties dat alle personen geplaatst worden in posities waarin ze in staat zijn om te delen in de voordelen van de internationale economie.²⁶⁸ Hierbij gaat het niet primair om het garanderen van gelijke rechten voor alle mensen, maar om het genereren van gemeenschappen waarbinnen rechten gegarandeerd kunnen worden.²⁶⁹ Participatie door iedereen is een belangrijke voorwaarde voor het beoordelen van internationale markten.²⁷⁰ “(...) subsidiarity is a principled tendency toward solving problems at the local level and empowering individuals, families and voluntary associations to act more efficaciously in their own lives. In this regard, the focus is on fostering the vitality of mediating structures in society.”²⁷¹

²⁶⁶ Yamada, N.K. (2009). ‘Business ethics and inter-religious contribution in the age of globalization’. In: Bettignies, H.-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 121-135, p. 126.

²⁶⁷ Zie ook Hollenbach, D.S.J. (2004). *The Common Good and Christian Social Ethics*, p. 225.

²⁶⁸ Kelly, J.E. (2004). ‘Solidarity and subsidiarity: “Organizing principles” for corporate moral leadership in the new global economy’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 52, p. 283–295, p. 283.

²⁶⁹ Idem, p. 284.

²⁷⁰ Vischer, R. (2001, 2002). ‘Subsidiarity as a principle of governance: Beyond devolution’. *Indiana Law Review*, Vol. 35, p.103-142.

²⁷¹ Idem, p. 116.

4.8 Afsluitende opmerkingen en aandachtspunten

Het beginsel van subsidiariteit heft de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen op en benadrukt het belang van gemeenschappen en de pluraliteit van de samenleving. Het is een beginsel dat in wezen draait om de organisatie van menselijke relaties en hangt nauw samen met andere principes in de katholieke sociale leer, zoals de waardigheid van de mens, solidariteit, *common good* en sociale gerechtigheid. Wanneer het beginsel van subsidiariteit niet in de context van deze andere beginselen begrepen wordt, wordt de betekenis van het beginsel versmald en ontstaan er mogelijkheden voor een instrumentele toepassing van het beginsel van subsidiariteit. Føllesdal laat bijvoorbeeld zien dat het beginsel van subsidiariteit begrepen vanuit een neoliberaal perspectief tot heel andere uitkomsten leidt binnen de Europese Unie dan het beginsel van subsidiariteit begrepen van de katholieke sociale leer.²⁷² Ook Barber betoogt dat het beginsel van subsidiariteit zoals dat wordt gebruikt in een Europese context verdedigd kan worden vanuit verschillende politieke posities. Het beginsel van subsidiariteit vanuit een Europese conceptie beperkt zich volgens hem tot publieke organen, terwijl het beginsel van subsidiariteit in een katholieke context implicaties heeft voor alle gemeenschappen in een samenleving.²⁷³

In de context van de Europese Unie wordt het beginsel van subsidiariteit vooral gekoppeld aan efficiëntie. In het document *Treaty on European Union* dat in 1992 werd getekend in Maastricht wordt het beginsel van subsidiariteit als volgt uitgelegd: “In areas which do not fall within its exclusive competence, the Community shall take action, in accordance with the principle of subsidiarity, only if and insofar as the objectives of the proposed action cannot be efficiently achieved by the Member states and can therefore, by reason of the scale or effects of the proposed action, be better achieved by the Community.”²⁷⁴ Barber betoogt dat het woord efficiëntie een leeg begrip is, dat niets betekent totdat het invulling krijgt vanuit de doelen die gesteld worden vanuit de politieke filosofie.²⁷⁵ “Until we know the goals that a body or constitution ought to pursue, we cannot begin to assess whether or not it is efficient.”²⁷⁶ Het beginsel van subsidiariteit heeft een belangrijke plaats in de EU, maar de concrete betekenis verschilt sterk en wordt onder meer bepaald op basis van de politiek

²⁷² Føllesdal, A. (1998). ‘Survey article: Subsidiarity’. *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 6(2), p. 190-218.

²⁷³ Barber, N.W. (2005). ‘The limited modesty of subsidiarity’. *European Law Journal*, Vol. 11(3), p. 308-325, p. 309, 310.

²⁷⁴ European Union, *Treaty on European Union (consolidated version)*, *Treaty of Maastricht*, 7 february 1992, p.13,14.

²⁷⁵ Barber, N.W. (2005). ‘The limited modesty of subsidiarity’. *European Law Journal*, Vol. 11(3), p. 308-325, p. 318.

²⁷⁶ Idem, p. 318.

filosofische achtergrond van mensen. De les die hieruit getrokken kan worden is dat de politiek-filosofische uitgangspunten van mensen en politieke partijen ertoe doen en besproken moeten worden. Dit geldt ook specifiek ten aanzien van de betekenis en uitwerking van het beginsel van subsidiariteit.

Ook het principe van *common good* kan op verschillende manieren worden geduid. Het beginsel van subsidiariteit krijgt een heel andere uitwerking als *common good* vanuit een utilitaristisch perspectief wordt geduid, waarbij *common good* wordt beschreven als het grootste goed voor het grootste aantal mensen.²⁷⁷ Dit verschilt van de duiding van *common good* als de omstandigheden waarin mensen en sociale verbanden zichzelf ten volle kunnen realiseren en ontwikkelen, gericht op het hoogste goed.²⁷⁸

Hoewel mensen en sociale verbanden vanuit de katholieke sociale leer ontologisch gezien van nature gericht zijn op *common good*, is het in de praktijk niet altijd eenvoudig om *common good* vorm te geven. Hoe kan bijvoorbeeld worden bepaald onder welke omstandigheden individuen zich het beste kunnen ontwikkelen? Ander punt van aandacht is de duiding van verantwoordelijkheden van gemeenschappen. De verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden vanuit het katholieke denken geduid vanuit de hiërarchische ordening van de samenleving die gericht is op *common good*. Door het ongedifferentieerde karakter van *common good* zijn kwalitatieve verschillen tussen sociale verbanden echter niet eenvoudig te duiden. Hittinger betoogt dat de verschillende gemeenschappen de natuurlijke sociale neiging van de mens met elkaar gemeen hebben.²⁷⁹ Hij erkent dat er kwalitatieve verschillen bestaan tussen bijvoorbeeld de staat, de kerk en de familie. “The state, for example, does not represent the genus ‘social’ under which are arrayed the church or family as ‘species’. This also holds in the opposite direction. The state is not a species of the Church’s solidarity, although the state’s unique order may be assisted and inspired by the Church’s union.”²⁸⁰ De kerk is een andere gemeenschap dan de staat. Maar waardoor worden de staat en de kerk gekenmerkt en wat zijn de bijbehorende verantwoordelijkheden? Het katholieke denken geeft duidelijk richting aan het handelen van verbanden met het oog op *common good*, maar is minder sterk in het duiden van de eigenheid van verschillende gemeenschappen. Hierdoor is het in de praktijk niet eenvoudig om te bepalen op welke wijze overheden gemeenschappen kunnen helpen hun verantwoordelijkheid te nemen.

²⁷⁷ Gregg, S. (2001). ‘Globalization and the insights of catholic social teaching’. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 4(1), p. 1-13, p. 9.

²⁷⁸ Paus Paulus VI (1965). *Gaudium et Spes*, § 26.

²⁷⁹ Hittinger, R. (2008). ‘The coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An interpretation’. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123, p. 108.

²⁸⁰ Idem, p. 108.

5 Soevereiniteit in eigen kring

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring dat in dit hoofdstuk centraal staat, werd aan het einde van de 19^e eeuw door Abraham Kuyper geïntroduceerd bij de opening van de Vrije Universiteit in 1880. Het is een alternatief voor het liberale en socialistische staatkundige denken. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring kan, net als het beginsel van subsidiariteit, worden gebruikt als richtlijn voor het denken over de ordening van de samenleving. In dit hoofdstuk wordt de betekenis van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring toegelicht aan de hand van het denken van Herman Dooyeweerd (1894-1977), omdat zijn denken goed bruikbaar is voor het duiden van verantwoordelijkheden van sociale verbanden.

Eerst wordt een introductie gegeven op het ontstaan van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Aan de hand van het denken van Dooyeweerd wordt het beginsel van soevereiniteit in eigen kring uitgewerkt. Dooyeweerd was filosoof en hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In *De Wijsbegeerte der Wetsidee* heeft hij de fundamenteën gelegd voor een eigen christelijke filosofie. Dooyeweerd past het beginsel van soevereiniteit in eigen kring toe op de gehele, door God geschapen, kosmos, die voor hem een uitdrukking is van de verscheidenheid en samenhang waarvan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring spreekt. Voor een goed begrip van het denken van Dooyeweerd over het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, is het van belang om een aantal onderdelen uit zijn denken uiteen te zetten, waaronder de theorie van de modale aspecten en de theorie van de sociale individualiteitsstructuren van de werkelijkheid. Na de uiteenzetting van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, wordt in de paragrafen drie tot en met vijf het denken van Dooyeweerd over de staat, de onderneming en de markt toegelicht. Vervolgens wordt in paragraaf zes ingegaan op de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het goed functioneren van markten. Paragraaf zeven gaat over soevereiniteit in eigen kring in een internationale context. Het hoofdstuk wordt afgesloten met enkele afsluitende opmerkingen.

5.1 Ontstaan beginsel van soevereiniteit in eigen kring

De term soevereiniteit in eigen kring is door Kuyper¹ ontleend aan Groen van Prinsterer²³ en dankt zijn bekendheid aan de gelijknamige rede waarmee Abraham Kuyper in 1880 de Vrije Universiteit opent. In deze rede legt Kuyper uit waarin het vrije van de Vrije Universiteit moet bestaan. De instelling moet vrij zijn ten opzichte van de staat. De instelling mag bovendien geen particuliere instelling zijn, geen instrument in handen van geldgevers. Verder moet de instelling vrij zijn van kerkelijke bindingen. De genoemde betekenissen van de term ‘vrij’ liggen alle drie besloten in het beginsel van soevereiniteit in eigen kring.

Het denken van Kuyper zou in de jaren die volgden verder vorm krijgen in reactie op de zogenaamde sociale kwestie die speelde aan het eind van de 19^e eeuw. De sociale kwestie heeft volgens Kuyper betrekking op de inrichting van de maatschappij, op de wijze van huishouden van de staat en op het beginsel van gezag. De opvattingen van Kuyper ten aanzien van het vraagstuk van de sociale kwestie komen voor het eerst tot uitdrukking in zijn openingsrede voor het Christelijk-Sociaal Congres. Deze rede gaat over het sociale vraagstuk en de christelijke religie en wordt wel beschouwd als het equivalent van de encycliciek *Rerum Novarum* van Paus Leo XIII. Kuyper richt zich in deze rede met name tegen het moderne kapitalisme. Het resultaat van het kapitalisme is volgens Kuyper desintegratie van de samenleving. Kuyper heeft in zijn rede zowel kritiek op het liberalisme als op het socialisme. Beide stromingen komen voort uit de Franse Revolutie en hebben als belangrijk kenmerk dat de mens zich afkeert van God en van de door Hem gestelde orde.⁴

Volgens Kuyper wordt de oorzaak van de sociale kwestie, namelijk de zonde, door zowel het socialisme als het liberalisme niet onderkend. Kuypers oplossing voor een ‘gezonde’ samenleving ligt in de vernieuwing van de samenleving in organische zin. De maatschappij moet volgens Kuyper worden beschouwd als “een van God gewilde gemeenschap, een levend menselijk organisme.”⁵ Hij beroept zich hierbij op het beeld van het lichaam en de leden in 1 Corinthiër 12:12 e.v. Met ‘organisme’ wordt bedoeld, dat het maatschappelijke leven niet mechanisch, als een machine, uit losse

¹ Abraham Kuyper (1837-1920) was theoloog, predikant, staatsman en journalist. Hij was oprichter van de Anti Revolutionaire Partij (ARP) en tevens stichter van de Vrije Universiteit. Van 1901 tot 1905 was hij minister-president van Nederland. Kuyper introduceerde het beginsel van soevereiniteit in eigen kring in de gelijknamige rede *Souvereiniteit in eigen kring* die hij in 1880 uitsprak bij de opening van de Vrije Universiteit in Amsterdam.

² Kuyper, A. (1880). *Souvereiniteit in Eigen Kring*, p. 17.

³ Zie ook: Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 52: “Voor de onderlinge verhouding van kerk en staat gebruikte GROEN als eerste de term „sovereiniteit in eigen sfeer”. Hij zag dit beginsel echter nog niet als een scheppingsprincipe van universele draagwijdte.”

⁴ Kuyper, A. (1891). *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, p. 26.

⁵ Idem, p. 26.

onderdelen in elkaar gezet kan worden, maar dat het maatschappelijk leven een lichaam is met ledematen die elkaar nodig hebben. Kuyper benadrukt hierbij de gezamenlijke gerichtheid op een specifiek doel, namelijk het tot uitdrukking brengen van de eer van God en Zijn recht in de aardse maatschappelijke verhoudingen. Dit betekent bijvoorbeeld dat de mens moet omzien naar zijn medemens en dat hij verantwoordelijk moet omgaan met Gods schepping.

Voor het ontwikkelen van een visie op verantwoordelijk publiek leven gebruikte Kuyper onder meer concepten als ‘gemeene gratie’ en soevereiniteit in eigen kring. De noties van schepping en verlossing en ‘gemeene gratie’ spelen een belangrijke rol in zijn theologische denken. Noll schrijft in de inleiding op het boek *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*: “More than any Protestant of the modern era, Kuyper succeeded at bringing together theology (especially creation and redemption) and life in the world (especially through the practice of sphere sovereignty).”⁶ ‘Gemeene gratie’ betekent dat God genade heeft voor de mensheid en de wereld nadat zij in zonde is gevallen. Vanuit het concept van ‘gemeene gratie’ kan worden gepleit voor het belang van publieke betrokkenheid in een pluralistische samenleving.⁷ “Common grace means restraining the evil force and the cultural command for people to use their God-given abilities to engage in all kinds of beauty, the arts, the sciences, and even virtuous righteousness for fellow humans and society.”⁸ Bartholomew noemt het hart van soevereiniteit in eigen kring de erkenning dat de schepping in zijn bestaan, betekenis en ontwikkeling en bloei afhankelijk is van zijn schepper. De mens heeft naar God’s beeld geschapen (gedelegeerde) autoriteit om zorg te dragen voor de ontwikkeling van de schepping, tot God’s eer en glorie.⁹ Op dit inzicht is het beginsel van soevereiniteit in eigen kring gebaseerd. Bratt deelt deze visie, maar betoogt tevens dat Kuyper een bescheiden Bijbelse fundering geeft voor de (ontologische) duiding van de verschillende levenssferen. “For all its theocentric claims about the ontological order, however, much less Kuyper’s own expertise as a theologian, “Sphere Sovereignty” proceeds with modest biblical evidence and a minimum of theological elaboration.”¹⁰¹¹

Kuyper heeft het beginsel van soevereiniteit in eigen kring met name uitgewerkt met betrekking tot de samenleving en de staat. De samenleving is onderworpen aan

⁶ Bratt, J.D. (2013). *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*, i-book, p. 18.

⁷ Chiu, A.S. (2016). *Common Grace and Common Good for China: An Exposition of Abraham Kuyper and Leo XIII on Labor Struggles in Twenty-First Century*, p. 24

⁸ Idem, p. 19, 20.

⁹ Bartholomew, C.G. (2017). *Contours of a Kuyperian Tradition: A Systematic Introduction*, p. 141.

¹⁰ Bratt, J.D. (2013). *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*, i-book, p. 405.

¹¹ Zie voor een verdere toelichting op het denken van Kuyper: Bartholomew, C.G. (2017). *Contours of a Kuyperian Tradition: A Systematic Introduction*; Bratt, J.D. (2013). *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat*.

Gods macht, die zich doet gelden als soeverein gezag. Soevereiniteit in zijn oorspronkelijke vorm valt volgens Kuyper samen met de Majesteit van God. Hierbij erkent hij “(...) dat deze hoge Souverein zijn gezag overdroeg en overdraagt aan menselijke personen; zoodat ge feitelijk op aarde, in het zichtbare nooit rechtstreeks op God zelf stuit, maar het souverein gezag steeds voor u op ziet treden in een ambt van menschen.”¹² Het leven is gedeeld in een veelheid van kringen, elk met eigen soevereiniteit. “Al deze kringen nu grijpen met de tanden hunner raderen in elkaâr, en juist door dat „op elkaâr werken” en „in elkaâr schuiven” van deze kringen ontstaat het rijke, veelzijdige, veelvormige menschenleven”.¹³ Elke levenskring bestaat volgens Kuyper naar zijn eigen aard en is aan een eigen levenswet onderworpen. “Elk dezer levenskringen heeft nu een eigen levenswet, een eigen afgebakend terrein, en maakt derhalve aanspraak op rechten en vrijheden, niet als gunsten door goedwillendheid verleent, maar als eisch om de hem van God gegeven levenswet te vervullen.”¹⁴ De gekwalificeerde structuur, de typische aard van samenlevingsverbanden, ontnemt ieder gezagsorgaan het recht om zeggenschap over een verband van andere aard uit te oefenen. Alleen de eigen gezagsinstantie kan ordenend optreden in het samenlevingsverband. Dat gezag noemt Kuyper *soevereiniteit in eigen kring* om uit te drukken dat het hoogste gezag in elke kring niets dan God boven zich heeft.¹⁵

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt het beginsel van soevereiniteit in eigen kring toegelicht aan de hand van het denken van Dooyeweerd, die de aard en verantwoordelijkheden van sociale verbanden verder uitwerkt en derhalve van belang is voor een centraal punt in dit onderzoek, namelijk de duiding van substantiële verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven.

5.2 Dooyeweerd en het beginsel van soevereiniteit in eigen kring

Dooyeweerd past het beginsel van soevereiniteit in eigen kring toe op de gehele, door God geschapen, kosmos. In deze paragraaf wordt eerst kort aandacht besteed aan het Bijbelse grondmotief van Dooyeweerd's denken, waarin het beginsel van soevereiniteit in eigen kring een belangrijke plaats inneemt. Vervolgens wordt een aantal onderdelen van het denken van Dooyeweerd behandeld, namelijk de theorie van de modale aspecten in de werkelijkheid en de theorie van de individualiteitsstructuren. Vanuit deze theorieën wordt de betekenis van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring zichtbaar.

¹² Kuyper, A. (1880). *Soevereiniteit in Eigen Kring*, p. 9.

¹³ Idem, p. 12.

¹⁴ Kuyper, A. (1879). *Ons Program*, p. 215. Geciteerd in: Dengerink, J.D. (1948). *Critisch-Historisch Onderzoek naar de Sociologische Ontwikkeling van het Beginsel der "Soevereiniteit in Eigen Kring" in de 19^e en 20^e Eeuw*, p. 109.

¹⁵ Kuyper, A. (2002 (1898)). *Het Calvinisme*, p. 102.

5.2.1 Het Bijbelse grondmotief van soevereiniteit in eigen kring

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is een sleutelbegrip geworden in Dooyeweerd's eigen wijsgerige stelsel, de Wijsbegeerte der Wetsidee. Deze wetsidee kan als volgt worden geformuleerd:¹⁶

1. God is de oorsprong van de kosmos. De kosmos is een samenhangend geheel van individualiteitsstructuren. Al deze structuren tonen modale aspecten, die elk een eigen wetskring hebben. Iedere wetskring heeft een wetszijde en een subjectszijde – datgene wat aan de wet onderworpen is.
2. Het diepste wezen, de zin van de wetten is om God te dienen en te beantwoorden aan Zijn bedoelingen.
3. De zin van het subject-zijn is de liefdedienst van God, waarin voor de mens het leven is.
4. De onderscheiden aspecten in de werkelijkheid komen alleen in samenhang voor, maar zijn niet tot elkaar te herleiden. Ze zijn soeverein in eigen kring.

Het uitgangspunt van het denken van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring is dat God de oorsprong is van de totaliteit en verscheidenheid van de kosmos en de wetten waaraan de kosmos onderworpen is. De hele kosmos wijst boven zichzelf uit naar God, uit wie, door wie en tot wie alle dingen zijn. Dit is het Archimedisches punt van de Wijsbegeerte der Wetsidee.¹⁷ Het boven zichzelf uitwijzende karakter van alles wat is, wordt door Dooyeweerd 'zin' genoemd. "De zin wijst, gelijk wij zagen, steeds buiten en boven zich zelve uit naar een oorsprong, die zelve niet zin meer is."¹⁸ En: "Alle zin is uit, door en tot een oorsprong, die niet zelve zin kan zijn."¹⁹ Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is volgens Dooyeweerd diep in de werkelijkheidsorde gegrond en laat zich niet straffeloos negeren.²⁰ De soevereiniteit in eigen kring is "de uitdrukking van de soevereine Schepperswil en Schepperswijsheid, die alles naar zijn aard geschapen heeft en in de tijd zijn vaste structurele grenzen gesteld heeft."²¹ Deze Schepper houdt de tijdelijke werkelijkheidsorde in stand om, door de verlossing door Jezus Christus, de zin-volheid tot openbaring te brengen, namelijk de totale en radicale betrokkenheid van heel de tijdelijke werkelijkheid op de liefdedienst van de verheerlijking van God.²²

¹⁶ Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een Christelijke Filosofie*, p. 65, 66.

¹⁷ Idem, p. 54.

¹⁸ Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek I*, p. 12.

¹⁹ Idem, p. 11.

²⁰ Dooyeweerd, H. (1950). *De Strijd om het Souvereiniteitsbegrip in de Moderne Rechts- en Staatsleer*, p. 51.

²¹ Idem, p. 51.

²² Idem, p. 51.

5.2.2 Modale aspecten in de werkelijkheid

De tijdelijke werkelijkheid bezit, volgens Dooyeweerd, een veelheid van onderling onherleidbare aspecten, de zogenaamde modale aspecten, ieder gekenmerkt door eigen wetskringen. In deze paragraaf wordt een eerste verkenning gedaan ten aanzien van de wijze waarop Dooyeweerd spreekt over de aspecten in de werkelijkheid en wordt aandacht besteed aan de soevereiniteit in eigen kring en universaliteit in eigen kring van deze aspecten.

5.2.2.1 De modale aspecten: een eerste verkenning

De modale aspecten van de werkelijkheid zijn volgens Dooyeweerd gegeven in een vaste volgorde,²³ zoals weergegeven in onderstaande afbeelding.²⁴ Ieder aspect veronderstelt het eraan voorafgaande aspect en wordt voorondersteld in latere aspecten. Zo is er sociale omgang mogelijk zonder economisch handelen, maar is economisch handelen zonder sociale omgang niet mogelijk. Met de volgorde van de aspecten bedoelt Dooyeweerd niet dat het ene aspect belangrijker is dan het andere, elk aspect vormt onderdeel van de werkelijkheid. De werkelijkheid is een geheel van naar elkaar verwijzende wetten die in samenhang functioneren. Daarin drukt zich de zin van de werkelijkheid uit.

Tabel 5.1: Overzicht van de modale aspecten van Dooyeweerd

Aspecten	Zinkernen
1. Het aritmetische aspect	Discrete hoeveelheid
2. Het ruimtelijke aspect	Continue uitgebreidheid
3. Het kinematische aspect	Beweging
4. Het fysische aspect	De energetische wijze van werking
5. Het biotische aspect	Leven (het vitale)
6. Het sensitieve aspect	Gevoel
7. Het logische aspect	De analytische onderscheidingswijze
8. Het historische aspect	Vormende macht
9. Het linguïstische aspect	Symbolische betekening
10. Het sociale aspect	Omgang
11. Het economische aspect	Spaarzame wijze van beheer
12. Het esthetische aspect	Harmonie
13. Het juridische aspect	Vergelding
14. Het morele aspect	Liefde in tijdelijke levensverhoudingen
15. Het pistische aspect	Geloof

²³ Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II*, p. 49; Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 40, 41.

²⁴ Gebaseerd op Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een Christelijke Filosofie*, p. 98.

De modale aspecten worden ook wel aangeduid als zinzijden.²⁵ “Iedere wetskring is immers, in het licht onzer wetsidee, naar zijn functioneelen grondzin niet anders dan een tijdelijke modale zin-breking van de religieuze zin-volheid en is, als zin-functie, in eigen zin-structuur de uitdrukking van heel den tijdelijke zin-samenhang.”²⁶ Elk aspect, elke zinzijde, van de werkelijkheid heeft een zinkern, waardoor het aspect wordt gekarakteriseerd, gekwalificeerd. De zinkern van het sociale aspect is bijvoorbeeld omgang en de zinkern van het juridische aspect is vergelding. De aspecten van de empirische werkelijkheid zijn nooit een iets, maar een hoe, een wijze waarop.²⁷ Het zijn modale zinswijzen met specifieke wetmatige kaders. Tot het logische aspect zijn de wetten onveranderlijke natuurwetten, die los van menselijke vormgeving fungeren. Dit wordt wel de natuurzijde van de werkelijkheid genoemd. Vanaf het logische aspect is er sprake van normen, van een behoren.²⁸ De natuurwetten zijn door God zelf in de schepping gepositieerd, de wetten van de logische en na-logische aspecten zijn door God in beginselvorm in de structuur van de kringen gelegd.²⁹ Deze beginselen bieden slechts een richtsnoer voor de menselijke beoordeling en doen een appel op de menselijke vormgeving en derhalve op menselijke verantwoordelijkheid. Het gaat bijvoorbeeld om ethische normen. Deze wetten kunnen worden overtreden, maar het is niet mogelijk om de gelding ervan teniet te doen. De laatste categorie van wetten wordt wel cultuurzijde of normatieve zijden genoemd. De natuurzijden en de normatieve zijden gaan altijd samen. “(...) er bestaat geen vóór-logische natuurwerkelijkheid „an sich”, los van de normatieve zin-zijden der werkelijkheid.”³⁰

5.2.2.2 Soevereiniteit en universaliteit in eigen kring van de modale aspecten

Volgens Dooyeweerd zijn alle aspecten soeverein in eigen kring.³¹ Ze zijn niet tot elkaar te herleiden en beantwoorden aan specifieke wetten en normen. Dooyeweerd betoogt dat de soevereiniteit in eigen kring in modale zin zich alleen kan handhaven als er een zinkern aanwezig is die de soevereiniteit in eigen kring van heel de zin-modaliteit waarborgt. In deze zinkern moeten tevens modale zinnmomenten aanwezig zijn die enerzijds terugverwijzen naar de zinmodaliteiten van alle vroegere wetskringen en

²⁵ Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een Christelijke Filosofie*, p. 80.

²⁶ Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II*, p. 56.

²⁷ Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een Christelijke Filosofie*, p. 94.

²⁸ Hengstmengel, B. (2010). ‘Herman Dooyeweerd (1894-1977)’. In: Baudet, T. & Visser, M. (eds). *Conservatieve Vooruitgang*, p. 210-230, p. 219, 220.

²⁹ Dengerink, J.D. (1948). *Critisch-Historisch Onderzoek naar de Sociologische Ontwikkeling van het Beginsel der “Sovereiniteit in Eigen Kring” in de 19^e en 20^e Eeuw*, p. 176.

³⁰ Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek I*, p. 473.

³¹ Van Woudenberg noemt dit ook wel modale soevereiniteit in eigen kring, zie: Woudenberg, R. van (2004). *Gelovend Denken*, p. 147.

anderzijds vooruitwijzen naar de zinmodaliteiten van alle latere kringen.³² De onderscheiden aspecten van de werkelijkheid zijn niet tot elkaar herleidbaar, maar dienen ook niet los van elkaar beschouwd te worden. “De tijdelijke wereldorde is bij alle handhaving van de soevereiniteit in eigen kring der wetskringen een door en door organische samenhang.”³³ De soevereiniteit in eigen kring van de modale zin-zijden van de werkelijkheid heeft volgens Dooyeweerd haar tegenbeeld in de universaliteit in eigen kring van iedere zin-zijde. “Met de term ‘universaliteit in eigen kring’ willen wij beteekenen, dat de modale zin-structuur van een wetskring in haar retrociperende en anticiperende zin-momenten den geheelen tijdelijken zin-samenhang der wetskringen in eigen zin-modaliteit tot uitdrukking brengt.”³⁴ De aspecten van de werkelijkheid verwijzen naar elkaar. Dooyeweerd maakt daarbij onderscheid tussen retrocipaties (terugwijzende modale zinmomenten) en anticipaties (vooruitwijzende modale zinmomenten).³⁵ Taaleconomie - het spreken zonder omhaal van woorden - is een voorbeeld van een retrocipatie. Juridische economie is een voorbeeld van een anticipatie.

In ieder aspect van de werkelijkheid drukt zich het verband uit met alle andere aspecten van de werkelijkheid. In de universaliteit in eigen kring van de onderscheiden aspecten van de werkelijkheid wordt de organische samenhang geborgd.³⁶ “In geen der zinzijden ligt de volheid der tijdelijke werkelijkheid.”³⁷ Wanneer de werkelijkheid bijvoorbeeld, enkel of steeds dominant, wordt beschouwd vanuit het economische aspect, wordt geen recht gedaan aan het geheel van de werkelijkheid. Het menselijk handelen in verhouding tot goederen functioneert altijd in alle aspecten van de werkelijkheid. De economische normen betreffen slechts de economische zijde van het handelen.³⁸ Dooyeweerd betoogt dat de betekenis van het economische aspect van de werkelijkheid alleen kan worden begrepen vanuit een Bijbelse visie op de werkelijkheid, waarin de plaats van het economische aspect in de orde van de aspecten wordt bepaald en tegelijk rekening wordt gehouden met de typische rol die de onderscheiden samenlevingskringen in het economische aspect van de werkelijkheid vervullen.³⁹ “Het wetsbegrip in de economie is aantoonbaar afhankelijk van het religieuze uitgangspunt en de daarin gewortelde theoretische visie op de

³² Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II*, p. 56.

³³ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 41.

³⁴ Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II*, p. 260.

³⁵ Idem, p. 57.

³⁶ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 41.

³⁷ Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek I*, p. 473.

³⁸ Dooyeweerd, H. (1946). ‘Het Wetsbegrip in de Economie’. *Mededelingen van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, Augustus.

³⁹ Idem, p. 2.

werkelijkheid.”⁴⁰ De plaats die het economische aspect naar zijn algemene geaardheid in de orde van de andere aspecten in de werkelijkheid inneemt, wordt uitgedrukt in de modale structuur. Hierin ligt de onherleidbare eigen aard van het economische aspect besloten, maar wordt ook de samenhang met andere aspecten in de werkelijkheid uitgedrukt.⁴¹ Het is voor Dooyeweerd van groot belang dat zowel de onherleidbaarheid en de soevereiniteit in eigen kring van het economisch aspect als de onlosmakelijke samenhang met andere aspecten in de werkelijkheid in rekening wordt gebracht.⁴² Dooyeweerd vond het uiteindelijk beter om soevereiniteit in eigen kring alleen te gebruiken ten aanzien van samenlevingsverhoudingen - waarover later meer - en verder te spreken over de onherleidbaarheid van de modale aspecten.⁴³

5.2.3 Theorie van de individualiteitsstructuren

De theorie van de modale aspecten vormt de basis voor de theorie van de individualiteitsstructuren. Dat zijn de afzonderlijke concrete entiteiten in de gegeven werkelijkheid. “Aan de concrete dingen, gebeurtenissen en samenlevingsvormen (...) liggen concrete goddelijke structuurprincipes ten grondslag, waarin de onderscheiden aspecten der werkelijkheid op individuele wijze gegroepeerd zijn.”⁴⁴ In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de individualiteitsstructuur van verbanden in de samenleving. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de wijze waarop Dooyeweerd verschillende sociale verbanden categoriseert. Ten slotte wordt de soevereiniteit in eigen kring van de individualiteitsstructuren toegelicht.

5.2.3.1 Individualiteitsstructuren van verbanden

Volgens Dooyeweerd gelden voor de verbanden in de menselijke samenleving typische structuurprincipes.⁴⁵ Samenlevingsverbanden hebben een geheel eigen plaats in de werkelijkheid. “De menselijke samenlevingsverbanden zijn door deze gemeenschappelijke eigenaardigheid hunner innerlijke structuur-principes immers aangewezen op de normatieve taak eener voortdurende realiseering door menselijke activiteit (van gezags-organen en leden).”⁴⁶ Precies op dit punt komt de notie van verantwoordelijkheid in beeld. Samenlevingsverbanden dienen te beantwoorden aan hun eigen normatieve aard; ze dienen de normen die God in de schepping heeft gelegd te positiveren. Het structuurprincipe van een samenlevingsverband is een wet van

⁴⁰ Idem, p. 2.

⁴¹ Idem, p. 2.

⁴² Idem, p. 3

⁴³ Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een Christelijke Filosofie*, p. 91,92.

⁴⁴ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 43.

⁴⁵ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 200.

⁴⁶ Idem, p. 204.

normatieve vrijheid, die geschonden en overtreden kan worden en beter of slechter kan worden gepositieerd.⁴⁷

De samenlevingsverbanden zijn totaalstructuren in de zin dat ze fungeren in alle aspecten van de werkelijkheid.⁴⁸ De aspectfuncties binnen de verschillende structuurtypen zijn echter op verschillende wijzen tot een typisch geheel verbonden. "(...) ieder menselijk samenlevingsverband heeft zijn eigen innerlijke structuur, zijn eigen normatieve levenswet, en juist in die veelvormigheid en onnavolgbaarheid ontplooit zich de rijkdom der tijdelijke menselijke samenleving naar de daarvoor door God gestelde ordinantiën."⁴⁹ Samenlevingsverbanden onderscheiden zich van elkaar door het innerlijk structuurprincipe, dat de typische bestemmingsfunctie van het samenlevingsverband bepaalt.⁵⁰ Deze bestemmingsfunctie geeft leiding en richting aan de vroegere aspecten. Zo is het bedrijfsverband typisch economisch gekwalificeerd. De onderscheiden aspecten in de werkelijkheid zijn zodanig gegroepeerd dat de economische functie alle vroegere functies typische leiding en richting geeft.⁵¹ Samenlevingsverbanden hebben tevens een funderingsfunctie die wordt gevormd door het biotische of historische aspect.

5.2.3.2 Verschillende typen samenlevingsstructuren

Dooyeweerd onderscheidt verschillende hoofdtypen van samenlevingsstructuren.

1. Gemeenschappen, verbanden en maatschapsverhoudingen
2. Biotische en historisch georganiseerde verbanden
3. Gedifferentieerde en ongedifferentieerde verbanden
4. Institutaire en niet-institutaire gemeenschappen

Griffioen en Van Woudenberg spreken over deze typologie van sociale verbanden.⁵² In deze paragraaf worden de eerste en de vierde categorie verder toegelicht, omdat deze in het kader van dit onderzoek van belang zijn voor een goed begrip van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring.

Dooyeweerd maakt onderscheid tussen gemeenschappen, verbanden en maatschapsverhoudingen. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen gemeenschappen die naar hun aard organisatie missen en gemeenschappen die naar hun aard een

⁴⁷ Idem, p. 205.

⁴⁸ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 45.

⁴⁹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 231

⁵⁰ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 46.

⁵¹ Idem, p. 46.

⁵² Griffioen, S. & Woudenberg, R. van (1996). 'Theorie van sociale gemeenschappen'. In: Woudenberg, R. van (ed.). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 236-266, p. 248.

georganiseerd karakter dragen. Deze laatste gemeenschappen worden door Dooyeweerd verbanden genoemd.⁵³ Dooyeweerd verstaat onder verbanden “al die collectiviteiten in de menselijke samenleving, welke een eigen intern gemeenschapskarakter bezitten, dwz een innerlijke solidaire eenheid in de meer of mindere variabele veelheid hunner leden en orgaan-functionarissen vertonen en zich naar binnen steeds door gezags- en ondergeschiktheidsverhoudingen karakteriseren.”⁵⁴ Een collectiviteit is volgens Dooyeweerd een verband als het beschikt over de volgende twee eigenschappen. Allereerst moet de collectiviteit een gemeenschapskarakter bezitten. Dat wil zeggen dat de collectiviteit blijft bestaan, ook al wisselen de leden. De tweede eigenschap is het bestaan van gezags- en ondergeschiktheidsverhoudingen binnen de collectiviteit. Zo is een bedrijf een verband, omdat een bedrijf voldoet aan de twee genoemde eigenschappen. Het bedrijf blijft bestaan, ook al is het werknemersbestand aan verandering onderhevig. Bovendien bestaan er binnen een bedrijf kenmerkende gezagsverhoudingen, bijvoorbeeld tussen de directie en de werknemers.

In alle verbanden bestaat noodzakelijk gezag en ondergeschiktheid. In maatschapsverhoudingen ontbreekt deze gezagsstructuur.⁵⁵ Maatschapsverhoudingen zijn volgens Dooyeweerd “externe verhoudingen, waarin mensen gecoördineerd naast elkander fungeeren, waarin geen solidaire eenheid, maar een gedifferentieerde veelheid heerscht, en waarin geen gezags- en ondergeschiktheidsverhoudingen optreden, maar slechts individuele verschillen in leeftijd, stand, positie, aanleg, invloed, etc. etc. zich geldend maken, die wel de individuele verscheidenheid in de maatschappelijke verhoudingen accentueeren, zonder echter als zoodanig samenbindend en integreerend te werken.”⁵⁶ In maatschapsverhoudingen kan sprake zijn van dominantie of maatschappelijke macht, bijvoorbeeld door sociaal ongelijke posities, maar niet van gezag en gehoorzaamheidsplicht.⁵⁷ In juridische zin zijn mensen elkaars gelijken binnen een maatschapsverhouding. Maatschappen kunnen bestaan tussen individuen, maar ook tussen gemeenschappen, of tussen individuen en gemeenschappen. Dooyeweerd betoogt dat iedere tijdelijke gemeenschap haar keerzijde noodzakelijk vindt in maatschapsverhoudingen.⁵⁸ Maatschapsverhoudingen worden net als verbanden en gemeenschappen gekenmerkt door een funderende en een kwalificerende functie. Alle maatschappen hebben een historische funderingsfunctie. De bestemmingsfunctie van maatschappen kan echter heel verschillend zijn.⁵⁹

⁵³ Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 111.

⁵⁴ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 131.

⁵⁵ Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 111.

⁵⁶ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 131, 132.

⁵⁷ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 222.

⁵⁸ Idem, p. 222.

⁵⁹ Griffioen, S. & Woudenberg, R. van (1996). ‘Theorie van sociale gemeenschappen’. In: Woudenberg, R. van (ed.). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 236-266, p. 260.

Dooyeweerd maakt tevens onderscheid tussen ‘institutaire’ en ‘niet-institutaire’ gemeenschappen.⁶⁰ Tot sommige gemeenschappen treden mensen toe uit vrije beweging en tot sommige verbanden treden mensen niet toe uit vrije beweging. Niemand kiest bijvoorbeeld het land waar hij geboren wordt of de ouders uit wie hij geboren wordt. In deze gemeenschappen zijn we ‘geworpen’.⁶¹ Dit zijn de institutaire gemeenschappen. Institutaire gemeenschappen “zijn naar haar normatieve structuurprincipes bestemd haar leden, ’t zij gedurende de gehele levensduur, ’t zij gedurende een deel daarvan, onafhankelijk van hun wil te omvatten.”⁶² Dooyeweerd hanteert twee verschillende redenen op basis waarvan hij besluit dat een verband ‘institutair’ is:⁶³ a) het gegeven dat de leden ervan niet uit vrije wil lid zijn geworden, maar dat ze in een gemeenschap geboren worden (bijvoorbeeld: gezin, staat, kerk-met-dooplidmaatschap, ongedifferentieerde verbanden); of (b) de leden bepalen niet zelf hoe het instituut eruit ziet (bijvoorbeeld: het huwelijk⁶⁴). In beide gevallen wijst het ‘institutaire’ dus op het gegeven dat het niet de leden zijn die het institutaire verband instellen, maar dat het institutaire verband al is ingesteld buiten hun eigen inbreng om.⁶⁵ Onder de typisch historisch gefundeerde gemeenschappen dragen alleen de staat en de kerk een institutair karakter. Alle overige typisch historisch gefundeerde samenlevingsverbanden vallen onder de niet-institutaire gedifferentieerde samenlevingsverbanden.⁶⁶ Niet-institutaire samenlevingsverbanden zijn verbanden waartoe mensen vrij kunnen toe- en uittreden.⁶⁷ Iemand kan uit vrije wil bij een bedrijf gaan werken of lid worden van een vereniging.

De institutaire verbanden zijn volgens Dooyeweerd van essentieel belang voor de noodzakelijke stabiliteit van een gedifferentieerde samenleving. “The same state of affairs can be established with respect to the genetic order of institutional organized

⁶⁰ Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 112.

⁶¹ Griffioen, S. & Woudenberg, van, R. (1996). ‘Theorie van sociale gemeenschappen’. In: Woudenberg, R. van (ed.). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 236-266, p. 253.

⁶² Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 112.

⁶³ Ontleend aan: Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland Participatieland? De Ambitie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) en de Praktijk in Buurten, Mantelzorgrelaties en Kerken*, p. 46.

⁶⁴ Dooyeweerd noemt het huwelijk ook een institutaire gemeenschap, zie: Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 122, 123. Griffioen & Van Woudenberg noemen het huwelijk in de westerse cultuur een niet-institutair verband, omdat men vrij kan toetreden tot het huwelijk. Zie: Griffioen, S. & Woudenberg, R. van (1996). ‘Theorie van Sociale Gemeenschappen’. In: Woudenberg, R. van (ed.). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 236-266, p. 253. Het is aannemelijk dat Dooyeweerd in het kader van het huwelijk niet zou spreken over niet-institutair verband, maar over een niet-institutaire gemeenschap.

⁶⁵ Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland Participatieland? De Ambitie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) en de Praktijk in Buurten, Mantelzorgrelaties en Kerken*, p. 46.

⁶⁶ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 513.

⁶⁷ Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 132.

communities and free associations in a differentiated society. Only the former can give that necessary stability to a differentiated society which is the condition of the genesis of voluntary associations. (...) there is no instance of a differentiated society which could exist without the stable foundation of institutional organized communities.”⁶⁸ Als institutionele verbanden worden ondermijnd, heeft dit negatieve consequenties voor de samenleving als geheel.⁶⁹

5.2.3.3 Individualiteitsstructuren en soevereiniteit in eigen kring

Dooyeweerd onderscheidt ook soevereiniteit in eigen kring van individualiteitsstructuren.⁷⁰ Dit wordt ook wel structurele soevereiniteit genoemd.⁷¹ Soevereiniteit in eigen kring van individualiteitsstructuren betekent dat deze structuren een eigen aard hebben en niet herleidbaar zijn tot elkaar. Naast de onderlinge onherleidbaarheid benadrukt Dooyeweerd tevens de onverbreekelijke onderlinge vervlechting en samenhang in de tijd van de individualiteitsstructuren, waarin de modale aspecten in hun integrale samenhang zijn verenigd en op typisch verschillende wijzen zijn gegroepeerd en geïndividualiseerd tot een individueel structuur-geheel.⁷²

In het kader van dit onderzoek is met name de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden van belang. De eenheid van verbanden wordt gehandhaafd in gezags- en ondergeschiktheidsverhoudingen.⁷³ Dit geldt voor de biotische en historisch gefundeerde verbanden. De primitieve ongedifferentieerde verbanden zijn niet wezenlijk soeverein in eigen kring. Zij dragen een exclusief karakter dat alle levenssferen overstijgt.⁷⁴ Dooyeweerd lijkt op sommige punten ook te spreken over de soevereiniteit in eigen kring van maatschapsverhoudingen. “Het inzicht in de structuurprincipes der samenlevingsverbanden, gemeenschappen en maatschapsbetrekkingen voert noodzakelijk ook tot de erkenning van haar soevereiniteit in eigen kring binnen de modale sfeer van het recht.”⁷⁵ De maatschapsbetrekkingen tussen ondernemingen kunnen drager zijn van de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven. “En ik zie niet in, waarom de individuele onderneming in meerdere mate draagster zou zijn van de s.i.e.k. van het bedrijfsleven dan een gehele bedrijfstak in de

⁶⁸ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 568.

⁶⁹ Bagares, R.R. (2007). ‘Rethinking the foundations: Sovereignty, community, and the international legal order from a social pluralist perspective’. *Philippine Law Journal*, Vol. 82, p. 68-237, p. 103.

⁷⁰ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 549, 550.

⁷¹ Woudenberg, R. van (2004). *Gelovend Denken*, p. 147.

⁷² Dooyeweerd, H. (1950). *De Strijd om het Soevereiniteitsbegrip in de Moderne Rechts- en Staatsleer*, p. 51.

⁷³ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 222.

⁷⁴ Dengerink, J.D. (1948). *Critisch-Historisch Onderzoek naar de Sociologische Ontwikkeling van het Beginsel der “Soevereiniteit in Eigen Kring” in de 19^e en 20^e Eeuw*, p. 197, 198.

⁷⁵ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 228.

maatschapsbetrekkingen tussen de individuele ondernemingen onderling.”⁷⁶ Maatschapsverhoudingen worden echter niet gekenmerkt door gezags- en ondergeschiktheidsverhoudingen.⁷⁷ Verder hebben maatschapsverhoudingen geen gemeenschapskarakter in de zin dat de collectiviteit blijft bestaan ook al wisselen de leden. In dit onderzoek wordt gefocust op de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden. Deze lijn doortrekkend, is de onderneming als verband soeverein in eigen kring. De markt als maatschapsverhouding is niet soeverein in eigen kring. In het volgende hoofdstuk ga ik verder op dit onderwerp in.

De structuurprincipes van verbanden, gemeenschappen en maatschappen zijn voor Dooyeweerd heel belangrijk, omdat ze leiden tot de erkenning van de soevereiniteit in eigen kring binnen de modale sfeer van het recht.⁷⁸ Het sociologische concept van soevereiniteit in eigen kring leidt bij Dooyeweerd tevens tot de juridische soevereiniteit in eigen kring van verbanden. Alle levenskringen “hebben ook juridisch hun souvereiniteit in eigen kring, d.w.z. zij ontleen het recht, om zich naar hun eigen aard en levenswet te ontwikkelen, niet aan de staat.”⁷⁹ In een gedifferentieerde samenleving is sprake van een grote verscheidenheid van rechtssferen, zoals staatsrecht, volkerenrecht, burgerlijk privaatrecht, intern bedrijfsrecht, kerkrecht etc. De interne rechtsmacht is niet afgeleid van de staat, maar is gegrond in het interne structuurprincipe van de betreffende levenskring.⁸⁰ “Wat tot de oorspronkelijke, niet van een anderen rechtskring afgeleide, competentie van een rechtsvormend orgaan behoort, hangt dus nimmer af van een juridischen ontstaansvorm als een staatswet of een vereenigingsstatuut, maar alleen en uitsluitend van die, in de goddelijke wereldorde gegronde, interne structuur-principes der menschelijke samenleving, welke aan de positieve rechtsvorming ten grondslag liggen en haar eerst mogelijk maken.”⁸¹ Het enige criterium van de juridische soevereiniteit in eigen kring is van intern-structureel karakter.⁸² Dooyeweerd betoogt dat volgens het beginsel van soevereiniteit in eigen kring iedere rechtskring met een eigen aard haar eigen typische en onherleidbare structuur behoudt, ook in ingewikkelde vervlechtingen met andere structuren.⁸³

⁷⁶ Dooyeweerd, H. (1954). ‘Arbeidsrecht, Intern Bedrijfsrecht en de Juridische Grenzen der Souvereiniteit in eigen Kring. Enige Nieuwe Vragen ten aanzien van de Publickrechtelijke Bedrijfsorganisatie’. *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, Vol. 24, p. 177-191, p. 185.

⁷⁷ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 222.

⁷⁸ Idem, p. 228.

⁷⁹ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 85; zie ook: Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 600.

⁸⁰ Dooyeweerd, H. (1946, 1947). ‘De verhouding van individu en gemeenschap rechtswijsgeerig bezien’. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, Vol. 39, p. 5-12, p. 12.

⁸¹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 599.

⁸² Idem, p. 600.

⁸³ Dooyeweerd, H. (1946, 1947). ‘De verhouding van individu en gemeenschap rechtswijsgeerig bezien’. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, Vol. 39, p. 5-12, p. 12.

5.3 De onderneming

In deze paragraaf wordt vanuit het denken van Dooyeweerd aandacht besteed aan het structuurprincipe en de soevereiniteit in eigen kring van de onderneming.

5.3.1 Het structuurprincipe van de onderneming

Dooyeweerd spreekt veelal over het bedrijfsleven of het bedrijf. Met het bedrijf bedoelt hij soms de individuele onderneming, maar meestal een complex van ondernemingen.⁸⁴ Ten aanzien van het structuurprincipe van de onderneming wordt de lijn van wat Dooyeweerd zegt over het structuurprincipe van het bedrijf doorgetrokken. In deze paragraaf wordt ingegaan op de funderende functie en de bestemmingsfunctie van de onderneming, rentmeesterschap en de simultane realisatie van normen.

5.3.1.1 De funderende functie

Als gevolg van het historische differentiëringsproces heeft het bedrijfsleven zich naar zijn eigen innerlijke aard en levenswet kunnen ontplooien.⁸⁵ Het bedrijfsverband, in deze context door Dooyeweerd begrepen als een ondernemingsverband, is gefundeerd in de historische machtsfunctie van de ondernemer.⁸⁶ Dat de moderne ondernemingsvormen van onder meer internationale concerns de individuele ondernemer steeds meer naar de achtergrond schuiven, doet aan het fundament van het moderne bedrijfsgezag niets af.⁸⁷ Dooyeweerd benadrukt dat het gezag in het bedrijf onder geen economisch stelsel losgemaakt mag worden van het eigendom van productiemiddelen.⁸⁸ “(...) in het moderne economisch stelsel is het de zin-individuele economische ondernemersfunctie, welke in zin-samenhang met de historische machtspositie van het kapitaal, den organisatievorm voor de structuur van het bedrijfsgezag aangeeft.”⁸⁹ De leiding in het bedrijf berust niet op een politiek-historische, maar op een economisch-historische machtspositie in het productieproces.

⁸⁴ Vergelijk bijvoorbeeld Dooyeweerd, H. (1931). *De Crisis der Humanistische Staatsleer in het Licht ener Calvinistische Kosmologie en Kennistheorie*, p. 151, 152 en Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een toekomstige bedrijfsorganisatie*, p. 4.

⁸⁵ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 201.

⁸⁶ Dooyeweerd, H. (1931). *De Crisis der Humanistische Staatsleer in het Licht ener Calvinistische Kosmologie en Kennistheorie*, p. 151, 152.

⁸⁷ Idem, p. 152.

⁸⁸ Idem, p. 154.

⁸⁹ Idem, p. 155.

5.3.1.2 De bestemmingsfunctie

De leidende, of ook wel bestemmingsfunctie, van het bedrijfsverband is een economische.⁹⁰ Het vrije bedrijfsleven vindt zijn bestemming in het economische aspect en specifiek in de economische ondernemersfunctie.

5.3.1.2.1 Het economische aspect

Het economische aspect is vanuit het denken van Dooyeweerd een normatief aspect dat als zodanig besloten ligt in de scheppingsorde. Dooyeweerd spreekt over “economische wetmatigheden van algemeen-geldigheid (...) die in de goddelijke scheppingsorde geworteld zijn.”⁹¹ Ergens anders schrijft Dooyeweerd: “Ook aan het economische leven liggen ordinantiën, instituten en ambten ten grondslag, die hun souvereiniteit niet aan den mensch, maar aan God den Heere ontleen.”⁹² Het gaat bij de economische ordinantiën van God om normatieve maatstaven die in de werkelijkheid besloten liggen en vragen om positivering. Dit is echter niet eenvoudig. De concrete vormen van een productiehuishouding laten zich moeilijk met de scheppingsorde confronteren volgens Goudzwaard.⁹³

De zinkern van het economische aspect wordt door Dooyeweerd beschreven als waarden vereffenend sparen.⁹⁴ In zijn *A New Critique of Theoretical Thought* spreekt Dooyeweerd over “the sparing or frugal mode of administering scarce goods, implying an alternative choice of their destination with regard to the satisfaction of different human needs.”⁹⁵ Het gaat om spaarzaamheid en sobere wijze van beheer van schaarse goederen, waarbij afwegingen moeten worden gemaakt ten aanzien van de bevrediging van de verschillende behoeftes van mensen. Dooyeweerd beschrijft *frugality* als “the avoidance of superfluous or excessive ways of reaching our aim.”⁹⁶ Volgens hem zijn de termen *sparing* en *frugal* nauw gerelateerd aan schaarste en verwijzen ze naar ons besef dat een buitensporige of verspillende bevrediging van een bepaalde behoefte ten koste van andere meer dringende behoeften oneconomisch is.⁹⁷ Dooyeweerd meent dat het economische principe vaak beschreven wordt vanuit het efficiëntieprincipe waarbij

⁹⁰ Dooyeweerd, H. (1931). *De Crisis der Humanistische Staatsleer in het Licht ener Calvinistische Kosmologie en Kennistheorie*, p. 152.

⁹¹ Dooyeweerd, H. (1946). ‘Het wetsbegrip in de economie’. *Mededelingen van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, augustus, p. 2, 3.

⁹² Dooyeweerd, H. (1926). ‘De band met het beginsel. Inzake het vraagstuk der medezeggenschap’. *Nederland en Oranje*, Vol. 7(1-2), p. 2-18, p. 13.

⁹³ Goudzwaard, B. (2005). ‘Review Goede zaken, snelle tijden (A. Zijlstra)’. *Philosophia Reformata*, Vol.70(2), p.185-187, p. 187.

⁹⁴ Dooyeweerd, H. (1967). *Encyclopaedie der Rechtswetenschap. Tweede deel: Thetisch Gedeelte*, p. 16.

⁹⁵ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 66.

⁹⁶ Idem, p. 67.

⁹⁷ Idem, p. 66.

zoveel mogelijk behoeften bevredigd moeten worden tegen zo laag mogelijke kosten. Volgens Dooyeweerd doet dit geen recht aan het economische principe. "(...) the technical-economic principle of efficiency (...) lacked the very moment of the alternative destination of scarce goods for the different needs after a scale of urgency, which is essential in a sparing administering of economic goods proper."⁹⁸ De oplossing van het economische probleem vraagt volgens Dooyeweerd om "the balancing of needs according to a plan, and the distribution of the scarce means at our disposal according to such a plan."⁹⁹ De bestemmingsfunctie van de onderneming zou beschreven kunnen worden als het verantwoord, op spaarzame en sobere wijze, oplossen van schaarste.

Verskillende auteurs laten overeenkomsten zien tussen het denken van Dooyeweerd en de definitie die de Britse econoom Lionel Robbins geeft van economie:¹⁰⁰ "Economics is the science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses."¹⁰¹ De la Sienra onderscheid vier universele componenten in de definitie die Dooyeweerd geeft van de economische zinkern: 1) menselijke behoeften, 2) schaarse goederen, 3) alternatieve keuzes ten aanzien van het aanwenden van schaarse goederen om behoeften te bevredigen en 4) op spaarzame en sobere wijze inzetten van schaarse goederen.¹⁰² Deze elementen komen bijna helemaal overeen met de componenten in de neoklassieke economische theorie.¹⁰³ Ook Hengstmengel erkent de invloed van de neoklassieke economie op het denken van Dooyeweerd over het economische aspect. Hij legt echter ook de vinger bij een verschil. Robbins is volgens hem primair geïnteresseerd in de technische kant van het economische probleem waarin economie gaat over een efficiënte allocatie van middelen met als doel het maximaliseren van de behoeftebevrediging. De middelen die worden toegewezen en de behoeften die worden bevredigd, worden bepaald vanuit de voorkeuren van de betrokken individuen. De econoom beschouwt dit als gegeven en doet geen uitspraken over de ethische kant van behoeften en de inzet van middelen. Dooyeweerd daarentegen is vooral geïnteresseerd in de normatieve kant van het economische probleem. Daarom noemt hij het beginsel van soberheid een gedragsnorm, iets waaraan mensen in het dagelijks leven moeten gehoorzamen om niet oneconomisch te handelen. Dooyeweerd voegt aan zijn definitie

⁹⁸ Idem, voetnoot 1, p. 122.

⁹⁹ Idem, p. 66.

¹⁰⁰ Garcia de la Sienra, A. (1998). 'The modal laws of economics'. *Philosophia Reformata*, Vol. 63(2), p.182-205; Kee, B. (1996). 'Filosofie van de economie'. In: Woudenberg, R. van, e.a. (eds). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 267-292, p. 278; Hengstmengel, J.W. (2012). 'Dooyeweerd's philosophy of economics'. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 15(2), p. 415-429, p. 421.

¹⁰¹ Robbins, L. C. (1945). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, p. 16.

¹⁰² Garcia de la Sienra, A. (1998). 'The modal laws of economics'. *Philosophia Reformata*, Vol. 63(2), p.182-205, p. 183.

¹⁰³ Idem, p. 186.

van economie toe dat "spaarzaam" en "sober" verwijzen naar ons besef dat een buitensporige of verkwistende bevrediging van een bepaalde behoefte ten koste van andere meer dringende behoeften niet economisch is. Blijkbaar heeft economische normativiteit voor hem niet alleen betrekking op de efficiënte allocatie van middelen, maar ook op oordelen over de urgentie van menselijke behoeften. Met andere woorden, niet alle behoeften dienen aanspraak te maken op onze schaarse middelen.¹⁰⁴

Ook Chaplin betoogt dat Dooyeweerd met zijn beschrijving van het economische aspect is beïnvloed door het neoklassieke economische denken, waarin het oplossen van schaarste een belangrijke plek inneemt.¹⁰⁵ Hij betoogt dat Goudzwaard, om de term van schaarste te vermijden, de kern van economisch handelen beschrijft als *stewardship* of *fruitfulness*. Dit komt echter pas naar voren in latere publicaties van Goudzwaard. In vroege publicaties verbindt hij economisch handelen aan rentmeesterschap en vrucht dragen, maar doet hij geen afstand van het begrip schaarste. In een serie lezingen die hij in de zomer van 1972 heeft gegeven aan het *Institute for Christian Studies* in Toronto beschrijft hij economische activiteit als een dynamische activiteit "(...) in that it goes beyond the mere balancing of economically scarce goods with present urgent needs, by also taking into account the harmonious development of civilization as a whole. (....) Economic life then is a sphere of life in which responsible human beings, both individually and socially, by means of societal structures, are dealing with scarce objects or entities in a frugal way."¹⁰⁶ Later, bijvoorbeeld in zijn syllabus *Toward Reformation in Economics*, wijst hij het begrip schaarste als kenmerkend voor het economische handelen af en focust hij op de in stand houden van de schepping.¹⁰⁷ Een belangrijk argument hiervoor is dat schaarste en de prijsbaarheid van goederen nauw met elkaar zijn verbonden. Ongeprijsde goederen zoals gezondheid en leefomgeving hebben echter vaak geen prijs en worden daarom niet verdisconteerd door de markt.¹⁰⁸ Het punt dat Goudzwaard maakt is dat economisch handelen ook een normatieve kant heeft, waarbij rentmeesterschap een belangrijke plaats moet innemen. Mijns inziens staat het verantwoord oplossen van schaarste niet tegenover de notie van rentmeesterschap. De notie van rentmeesterschap past juist binnen de normatieve kant van de economische bestemmingsfunctie van de onderneming en het handelen van ondernemingen vanuit een simultane realisatie van normen.

¹⁰⁴ Hengstmengel, J.W. (2012). 'Dooyeweerd's philosophy of economics'. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 15(2), p. 415-429, p. 421.

¹⁰⁵ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 396, voetnoot 127.

¹⁰⁶ Goudzwaard, B. (1972). *Economic Stewardship versus Capitalist Religion. A Serie of Seminar Lectures at Institute for Christian Studies in Toronto*, p. 4.

¹⁰⁷ Goudzwaard, B. (1980). *Toward Reformation in Economics*, p. 16.

¹⁰⁸ Idem, p. 17, 21.

5.3.1.2.2 De ondernemersfunctie

De bestemmingsfunctie van de onderneming wordt door Dooyeweerd gekoppeld aan de economische ondernemingsfunctie. “Het is dus de economische ondernemingsfunctie, waarin het vrije bedrijfsleven zijn eigen bestemming vindt.”¹⁰⁹ De zelfstandige ondernemersfunctie is onlosmakelijk verbonden met het principe van zelfstandig risico-dragen en onderlinge mededinging.¹¹⁰ De ondernemerswinst is volgens Dooyeweerd de op zichzelf volkomen gerechtvaardigde beloning van de bijzondere economische diensten, die het ondernemerschap aan de samenleving bewijst. Dooyeweerd benadrukt echter dat het per se onwaar is, dat het winststreven het eigenlijk kenmerkende doel van het vrije bedrijfsleven zou zijn.¹¹¹ Deze bewering berust op een fundamentele miskennis van de aard van het zelfstandig ondernemerschap. Het eerste doel van de goede ondernemer is zijn bedrijf tot ontwikkeling te brengen, waarbij het bedrijfsbelang niet zonder meer overeenkomt met zijn particulier belang als individu.¹¹² De ondernemer is de stimulerende en inventieve factor in het bedrijf. Het is de taak van de ondernemer om in bestaande behoeften te voorzien en het peil van de welvaart op te voeren door toepassing van nieuwe ontdekkingen, nieuwe uitvindingen etc.¹¹³ Dooyeweerd heeft niet alleen oog voor de verantwoordelijkheden van ondernemingen, maar schenkt ook aandacht aan de verantwoordelijkheden van afnemers. Hij betoogt dat in het stelsel van het vrije bedrijfsleven de gebruiker ten volle persoonlijk verantwoordelijk blijft voor de keuze ten aanzien van de wijze waarop hij zijn behoeften zal bevredigen. De bedrijfsvrijheid hangt onafscheidelijk samen met de geestelijke vrijheid en verantwoordelijkheid van de mens.¹¹⁴

5.3.1.3 Rentmeesterschap

Goudzwaard benadrukt het rentmeesterschap van de onderneming.¹¹⁵ Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring vraagt om dienstbaar te zijn aan de menselijke gemeenschap door goed rentmeesterschap. Kuiper schreef al “(...) dat er van absoluut eigendom alleen bij God zelve sprake kan zijn; dat al ons eigendom slechts leenbruik, al ons beheer slechts rentmeesterschap is.”¹¹⁶ Ook ondernemingen dienen als goede rentmeesters met de schepping om te gaan. Deze wijze van handelen is niet in overeenstemming met het buitensporig opdrijven van de winst ten koste van de

¹⁰⁹ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 201.

¹¹⁰ Idem, p. 201.

¹¹¹ Idem, p. 202.

¹¹² Idem, p. 202.

¹¹³ Idem, p. 202.

¹¹⁴ Idem, p. 202.

¹¹⁵ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuiper*, Princeton University, p. 10.

¹¹⁶ Kuiper, A. (1891). *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, p. 36.

verbruiker en de arbeider. “(...) economic resources should not be dealt with in a restrictive as means to an end, as goals in themselves, but ought to be part of our lives on the path of God's oikonomion, via our careful and fruitful administration of what He has entrusted to us.”¹¹⁷ Ondernemingen dienen niet alleen te handelen vanuit het perspectief van winstgevendheid, maar dienen als rentmeesters te zorgen voor een goed beheer van de aarde. Het economische leven bestaat uit meer dan produceren en verbruiken; het bestaat ook uit het onderhouden en bewaren. Dit is een element dat al in de oudste beschrijvingen van economie of oikonomia voorkomt; het gaat om de zorg van de rentmeester voor de huishouding (oikos). *Oikonomia*, de oorsprong van ons woord economie, ging over het gedrag van de rentmeester, die als taak had het hem toevertrouwde landgoed zo te beheren dat het in stand kon blijven om vrucht te dragen en zo levensonderhoud te bieden aan een ieder die daar woonde of werkte.¹¹⁸ Al in de klassieke oudheid werd onderscheid gemaakt tussen *oikonomia* en *chrematistikè*, wat een heel andere betekenis heeft. *Chrematistikè* staat voor het verrijken van jezelf en het jagen naar steeds groter geldelijk bezit, desnoods ten koste van anderen.¹¹⁹ In de Westerse wereld staat economie steeds meer voor *chrematistikè* en niet voor *oikonomia*. Goudzwaard betoogt dat ondernemingen economische instellingen behoren te zijn in de brede zin van het woord, namelijk instellingen van rentmeesterschap. Het handelen van ondernemingen vanuit een simultane realisatie van normen sluit hierop aan.

5.3.1.4 Simultane realisatie van normen

Sociale verbanden functioneren in alle modale aspecten van de werkelijkheid. Een onderneming handelt dus niet alleen economisch, maar ook sociaal, juridisch, ethisch etc. Een onderneming bestaat om goederen en diensten te produceren, maar het is ook een gemeenschap van mensen die met respect behandeld moeten worden (sociale aspect). De onderneming dient tevens eerlijke lonen te betalen (juridische aspect) en dient op een goede manier met haar medewerkers en de omgeving om te gaan (ethische aspect). Goudzwaard spreekt in dit verband van de simultane realisatie van normen; een term die hij heeft ontleend aan Professor T.P. van der Kooij.¹²⁰ “The norms or ways of justice, love, human community, justice and oikonomia are given to us in a coherence that is sure. Together these norms give us a way to discover a balanced and multi-dimensional path for developing a healthy social life.”^{121 122} Een onderneming die alleen

¹¹⁷ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 10.

¹¹⁸ Goudzwaard, B. (1982). *Kapitalisme en Vooruitgang*, p. 255. Zie ook: Goudzwaard, B., Vander Vennen, M. & Heemst, D. Van (2009). *Wegen van Hoop in Tijden van Crisis*, p. 248.

¹¹⁹ Goudzwaard, B. (1982). *Kapitalisme en Vooruitgang*, p. 255, 256.

¹²⁰ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 11.

¹²¹ Idem, p. 11.

beantwoordt aan een economische norm, doet geen recht aan de werkelijkheid. Ondernemingen behoren beslissingen te nemen vanuit de gedachte van een simultane realisatie van normen, onder leiding van het economische aspect. Hierbij wordt het bedrijf geen filantropische instelling.¹²³

De duiding van verantwoordelijkheden van de onderneming vanuit een simultane realisatie van normen onder leiding van het economische aspect vormt een alternatief voor de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden in het neoliberale denken. Daarin is, vanuit een filosofisch perspectief, sprake van een dubbele reductie van verantwoordelijkheden van bedrijven. Eerst is de sociale context van de onderneming versmald van een context van diverse stakeholders naar een context van aandeelhouders. Vervolgens is het belang van aandeelhouders gereduceerd naar (korte termijn) financiële belangen.¹²⁴ Goudzwaard pleit voor het terugplanten van rechtstreekse eigen verantwoordelijkheden in het bedrijfsleven, zodat normen van ethiek, recht, techniek en economie kunnen worden nagekomen.¹²⁵ Wanneer geen sprake is van een simultane realisatie van normen, is het niet alleen mogelijk, maar ook heel efficiënt en vanzelfsprekend dat ondernemers zich alleen bezig houden met de vraag ten aanzien van technische efficiëntie. Andere instituties in de samenleving moeten dan bepalen wat op basis van morele, sociale en ethische gronden moet gebeuren. Die taak kan worden gedelegeerd aan bijvoorbeeld de overheid of de kerk.¹²⁶ Normen van sociale rechtvaardigheid en ethiek krijgen daarmee een omwegkarakter. Andere instanties in de samenleving moeten via een omweg proberen het totale eindresultaat bij te schaven zodat het acceptabel is vanuit het oogpunt van recht en ethiek.¹²⁷ De normatieve opsplitsing van de samenleving verarmt ons leven volgens Goudzwaard, omdat ons leven alleen zinvol wordt in het gelijktijdig kunnen reageren op de normen die ons zijn gesteld.¹²⁸ De normatieve opsplitsing van de samenleving heeft tevens geleid tot een topzware samenleving. Een samenleving waarin grote moeilijkheden zijn ontstaan voor instanties, waaronder de overheid, die tot taak hebben het hele systeem achteraf tot normatief acceptabele uitkomsten te leiden.¹²⁹

Deze simultane realisatie van normen wordt ook uitgewerkt door andere auteurs. Hengstmengel beschouwt het economische aspect van de onderneming bijvoorbeeld in

¹²² Grammaticale fout overgenomen uit originele tekst.

¹²³ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie*, p. 4.

¹²⁴ Verkerk, M. (2013). 'Social Entrepreneurship and Impact Investing'. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 209–221, p. 213.

¹²⁵ Goudzwaard, B. (1982). *Kapitalisme en Vooruitgang*, p. 253.

¹²⁶ Idem, p. 247.

¹²⁷ Idem, p. 247, 248.

¹²⁸ Idem, p. 249.

¹²⁹ Idem, p. 249.

samenhang met het sociale en het ethische aspect.¹³⁰ Verkerk pleit voor het belang van sociaal ondernemerschap, waarbij bedrijven vooral sociale doelen nastreven en bijdragen aan het milieu. Sociaal ondernemerschap onderscheidt zich volgens hem van CSR doordat de focus van sociaal ondernemerschap ligt op sociale- en milieudoelstellingen, terwijl het doel van CSR is het afwegen van economische, sociale en milieudoelstellingen.¹³¹ Hoe kunnen we sociaal ondernemerschap beschouwen vanuit het denken van Dooyeweerd? Het is prijzenswaardig als er organisaties zijn die sociale- en milieuproblematiek adresseren en belangen van verschillende stakeholders samenbrengen. Het is echter niet zo dat economische waarden er niet toe doen. Bedrijven dienen winst te maken om de continuïteit van de onderneming te kunnen waarborgen. Als sociale ondernemingen geen winstoogmerk hebben, doordat ze bijvoorbeeld gefinancierd worden vanuit fondsen, is het beter om te spreken van filantropische instellingen met een ethische bestemmingsfunctie. In hoofdstuk zes wordt verder aandacht besteed aan de betekenis van het denken van Dooyeweerd voor het denken over CSR en wordt de CSR-piramide van Carroll geduid vanuit het denken van Dooyeweerd.

5.3.2 Soevereiniteit in eigen kring van de onderneming

Dooyeweerd spreekt in zijn teksten primair over de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven. Hij stelt in *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie* de vraag of het moderne bedrijfsleven als een, tegenover de staat, in eigen kring soevereine levenssfeer kan worden aangemerkt. Hij stelt tevens de vraag of de interne levenssfeer van het bedrijf als complex van ondernemingen naar zijn aard kan worden geduid als een gemeenschap.¹³² Dooyeweerd schreef deze tekst als een kritische reactie op de discussienotie 'Richtlijnen' die in 1943 werd opgesteld door het Christelijk Nationaal Verbond (CNV) ten aanzien van de inrichting van de bedrijfsorganisatie.¹³³

¹³⁰ Hengstmengel, J. (2010). 'The Relationship between economics and ethics and the light Dooyeweerd sheds on it'.

¹³¹ Verkerk, M. (2013). 'Social Entrepreneurship and Impact Investing'. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 209–221, p. 217, 218.

¹³² Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie*, p. 3, 4.

¹³³ In deze paragraaf wordt de discussie tussen het CNV en Dooyeweerd over de bedrijfsorganisatie niet verder uitgediept. Zie voor een weergave van standpunten: Woldring, H.E.S. (1994). 'Dooyeweerd contra Gerbrandy en Ruppert: Dooyeweerd over medezeggenschap en bedrijfsorganisatie, en reacties van zijn critici'. In: Geertsema, H.G. e.a. (eds) *Herman Dooyeweerd 1894-1977: Breedte en Actualiteit van zijn Filosofie*, p. 88-113.

Het bedrijf is volgens Dooyeweerd een reële levenskring.¹³⁴ Het is echter niet helemaal duidelijk of Dooyeweerd in *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie* spreekt over het bedrijf als bedrijfsverband of als complex van ondernemingen. In de alinea volgend op de alinea waarin Dooyeweerd spreekt over de interne aard van het bedrijf beschouwt hij het bedrijf als complex van ondernemingen. Hij betoogt dat het bedrijf, als complex van ondernemingen, geen gemeenschap is. “Het complex van ondernemingen daarentegen, dat wij een “bedrijf” noemen, is naar zijn innerlijke aard geen gemeenschap en kan het ook niet worden, zal het zijn typische karakter behouden. Want het impliceert een zekere concurrentie tussen de ondernemingen, waarop juist het vrije ondernemerschap als risicodragers gebaseerd is.”¹³⁵ De individuele onderneming is volgens Dooyeweerd van nature wel een gemeenschap.¹³⁶ In de organisatie van arbeid en kapitaal is volgens Dooyeweerd een natuurlijke gezags- en ondergeschiktheidsverhouding aan te wijzen, zonder welke geen onderneming, voor zover zij op een organisatie van arbeidskrachten berust, kan bestaan.¹³⁷ De verhoudingen tussen individuele ondernemingen hebben geen gemeenschaps-, maar een maatschapskarakter. “De op onderlinge concurrentie gebaseerde verhouding tussen de ondernemingen ener zelfde bedrijfstak dragen in het gedifferentieerde moderne bedrijfsleven dus als zodanig geen gemeenschaps-, maar een uitgesproken maatschapskarakter.”¹³⁸

Uit het betoog van Dooyeweerd dat de individuele onderneming kan worden aangemerkt als een gemeenschap en het bedrijf wordt gekenmerkt als complex van ondernemingen door maatschapsrelaties zou geconcludeerd kunnen worden dat de individuele onderneming soeverein in eigen kring is en dat het bedrijfsleven niet soeverein is in eigen kring. Het complex van ondernemingen, dat Dooyeweerd bedrijf noemt, is naar zijn innerlijke aard geen gemeenschap en kan het ook niet worden.¹³⁹ In de tekst spreekt Dooyeweerd echter op verschillende plaatsen over de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven en niet over de soevereiniteit in eigen kring van de individuele onderneming. Hij beschouwt de levenssfeer van het bedrijfsleven als soeverein in eigen kring ten opzichte van de levenssfeer van de staat. “Een volledige uitschakeling van de concurrentie door een eventuele absorbering van het bedrijfsleven in een publiekrechtelijk georganiseerde gemeenschap (...) tast inderdaad het vrije

¹³⁴ Idem, p. 4.

¹³⁵ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie*, p. 4.

¹³⁶ Dooyeweerd spreekt in dit verband over de onderneming als gemeenschap. Het gaat dan om een georganiseerde gemeenschap ofwel een verband.

¹³⁷ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie*, p. 4.

¹³⁸ Idem, p. 4.

¹³⁹ Idem, p. 4. Zie ook: Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 217, 226.

bedrijfsleven in zijn interne soevereiniteit in eigen kring aan, doordat zulk een uitschakeling zijn innerlijke aard als economisch ondernemingscomplex opheft.”¹⁴⁰ De redenering die hierop volgt is opmerkelijk. Dooyeweerd betoogt dat de op onderlinge concurrentie gebaseerde verhouding tussen de ondernemingen van eenzelfde bedrijfstak in het moderne bedrijfsleven als zodanig geen gemeenschapskarakter, maar een maatschapskarakter vertonen. Ondernemingen zijn volgens Dooyeweerd als zodanig niet aan het gezag van een bedrijfsorgaan onderworpen.¹⁴¹ Dit pleit echter juist voor de soevereiniteit in eigen kring van de onderneming en niet voor de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven. Even verder spreekt Dooyeweerd echter opnieuw over de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven.¹⁴² Een mogelijke verklaring is dat Dooyeweerd, uit vrees voor het communisme, de bemoeienis van de staat buiten de sfeer van het bedrijfsleven wilde houden.

Ook Chaplin merkt op dat Dooyeweerd zich meer bezig lijkt te houden met de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven, dan met de soevereiniteit in eigen kring van de individuele onderneming.¹⁴³ Dooyeweerd betoogt in *Arbeidsrecht, intern bedrijfsrecht en de juridische grenzen der soevereiniteit in eigen kring* dat zowel de individuele onderneming als het bedrijfsleven soeverein in eigen kring zijn. De individuele onderneming is draagster van de soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven. “De s.i.e.k. geldt met dezelfde kracht voor een machtige staat, voor een wereld-omvattend kerk-instituut als het rooms-katholieke, voor een kleine, maar intensieve gemeenschap als het gezin en voor de vrije maatschapsverhoudingen in het bedrijfsleven. Zij allen zijn gelijkelijk menselijk-sociale verhoudingen. En ik zie niet in, waarom de individuele onderneming in meerdere mate draagster zou zijn van de s.i.e.k. van het bedrijfsleven dan een gehele bedrijfstak in de maatschapsbetrekkingen tussen de individuele ondernemingen onderling.”¹⁴⁴ Het is echter de vraag of het bedrijfsleven én de individuele onderneming soeverein in eigen kring kunnen zijn. Als het bedrijfsleven hetzelfde structuurprincipe heeft als de individuele onderneming en het bedrijfsleven soeverein in eigen kring is, dan ontstaat er een deel-geheel verhouding tussen de onderneming en het bedrijfsleven. Dit lijkt echter niet in lijn met wat Dooyeweerd heeft bedoeld. Het ligt voor de hand dat Dooyeweerd heeft bedoeld dat het bedrijfsleven, als kring op een hoger abstractieniveau, en de onderneming, als gemeenschap, soeverein in eigen kring zijn.

¹⁴⁰ Idem, p. 4.

¹⁴¹ Idem, p. 4.

¹⁴² Idem, p. 7. Zie ook: Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 239, 240.

¹⁴³ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 261.

¹⁴⁴ Dooyeweerd, H. (1954). ‘Arbeidsrecht, intern bedrijfsrecht en de juridische grenzen der soevereiniteit in eigen kring. Enige nieuwe vragen ten aanzien van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie’. *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, Vol. 24, p. 177-191, p. 185.

5.4 De markt

Dooyeweerd besteedt in zijn werken niet veel aandacht aan de markt. Chaplin betoogt dat Dooyeweerd niet alleen weinig schrijft over de markt, maar dat zijn denken ten aanzien van de markt onontwikkeld is.¹⁴⁵ Wat heeft Dooyeweerd geschreven over de markt? Hij gaat kort in op het structuurprincipe van de markt. Dat is het onderwerp van de eerste paragraaf. Dooyeweerd beschrijft tevens zijn zorg over de individualiseringstendensen ten aanzien van de markt. Dat is het onderwerp van de tweede paragraaf.

5.4.1 Het structuurprincipe van de markt

Dooyeweerd beschouwt de markt als een maatschapsverhouding.¹⁴⁶ De vrije markt is, met het typische verschijnsel van vrije concurrentie, een historisch gefundeerd samenstel van maatschapsverhoudingen met een typisch economische bestemming.¹⁴⁷ De markt is volgens Dooyeweerd een geheel van economisch gekwalificeerde relaties tussen individuen en verbanden. "(...) the free market, with its typical phenomenon of free competition, is a combination of social relationships that typically are economically qualified and historically founded."¹⁴⁸ Markttransacties zorgen er niet voor dat iemand deel is van een economische gemeenschap van de markt, het gaat enkel om economische transacties tussen (formeel) gelijken.¹⁴⁹ Dit in tegenstelling tot iemand die een arbeidscontract tekent en daardoor lid wordt van de gemeenschap van een onderneming.

De vrije markt is nauw gerelateerd aan het concept van concurrentie. Er is volgens Dooyeweerd sprake van een "duidelijk correlatief type van enkapsis in den samenhang tusschen „vrije markt" en concurrentie."¹⁵⁰ Dooyeweerd benadrukt dat vrijemarktrelaties niet mogen overheersen ten koste van andere sociale structuren in de samenleving. Hij verzet zich onder meer tegen de Oostenrijkse school die de vrijemarktrelaties volgens hem verabsoluteert ten koste van de andere structuren van de samenleving.¹⁵¹ Dooyeweerd betoogt tevens dat de klassieke economie de maatschappelijke marktverhoudingen verabsoluteert ten koste van de interne verbandstructuren in het economisch leven.¹⁵²

¹⁴⁵ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 116.

¹⁴⁶ Zie onder meer: Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, p. 140 en Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 529.

¹⁴⁷ Idem, p. 529.

¹⁴⁸ Dooyeweerd, H. (1986). *A Christian Theory of Social Institutions*, p. 103.

¹⁴⁹ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 116.

¹⁵⁰ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 589.

¹⁵¹ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume I*, p. 555.

¹⁵² Dooyeweerd, H. (1935). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek I*, p. 519.

Hoewel markten een economische bestemmingsfunctie hebben, functioneren markten niet alleen in het economische aspect, maar in alle aspecten van de werkelijkheid. Goudzwaard beschouwt markten als vormen van menselijke interactie; ze hebben derhalve een sociaal aspect.¹⁵³ Markten kunnen niet bestaan zonder de sociale omgang tussen mensen. Markten worden gereguleerd en functioneren tevens in het juridische aspect van de werkelijkheid.¹⁵⁴ Marktgedrag heeft ook altijd een morele component en functioneert derhalve ook in het ethische aspect.

5.4.2 Individualiseringstendenzen en inbedding van de markt in gemeenschappen

Dooyeweerd spreekt zijn zorg uit over de individualiseringstendenzen in de moderne maatschapsstructuren,¹⁵⁵ waartoe ook de markt behoort. Deze tendensen moeten, zonder tegenwicht in de institutaire en maatschappelijke verbandstructuren, volgens hem wel leiden tot een individualistisch ontbindingsproces in de moderne samenleving.¹⁵⁶ Dooyeweerd verzet zich tegen het economisch individualisme, dat is ontstaan vanuit de ideeën van de Verlichting. De individualisering en de expansie van de industrie hebben volgens hem geleid tot een eenzijdige ontwikkeling van de relaties tussen individuen in de economische wetskring, ten koste van gemeenschapsrelaties. “By liberating the individual spirit of enterprise in the modern expansion of industry and trade it comes to mean a one-sided kind of meaning-disclosure of the interindividual relations in the economic law-sphere at the expense of the communal relationships.”¹⁵⁷ Het eenzijdige proces van ontsluiting van het economische aspect heeft volgens Dooyeweerd geleid tot disharmonie. Hij betoogt dat de overmatige individualisering en rationalisering van het ontsluitingsproces van het economische aspect, geleid door het geloof in de soevereiniteit van het wiskundige en natuurwetenschappelijke denken, heeft geresulteerd in de “idolatry of the abstract individualistic idea of the ‘homo economicus’.”¹⁵⁸ De berekening van private winsten werd de enige gedragsregel in het economisch leven.¹⁵⁹ De ongeremde en eenzijdige technische rationalisering in de economisch gekwalificeerde maatschapsstructuren heeft volgens Dooyeweerd de belangen-tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid op de spits gedreven. Verder heeft de concurrentie op de markt het “„homo homini lupus” tot schrikwekkende werkelijkheid

¹⁵³ Goudzwaard, B. (2009). ‘Globalization, economics, and the modern worldview’. In: Goheen, M.W. & Glanville, E.G. (eds). *The Gospel and Globalization: Exploring the Religious Roots of a Globalized World*, p. 111-139, p. 119.

¹⁵⁴ Idem, p. 119.

¹⁵⁵ Dooyeweerd, H. (1935). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 536.

¹⁵⁶ Idem, p. 536.

¹⁵⁷ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 361.

¹⁵⁸ Idem, p. 361.

¹⁵⁹ Idem, p. 361.

(...) gemaakt.”¹⁶⁰¹⁶¹ Door de correlatieve vervlechting van maatschapsstructuren met de institutionaire verbandstructuren is ook het staatsleven, het gezinsleven en het familieleven door dit ziekteproces in de vrije maatschappij aangetast, aldus Dooyeweerd.¹⁶²

Dooyeweerd verzet zich tevens tegen de wijze waarop binnen de neoklassieke economie wordt gesproken over de wet van vraag en aanbod als een natuurlijke wet. De wet van vraag en aanbod die een positivistische norm geworden is voor de economische bepaling van prijzen is volgens Dooyeweerd alleen een norm voor de economische relaties tussen individuen. “But this economic norm oriented to a free market situation was presently to be denatured and absolutized by the classical theory into an unalterable, pure, ‘natural law’.”¹⁶³ Ook economen, zoals Tiemstra en Goudzwaard die zich baseren op het denken van Kuyper waarschuwen voor de beperkingen van de neoklassieke economie, in de zin dat slechts wordt gehandeld op basis van economische waarden.¹⁶⁴ Garcia de la Sienra is het op dit punt overigens niet met hen eens. Volgens hem wil Goudzwaard dat de neoklassieke economische theorieën de taak vervullen die eigen is aan een sociale filosofie. Een geïntegreerde visie op menselijk handelen kan volgens Garcia de la Sienra niet door economische theorieën worden geleverd, maar alleen door de filosofie. De neoklassieke economische theorie vervult volgens hem vrij goed zijn taak om een raamwerk te bieden om het economische aspect van menselijk gedrag te bestuderen, vanuit het oogpunt van de fundamentele modale economische wet van nutsmaximalisatie. De neoklassieke economische theorie beweert volgens Garcia de la Sienra niet dat alle aspecten van menselijk gedrag kunnen worden gezien als gevallen van gebruiksmaximalisatiegedrag.¹⁶⁵

Doordat de samenleving een marktsamenleving is geworden, worden economische wetten toegepast op sociale verhoudingen. Dit is bevorderd vanuit het neoliberale denken, waarin de markt de normatieve standaard is geworden voor het structureren van de samenleving.¹⁶⁶ Sociale verhoudingen hebben primair een economisch karakter en worden geduid vanuit de contractuele relaties van de markt; contracten die naar believen kunnen worden afgesloten en beëindigd, afhankelijk van hun voordelen en op basis van rationele keuze(en). “This implies that social relations are primarily seen in terms of commodified exchanges between self-interested

¹⁶⁰ Dooyeweerd, H. (1935). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek I*, p. 536.

¹⁶¹ ‘Homo homini lupus’ is een Latijns gezegde dat betekent “de mens is een wolf voor zijn medemens”.

¹⁶² Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 536.

¹⁶³ Idem, p. 361.

¹⁶⁴ Tiemstra, J.P. (1999). ‘Every square inch’. In: Dean, J.M. & Waterman, A.M.C. (eds). *Religion and Economics: Normative Social Theory*, p. 98.

¹⁶⁵ Garcia de la Sienra, A. (1998). ‘The modal laws of economics’. *Philosophia Reformata*, Vol. 63(2), p.182-205, p. 204.

¹⁶⁶ Zijlstra, A. (2013). ‘The neoliberal delusion: A religious-philosophical critique’. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 162-178, p. 163.

individuals.”¹⁶⁷ Gezinnen en scholen zijn er om kinderen op te leiden tot concurrerende werknemers, gezondheidszorg en sport moeten in de eerste plaats bijdragen aan de vitaliteit van mensen, zodat ze productief kunnen functioneren in hun werk. De betekenis van sociale verbanden wordt gemeten aan de hand van hun bijdrage aan de groei en bloei van de economie. Hun primaire legitimatie ligt in de toegevoegde waarde voor de economie en niet in de toegevoegde waarde voor de samenleving.¹⁶⁸ Sociale verbanden zijn daarmee instrumenteel geworden in de marktsamenleving.

In termen van Dooyeweerd wordt hierdoor geweld gedaan aan de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden. Sociale verbanden behoren volgens hem niet geduid te worden vanuit het marktdenken, maar hebben elk hun eigen structuurprincipe. Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief is het van groot belang dat maatschapsverhoudingen, zoals de markt, zijn ingebed in sociale verbanden. Gemeenschappen, intergemeenschappelijke en interindividuele relaties veronderstellen elkaar. Dit is ook van toepassing op de verhoudingen tussen markten en gemeenschappen. De afwegingen die moeten worden gemaakt ten aanzien van de bevrediging van de verschillende behoeftes van mensen worden niet door de markt zelf gemaakt, maar door de individuen en verbanden die handelen binnen de maatschapsverhoudingen van de markt. Ondernemingen die handelen op de markt dienen dit vanuit een simultane realisatie van normen en geleid door hun economische bestemmingsfunctie te doen. Ook individuen hebben een verantwoordelijkheid ten aanzien van een goede werking van de markt. Verbruikers zijn volgens Dooyeweerd ten volle persoonlijk verantwoordelijk voor de keuze ten aanzien van de wijze waarop zij hun behoeften zullen bevredigen.¹⁶⁹ Daar waar de werking van de markt zorgt voor publieke ongerechtigheid dienen overheden in te grijpen met het oog op het publieke belang van de samenleving.

5.5 De staat

Ik wend me nu tot de wijze waarop Dooyeweerd denkt over het structuurprincipe van de staat, het publieke belang, publieke gerechtigheid en soevereiniteit in eigen kring.

5.5.1 Het structuurprincipe van de staat

Dooyeweerd beschrijft de staat als een “public legal community of government and subjects on the basis of a monopolistic territorial organization of the power of the sword.”¹⁷⁰ Hij sluit bij het opsporen van het structuurprincipe van de staat aan bij de

¹⁶⁷ Idem, p. 169.

¹⁶⁸ Idem, p. 170.

¹⁶⁹ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 202.

¹⁷⁰ Dooyeweerd, H. (1997). ‘The relation of the individual and community from a legal philosophical perspective’. In: Straus, D.F.M. (ed.). *Essays in Legal, Social, and Political Philosophy*, p. 91-98, p. 97.

elementen recht en macht, elementen die voortdurend terugkomen in zijn staatsfilosofie.¹⁷¹ De funderingsfunctie van de staat is volgens Dooyeweerd historisch van aard, het is een machtsfunctie die wordt gespecificeerd als een monopolistische organisatie van de zwaarmacht over een territoriaal begrensde cultuurgebied.¹⁷² De typische funderingsfunctie is gegeven in het historische aspect van de werkelijkheid en wel in “een historische machtsorganisatie, de monopolistische organisatie der zwaarmacht over een bepaald territoir.”¹⁷³

De bestemmingsfunctie van de staat wordt volgens Dooyeweerd gevonden in het rechtsaspect, in de juridische functie van de staat. De bestemmingsfunctie van de staat is de handhaving van de publieke rechtsgemeenschap van overheid en onderdanen.¹⁷⁴ Chaplin vat de verantwoordelijkheid of de bestemming van de staat samen als “the realization of such a harmonious juridical balance in the public realm.”¹⁷⁵ Het structuurprincipe van de staat is normatief van aard en vergt menselijke vormgeving. “Such a telos is not construed naturalistically as if its realization were automatic. Rather it is the normative vocation of an institution led by responsible human actors, a “moral” purpose it is structurally fitted to fulfill.”¹⁷⁶ De normatieve aard van de staat brengt met zich mee dat mensen zich ook in strijd met de interne structuurnormen kunnen gedragen.¹⁷⁷ De staat kan bijvoorbeeld met harde hand besturen en haar handelen niet laten leiden door publieke gerechtigheid. “Een staat, die de zwaarmacht tot “doel in zichzelf” verheft, onttaart in een georganiseerde rooversbende in het groot (...).”¹⁷⁸ De norm voor het handelen van de staat blijft echter dat in de territoriale rechtsgemeenschap alle gekwalificeerde rechtsbelangen evenwichtig behoren te worden geharmoniseerd in het algemeen rechtsbelang, naar de eis van de behoeften van de samenleving en met inachtneming van de soevereiniteit in eigen kring van de niet-staatelijke samenlevingsstructuren.¹⁷⁹ Het gaat hier over een publieke rechtsgemeenschap, beheerst door het rechtsbeginsel van het algemeen belang.¹⁸⁰

¹⁷¹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 365.

¹⁷² Idem, p. 358, 366.

¹⁷³ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 47.

¹⁷⁴ Idem, p. 48.

¹⁷⁵ Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 130.

¹⁷⁶ Chaplin, J. (2015). ‘Reformational insights for the study of international relations’. *Philosophia Reformata*, Vol. 80, p. 40-55, p. 46.

¹⁷⁷ Dooyeweerd, H. (1949). ‘De sociologische verhouding tussen recht en economie en het probleem van het zgn. “economisch recht”. In: Dooyeweerd, H. et. al. (eds). *Opstellen op het Gebied van Recht, Staat en Maatschappij. Aangeboden aan Prof. Dr. A. Anema en Prof. Dr. P.A. Diepenhorst bij hun Afscheid van de Vrije Universiteit door Oud-leerlingen*, p. 221-265, p. 232.

¹⁷⁸ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 48.

¹⁷⁹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 395.

¹⁸⁰ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 49.

5.5.2 Het publieke belang

Dooyeweerd spreekt over het publieke belang in relatie tot het handelen van de staat. Het publieke belang is “a political integrating principle binding all the variable political maxims to a supra-arbitrary standard. It binds the entire activity of the State to the typical leading idea of public social justice in the territorial relations between government and subjects.”¹⁸¹ Dooyeweerd betoogt in het kader van de verantwoordelijkheden van overheden voor de volksgezondheid bijvoorbeeld dat de overheid een zorgvuldige afweging moet maken tussen private en publieke belangen. “These private interests must be harmonized and integrated in the public juridical interest.”¹⁸² Het publieke belang is volgens Dooyeweerd een ethisch begrip, een richtsnoer waarnaar de individuele vrijheid moet functioneren. Het publieke belang als ethisch begrip is gebaat bij de eerbiediging van de individuele vrijheid, “mits die individuele vrijheid zich slechts ethisch rechtvaardigt door een sociale functioneering.”¹⁸³ Het publieke belang staat volgens Dooyeweerd niet tegenover het individueel belang, mits men het individuele belang ook beschouwt als een ethisch begrip en niet als eigenbelang in de zin van kruidenierszucht.¹⁸⁴

In het denken van Dooyeweerd is ‘het publieke’ zelf de drager van een onderscheiden belang dat meer is dan het afwegen van private belangen of het afwegen van ‘interne’ publiekrechtelijke belangen van leden van de politieke gemeenschap.¹⁸⁵ Het publieke belang gaat niet over de optelsom van private belangen. Dooyeweerd spreekt echter ook niet over het publieke als een samenlevingsverband met een eigen structuur. Hij gebruikt het woord publiek in de meeste gevallen als een bijvoeglijk naamwoord en niet als een zelfstandig naamwoord.¹⁸⁶ Het ligt het meest voor de hand om ‘het publieke’ te beschouwen vanuit het perspectief van wat hij schrijft over de staat als *res publica*. “The State-institution has always presented itself as a *res publica*, an institution of the public interest, in which political authority is considered a public office, not a private property.”¹⁸⁷ Het publieke is dan de sociale arena waarin vrije burgers van een politieke gemeenschap functioneren in wettelijke onafhankelijkheid

¹⁸¹ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 445.

¹⁸² Idem, p. 446.

¹⁸³ Dooyeweerd, H. (1920). ‘Het vraagstuk der gemeentemonopolies in het belang der volksgezondheid, hoofdzakelijk beschouwd in het licht van de nieuwe opvattingen in zake de bedrijfsvrijheid’. *Themis*, Vol. 81, p. 126-151, p. 141.

¹⁸⁴ Idem, p. 141.

¹⁸⁵ Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 137.

¹⁸⁶ Idem, p. 137.

¹⁸⁷ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 412.

van andere gemeenschappen.¹⁸⁸ Mensen worden vanuit een publiek perspectief beschouwd vanuit hun rol als burger van een land. Mensen hebben als burger van een land publiekrechtelijke bescherming nodig en hebben als zodanig eigen juridische belangen die gevat worden in het publieke of algemeen belang. Dooyeweerd gebruikt deze termen door elkaar. “De publiekrechtelijke idee van het algemeen-belang draagt een wezenlijk gemeenschapskarakter. Zij sluit in zich een maatstaf van proportionele rechtsgelijkheid tussen de staatsburgers als leden van een geheel, waarbij de publieke lasten naar evenredigheid van draagkracht worden opgelegd en in de publiekrechtelijke status der burgers een tegenwicht wordt geboden, zowel tegen een overmatige uitbuiting van de burgerrechtelijke, individuele vrijheid en gelijkheid als van de economische machtspositie van het kapitaal.”¹⁸⁹ De positief gevormde inhoud van het publieke belang hangt samen met de historische ontwikkeling van een staatsleven.¹⁹⁰

Publieke belangen dienen begrensd te worden. Zowel bij Aristoteles als bij Thomas van Aquino had het publieke belang als doel voor het handelen van de staat volgens Dooyeweerd geen innerlijke structuur begrenzing.¹⁹¹ Ook het publieke belang van Locke, die het publieke belang beschouwt als hoogste wet van de staat, vormt volgens Dooyeweerd een ongeremde bedreiging voor de individuele vrijheid van de mens.¹⁹² “The slogan of the public interest was the instrument for the destruction of the most firmly established liberties because it lacked any juridical limitation.”¹⁹³ De idee van het publieke belang was bij het ontbreken van juridische begrenzing “de hefboom, waarmede de machtstaatsidee de hechtst verankerde vrijheden uit de fundamenteen lichtte. Het schrikwekkend geluid van den Leviathan, van den Behemoth klinkt in het woord „algemeen belang” door!”¹⁹⁴ Het publieke belang wordt in het denken van Dooyeweerd bepaald en beperkt door het principe van publieke gerechtigheid.¹⁹⁵

5.5.3 Publieke gerechtigheid

Overheden dienen het publieke belang zodanig te behartigen dat ze strijdende belangen vanuit het recht evenwichtig harmoniseert met inachtneming van de soevereiniteit van

¹⁸⁸ Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 138.

¹⁸⁹ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de ‘Richtlijnen’ betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie*, p. 7.

¹⁹⁰ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 401.

¹⁹¹ Idem, p. 153.

¹⁹² Idem, p. 171.

¹⁹³ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 443.

¹⁹⁴ Idem, p. 399.

¹⁹⁵ Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 136.

sociale verbanden.¹⁹⁶ “Steeds behoort de interne politieke activiteit van den staat onder typische leiding te blijven van de idee der publieke verbandsgerechtigheid, welke een evenwichtige harmoniseering in den zin der vergeldende afweging eischt van alle belangen, welke zich binnen het landsgebied geldend maken, inzooverre zij enkaptisch vervlochten zijn met de eischen van het staatsgeheel, en welke ook de juridische souvereiniteit in eigen kring eerbiedigt.”¹⁹⁷ Chaplin betoogt dat Dooyeweerd onvoldoende duidelijk maakt wat precies de betekenis is van de notie van publieke gerechtigheid voor het handelen van de staat.¹⁹⁸ Dooyeweerd schrijft dat alle rechtsbelangen evenwichtig geharmoniseerd moeten worden in een algemeen rechtsbelang. Wat bedoelt Dooyeweerd met harmonisering? Chaplin suggereert dat Dooyeweerd de term harmonisering gebruikt, omdat het juridische aspect vooraf wordt gegaan door het esthetische aspect met als zinkern harmonie. Hij betoogt echter dat de fundering van het juridische aspect in het economische aspect meer inzicht geeft in dat wat Dooyeweerd duidelijk wil maken. “We might more felicitously speak of a frugal or non-excessive balancing of legal interests. The state’s responsibility to render justice to each legal interest could then be described (...) as preventing the excessive satisfaction of each of these interests at the expense of others. When justice is done there will be such an element of “frugal tribution”.”¹⁹⁹

Chaplin betoogt dat het garanderen van publieke verbandsgerechtigheid betekent dat de staat de rechten, plichten en competenties van sociale verbanden erkent en de grenzen van samenlevingsverbanden wettelijk beschermt.²⁰⁰ De staat is niet verantwoordelijk voor het interne juridische domein van sociale structuren en mag bijvoorbeeld niet bepalen hoeveel kinderen families mogen krijgen.²⁰¹ Het garanderen van publieke gerechtigheid gaat volgens Dooyeweerd echter verder dan de wettelijke bescherming van de grenzen van samenlevingsverbanden. De precieze invulling blijft grotendeels onuitgewerkt.²⁰² Dooyeweerd’s notie van publieke gerechtigheid is volgens Chaplin juridisch gezien te smal is om alle activiteiten van de staat te vatten.²⁰³ Verder

¹⁹⁶ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke implicaties*, p. 58.

¹⁹⁷ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 401, 402.

¹⁹⁸ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 223.

¹⁹⁹ Idem, p. 224.

²⁰⁰ Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 135.

²⁰¹ Idem, p. 135.

²⁰² Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 225;

Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 135.

²⁰³ Chaplin, J. (1993). ‘Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state’. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 195.

geeft Dooyeweerd met de notie van publieke gerechtigheid geen eenduidig principe dat bepaalt wat de taken van de staat precies zijn.²⁰⁴ Ook Skillen & McCarthy betogen dat de ontwikkeling van de idee van een staat als politieke gemeenschap met verantwoordelijkheden die voortvloeien uit de notie van publieke gerechtigheid een grote uitdaging is.²⁰⁵ Zij betogen dat Dooyeweerd onvoldoende heeft uitgewerkt wat de praktische uitwerking is van het structuurprincipe van de staat voor de specifieke taken van de staat.²⁰⁶ Desalniettemin voegt het denken van Dooyeweerd, zij het in algemene zin, toe dat overheden de verantwoordelijkheid hebben om publieke belangen te behartigen vanuit de notie van recht in het publieke domein. Klink merkt terecht op dat als overheden publieke belangen behartigen vanuit een economisch beginsel, de vergroting van economische groei en een stijging van het welvaartspeil haar eigenlijke opdrachten zouden zijn, waarbij efficiëntie en doelmatigheidsvraagstukken doorslaggevend zijn voor de afwegingen die overheden maken.²⁰⁷ De vuistregel, dat de staat recht tot gelding heeft te brengen, is zeer globaal en vraagt om een nadere omlijning en uitwerking. Volgens Klink krijgt het publieke gerechtigheidsbeginsel contouren in samenhang met de noties van gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.²⁰⁸

Ten slotte stelt Chaplin dat Dooyeweerd in zijn spreken over het publieke belang en publieke verbandsgerechtigheid in een cirkelredenering terecht komt, waarin hij enerzijds betoogt dat het publieke belang alle activiteiten van de staat bindt aan de leidende functie van publieke gerechtigheid en anderzijds betoogt dat het publieke belang begrensd wordt door de idee van publieke gerechtigheid.²⁰⁹ Het ligt voor de hand dat Dooyeweerd bedoeld heeft dat de idee van het publieke belang, om te vermijden dat het een gevaarlijke uitwerking krijgt, moet worden gekoppeld aan de notie van publieke verbandsgerechtigheid. Hierdoor wordt het publieke belang en daarmee het handelen van de staat begrensd. De volgens Chaplin op sommige punten in de teksten van Dooyeweerd niet helemaal eenduidige relatie tussen het publieke belang en publieke verbandsgerechtigheid heeft geen substantiële consequenties voor de

²⁰⁴ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 225.

²⁰⁵ Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). 'Sphere sovereignty, creation order, and public justice'. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 397-417, p. 413. Zie ook: Skillen, J.W. (1988). 'Toward an comprehensive science of politics'. *Philosophia Reformata*, Vol. 53, p. 33-58.

²⁰⁶ Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). 'Sphere sovereignty, creation order, and public justice'. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 397-417, p. 406.

²⁰⁷ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*, p. 59.

²⁰⁸ Idem, p. 90.

²⁰⁹ Chaplin, J. (2007). 'Public justice' as a critical political norm'. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 136.

betekenis van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is het handhaven van publieke gerechtigheid tussen verschillende maatschappelijke verbanden de belangrijkste taak van overheden, waarbij de soevereiniteit in eigen kring in acht genomen dient te worden om het handelen van de overheden te begrenzen.

5.5.4 Soevereiniteit in eigen kring

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is van cruciaal belang voor het handelen van de staat. De integratietask van de overheid wordt geleid door het publieke belang en wordt principieel begrensd door de soevereiniteit in eigen kring van de individualiteitsstructuren van de menselijke samenleving.²¹⁰ Dooyeweerd benadrukt het enkaptische karakter van de relatie tussen de staat en andere structuren. De staat heeft van origine geen competentie ten aanzien van niet-politieke structuren, maar mag wel ingrijpen in niet-politieke structuren als het handelen van dergelijke structuren publiek-juridische consequenties heeft.²¹¹ Hierbij geldt dat de staat zich in al haar handelen moet laten leiden door de norm van publieke gerechtigheid.

De soevereiniteit in eigen kring van de staat kan niet alleen sociologisch, maar ook juridisch worden geduid. De oorspronkelijke rechtsmacht van de staat is van een geheel enige aard.²¹² Van alle gedifferentieerde verbanden kan alleen de staat binnen zijn territorium een universeel rechtsverband organiseren dat uitstijgt boven alle niet-juridisch gekwalificeerde verbandstructuren. Het door de staat gevormde recht is naar zijn aard steeds gemeenrecht of *ius commune*.²¹³ Daarnaast noemt Dooyeweerd alle recht dat krachtens de interne structuur van een bepaalde sociale levenskring dienstbaar is aan een buiten juridische bestemming specifiek recht of *jus specificum*. De staat kan naar zijn aard geen intern typisch economisch gekwalificeerd bedrijfsrecht van maatschaps- of gemeenschapskarakter vormen.²¹⁴ Staat en bedrijf kunnen nauw samenwerken, bijvoorbeeld in de vorm van een staatsbedrijf. In deze nauwe structuurvervlechting wordt het bedrijf echter nooit onderdeel van de staat. Ook een staatsbedrijf blijft naar zijn innerlijke structuur een bedrijf.²¹⁵ Echte onderdelen van de staat vertonen het innerlijke structuurprincipe van de staat.

Overheden hebben volgens Dooyeweerd tevens een subsidiaire taak ten aanzien van levenskringen. Ze hebben de verantwoordelijkheid om levenskringen te laten leven

²¹⁰ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 401.

²¹¹ Chaplin, J. (2007). ‘Public justice’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 132.

²¹² Dooyeweerd, H. (1950). *De Strijd om het Souvereiniteitsbegrip in de Moderne Rechts- en Staatsleer*, p. 54

²¹³ Idem, p. 54, 55.

²¹⁴ Idem, p. 55.

²¹⁵ Idem, p. 55.

en hiervoor voorwaarden te scheppen.²¹⁶ Dit geldt ook ten aanzien van het bedrijfsleven. “De taak van het bedrijf (complex van ondernemingen), als zijnde een zelfstandige levenskring, is primair, de Overheidstaak t.o.v. dat bedrijf is slechts subsidiair (helpen en toezien).”²¹⁷

5.6 Verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor de markt

Wat kan, vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, in algemene zin worden gezegd over de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor een goede werking van de markt. In deze paragraaf wordt een eerste aanzet gedaan voor een antwoord op deze vraag. Dooyeweerd besteedt met name aandacht aan marktwerking in relatie tot winst- en prijsvorming. Dat is het onderwerp van de eerste paragraaf. Vervolgens wordt aandacht besteed aan marktwerking in relatie tot de behartiging van publieke belangen.

5.6.1 Marktwerking in relatie tot winst en prijsvorming

Ondernemingen hebben verantwoordelijkheden die verder gaan dan het voldoen aan de wetten die overheden stellen. Dooyeweerd betoogt bijvoorbeeld dat de winst van ondernemingen niet buitensporig mag worden opgedreven ten koste van de afnemer en de werknemer. Dit kan aan de orde zijn wanneer ondernemers zich door trust- en kartelvorming een monopoliepositie weten te verschaffen. De opdrijving van winst door ondernemingen ten koste van werknemers kan ook aan de orde zijn als ondernemingen werknemers uitbuiten en laten werken voor extreem lage lonen. Op dit punt dienen overheden in te grijpen met het oog op publieke gerechtigheid. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring gaat het steeds over verantwoordelijkheden van ondernemingen én overheden. Bedrijven dienen hun werknemers met respect te behandelen en een eerlijk loon te betalen. Als dit vanwege de werking van de markt niet mogelijk is, kunnen overheden bijvoorbeeld een minimumloon instellen en wetgeving voor arbeidstijden invoeren.

Overheden mogen ingrijpen in de markt met het oog op het publieke belang en moeten er onder meer voor zorgen dat burgers worden beschermd tegen de uitbuiting van de economische machtspositie van het kapitaal.²¹⁸ De staat heeft een eigen

²¹⁶ Dooyeweerd, H. (1944, 1945). *Nota Bevattende een Beknopte Beschrijving van de Wordingsgeschiedenis van het Eerste Schema van Organen van het Bedrijfsleven; Behandeling van de Bezwaren tegen dit Schema; Ontwerp voor een Nieuw Schema; Definitieve Richtlijnen zoals ze Gepubliceerd zijn in Maart 1945 in het Bevrijde Zuiden en in de Zomer van 1945 in het Bevrijde Westen*; Een typoscript betreffende een toelichting op de Richtlijnen (14 pagina's), p. 7.

²¹⁷ Idem, p. 8.

²¹⁸ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een toekomstige bedrijfsorganisatie*, p. 6. Zie ook: Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 421.

verantwoordelijkheid om de bedrijfsvrijheid te binden aan de eisen van het publieke belang, zonder het vrije bedrijfsleven daarbij teniet te doen.²¹⁹ De soevereiniteit in eigen kring van het bedrijfsleven moet eerbiedigd worden, waardoor plaats overblijft voor de concurrentie tussen ondernemingen en voor privaatrechtelijke prijs- en productie-overeenkomsten.²²⁰ Alle interventies in de economie of de markt moeten gerechtvaardigd kunnen worden door publieke gerechtigheid of soevereiniteit in eigen kring.²²¹ Deze visie op de rol van overheden wijkt sterk af van de visie van de neoklassieke economie, waarin de overheid wordt begrepen als een instantie die marktfalen moet corrigeren. Tiemstra spreekt zelfs van een “benevolent, welfare-maximizing deus ex machina, dropping down from the sky whenever there is a “market failure” to correct.”²²² Hij betoogt tevens dat de focus op marktfalen de aandacht van overheden beperkt tot het domein van economische efficiëntie.²²³ Het ingrijpen van overheden in de markt met het oog op het publieke belang verschilt ook van het denken van Hayek, waarin overheden niet mogen ingrijpen in de markt en al helemaal niet met het oog op het publieke belang. Zijlstra betoogt overigens dat het liberaliseren van markten juist nieuwe bureaucratische structuren creëert die moeten zorgen voor eerlijke concurrentie en audit mechanismes. Hij spreekt op dit punt sprake van een paradox in het neoliberale denken.²²⁴

5.6.2 Het goed functioneren van markten en de behartiging van publieke belangen

Vanuit de structuurprincipes van sociale verbanden hebben overheden een primaire verantwoordelijkheid voor de behartiging van publieke belangen. Dit betekent echter niet dat bedrijven onverantwoordelijk mogen handelen. Het handelen van ondernemingen dient vanuit het denken van Dooyeweerd geplaatst te worden in de context van het verantwoord oplossen van schaarste. Ondernemingen dienen bijvoorbeeld producten te ontwikkelen waar vraag naar is, eerlijke prijzen te vragen en zorgvuldig met de natuur om te gaan. Ondernemingen behoren invulling te geven aan hun rol van rentmeester, ook in ontwikkelingslanden. Hierbij is een eerlijk en goed werkklimaat van groot belang. Ondernemingen hebben geen directe verantwoordelijkheid voor de behartiging van het publiekrechtelijke belang van de

²¹⁹ Idem, p. 5.

²²⁰ Idem, p. 11.

²²¹ Tiemstra, J.P. (1999). ‘Every square inch’. In: Dean, J.M. & Waterman, A.M.C. (eds). *Religion and Economics: Normative Social Theory*, p. 85-98, p. 93.

²²² Idem, p. 93.

²²³ Idem, p. 93.

²²⁴ Zijlstra, A. (2013). ‘The neoliberal delusion: A religious-philosophical critique’. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 162-178, p. 170.

samenleving. Ze hebben echter wel de verantwoordelijkheid om de economische normen van het handelen te positiveren vanuit een simultane realisatie van normen.

Dooyeweerd vindt dat overheden mogen ingrijpen ten aanzien van sociale zekerheid, veiligheidsregulering en minimumlonen, maar niet ten aanzien van de allocatie van winsten. Chaplin vraagt zich af waarom ook vraagstukken van winstdeling niet kunnen vallen binnen de verantwoordelijkheid van overheden.²²⁵ Volgens hem is het niet duidelijk dat het één valt onder de noemer van publieke gerechtigheid en het ander niet. Het is volgens hem de vraag of de sociaal-juridische status van werknemers onderscheiden kan worden van het interne economische domein van de onderneming. Dooyeweerd betoogt dat winstdeling van bedrijven afhankelijk moet zijn van de resultaten van de individuele onderneming. Chaplin betoogt echter dat ook het betalen van minimum lonen afhankelijk is van de resultaten van de individuele onderneming. Volgens Chaplin zouden overheden in lijn hiermee ook regelgeving moeten kunnen ontwikkelen voor de interne verdeling van winsten.²²⁶

Dooyeweerd benadrukt tevens het belang van het respecteren van de structuurprincipes van overheden en ondernemingen. Hij betoogt dat de staat in toenemende mate vervlochten is geraakt met het bedrijfsleven, onder meer doordat de staat is opgetreden als exploitant van ondernemingen. Overheden kunnen met het oog op het publieke belang zelf ondernemingen exploiteren. De zogenoemde staatsonderneming behoudt het karakter van een onderneming, zolang zij in concurrentie met andere ondernemingen optreedt. In de praktijk hebben staatsbedrijven echter vaak een monopolistisch karakter, wat voor de gebruiker neerkomt op publiekrechtelijke contractdwang, waar alle concurrentie met andere ondernemingen is uitgesloten.²²⁷ Dit is volgens Dooyeweerd alleen geoorloofd op dwingende publiekrechtelijke gronden, bijvoorbeeld vanuit de eis van volksgezondheid. Het monopolistische staatsbedrijf heeft niet langer het interne karakter van een economisch gekwalificeerde onderneming, maar wordt geleid door de publiekrechtelijke eisen van het algemeen belang. Er is niet langer sprake van risico in concurrentie en economisch gekwalificeerd ondernemerschap. Dit brengt met zich mee dat een staatsbedrijf in het publieke belang kan worden doorgezet bij een langdurig gemis aan rentabiliteit.²²⁸ Overheden kunnen, in het uiterste geval, met het oog op het publieke belang zelf ondernemingen exploiteren.

Verder kunnen ook andere sociale verbanden bijdragen aan een goede werking van de markt. Hierbij is het van belang dat sociale verbanden niet instrumenteel worden

²²⁵ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 266, 267.

²²⁶ Idem, p. 267.

²²⁷ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een Toekomstige Bedrijfsorganisatie*, p. 6.

²²⁸ Idem, p. 6.

aan de marktsamenleving, maar dat recht wordt gedaan aan hun structuurprincipe en hun soevereiniteit in eigen kring. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is het van belang dat ieder vanuit zijn eigen verband en positie verantwoordelijkheid neemt voor en bijdraagt aan oplossingen voor sociale vraagstukken van publiek belang. Zo is het armoedevraagstuk niet alleen een probleem van de sociale sector. Overheden hebben een taak, maar ook andere sociale verbanden zoals ondernemingen, scholen en kerken moeten hun verantwoordelijkheid nemen. Zo moeten ondernemingen, als dit mogelijk is, hun werknemers een loon betalen waarmee ze in staat zijn om hun familie te onderhouden. Scholen moeten ook kinderen uit arme gezinnen goed onderwijs bieden en vanuit kerken dient omgezien te worden naar hulpbehoevenden.²²⁹ De problemen in de samenleving moeten worden aangepakt door verschillende sociale verbanden, die elk vanuit hun eigen verantwoordelijkheid handelen en beslissingen nemen vanuit het perspectief van een simultane realisatie van normen.

5.7 Soevereiniteit in eigen kring in een internationale context

In een samenleving waarin markten en ondernemingen in toenemende mate een internationaal karakter hebben, is het van belang om tevens aandacht te besteden aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring in een internationale context. Zoals in een eerder hoofdstuk al is beschreven, zijn overheden primair nationaal georganiseerd, terwijl markten en ondernemingen in toenemende mate internationaal opereren. In deze paragraaf wordt onderzocht wat de zeggingskracht is van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring voor de behartiging van publieke belangen in een internationale context. De opbouw van deze paragraaf is als volgt. In de eerste paragraaf wordt aandacht besteed aan het denken van Dooyeweerd over het proces van globalisering aan de hand van het proces van ontsluiting;²³⁰ een proces dat nauw gerelateerd is aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. In paragraaf twee wordt aandacht besteed aan de overheersing van het economische aspect in het proces van globalisering. Dit is in strijd met het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Paragraaf drie gaat over de behartiging van publieke belangen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring in relatie tot een internationale overheid. In dit verband wordt onder meer aandacht besteed aan het onderscheid dat Dooyeweerd maakt tussen nationale staten en internationale publieke organisaties. In deze paragraaf wordt duidelijk dat de wijze waarop wordt gedacht over de aard en de zinkern van nationale staten en internationale politieke organisaties gevolgen heeft voor de uitwerking van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. In paragraaf vijf wordt vanuit het beginsel

²²⁹ Tiemstra, J.P. (1999). 'Every square inch'. In: Dean, J.M. & Waterman, A.M.C. (eds). *Religion and Economics: Normative Social Theory*, p. 85-98, p. 95.

²³⁰ Het gaat om een proces van modale ontsluiting en vervolgens ook culturele ontsluiting.

van soevereiniteit in eigen kring getracht een antwoord te geven op de vraag of bedrijven verantwoordelijkheden van overheden kunnen overnemen. De laatste paragraaf gaat over het belang van gemeenschappen voor het behartigen van internationale publieke belangen.

5.7.1 Het proces van ontsluiting

Het proces van globalisering kan worden geduid vanuit het proces van de ontsluiting van een cultuur. Bij deze ontsluiting gaat het om culturele activiteit, waarbij mensen in de loop van de tijd welbewust hun omgeving vormgeven. Omwille van de ruimte, beperken we ons in deze paragraaf tot het proces van ontsluiting in een internationale context in relatie tot het beginsel van soevereiniteit in eigen kring.

Eén van de criteria voor een wezenlijke ontsluiting van een cultuur betreft de historische norm van differentiëring. Deze norm brengt volgens Dooyeweerd niets anders tot gelding dan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring.²³¹ “Deze norm der cultuur-ontsluiting eist de differentiering der cultuur in eigengeaarde cultuurkringen, opdat de scheppingsordinantie, dat alles zich naar zijn innerlijke aard zou ontplooien, ook in de historische ontwikkeling verwerkelijkt worde.”²³² In de historische norm van de differentiëring van de cultuur heeft het beginsel van soevereiniteit in eigen kring zich geopenbaard in zijn historisch aspect. Een wezenlijke ontsluiting van de cultuur is alleen mogelijk als zij zich ontplooit in gedifferentieerde cultuurkringen van staat en kerk, wetenschap en kunst, bedrijf en handel enz., die ieder hun eigen innerlijke aard kunnen openbaren en ook ieder hun eigen machtsfeer in de historie bezitten.²³³

Dooyeweerd waarschuwt in dit verband voor machtsconcentratie in bepaalde levenskringen, waardoor andere levenskringen worden verdrukt. Hij spreekt in dit verband van het overwoekeringsproces.²³⁴ Dooyeweerd heeft in dit verband een historische ontwikkelingsnorm ontdekt, namelijk het beginsel van cultuur-economie. Dit betekent dat “iedere overdadige uitzetting van de machtsfeer van een bepaalde gedifferentieerde cultuurkring (als die van de wetenschap of van de staat) in strijd is met de harmonie in de cultuurontwikkeling en noodzakelijk ten koste gaat van een gezonde ontwikkeling der overige cultuurkringen.”²³⁵ Deze norm heeft betrekking op het beginsel van soevereiniteit in eigen kring in zijn toepassing op het historisch ontwikkelingsproces.²³⁶ “Want het houdt in dat de historische machtsfeer van iedere gedifferentieerde cultuurkring binnen die grenzen beperkt behoort te blijven, welke

²³¹ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 101.

²³² Idem, p. 71.

²³³ Idem, p. 101.

²³⁴ Idem, p. 78.

²³⁵ Idem, p. 101.

²³⁶ Idem, p. 78.

door de eigen aard dezer kringen is bepaald.”²³⁷ Het differentiëringsproces kan zich alleen overeenkomstig de door God gestelde orde ontplooien, wanneer daarbij de norm van de cultuur-economie in acht wordt genomen. Deze norm brengt de innerlijke samenhang tussen het historisch aspect en het economisch aspect van de werkelijkheid tot uitdrukking.²³⁸ De schending van het beginsel van cultuur-economie door een overdadige uitzetting van de machtsfeer van een specifieke cultuurkring wrekt zich volgens Dooyeweerd noodzakelijk in de historie.²³⁹

Het proces van differentiëring is nauw verbonden met een internationale integratietendens.”²⁴⁰ Garcia de la Sienra betoogt dat dit betekent dat we voorbereid moeten zijn op het accepteren van een wereldintegratie die eventueel zelfs resulteert in een volledige politieke en economische integratie van de aarde.²⁴¹ Volgens hem kan globalisering begrepen worden als wereld-integratie, zij het op een verwrongen manier als gevolg van de zonde.²⁴² Ook door andere auteurs wordt betoogd dat het proces van globalisering vanuit het denken van Dooyeweerd kan worden beschouwd als een voortzetting van culturele ontsluiting op transnationaal niveau.²⁴³ Zoals er in de tijd natiestaten tot ontwikkeling zijn gekomen die als taak hadden het bevorderen van publieke gerechtigheid, zijn er meer recent internationale en supranationale politieke instellingen tot ontwikkeling gekomen die ook als taak hebben het bevorderen van publieke gerechtigheid. Dooyeweerd spreekt echter niet over een mondiale staat, maar over nationale staten en internationale politieke organisaties. In de volgende paragraaf wordt verder op dit onderscheid ingegaan.

Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief kunnen de differentiatie- en integratieprocessen van globalisering worden geduid als gezonde ontwikkelingen.²⁴⁴ Hierbij is het van belang dat de processen van differentiatie en integratie samen opgaan, zodat bij de processen van integratie voldoende ruimte wordt gelaten voor de ontwikkeling van sociale verbanden. Deze ontwikkeling is in het proces van globalisering niet altijd zichtbaar. Chaplin betoogt dat in het huidige proces van economische globalisering sprake is van hyperintegratie. Dat is integratie die de gedifferentieerde verbanden niet ondersteunt in de geografische gebieden waarin ze

²³⁷ Idem, p. 78.

²³⁸ Idem, p. 101.

²³⁹ Idem, p. 85.

²⁴⁰ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 593.

²⁴¹ Garcia de la Sienra (2001). ‘Reformational economic theory’. *Philosophia Reformata*, Vol. 66, p. 70-83, p. 70.

²⁴² Idem, p. 70, 71.

²⁴³ Zie bijvoorbeeld: Luitwieler, S. (2015). ‘Herman Dooyeweerd en de internationale politiek’. *Herman Dooyeweerd Symposium, VU Amsterdam*, 15 oktober 2015.

²⁴⁴ Luitwieler, S. (2013). In *Verscheidenheid Verenigd: Een Positief-kritische Visie op de Europese Unie*, p. 70.

invloed hebben, maar die de sociale verbanden eerder ondermijnt en verdrukt.²⁴⁵ Hierdoor wordt de vrijheid en de pluraliteit van sociale verbanden ondermijnd. Hyperintegratie kan zo de vruchten van differentiatie ongedaan maken. Bij de economische globalisering is een overdadige ontwikkeling van de economische kring zichtbaar, ten koste van andere kringen.²⁴⁶

5.7.2 De overheersing van het economische aspect

In de tijd van Kuyper werd ten aanzien van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring met name benadrukt dat er verschillende levenssferen waren die niet door kerk of staat onderdrukt mochten worden. Aan het begin van de 21ste eeuw voert niet de aanwezigheid van soevereine staten en kerken de boventoon, maar eerder de afwezigheid ervan.²⁴⁷ Dit is op zichzelf genomen al een problematische ontwikkeling, omdat institutaire verbanden volgens Dooyeweerd van groot belang zijn voor de stabiliteit van de samenleving.²⁴⁸ Onder meer als gevolg van de invloed van het neoliberale denken in de 21ste eeuw leggen internationale markten en ondernemingen hun wetten op aan de samenleving als geheel. “And today there are indeed a variety of signals, that not only tell us that the sovereignty of culture and family-life is being violated, but also that the sovereignty of the state may be threatened by over-reaching dynamic private economic interests.”²⁴⁹

Het hedendaagse proces van globalisering is primair economisch gedreven. De gemeenschappelijke zorg voor mondiale maatschappelijke vraagstukken is veel minder ontwikkeld. Hoewel er pogingen worden gedaan om deze vraagstukken op te lossen, ontbreekt een handhaver van publieke gerechtigheid op internationaal niveau. Dooyeweerd benadrukt het essentiële belang van rechtsintegratie wanneer integratie plaatsvindt van economisch gekwalificeerde verbanden. “Daarbij moet nu echter op den aard dezer rechtsintegreering alle nadruk worden gelegd. Economisch gequalificeerde verbanden als trusts, cartels etc. laten hun integreerende werkzaamheid op het gebied van het verbands- en maatschapsrecht, krachtens hun individuele zin-structuur, geenszins door de rechtsidee beheerschen. Zij hebben primair een economische integreering op het oog en juist daardoor is de leiding der rechtsidee in dit

²⁴⁵ Chaplin, J. (2009). ‘God, globalization and grace: An exercise in public theology’. In: Goheen, M.W. & Glanville, E.G. (eds). *The Gospel and Globalization. Exploring the Religious Roots of a Globalized World*, p. 49-68, p. 64.

²⁴⁶ Luitwieler, S. (2013). In *Verscheidenheid Verenigd: Een Positief-kritische Visie op de Europese Unie*, p. 70.

²⁴⁷ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 1

²⁴⁸ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 568.

²⁴⁹ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 12.

integreeringsproces in geen en deele gewaarborgd. Er is na het verval der natuurlijke stamverbanden geen ander verband, dat het horizontale integreeringsproces in het niet-staatelijk maatschapsrecht vanuit dit gezichtspunt kan leiden, dan de staat. Want de staat is het eenig verband, dat in universeelen zin zijn leidende functie op rechtsgebied vindt.”²⁵⁰

5.7.3 Het behartigen van publieke belangen

Dooyeweerd waarschuwt voor machtsconcentratie op internationaal niveau en benadrukt in dit verband het belang van samenwerkende overheden in supranationale verbanden ten behoeve van de behartiging van publieke belangen. “De concentreringstendens heeft in onze tijd haast demonische trekken gekregen. Op dit punt heeft de geschiedenis de concentratiewet van Karl Marx bevestigd. Hier dreigt inderdaad een groot gevaar voor het volksbestaan. Een Christelijke overheid heeft de onafwijzbare taak in te grijpen, temeer omdat de concentratie zich op een wijze voltrekt die economisch niet verantwoord is. Hier ligt een publiek belang en tevens een belang voor de hele wereld, want het gevaar van machtsconcentraties is nog groter omdat de economie steeds meer een wereldeconomie is geworden. Dit gevaar is alleen te keren door samenwerking van de overheden in een supranationaal verband.”²⁵¹ Dooyeweerd betoogt dat nationale staten op zichzelf onvoldoende recht kunnen doen aan de internationale integratietendensen. “Waar echter de moderne staat zelve een verticale structuur blijft vertoonen en zijn verbandsgezag territoriaal is gebonden, kan hij individueel, in isolement, onmogelijk aan de typische horizontale, internationale integratietendenzen in de moderne maatschapsverhoudingen recht laten wedervaren. En zoo zien wij, hoe ook de staten onderling tot maatschappelijke samenwerking worden gedwongen en tractaten afsluiten, waarin naar uniformeering en internationale integratie van onderscheiden materies van burgerlijk en administratief recht wordt gestreefd.”²⁵² Goudzwaard betoogt dat het van belang is om de rol van bestaande internationale politieke instituties te verstevigen en nieuwe internationale politieke instituties te creëren die handelen vanuit het perspectief van internationale gerechtigheid. Zo kan tegenwicht worden geboden aan mondiale sferen van techniek en economie die weinig oog hebben voor publieke belangen.²⁵³

²⁵⁰ Dooyeweerd, H. (1931). *De Crisis der Humanistische Staatsleer in het Licht ener Calvinistische Kosmologie en Kennistheorie*, p. 164.

²⁵¹ Dooyeweerd, H. (1974). ‘De actualiteit van de schepping. Gesprek met prof. Dr. H. Dooyeweerd’. In: Griffioen, S. (ed.). *Stichting ‘Internationaal Christelijk Studiecentrum’*, 9 mei 1974, p. 6.

²⁵² Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 538.

²⁵³ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 13.

Nationale staten zijn, ook wanneer zij handelen in een internationale context, gehouden aan hun bestemmingsfunctie, namelijk het handhaven van publieke gerechtigheid.²⁵⁴ Internationale politieke organisaties worden echter niet altijd geleid door publieke gerechtigheid.²⁵⁵ In de praktijk is de *economische* doelstelling van de EU bijvoorbeeld in toenemende mate dominant geworden. Het economische middel, namelijk de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, dat de voorheen met elkaar strijdende partijen met elkaar moest verzoenen, wordt in toenemende mate een doel in zichzelf.²⁵⁶ De fundering van de EU wordt gevormd door een vrije gemeenschappelijke markt die gericht is op efficiëntie en expansie, waaraan het beleid op andere terreinen, zoals het milieu, dienstbaar moet zijn.²⁵⁷ Waarom kost het zoveel moeite om milieumaatregelen te nemen als de economische en technische mogelijkheden voor verantwoord milieubeheer en een duurzaam gebruik van hulpbronnen sterk zijn toegenomen?²⁵⁸ Goudzwaard en Opschoor noemen als één van de redenen een economisch-politieke spagaat, waardoor de EU de gevangene is geworden van haar eigen rationeel-economische doelbereik.²⁵⁹ Zowel nationale als Europese beleidsinstrumenten zijn primair gericht op de groei van de gemeenschappelijke markt. Hierdoor is er weinig plaats voor sociaal- en milieubeleid dat kostenverhogend werkt en daardoor de concurrentiekracht van Europa vermindert.²⁶⁰

Dooyeweerd waarschuwde al voor de economisering van de staatsstructuur en voor maatschappelijke belangengroepen die proberen om politieke macht te veroveren, om zo het staatsinstituut aan haar bijzondere belangen dienstbaar te maken.²⁶¹ De noodzakelijke consequentie van een economisering van de leidende functie in de staatsstructuur is volgens hem de afbraak van den staat als typisch samenlevingsverband.²⁶² Vanuit het denken van Dooyeweerd is het van belang dat niet het economische aspect leidend is voor nationale staten en internationale publieke

²⁵⁴ Chaplin, J. (2015). 'Reformational insights for the study of international relations'. *Philosophia Reformata*, Vol. 80(1), p. 40-55, p. 47.

²⁵⁵ Zie onder meer: Goudzwaard, B. & Opschoor, H. (2003). 'De Europese leefwereld: Een zaak van zorg. Europa in de branding van de wereldeconomie'. In: Burg, J. van, Gennip, P.A. van & Korthals Altes, E. (eds). *Europa: Balans en Richting*, p. 89-108; Luitwieler, S. (2013). In *Verscheidenheid Verenigd: Een Positief-kritische Visie op de Europese Unie*.

²⁵⁶ Luitwieler, S. (2013). In *Verscheidenheid Verenigd: Een Positief-kritische Visie op de Europese Unie*, p. 74.

²⁵⁷ Idem, p. 75.

²⁵⁸ Goudzwaard, B. & Opschoor, H. (2003). 'De Europese Leefwereld: Een Zaak van Zorg. Europa in de branding van de wereldeconomie'. In: Burg, J. van, Gennip, P.A. van & Korthals Altes, E. (eds). *Europa: Balans en Richting*, p. 89-108, p. 92.

²⁵⁹ Idem, p. 94.

²⁶⁰ Idem, p. 94, 95.

²⁶¹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 536, 537.

²⁶² Idem, p. 402.

organisaties, maar het juridische aspect, namelijk het bevorderen van publieke gerechtigheid. Gegeven de internationale maatschappelijke vraagstukken is het van groot belang dat deze verantwoordelijkheid wordt ingevuld. Dit is echter niet eenvoudig. Dooyeweerd stelt dat veel internationale conflicten het gevolg zijn van de botsing van publieke belangen van staten.²⁶³

5.7.4 Soevereiniteit in eigen kring in relatie tot internationale overheden

Wie kan internationale publieke belangen behartigen? Voor een antwoord op deze vraag wordt in deze paragraaf ingegaan op het structuurprincipe van de (inter)nationale staat. Eerst wordt aandacht besteed aan het onderscheid dat Dooyeweerd maakt tussen nationale staten en internationale publieke organisaties. Vervolgens worden enkele kritische opmerkingen geplaatst bij dit onderscheid. Deze opmerkingen gaan primair over de vraag of de zwaarmacht van de staat onderdeel zou moeten zijn van het structuurprincipe van de staat. Het antwoord op de vraag of nationale staten een ander structuurtype hebben dan internationale publieke organisaties heeft gevolgen voor de uitwerking van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Dit is het onderwerp van paragraaf drie. In paragraaf vier wordt duidelijk dat het denken van Dooyeweerd niet wijst in de richting van een internationale of zelfs mondiale overheid als handhaver van internationale publieke belangen. Paragraaf vijf gaat over de vraag in hoeverre ondernemingen verantwoordelijkheden voor publieke belangen kunnen overnemen van overheden. Paragraaf zes gaat over het belang van het goed functioneren van sociale verbanden op alle niveaus van de samenleving.

5.7.4.1 De visie van Dooyeweerd

Dooyeweerd wijdt in het derde deel van zijn boek *A New Critique of Theoretical Thought* een paragraaf aan de internationale tendensen ten aanzien van de politieke integratie van de moderne samenleving.²⁶⁴ Hij maakt in deze paragraaf onderscheid tussen (nationale) staten en internationale publieke organisaties zoals de Verenigde Naties. De natiestaat heeft zwaarmacht in een territoriaal gebied, met het oog op het handhaven van publieke gerechtigheid. De relaties tussen staten hebben volgens Dooyeweerd een vrijwillig karakter. De Verenigde Naties (VN) worden door Dooyeweerd gedefinieerd als een “voluntary association of individual States”.²⁶⁵ Het handelen van internationale publieke organisaties zoals de VN behoort geleid te worden door het internationale publieke belang. “It is the juridically qualified principle of international public interest which determines the inner nature of this integrating

²⁶³ Idem, p. 412.

²⁶⁴ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 599-601.

²⁶⁵ Idem, p. 600.

function.”²⁶⁶ Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief behoort het handelen van de staat in een internationaal perspectief gericht te zijn op het bevorderen van internationale en transnationale publieke gerechtigheid.²⁶⁷

Volgens Dooyeweerd vallen alleen de staat en internationale publieke organisaties, zoals de VN, binnen het hoofdtype van maatschappelijke verbanden met een historische funderingsfunctie en een juridische bestemmingsfunctie. Internationale publieke organisaties behoren volgens Dooyeweerd tot een ander subtype dan de staat, omdat het institutionele karakter van de staat ontbreekt en ze niet de beschikking hebben over een eigen leger en een eigen territoriaal gebied. Ten aanzien van internationale organisaties zoals de VN is er geen sprake van zwaarmacht, waardoor een dergelijke organisatie geen overheidsautoriteit kan uitoefenen over de staten die lid zijn.²⁶⁸

5.7.4.2 Macht als onderdeel van het structuurprincipe van de staat?

Het standpunt van Dooyeweerd ten aanzien van de aard van internationale organisaties wordt niet door iedereen overgenomen.²⁶⁹ Met name bij de noodzaak van dwangmacht van de staat worden vraagtekens gezet. In deze paragraaf worden enkele punten van kritiek toegelicht en worden de consequenties van deze punten zichtbaar voor het wel of niet accepteren van een wereldstaat.

In de literatuur bestaat onder meer verschil van inzicht over de vraag of het structuurprincipe van de staat zijn basis vindt voor of na de zondeval. Volgens Dooyeweerd heeft God het structuurprincipe aan de staat gegeven, niet zoals bij de meeste structuren bij de schepping, maar na de zondeval. “(...) from the Biblical point of view it cannot be seriously doubted that the power of the sword inherent in the office of the government, in its structural coherence with the leading function of the State-institution, has been incorporated into the temporal world-order by God because of sin.”²⁷⁰ Chaplin betoogt echter dat het veel aannemelijker is dat het structuurprincipe van de staat in de scheppingsorde is gefundeerd en de noodzaak van dwangmacht het resultaat is van de zondeval.²⁷¹ Het karakter van de dwangmacht van de staat vormt

²⁶⁶ Idem, p. 601.

²⁶⁷ Chaplin, J. (2015). ‘Reformational Insights for the Study of International Relations’. *Philosophia Reformata*, Vol. 80, p. 40-55, p. 47.

²⁶⁸ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 600, 601.

²⁶⁹ Zie onder meer: Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 176-185; Luitwieler, S. (2015). ‘The distinct nature of the European Union’. *Philosophia Reformata*, Vol. 80, p. 123-139.

²⁷⁰ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 423.

²⁷¹ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 178.

volgens Chaplin geen onderdeel van het structuurprincipe van de staat. Dwangmacht is een normatief antwoord op de zonde.²⁷²

Als gevolg van deze redenering, is het onderscheid tussen nationale staten en internationale politieke organisaties volgens Chaplin niet nodig. “My suggestion, then, is to conceive of nation-states and the UN, not as different geno-types of the same radical type possessing different founding functions, but as structures of the same radical type operating at different levels of political authority and with different degrees of legal and coercive power.”²⁷³ Als nationale staten en internationale politieke organisaties worden beschouwd vanuit hetzelfde genotype, kunnen de VN geduid worden als een onvolwassen internationale staat, in een zeer vroege ontwikkelingsfase.²⁷⁴ Chaplin erkent dat de VN dwingende macht nodig hebben om goed te kunnen functioneren, maar hij zet vraagtekens bij de centrale plaats die dwang inneemt in het denken van Dooyeweerd over de staat. Dat is een volgend punt dat Chaplin maakt; hij betoogt dat legitimiteit net zo belangrijk is voor het functioneren van de staat als dwangmacht. De macht van staten en internationale organisaties is in zeer grote mate afhankelijk van de mate waarin burgers hen als legitiem beschouwen.²⁷⁵ De essentiële vraag is volgens Chaplin in hoeverre de historische functie van de staat, of deze functie nu begrepen wordt als machtsfunctie of als legitimiteitsfunctie, als unieke factor de identiteit van de staat bepaalt en de staat in staat stelt om publieke gerechtigheid te bevorderen.²⁷⁶ Waarom is bijvoorbeeld de ruimtelijke functie van het territorium of de economische functie van belastingheffing geen onderdeel van de funderende functie van de staat? Chaplin betoogt dat de juridische bestemmingsfunctie van de staat niet noodzakelijkerwijs een unieke historische funderingsfunctie veronderstelt.²⁷⁷ De staat heeft geen funderende functie.²⁷⁸

Luitwieler borduurt voort op de visie van Chaplin en stelt dat Dooyeweerd's onderscheid tussen een staat en internationale politieke organisaties, gebaseerd op de aan- of afwezigheid van dwangmacht, misplaatst is. Hij betoogt dat het beter is om de dwangmacht van politieke structuren gradueel in plaats van zwart-wit te benaderen. Zowel de VN als de EU bezitten in meer of mindere mate dwangmacht, alleen minder dan de natiestaat. De VN, de EU en (lid)staten, en andere internationale of supranationale organisaties, moeten volgens Luitwieler worden gezien als politieke structuren van hetzelfde type, die slechts verschillen in de mate waarin ze politiek gezag

²⁷² Idem, p. 179.

²⁷³ Idem, p. 181.

²⁷⁴ Idem, p. 181.

²⁷⁵ Idem, p. 181.

²⁷⁶ Idem, p. 184.

²⁷⁷ Idem, p. 184.

²⁷⁸ Idem, p. 185.

en dwangmacht bezitten.²⁷⁹ Hieruit volgt dat niet alleen staten, maar ook internationale organisaties, zoals de VN de taak hebben om publieke gerechtigheid te bevorderen. Luitwieler stelt dat er geen exclusieve relatie is tussen de staat en publieke gerechtigheid. Doorslaggevend is of een politieke structuur overheidsgezag uitoefent, niet of zij een staat is.²⁸⁰

5.7.4.3 Soevereiniteit in eigen kring of deel-geheel relatie?

Het antwoord op de vraag of nationale staten een ander structuurtype hebben dan internationale politieke organisaties heeft gevolgen voor de werking van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Als de VN beschouwd worden als een internationale staat, zij het in een beginstadium, dan zijn nationale staten niet langer soeverein in eigen kring. Er is dan sprake van een deel-geheel relatie tussen de VN en nationale staten. De verdeling van verantwoordelijkheden binnen overheden kan volgens Dooyeweerd namelijk niet worden geduid vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Dit wordt onder meer duidelijk ten aanzien van de verhouding tussen nationale staten en provincies; Dooyeweerd spreekt in dit verband over een deel-geheel relatie. Er is volgens Dooyeweerd geen sprake van soevereiniteit in eigen kring in de verhouding tussen de staat en zijn delen.²⁸¹ De delen van een geheel zijn aan de levenswet van het geheel onderworpen.²⁸² Delen van de staat, zoals provincies en gemeenten kunnen wel autonomie binnen het geheel bezitten, zodat zij zelf publiekrechtelijke verordeningen kunnen uitvaardigen.²⁸³ Deze verordeningen mogen echter niet in strijd zijn met de wet en het algemeen belang.²⁸⁴ Dooyeweerd maakt nadrukkelijk onderscheid tussen het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en het staatkundig beginsel van autonomie. Volgens Dooyeweerd heeft autonomie betrekking op de uitoefening van overheidsgezag. “Autonomie kan hier slechts toekomen aan zulke publieke lichamen die naar hun aard inderdaad als delen van het staatsgeheel zijn te beschouwen. Maar zij kunnen hun overheidsgezag niet langer uit eigen hoofde uitoefenen, maar slechts als organische delen van het staatsgeheel en in onderworpenheid aan de wet van dit geheel.”²⁸⁵ Provincies en gemeentes zijn in hun grenzen afhankelijk van de eisen van het algemeen belang van de staat als geheel.²⁸⁶ Hierbij is het de vraag op welke wijze

²⁷⁹ Luitwieler, S. (2015). ‘Herman Dooyeweerd en de internationale politiek’. *Herman Dooyeweerd Symposium, VU Amsterdam*, 15 oktober 2015, p. 3.

²⁸⁰ Idem, p. 3.

²⁸¹ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 55.

²⁸² Idem, p. 201.

²⁸³ Idem, p. 201.

²⁸⁴ Idem, p. 201.

²⁸⁵ Idem, p. 254.

²⁸⁶ Idem, p. 55.

kan worden bepaald op welk niveau bepaalde taken en verantwoordelijkheden uitgevoerd moeten worden.

Als nationale staten hetzelfde structuurprincipe hebben als internationale overheden, heeft dit aanzienlijke gevolgen voor de handelingsvrijheid van nationale staten. Wanneer het onderscheid van Dooyeweerd wordt gehanteerd, kunnen staten maatschapsverhoudingen aangaan met andere nationale staten en internationale politieke organisaties, maar blijven zij soeverein in eigen kring. In de volgende paragraaf wordt zichtbaar dat deze maatschapsverhoudingen weer kunnen leiden tot het ontstaan van nieuwe sociale verbanden.

5.7.4.4 Een mondiale overheid?

Bagares is het niet eens met Chaplin dat de VN vanuit het denken van Dooyeweerd kunnen worden geduid als een onvolwassen internationale staat. Hij betoogt dat de VN ontstaan zijn vanuit de correlatieve enkapsis van staten.²⁸⁷ Dit is in lijn met wat Dooyeweerd schrijft in het derde deel van *A New Critique of Theoretical Thought*: “The truth is that the structure of the body politic has always been realized in a plurality of States, so that the rise of the latter implied their international political relations and vice versa.”²⁸⁸ Bagares is van mening dat het denken van Dooyeweerd niet wijst in de richting van een wereldstaat en haalt daarbij een citaat aan van Dooyeweerd dat Chaplin niet heeft gebruikt in zijn argumentatie. “The idea of a *civitas maxima*, a world-State embracing all nations without exemption, has up till now been of a speculative character.”²⁸⁹ Bagares betoogt dat het voorstel van Chaplin gaat om een ‘vermomde’ *civitas maxima* en derhalve niet in lijn is met het denken van Dooyeweerd.²⁹⁰

Dooyeweerd betoogt dat de idee van een wereldstaat geen voedingsbodem heeft in het reformatorische denken, maar eerder in het rooms-katholieke ideaal van de wereldkerk, dat zich in gesecculariseerde vorm op het ideaal van de wereldstaat laat overdragen.^{291 292} In *Vernieuwing en Bezinning* schrijft hij: “Wie het oog vol verwachting mocht richten op de nieuwe U.N.O. en van haar de verwerkelijking van de

²⁸⁷ Bagares, R.R. (2007). ‘Rethinking the foundations: Sovereignty, community, and the international legal order from a social pluralist perspective’. *Philippine Law Journal*, Vol. 82, p. 68-237, p. 224.

²⁸⁸ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 660.

²⁸⁹ Idem, p. 660.

²⁹⁰ Bagares, R.R. (2007). ‘Rethinking the foundations: Sovereignty, community, and the international legal order from a social pluralist perspective’. *Philippine Law Journal*, Vol. 82, p. 68-237, p. 216.

²⁹¹ Idem, p. 226.

²⁹² Staten kunnen volgens Dooyeweerd alleen een nationaal karakter hebben. Het territoriaal gebied is volgens hem onderdeel van de bestemmingsfunctie van de staat. Publieke organisaties die op internationaal niveau de verantwoordelijkheid hebben om publieke gerechtigheid te bevorderen hebben een ander structuurtype volgens Dooyeweerd. Dit onderscheid is niet van toepassing op het bedrijfsleven. Bedrijven kunnen volgens Dooyeweerd naar hun aard zowel nationaal als internationaal zijn. De zinkern van het bedrijfsverband verandert niet als een onderneming een internationaal karakter krijgt.

universele droom verwacht, moge bedenken, dat deze nog uiterst labiele organisatie uitsluitend leeft bij de gratie van een duurzaam accoord tussen de vier grote politieke machten, die voorlopig allerminst geneigdheid tonen te bezitten hun scherpe belangentegenstellingen zelfs te bemantelen. Hij moge bedenken, dat zelfs in het gunstigste geval nog slechts een soort wereldstaat zou worden verwerkelijkt, steunend op de zwaarmacht van die mogendheid, die tenslotte er in zou slagen haar concurrenten te overvleugelen en ook alleen op haar zwaarmacht zou steunen bij een poging tot ordening van heel het wereld-leven in één grote gemeenschap. En dit vooruitzicht ware verre van aantrekkelijk. Het roept het schrikbeeld op van de apocalyptische wereld-heerser, die in zijn tyrannie alle vrijheid verstikt en die het grote eind-oordeel Gods wacht!”²⁹³ De uiteenzetting van Chaplin en Luitwieler over het structuurprincipe van de staat is op zichzelf genomen best aannemelijk. Ten aanzien van de implicaties van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en de overwegingen van Bagares, is de idee van een wereldstaat echter niet in overeenstemming met het denken van Dooyeweerd.

5.7.5 Kunnen internationale ondernemingen verantwoordelijkheden van overheden overnemen?

Hoe kan de ontwikkeling dat ondernemingen zich in toenemende mate bezighouden met activiteiten die traditioneel gezien tot het domein van overheden behoren worden geduid vanuit het denken van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring? Vanuit het denken van Dooyeweerd verschillen de aard en verantwoordelijkheden van ondernemingen van de aard en verantwoordelijkheden van overheden. Dooyeweerd waarschuwt voor het overdragen van politiek-democratische beginselen op de gezagsstructuur in het bedrijf. Dit is volgens hem een miskenning van de individuele structuur van een bedrijf.²⁹⁴ Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief kunnen ondernemingen naar hun aard geen verantwoordelijkheden overnemen van overheden. Dit betekent echter niet dat ondernemingen geen oog behoren te hebben voor de samenleving. Zij dienen het economische leven te ontsluiten vanuit het perspectief van goed rentmeesterschap. Goudzwaard pleit voor een verdere ontsluiting van het economische leven waarbij sociale en ecologische verantwoordelijkheden onderdeel vormen van de verantwoordelijkheden van ondernemingen.²⁹⁵ Een simultane realisatie van normen is van groot belang voor een evenwichtige ontsluiting van het economische leven, ook in een internationale context.

²⁹³ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 226.

²⁹⁴ Idem, p. 154.

²⁹⁵ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 13.

5.7.6 Het belang van (kleinere) verbanden

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring vraagt om een doorgaande differentiëring van samenlevingsverbanden op internationaal niveau. Naast de rol van overheden en bedrijven zijn ook andere intermedierende verbanden van groot belang. Het gaat om een breed spectrum van organisaties zoals ngo's, internationale handelsfederaties, mondiale medianetwerken, transnationale religieuze organisaties etc. Hierbij kan worden gedacht aan *Greenpeace*, *Amnesty International*, *Green Cross*, en de *World Health Organization (WHO)*. Zij vormen gemeenschappen in de samenleving en vervullen een belangrijke rol bij het in balans houden van de samenleving door tegenwicht te bieden aan de belangen van grote internationale organisaties. Hoewel de meeste verbanden geen juridische bestemmingsfunctie hebben, kunnen zij door middel van lobbyen, de communicatie met nationale staten, het onderhandelen met buitenlandse overheden etc. wel invloed uitoefenen op de behartiging van publieke belangen. "In one way or another they are, in those capacities, contributing "from below" to the incremental goal of advancing global public justice."²⁹⁶ De verantwoordelijkheid voor de behartiging van publieke belangen is volgens Chaplin geen monopolie van overheden. Naast de genoemde verbanden hebben ook burgers hiervoor een onderscheiden eigen democratische verantwoordelijkheid.²⁹⁷ Chaplin spreekt in dit verband van *global citizenship*, waarmee hij de toenemende roeping van burgers en verbanden bedoelt om met de beschikbare middelen bij te dragen aan de behartiging van publieke belangen. Hierbij kan ook worden gedacht aan het ondertekenen van petitie's via internet.²⁹⁸

In een internationale context is het tevens van belang dat nationale culturen zich kunnen blijven ontwikkelen.²⁹⁹ Met het oog op internationale integratie betoogt Dooyeweerd dat meer uitgebreide gemeenschappen een lager niveau van moraliteit laten zien dan kleinere gemeenschappen met een intensief karakter.³⁰⁰ Daarom is het van groot belang dat verbanden op internationaal niveau 'gedragen' worden door een stevige basis van kleinere sociale verbanden, die zich naar hun eigen aard kunnen ontwikkelen. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring impliceert een evenwichtige balans tussen de verschillende verbanden in de samenleving en vraagt om de ontwikkeling van open gemeenschappen naar hun eigen aard, waarin mensen verantwoordelijk zijn voor elkaar en de manier waarop ze leven.

²⁹⁶ Chaplin, J. (2015). 'Reformational insights for the study of international relations'. *Philosophia Reformata*, Vol. 80, p. 40-55, p. 51.

²⁹⁷ Idem, p. 51.

²⁹⁸ Idem, p. 51.

²⁹⁹ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 13.

³⁰⁰ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 195.

5.8 Afsluitende opmerkingen en aandachtspunten

Het denken van Dooyeweerd over het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is waardevol voor de eerdergenoemde knelpunten in het neoliberale denken. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt een oplossing geboden voor de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen en wordt een alternatief geboden voor de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden. Door het marktdenken toe te passen op de samenleving als geheel wordt onrecht gedaan aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Sociale verbanden hebben elk hun eigen aard en verantwoordelijkheden, waardoor richting wordt gegeven aan hun handelen en het handelen tevens wordt ingeperkt. Overheden dragen vanuit hun structuurprincipe verantwoordelijkheid voor de behartiging van publieke belangen. Ondernemingen hebben een economische bestemmingsfunctie en dienen vanuit een simultane realisatie van normen te handelen.

Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring geeft richting aan de duiding van en verantwoordelijkheid voor publieke belangen. Het gemeenschappelijk goede van de samenleving als geheel krijgt echter minder nadruk. Sociale verbanden behoren te handelen volgens hun structuurprincipe en bestemmingsfunctie, maar leidt dit ook tot een goede samenleving? Dooyeweerd spreekt in het tweede deel van *A New Critique of Theoretical Thought* over ‘sociaal’ en ‘samenleving’, niet in de specifieke modale betekenis, maar als essentiële eigenschap van het menselijk bestaan.³⁰¹ De essentiële eigenschap van het menselijk bestaan is geworteld in de centrale religieuze gemeenschap van de mensheid. Het menselijk bestaan is in al zijn aspecten doordrongen van sociale relaties. “The terms 'social' and 'society' are not used here in the specific modal sense of the aspect of human intercourse; rather they are taken in the signification of an essential trait of temporal human existence as such. The latter is rooted in the central religious community of mankind, and therefore temporal human existence, in all its modal aspects, is pervaded by social relations of every kind.”³⁰² Het sociale van Dooyeweerd berust in wat groters, maar het wordt in zijn denken niet precies duidelijk wat dat is.

Ander punt van aandacht is dat het vanuit het denken van Dooyeweerd niet altijd duidelijk is op welke wijze verantwoordelijkheden binnen een sociaal verband geduid moeten worden. Hoe worden bijvoorbeeld verantwoordelijkheden tussen landelijke, provinciale en lokale overheden verdeeld? En hoe verhouden verantwoordelijkheden van een branchevereniging zich bijvoorbeeld tot de verantwoordelijkheden van een individuele onderneming?

³⁰¹ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 199, 200.

³⁰² Idem, p. 199, 200.

6 Vergelijking subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en het neoliberale denken

In de voorgaande hoofdstukken is ingegaan op het neoliberale denken van Friedman en Hayek en het denken over subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring met betrekking tot de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen. In dit hoofdstuk staat een aantal overeenkomsten en verschillen tussen de beginselen van subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en het neoliberale denken centraal. Eerst worden enkele overeenkomsten en verschillen tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring beschreven en wordt ingegaan op de vraag in hoeverre deze verschillen overbrugbaar zijn en in hoeverre de beginselen aanvullend aan elkaar gebruikt kunnen worden in het vraagstuk over de duiding van verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor publieke belangen. Vervolgens wordt in paragraaf twee aandacht besteed aan de wijze waarop de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring oplossingsrichtingen kunnen bieden voor knelpunten in het neoliberale denken, zoals de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen en de marktgerelateerde duiding van verantwoordelijkheden.

Verschillende auteurs hebben aandacht besteed aan verschillen tussen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Klink besteedde in 1991 in zijn dissertatie aandacht aan de relatie tussen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring¹ met het oog op het uitwerken van een nieuwe geïntegreerde visie op de staat. Ook Chaplin spreekt in de jaren '90 over overeenkomsten en verschillen tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring met het oog op het ontwikkelen van een christelijke visie op de staat.² In *Christianity and Civil Society* wordt in verschillende hoofdstukken aandacht besteed aan overeenkomsten en verschillen tussen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in relatie tot *civil society*.³ In dit hoofdstuk wordt de vergelijkende analyse tussen het beginsel van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring toegespitst op de wijze waarop de beginselen een oplossingsrichting kunnen

¹ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*, p. 98, 99.

² Chaplin, J. (1993). 'Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state'. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 175-202.

³ Schindler, J.H. (ed.) (2008). *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinistic Perspectives*.

formuleren voor een marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden en de deels vacante verantwoordelijkheid voor het publieke belang in het neoliberale denken.

6.1 Subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring: overeenkomsten en verschillen

In deze paragraaf vergelijk ik de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring met elkaar. In de eerste paragraaf wordt beschreven dat beide beginselen een goddelijke ordening van de werkelijkheid veronderstellen. De ordening van de werkelijkheid is in het katholieke denken een hiërarchisch-teleologische ordening; bij Dooyeweerd is er sprake van een structuur-wetmatige ordening. De verschillende visies op de ordening van de werkelijkheid werken door in de visie op de ordening van sociale verbanden.⁴ Een belangrijk verschil tussen de beginselen van soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit is de wijze waarop wordt gedacht over de positie die de verschillende samenlevingsverbanden innemen ten opzichte van elkaar. Dit is het onderwerp van paragraaf twee, waarin onder meer aandacht wordt besteed aan de notie van hogere en lagere verbanden, de aard van sociale verbanden en de wijze waarop verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden geduid vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Ook de consequenties van de ordening van sociale verbanden voor de duiding van publieke belangen heeft een plaats in deze paragraaf. In paragraaf drie worden de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring samengevat en wordt de vraag gesteld in hoeverre de verschillen overbrugbaar zijn. In paragraaf vier wordt een eerste aanzet gedaan voor de wijze waarop de beginselen elkaar kunnen aanvullen.

6.1.1 Goddelijke ordening van de werkelijkheid

Zowel het beginsel van subsidiariteit als het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is gebaseerd op een geordend wereldbeeld.⁵ Vanuit het katholieke sociale denken is God de schepper van alle dingen. Alles in de schepping is door de eeuwige wet dynamisch geordend met een gerichtheid op de oorsprong, het hoogste goed (*sumum bonum*). Het katholieke denken heeft op dit punt overeenkomsten met het beginsel van soevereiniteit

⁴ Dooyeweerd heeft zich met name in zijn vroegere publicaties sterk gefocust op de verschillen tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. In de eerste helft van de 20ste eeuw is dit stof geweest voor discussies tussen het katholieke denken over subsidiariteit en het denken van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring met als onderwerpen het onderscheid tussen natuur en genade en de verhouding tussen de rede en het hart. Het denken van Dooyeweerd en de reacties hierop worden vanwege de beperkte betekenis voor de duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden in dit proefschrift niet verder uitgewerkt.

⁵ Zie ook: Van Til, K.A. (2008). 'Subsidiarity and sphere-sovereignty: a match made in ...?'. *Theological Studies*, Vol. 69, p. 610-636.

in eigen kring. Het uitgangspunt van het denken van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring is immers ook dat God de oorsprong is van de totaliteit en verscheidenheid van de kosmos en de wetten waaraan de kosmos onderworpen is. De hele kosmos wijst boven zichzelf uit naar God, uit wie, door wie en tot wie alle dingen zijn.

De ordening van de werkelijkheid krijgt een verschillende uitwerking vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. De ordening van de werkelijkheid is in het katholieke denken een hiërarchisch-teleologische ordening. Bij Dooyeweerd is er sprake van een structuur-wetmatige ordening. Voor beiden geldt echter dat de werkelijkheid een door God geordende en door het menselijk verstand kenbare structuur heeft.⁶

6.1.2 De ordening van sociale verbanden

Een belangrijk verschil tussen soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit is de wijze waarop wordt gedacht over de positie die de verschillende samenlevingsverbanden innemen ten opzichte van elkaar. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan respectievelijk de hiërarchische- versus nevenschikte positie van samenlevingsverbanden, de aard en verantwoordelijkheden van sociale verbanden en de duiding van publieke belangen.

6.1.2.1 Hiërarchische ordening en nevenschikking van sociale verbanden

Het beginsel van subsidiariteit veronderstelt een hiërarchische ordening van de werkelijkheid waarin sociale verbanden gericht zijn op *common good*. Ten aanzien van de samenleving hebben kleinere samenlevingsverbanden, als verbanden van lagere orde, een relatie met de staat als een verband van hogere orde.⁷ Wanneer de sociale verbanden vanuit een hiërarchische ordening worden beschouwd, rijzen verschillende vragen ten aanzien van de verantwoordelijkheden van sociale verbanden. Op welke manier is bijvoorbeeld een gemeente ‘hoger’ dan het gezin? En staat de onderneming boven de vakbond of juist andersom? Waar zijn bijvoorbeeld politieke partijen en scholen gepositioneerd in de hiërarchische ordening van de samenleving?⁸ Het beginsel van subsidiariteit gaat primair over de verhouding tussen de staat en andere sociale verbanden. Het geeft minder inzicht in de kwalitatieve verschillen en de verhouding tussen sociale verbanden, zoals de onderneming en het gezin.

⁶ Hengstmengel, B. (2015). *Denken met het Hart: Christelijke Filosofie in de Traditie van Augustinus en Calvin*, p. 239.

⁷ In de katholieke sociale leer wordt met name gesproken over de staat. Ook lokale overheden vallen binnen de notie van de staat, hoewel deze vaak niet expliciet worden genoemd.

⁸ Chaplin, J. (1994). ‘Subsidiarity as a political norm’. In: Chaplin, J. & Marshall, P. (eds). *Political Theory and Christian Vision: Essays in Memory of Bernard Zylstra*, p. 81–100, p. 92.

De kwalitatieve verschillen en de verhouding tussen sociale verbanden kunnen worden geduid vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, dat een nevenschikking van sociale verbanden veronderstelt. Alle sociale verbanden hebben een eigen structuurprincipe waaraan de eigen aard, taken en verantwoordelijkheden worden ontleend.⁹ De aspecten die Dooyeweerd onderscheidt gehoorzamen niet aan een teleologische wet en dienen niet een algemeen belang.¹⁰ Ze drukken samen ‘zin’ uit. Het beginsel van subsidiariteit benadrukt het geheel van verschillende delen met een gerichtheid op *common good*, vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt eenheid in verscheidenheid benadrukt.

6.1.2.2 Substantiële verantwoordelijkheden van sociale verbanden

Zowel vanuit het beginsel van subsidiariteit als vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt invulling gegeven aan de substantiële verantwoordelijkheden van sociale verbanden. Verantwoordelijkheden worden vanuit het beginsel van subsidiariteit geduid vanuit *common good*. Hierbij wordt het belang van het samenleven in gemeenschappen met een gerichtheid op het gemeenschappelijk goede en onderlinge solidariteit benadrukt. Deze duiding van verantwoordelijkheid geeft richting aan het handelen van sociale verbanden. Vanuit deze benadering is er minder scherp te zien in de aard van de verantwoordelijkheden van sociale verbanden. Skillen & McCarthy betogen dat het idee van *common good* en de concepten van subsidiariteit en autonomie binnen een raamwerk van de natuurwet onvoldoende recht doen aan de diversiteit en complexiteit van de samenleving. “(...) the combined weight of the idea of the common good and the concepts of subsidiarity and autonomy within a natural law framework do not supply an adequate, normative view of both the diversity and the complex unity of society.”¹¹ Het is niet eenvoudig om de aard van en kwalitatieve verschillen tussen samenlevingsverbanden vanuit het instrumentarium van het katholieke denken te duiden.

Ook Dooyeweerd benadrukt dat in het katholieke denken onvoldoende recht wordt gedaan aan de eigen aard van sociale verbanden.¹² Volgens Dooyeweerd's lezing van het katholieke denken hebben lagere gemeenschappen vanuit het beginsel van subsidiariteit geen doel in zichzelf, maar zijn ze dienstbaar aan de staat.¹³ Mueller betoogt ten aanzien van de hiërarchische orde van de samenleving echter dat de aard

⁹ Ossewaarde, M. (2011). ‘Settling the “Social Question”’. Three variants of modern christian social thought’. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 14(2), p. 301-317, p. 310, 311.

¹⁰ Idem, p. 311.

¹¹ Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). ‘Subsidiarity, natural law, and the common good: An evaluation’. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 377-395, p. 393.

¹² Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Beinning*, p. 121.

¹³ Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, p. 17.

van lagere sociale verbanden niet wordt afgeleid van hogere sociale verbanden, maar van *common good*. “In other words, the rights and duties of the particular group are not merely delegated from the top down, i.e., by the supreme and central authority, as in the case of mere decentralization.”¹⁴ Von Nell-Breuning, die nauw betrokken was bij de totstandkoming van de encycliek *Quadragesimo Anno*, betoogt dat gemeenschappen in de ruimte van de vrije maatschappij bestaan. Ze bestaan niet op gezag van een hoger niveau, maar behoren in zelfbestuur hun aangelegenheden te regelen en hun taken te vervullen.¹⁵ Ook Rommen stelt dat sociale verbanden hun eigen waarden en doelen hebben. “All organizational forms have their intrinsic values and their objective ends, the upper form does not make the lower one superfluous; it must never abolish it, nor may it take over its functions and purposes.”¹⁶ Op basis van *common good* is het echter niet eenvoudig om de aard van en kwalitatieve verschillen tussen sociale verbanden te duiden en af te bakenen. De focus in het katholieke sociale denken ligt op de gerichtheid van sociale verbanden op *common good*.

Dooyeweerd beschrijft de aard van sociale verbanden op basis van structuurprincipes die in de schepping besloten liggen. Substantiële verantwoordelijkheden worden in het denken van Dooyeweerd geduid vanuit de inzet om te beantwoorden aan normen die gelden voor de wereld als Gods schepping. Deze normen moeten worden gepositieerd. Vanuit deze benadering kunnen verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden geduid en afgebakend. Er is in het denken van Dooyeweerd echter minder oog voor het gemeenschappelijk functioneren van sociale verbanden en in het verlengde hiervan voor de behartiging van het belang van de samenleving als geheel. Dit wordt ook betoogd door Wolterstorff die stelt dat Dooyeweerd's theorie van de sociale structuren onvoldoende expliciet maakt hoe sociale structuren de menselijke bloei bevorderen.¹⁷ Dooyeweerd legt volgens hem de nadruk op de mens die er is om de sociale structuren te ontvouwen, in plaats van dat de sociale structuren er zijn om de mensheid tot bloei te laten komen.¹⁸ Chaplin trekt deze lijn door en betoogt dat Dooyeweerd een *structure-for-the-sake-of-humankind* argument nodig heeft.¹⁹ Ook Kuiper betoogt dat pluralistische theorieën niet zo sterk zijn in het definiëren van een gezamenlijk perspectief op het gemeenschappelijk goede.²⁰ Hoewel de focus vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring niet

¹⁴ Mueller, F.H. (1943). ‘The principle of subsidiarity in the christian tradition’. *The American Catholic Sociological Review*, Vol. 4(3), p. 144-157, p. 151.

¹⁵ Von Nell-Breuning, O.S.J. (1981). ‘50 jaar ‘Quadragesimo Anno’’. *Christen Democratische Verkenningen*, Vol. 12, p. 599-606, p. 603.

¹⁶ Rommen, H.A. (1950). *The State in Catholic Thought*, p. 301.

¹⁷ Wolterstorff, N. (1983). *Until Peace and Justice Embrace*, p. 58, 59.

¹⁸ Idem, p. 59.

¹⁹ Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, p. 102.

²⁰ Kuiper, R. (2009). *Moreel Kapitaal*, p. 232, 233.

primair ligt op het belang van de samenleving, kan wel worden bepleit dat de gedachte achter de eigen aard en verantwoordelijkheden van sociale verbanden en de pluraliteit van sociale verbanden is dat ze bijdragen aan een goede samenleving. Zo dienen sociale verbanden onder leiding van hun eigen bestemmingsfunctie ook rekening te houden met andere aspecten, zoals het sociale en ethische aspect. Hierin komt de omgang met mensen en het zoeken naar het goede voor elkaar tot uitdrukking. Het beginsel van subsidiariteit is echter veel explicieter in de nadruk op het gemeenschappelijk goede dat gerealiseerd wordt door en binnen sociale verbanden.

Samenvattend worden verantwoordelijkheden in het katholieke denken geduid vanuit de gerichtheid van sociale verbanden op *common good*. In het katholieke denken wordt minder aandacht besteed aan de aard van de verantwoordelijkheden van sociale verbanden. Vanuit het denken van Dooyeweerd ligt meer nadruk op de aard van verantwoordelijkheden, maar is er minder aandacht voor de gerichtheid van sociale verbanden op *common good* of het gemeenschappelijk goede.

6.1.2.3 Publieke belangen

De ordening van sociale verbanden heeft tevens consequenties voor de duiding van publieke belangen. In het denken van Dooyeweerd wordt gesproken over algemeen belang of publiek belang dat gekoppeld is aan het handelen van overheden; vanuit het katholieke denken ligt de nadruk op *common good*, gefundeerd in de hiërarchische ordening van de werkelijkheid en derhalve niet alleen gerelateerd aan het handelen van de staat. Alle sociale verbanden dragen bij aan het gemeenschappelijk goede van de samenleving.

Dooyeweerd schrijft kritisch over het gemeenschappelijk goede in relatie tot het handelen van de staat in het katholieke denken. Hij betoogt dat het algemeen welzijn in de staat volgens de Thomist alleen het belang kan zijn van het geheel dat alle lagere gemeenschappen als zijn delen omvat.²¹ “Er is echter op dit standpunt geen innerlijk criterium aan te geven voor dit „algemeen belang”, omdat hier de staat niet naar zijn innerlijke aard en levenswet is gevat.”²² Vanuit het denken van Dooyeweerd is deze kritiek te begrijpen. Het publieke belang hangt in het denken van Dooyeweerd samen met de aard van de staat. Er is geen publiek belang van de onderneming. De onderneming kan wel aan het publieke belang gebonden worden als ze functioneert in het publieke domein. Het optreden van de staat is niet subsidiair vanuit *common good*, maar wordt geduid vanuit zijn eigen kwalificerende juridische bestemmingsfunctie.²³ Vanuit de noties van subsidiariteit en *common good* is het niet eenvoudig om het punt van Dooyeweerd van de innerlijke begrenzing van het publieke belang in zijn denken

²¹ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 122.

²² Idem, p. 122.

²³ Woudenberg, R. van (1996). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 321, 322.

op te lossen. *Common good* als algemeen belang van de samenleving is niet primair publiek-juridisch van aard, maar wordt ook sociaal en ethisch geduid.

Het handelen van overheden is in het katholieke denken echter wel begrensd vanuit de noties van *common good* en subsidiariteit. Het katholieke sociale denken kiest een andere invalshoek om de verhouding tussen sociale verbanden in de samenleving in relatie tot het gemeenschappelijk goede van de samenleving te doordenken en kan vanuit de notie van *common good* positief en ook substantieel spreken over het algemeen belang dat van oudsher een context van samenleven en gemeenschap impliceert. Het gaat om het goede dat gerealiseerd wordt in wederzijdse relaties, waardoor mensen zich kunnen ontwikkelen. *Common good* in het katholieke denken heeft derhalve een andere betekenis dan het publieke belang in het denken van Dooyeweerd, waarin het publieke belang specifiek verbonden is aan het handelen van de overheid. Dat verbanden ook gezamenlijk iets behartigen wordt minder benadrukt, maar zou gerealiseerd kunnen worden vanuit een integraal gerechtigheidsidee dat door de overheid wordt behartigd. Hierbij dienen private belangen afgewogen te worden tegen publieke belangen. Kuiper betoogt echter dat de verantwoordelijkheid van overheden voor publieke belangen niet genoeg is voor het realiseren van een goede samenleving. Er moet in de samenleving een publiek gerechtigheidsidee bestaan, maar dit leidt niet vanzelf tot morele grondhoudingen die nodig zijn voor het bijdragen aan het gemeenschappelijk goede. “Een samenleving richt zich niet op een common good, omdat er een idee van rechtvaardigheid is die dit eist, maar wanneer mensen bereid zijn bij te dragen aan het welzijn van de ander en het publiek welzijn.”²⁴ Vanuit het denken over het beginsel van subsidiariteit dragen de noties van solidariteit en *common good* hieraan bij. Dooyeweerd erkent wel het belang van de notie van solidariteit. Hij schrijft bijvoorbeeld in *Vernieuwing en Bezinning* dat men de gemeenschapsfiguur in de samenleving niet mag verwarren met de christelijke eis van solidariteit en naastenliefde.²⁵ Dit is echter minder prominent in zijn denken aanwezig.

Chaplin betoogt dat de term ‘publiek’ bij Dooyeweerd qua betekenis dichtbij de notie van *common good* in het katholieke denken ligt.²⁶ De staat is in het katholieke denken verantwoordelijk voor het bevorderen van de *common good* van de samenleving als geheel. Op dit punt bestaat er volgens Chaplin een overeenkomst met het denken van Dooyeweerd over het publieke karakter van de staat.²⁷ Het is echter de vraag of de term ‘publiek’ qua betekenis dichtbij de notie van *common good* ligt. Het publieke

²⁴ Kuiper, R. (2009). *Moreel Kapitaal*, p. 238.

²⁵ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 204.

²⁶ Chaplin, J. (1993). ‘Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state’. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 194.

²⁷ Idem, p. 193, 194.

belang van Dooyeweerd ligt meer in de lijn van *bona communia*, waarbij het gaat om gemeenschappelijke doelen, zoals de volksgezondheid en het bewaken van de grenzen van sociale verbanden vanuit de notie van publieke gerechtigheid. *Common good* gaat verder dan een publiekrechtelijke duiding van het publieke belang. Het is het morele goed van alle sociale en gemeenschapsrelaties en gaat om menselijke waardigheid, solidariteit en de gerichtheid van sociale verbanden op het gemeenschappelijk goede. Het gaat ook om ethische en sociale belangen die mensen als leden van het publieke domein met elkaar gemeen hebben. De verantwoordelijkheden voor publieke belangen en *common good* zijn verschillende manieren om verantwoordelijkheden voor de samenleving te duiden. In zekere zin vullen ze elkaar ook aan. Zo is het van belang dat mensen in gemeenschappen onderlinge solidariteit tonen en gericht zijn op het goede en is het tevens van belang dat overheden verantwoordelijkheid nemen voor publieke belangen vanuit de notie van publieke gerechtigheid.

6.1.3 Overeenkomsten en (onoverbrugbare) verschillen

Een belangrijke overeenkomst tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring is de fundering van de beginselen in de goddelijke scheppingsorde. De wijze waarop de beginselen vanuit deze orde verder worden uitgewerkt is verschillend. Een belangrijk verschil betreft de duiding van de ordening van de samenleving. Het beginsel van subsidiariteit denkt een hiërarchische ordening van de samenleving, het beginsel van soevereiniteit in eigen kring denkt een nevenschikking van sociale verbanden. Dit heeft gevolgen voor de duiding van de aard van sociale verbanden, de plaats van de staat in de orde van de samenleving en de betekenis van het publieke belang.

Er zijn echter ook overeenkomsten. Marlet en Dooyeweerd spreken bijvoorbeeld van overeenkomsten in grondlijnen tussen de Wijsbegeerte der Wetsidee en het Thomistische denken. “Wanneer we ten aanzien van de Wijsbegeerte der Wetsidee van een overeenkomst in grondlijnen met Thomistisch denken spreken, dan is daarmee de ontwikkeling van de transcendente kritiek van het theoretische denken bedoeld. Zowel de samenhang der transcendente voorwaarden: kosmische tijdsorde, boventijdelijke wortelgemeenschap en absolute Oorsprong, als het gelovig bewustzijn van de religieuze oriëntatie in het onderkennen daarvan zijn gemeengoed van de wijsgerige bezinning in een Christelijke wijsheid, zoals die door de Wijsbegeerte der Wetsidee wordt nagestreefd en in de Katholieke Kerk is aanvaard.”²⁸ Dooyeweerd betoogt in zijn afscheidsrede dat de overeenkomsten met het denken van Marlet niet primair theologisch van aard zijn, maar gebaseerd op de idee van een transcendente

²⁸ Marlet, M.S.J. (1961). ‘Wijsbegeerte der wetsidee en Thomistisch denken’. In: Dijk, W.K. van e.a. (eds). *Perspectief: Feestbundel van de Jongeren bij het Vijfentwintig Jarig Bestaan van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, p. 36-42, p. 37.

filosofie.²⁹ Hij betoogt dat Marlet gezien moet hebben dat “het centrale bijbelse grondmotief van deze wijsbegeerte, dat haar in christelijk-transcendentale richting dreef, niet van theoretisch-theologische aard kan zijn, en zich niet aan een bepaalde kerkformatie laat binden. Het is inderdaad van volstrekt oecumenisch karakter, daar het over alle tijdelijke kerkelijke scheidsmuren heen erkend en aanvaard is in de ene Heilige Algemene Christelijke Kerk aller tijden. En deze Kerk wordt niet door mensen gebouwd en in stand gehouden, maar door de kracht van Gods Woord en Geest in de harten der mensen, die in Christus hun nieuwe levenswortel gevonden hebben.”³⁰ Friesen betoogt dat deze idee van de religieuze wortel van de mens ons in staat stelt om heen te kijken over, een aantal in het verleden breed uitgemeten, verschillen ten aanzien van onder meer het dualisme van natuur en genade en de idee van de autonomie van de menselijke rede.³¹

Van Woudenberg meent dat de verschillen tussen het katholieke denken en het denken van Dooyeweerd die in de tijd van Dooyeweerd scherp werden aangezet, aan het einde van de 20^e eeuw en aan het begin van de 21^e eeuw in toenemende mate als accentverschillen worden beschouwd.³² Woldring stelt zelfs dat de verschillen tussen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring marginaal zijn. “So although we discover the influences of different philosophical traditions in contemporary Catholic and neo-Calvinist thought on the idea of civil society, the differences between subsidiarity and sphere sovereignty are in fact quite marginal.”³³ Sommigen menen dat het katholieke denken over het beginsel van subsidiariteit en het denken van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring verenigd kunnen worden in een politieke theorie.³⁴ Mouw drukt zich wat voorzichtiger uit en concludeert dat alles in beschouwing nemend “the relationship between subsidiarity and sphere sovereignty is not an exact fit.”³⁵ Klink is kritischer en stelt: “Het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en de subsidiariteitsidee zijn stellig niet met elkaar te vereenzelvigen. Zij geven uitdrukking aan verschillende waarden en het is zinloos om te proberen verschillen onder tafel te

²⁹ Dooyeweerd, H. (1966). ‘Het oecumenisch-reformatorisch grondmotief’. *Philosophia Reformata*, Vol. 31 (1-2), p. 3-15, p. 14.

³⁰ Idem, p. 15.

³¹ Friesen, J.G. (2007, 2011). ‘Dooyeweerd, Marlet and the new catholic theology: From Franz von Baader to Pope Benedict XVI’, p. 3.

³² Woudenberg, R. van (1996). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 322.

³³ Woldring, H.E.S. (2000). ‘Multiform responsibility and the revitalization of civil society’. In: Lugo, L.E. (ed.). *Religious Pluralism, and Public Life: Abraham Kuyper’s Legacy for the Twenty-First Century*, p. 175-188, p. 187.

³⁴ Zie onder meer: Woldring, H.E.S. (1994). ‘Dooyeweerts, Maritains en Simons strijd om het behoud van de rechtsstaat’. *Christen-Democratische Verkenningen*, Vol. 11, p. 476-484; Dengerink, J.D. (1991). ‘De staat in een plurale samenleving’. *Philosophia Reformata*, Vol. 56, p. 132-157.

³⁵ Mouw, R.J. (2000). ‘Some reflections on sphere sovereignty’. In: Lugo, L.E. (ed.). *Religious Pluralism, and Public Life: Abraham Kuyper’s Legacy for the Twenty-First Century*, p. 87-109, p. 92.

poetsen.”³⁶ Chaplin betoogt dat, hoewel de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring staan in een eigen traditie, ze ook belangrijke overeenkomsten hebben, “more than it has often been willing to admit.”³⁷

Hoewel er overeenkomsten zijn, blijven de beginselen onderdeel van verschillende tradities waarin dingen op een eigen manier worden gedacht. Zo wordt er in het katholieke denken veel belang gehecht aan solidariteit, subsidiariteit en *common good*, terwijl in het denken van Dooyeweerd de structuur-wetmatige ordening van de werkelijkheid centraal staat. Vanuit het katholieke denken, met de nadruk op *common good*, is gemakkelijk een stap te maken naar de behartiging van het gemeenschappelijk goede. Vanuit dat denken is echter minder gemakkelijk iets te zeggen over de aard van verantwoordelijkheden van sociale verbanden. In termen van de reformatische wijsbegeerte is er een sterk idee van ‘richting’, namelijk een idee van het goede, maar minder scherpte als het gaat om ‘structuur’. In het denken over soevereiniteit in eigen kring wordt veel nadruk gelegd op intrinsieke verantwoordelijkheden en het beantwoorden aan normen, maar is het gemeenschappelijke beeld niet zo duidelijk. Toch leiden beide beginselen tot een sterk idee over het substantieel behartigen van verantwoordelijkheden. *Common good* in het katholieke sociale denken staat niet per definitie haaks op wat vanuit het denken van Dooyeweerd wordt gezegd over het behartigen van publieke belangen.

Zijn de genoemde verschillen overbrugbaar? Het is de vraag vanuit welk perspectief men wenst te denken: met een focus op de verschillen of met een focus op de overeenkomsten. In dit onderzoek wordt betoogd dat vanuit beide focussen moet worden gedacht. De overeenkomsten duiden op gemeenschappelijkheid; de verschillen kunnen inzicht bieden in de mogelijke punten van aanvulling van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Weinberger betoogt dat de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar aanvullen door twee kanten van de sociale pluraliteit van de samenleving te benadrukken. Het beginsel van subsidiariteit benadrukt het sociale pluralisme op de verticale as en focust volgens hem op de relatie tussen grotere en kleinere gemeenschappen. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring focust primair op de horizontale as; op de relatie tussen gemeenschappen vanuit de onderscheiden structuurprincipes.³⁸ McIlroy betoogt dat soevereiniteit in eigen kring gaat over de relatie tussen overheden en andere sociale verbanden en dat subsidiariteit

³⁶ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke implicaties*, p. 99.

³⁷ Chaplin, J. (1993). ‘Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state’. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 177.

³⁸ Weinberger, L.D. (2014). ‘The relationship between sphere sovereignty and subsidiarity’. In: Evans, M. & Zimmermann, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, p. 49-63, p. 57, 61.

de relatie reguleert tussen verschillende niveaus binnen de overheid.³⁹ Klink betoogt dat de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar aanvullen en corrigeren.⁴⁰ In het kader van een visie op een verantwoordelijke samenleving is vanuit het CDA gewerkt aan een beginselenfusie, waarin de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring ineengevlochten zijn tot één mens-, maatschappij-, en staatsopvatting.⁴¹ Dit heeft onder meer zijn beslag gekregen in een rapport van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA *Publieke Gerechtigheid: Een Christen-Democratische Visie op de Rol van de Overheid in de Samenleving*.⁴² In dit rapport worden de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring complementair aan elkaar gebruikt. Dengerink betoogt ten aanzien van de beginselenfusie dat de duiding van het beginsel van subsidiariteit in het rapport niet identiek is aan de klassieke formulering daarvan in de pauselijke encyclieken. Het beginsel van subsidiariteit krijgt een veel engere betekenis. Onder meer de idee van een allesomvattende orde vindt daarin geen weerklank.⁴³

Vanuit een ontologisch perspectief kunnen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar moeilijk aanvullen. In de praktijk kunnen de beginselen, elk op eigen wijze, wel meerwaarde bieden voor het substantieel duiden van verantwoordelijkheden voor publieke belangen en kunnen ze elkaar op punten aanvullen. De gerichtheid van sociale verbanden op *common good* kan meerwaarde bieden aan het denken van Dooyeweerd. De substantiële duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring kan op zijn beurt meerwaarde bieden voor de praktische toepassing van het beginsel van subsidiariteit, bijvoorbeeld binnen de Europese Unie. Hierdoor wordt niet alleen een substantiële duiding van het belang van de samenleving gegeven, maar ook een substantiële duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden. Chaplin betoogt zelfs dat verschillende onderdelen van het denken over subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring geïncorporeerd zouden moeten worden in een christelijke theorie van de staat.⁴⁴ Dit is een ambitieuze opdracht. In de volgende paragraaf wordt

³⁹ McIlroy, D.H. (2003). 'Subsidiarity and sphere sovereignty: Christian reflections on the size, shape and scope of government'. *Journal of Church and State*, Vol. 45(4), p. 739-763, p. 754.

⁴⁰ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke implicaties*, p. 99

⁴¹ Idem, p. 99.

⁴² Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (1990). *Publieke Gerechtigheid: Een Christen-Democratische Visie op de Rol van de Overheid in de Samenleving*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

⁴³ Dengerink, J.D. (1991). 'De staat in de plurale samenleving'. *Philosophia Reformata*, Vol. 56, p. 132-157, p. 153, 154.

⁴⁴ Chaplin, J. (1993). 'Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state'. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 177.

een bescheiden eerste aanzet gedaan voor het in beeld brengen van enkele punten waarop de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar kunnen aanvullen.

6.1.4 Punten van aanvulling subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring

Op welke wijze kunnen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring elkaar aanvullen? In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan het publieke belang en het gemeenschappelijk goede, de aard van sociale verbanden en de deel-geheel verhouding.

6.1.4.1 Het publieke belang en het gemeenschappelijk goede

Publieke belangen worden vanuit het denken van Dooyeweerd beschouwd vanuit de notie van publieke gerechtigheid. *Common good* gaat om de voorwaarden van sociaal leven zodat mensen en groepen tot bloei kunnen komen en is het doel van alle gerechtigheid.⁴⁵ Beide perspectieven zijn van belang voor het goed functioneren van de samenleving. Sterk punt vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is de bijdrage die sociale verbanden leveren aan het belang van de samenleving vanuit een simultane realisatie van verantwoordelijkheden. Kuiper pleit in dit verband voor een visie op de samenleving die een stelsel van *complex morality* beschermt. Het principe van complexe moraliteit gaat uit van de onmisbare betekenis van verschillende sociale verbanden met hun eigen normatieve implicaties en het complexe samenspel tussen deze sociale verbanden. De complexe moraliteit van de samenleving, met sociale verbanden die beantwoorden aan eigen normen, hangt nauw samen met een simultane realisatie van normen.⁴⁶ Daar waar echte gemeenschappen functioneren, begint ook het gemeenschappelijke van de samenleving.⁴⁷ Op dit punt levert het katholieke denken belangrijke input, door de nadruk op het gemeenschappelijk goede en onderlinge solidariteit. Het bijdragen aan *common good* en de behartiging van publieke belangen werken in die zin aanvullend aan elkaar. De behartiging van publieke belangen kan bijdragen aan de *common good* van de samenleving en het gemeenschappelijk goede van de samenleving is tevens van groot belang bij de behartiging van publieke belangen.

Het beginsel van subsidiariteit kan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring aanvullen in de zin dat dit beginsel oog heeft voor de waarde dat burgers en sociale verbanden zoveel mogelijk ook zelf zaken van algemeen belang behartigen, waarbij de nadruk wordt gelegd op solidariteit en *common good*. Vanuit het beginsel van soevereiniteit bestaat er een risico dat alleen overheden verantwoordelijkheid dragen

⁴⁵ Finish, J. (2016). 'Subsidiarity's roots and history: Some observations'. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 61(1), p. 133–141, p. 137.

⁴⁶ Kuiper, R. (2009). *Moreel Kapitaal*, p. 240.

⁴⁷ Idem, p. 240.

voor publieke belangen van de samenleving. Een markant onderdeel van het denken van Dooyeweerd is weer dat het handelen van overheden begrensd is door de publiekrechtelijke aard van het publieke belang. Dit vormt een aanvulling op het ongedifferentieerde karakter van *common good* in het katholieke denken, dat niet primair publiekrechtelijk, maar ook ethisch en sociaal van aard is. Een ander waardevol inzicht van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring in relatie tot de staat is dat het inzicht biedt in de wijze waarop de staat door publieke wetgeving, dus via het recht, sociale verbanden kan integreren in een gemeenschap zonder dat deze sociale verbanden onderdeel zijn van de staat.⁴⁸ Noties in zowel het katholieke denken over subsidiariteit als het denken van Dooyeweerd kunnen helpen bij het duiden van de notie van publieke gerechtigheid. Klink betoogt bijvoorbeeld dat het publieke gerechtigheidsbeginsel in onderlinge samenhang met de gespreide verantwoordelijkheid, de solidariteit en met het rentmeesterschap contouren krijgt.⁴⁹ Overheden moeten ervoor zorgen dat de op solidariteit en rentmeesterschap georiënteerde verantwoordelijkheid niet door burgers en maatschappelijke verbanden onmogelijk wordt gemaakt.⁵⁰

6.1.4.2 De duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden

Vanuit het beginsel van subsidiariteit wordt het gemeenschappelijk goede en de op solidariteit georiënteerde verantwoordelijkheden benadrukt, vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring ligt de nadruk op verantwoordelijkheden die worden geduid vanuit het normatieve structuurprincipe en de bestemmingsfunctie van sociale verbanden. De gerichtheid van sociale verbanden op *common good* en sociale verbanden die handelen vanuit een simultane realisatie van normen onder leiding van hun kwalificerende functie zijn verschillende invalshoeken die niet per definitie haaks op elkaar staan. Vanuit beide perspectieven heeft het publieke, sociale en het ethische een plaats.

Vanuit het katholieke sociale denken hebben alle sociale verbanden een verantwoordelijkheid voor *common good*, waardoor er verantwoordelijkheid wordt genomen voor sociale en ethische vraagstukken in de samenleving. Vanuit het katholieke denken over subsidiariteit is het minder makkelijk om de aard van de verantwoordelijkheden van specifieke verbanden te duiden en af te bakenen. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring biedt op dit punt een waardevolle aanvulling door de verantwoordelijkheden van sociale verbanden te duiden vanuit hun

⁴⁸ Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). 'Sphere sovereignty, creation order, and public justice'. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 397-417, p. 407.

⁴⁹ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*, p. 90.

⁵⁰ Idem, p. 97, 98.

structuurprincipes. Zo hebben overheden een ander structuurprincipe en een andere bestemming dan bedrijven en gezinnen en derhalve ook andere taken en verantwoordelijkheden. Volgens Oostlander is het beginsel van soevereiniteit in eigen kring noodzakelijk voor de duiding van de verschillen tussen samenlevingsverbanden.⁵¹ Een heldere kijk op de aard en verantwoordelijkheid van samenlevingsverbanden leidt volgens hem tot een drastische verscherping van de subsidiariteit in haar horizontale aspect.

Subsidiariteit wordt soms gekoppeld aan het structuurprincipe van sociale verbanden. Zo betoogt Chaplin dat sociale verbanden vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief mede een subsidiaire verantwoordelijkheid hebben vanuit hun eigen aard.⁵² Volgens hem hoeft een hiërarchische ordening van verbanden niet problematisch te zijn als ze wordt gekoppeld aan de aard van sociale verbanden.⁵³ De kwalificerende functie bepaalt niet alleen de aard van het verband, maar ook de aard van de hulp die een verband kan bieden aan andere verbanden. De hulp die de staat biedt is bijvoorbeeld juridisch van aard. “It performs its subsidiary function towards other communities by means of law, by establishing a just legal framework within which other communities can operate.”⁵⁴ De staat bevindt zich ten aanzien van het publieke recht in hiërarchie boven de andere sociale verbanden. “This is not a general hierarchical priority, only a functional legal, and hence a limited, one.”⁵⁵ Chaplin suggereert dat deze wijze van het beschouwen van de relaties tussen sociale verbanden, de problemen van het concept van de hiërarchie van sociale verbanden deels oplost. Hij betoogt dat het beginsel van subsidiariteit verder gespecificeerd moet worden door het te koppelen aan de idee van gekwalificeerde sociale verbanden.⁵⁶

Aan het op deze wijze complementair gebruiken van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring kleven echter ook bezwaren. Het is niet op voorhand duidelijk op welke wijze helpende interventie plaatsvindt vanuit een nevenschikking van sociale verbanden. Wanneer behoren farmaceutische bedrijven bijvoorbeeld vanuit hun economische bestemmingsfunctie op te treden naar andere verbanden, zoals bijvoorbeeld ziekenhuizen? En wanneer moeten ziekenhuizen vanuit hun morele bestemmingsfunctie ingrijpen in farmaceutische bedrijven? De hiërarchische ordening van het beginsel van subsidiariteit kan wel worden gehandhaafd

⁵¹ Oostlander, A.M. (1992) ‘Horizontale subsidiariteit’. *Christen-Democratische Verkenningen* (9/92), p.374.

⁵² Chaplin, J. (1994). ‘Subsidiarity as a political norm’. In: Chaplin, J. & Marshall, P. (eds). *Political Theory and Christian Vision: Essays in Memory of Bernard Zylstra*, p. 81–100, p. 93, 95.

⁵³ Chaplin, J. (1993). ‘Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state’. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 194.

⁵⁴ Idem, p. 194.

⁵⁵ Idem, p. 194.

⁵⁶ Idem, p. 193.

binnen een deel-geheel verhouding. Binnen de overheid kan volgens het beginsel van subsidiariteit worden nagegaan op welk niveau publiekrechtelijke verantwoordelijkheden het beste genomen kunnen worden.

6.1.4.3 Deel-geheel relatie

Het beginsel van subsidiariteit is, in termen van Dooyeweerd, toepasbaar binnen een deel-geheel relatie. Dit vult het beginsel van soevereiniteit in eigen kring aan, dat weinig aangrijpingspunten geeft voor de duiding van de verhoudingen binnen verbanden, bijvoorbeeld binnen de overheid. Ook Chaplin betoogt dat de wijze waarop de complexe interne structuur van de staat precies werkt, door Dooyeweerd onvoldoende wordt uitgewerkt.⁵⁷ Het beginsel van subsidiariteit vormt op dit punt een aanvulling op het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Overheden, provincies en gemeenten hebben vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring hetzelfde structuurprincipe, maar er wordt niet beschreven op welke wijze kan worden bepaald welke taken en verantwoordelijkheden op welk niveau gerealiseerd moeten worden. Het beginsel van subsidiariteit geeft als richtlijn: op het niveau waar verantwoordelijkheden het beste gerealiseerd kunnen worden. In termen van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring kan worden betoogd dat de verdeling van publieke taken over de verschillende bestuurslagen van de overheid een afgeleide moet zijn van de vraag op welk niveau publieke gerechtigheid het beste kan worden behartigd.⁵⁸

6.1.4.4 Integratie subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring?

In hoeverre kan het beginsel van subsidiariteit geïntegreerd worden in het denken over soevereiniteit in eigen kring? En in hoeverre kan soevereiniteit in eigen kring geïntegreerd worden in het denken over subsidiariteit? Is het nuttig om beide beginselen te integreren in één theorie?

Vanuit de ontologische basis van de hiërarchische ordening en de nevenschikking van sociale verbanden zijn de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring moeilijk met elkaar te verenigen. In de praktische toepassing hebben de beginselen een verschillende betekenis, maar is het mogelijk om ze aanvullend aan elkaar te gebruiken. In dit onderzoek wordt ervoor gekozen om de duiding van verantwoordelijkheden te baseren op beide beginselen, waarbij zowel het gemeenschappelijk goede als de geëigende verantwoordelijkheden die behartigd worden van belang zijn. In de toekomst kan onderzoek worden gedaan naar het denken over subsidiariteit, waarin de duiding van verantwoordelijkheden verder wordt uitgewerkt.

⁵⁷ Chaplin, J. (2007). ‘‘Public justice’’ as a critical political norm’. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 133.

⁵⁸ Klink, A. (1991). *Christendemocratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*, p. 212.

Het denken over soevereiniteit in eigen kring kan hiervoor bruikbare input leveren. Het denken van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring kan worden verrijkt door de notie van het gemeenschappelijk goede een plaats te geven⁵⁹ en verder te doordenken en door na te denken over het verdelen van verantwoordelijkheden binnen een deelgeheel verhouding, bijvoorbeeld binnen overheden of grote internationale bedrijven.

6.2 Alternatief voor knelpunten in het neoliberale denken

De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring geven elk op eigen wijze oplossingsrichtingen voor knelpunten in het neoliberale denken. In deze paragraaf wordt ingegaan op enkele punten van hedendaagse architectonische maatschappijkritiek, de invulling van de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen en het geven van een alternatief voor de marktgerelateerde duiding van verantwoordelijkheden. Vervolgens wordt ingegaan op de implicaties van de alternatieve substantiële duiding van verantwoordelijkheden voor CSR en de wijze waarop waarde kan worden toegevoegd in het publieke debat.

6.2.1 Architectonische maatschappijkritiek

Abraham Kuyper gaf aan het einde van de 19e eeuw ‘architectonische kritiek’ op de ordening van de samenleving tegen de achtergrond van de uitzichtloze situatie van arbeiders in de industriële fabrieken. Het was een fundamentele kritiek op de manier waarop de sociale orde was gestructureerd en gelegitimeerd. Vanuit het katholieke denken werd deze problematiek aan de orde gesteld in de encycliek *Rerum Novarum* (1891).⁶⁰ Ook aan het begin van de 21ste eeuw kan architectonische kritiek geformuleerd worden op de wijze waarop de sociale orde gelegitimeerd wordt vanuit het economische imperatief van het neoliberale marktdenken.⁶¹ Het neoliberale marktdenken is niet alleen een specifiek economisch systeem of theorie, maar ook een ideologie, met een hegemonische neiging die geen serieuze architectonische kritiek op de samenleving toelaat. Het maakt de markt tot een vanzelfsprekend paradigma van de samenleving.⁶² In een marktsamenleving worden verantwoordelijkheden geduid vanuit de markt en is

⁵⁹ Onder meer in het denken van Kuyper bestaan hiervoor openingen. Zo wordt *common good* gerelateerd aan ‘gemeene gratie’. Zie: Chiu, A.S. (2016). *Common Grace and Common Good for China: An Exposition of Abraham Kuyper and Leo XIII on Labor Struggles in Twenty-First Century*, p. 21 en Bratt, J.D. (2013).

Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian Democrat, i-book, p. 15, 399, 412.

⁶⁰ Leo XIII (1891). *Rerum Novarum*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1948, § 1.

⁶¹ Zie onder meer: Zijlstra, A. (2013). ‘The neoliberal delusion: A religious-philosophical critique’.

Philosophia Reformata, Vol. 78, p. 162-178; DeMoor, M.J. (2013). ‘Embeddedness and social pluralism’.

Philosophia Reformata, Vol. 78, p. 144-161; Buijs, G.J. & Jongeneel, R. (2013). ‘Introduction: Towards a new architectonic critique’. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 89-94.

⁶² Zijlstra, A. (2013). ‘The neoliberal delusion: A religious-philosophical critique’. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 162-178, p. 165.

bijna alles te koop, ook de toegang tot essentiële voorzieningen voor het leven zoals onderwijs en zorg. De waarden van de marktsamenleving veranderen de betekenis van sociale waarden in de samenleving als geheel.⁶³ Het is in het licht van deze ontwikkeling van belang om verantwoordelijkheden te duiden vanuit een breder perspectief dan de markt en in het publieke domein van de samenleving na te denken over de vraag welke waarde het handelen van sociale verbanden heeft in het licht van de samenleving als geheel. Daarin past ook het vraagstuk van de verantwoordelijkheid voor publieke belangen.

De architectonische kritiek die in dit onderzoek is geformuleerd betreft onder meer de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen en de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden. Dit zijn punten die grote impact hebben op de wijze waarop de samenleving functioneert. Als verantwoordelijkheden voor belangen van de samenleving ondergeschikt worden gemaakt aan individuele belangen, en verantwoordelijkheden primair worden geduid vanuit een marktordening van de samenleving, verschraalt de sociale orde, worden vraagstukken van publiek belang onvoldoende behartigd en wordt onvoldoende recht gedaan aan de veelkleurigheid, in de zin van sociale pluriformiteit, die sociale verbanden zouden moeten weerspiegelen. Sociale verbanden worden primair beoordeeld op hun bijdrage aan marktordening van de samenleving en niet op hun toegevoegde waarde voor de maatschappij als geheel. Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring worden oplossingsrichtingen geformuleerd voor de genoemde knelpunten.

6.2.2 Invulling deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen

Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring worden richtingen gewezen om de vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen op te heffen. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de substantiële duiding van publieke belangen, de verantwoordelijkheid van overheden voor publieke belangen en aan de markt en publieke belangen.

6.2.2.1 Substantiële duiding van het publieke belang

Het gemeenschappelijk goede (*common good*) kan niet geformuleerd worden vanuit het neoliberale denken,⁶⁴ in de zin dat de spontane orde in de samenleving volgens Hayek niet door iemand van buitenaf gecreëerd is en kan daarom ook geen kenbaar doel kan hebben. Ook in het denken van Hayek is echter sprake van een *common good*. Het bevorderen van *common good* of het gemeenschappelijk goede is volgens Hayek het

⁶³ Sandel, M. (2016). *Why we shouldn't Trust Markets with our Civic Life*, Ted Presentation.

⁶⁴ Hayek, F.A. (1944). *The Road to Serfdom*. Ned. vert. *De Weg naar Slavernij*. Amsterdam: Omega Boek, 1985, p. 74.

bevorderen van de spontane marktordening van de samenleving die het mogelijk maakt dat individuen hun eigen belang kunnen nastreven en kansen kunnen realiseren.⁶⁵ Individuele vrijheid en de marktordening zijn voldoende voor het realiseren van een goede samenleving. Als gevolg hiervan is, in de woorden van Hollenbach die in dit verband John Dewey aanhaalt, sprake van een eclips van het publieke. Het goede dat gerealiseerd kan worden in het publieke domein van de samenleving is aan het zicht onttrokken, omdat het individuele welzijn het middelpunt is geworden van normatieve overwegingen ten aanzien van de samenleving.⁶⁶ Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring wordt benadrukt dat zowel individuele vrijheid als het functioneren van mensen in gemeenschappen van belang zijn voor de ontwikkeling van mensen. Verder wordt benadrukt dat de samenleving niet kan worden opgevat als het bij elkaar brengen van vraag en aanbod op de markt. Het economische aspect is slechts één kant van het menselijk bestaan. Marktwerving zonder normatieve beperkingen leidt tot een samenleving waarin dingen gerechtvaardigd zijn als ze bijdragen aan het bevorderen van marktwerving en individuele vrijheid.

Het is vanuit het denken van Hayek de verantwoordelijkheid van overheden om de spontane marktordening van de samenleving te bevorderen. In *Law, Legislation and Liberty* stelt hij dat het publieke (belang) niet persé zo goed mogelijk behartigd wordt door de spontane marktordening.⁶⁷ Hayek spreekt niet over publieke belangen in de zin van belangen die mensen met elkaar gemeen hebben als leden van een publieke gemeenschap. Zijn focus ligt op individuele belangen die in een spontane marktordening bijdragen aan het belang van de samenleving. Dooyeweerd duidt het publieke belang vanuit de notie van publieke gerechtigheid. Hierdoor ontstaat er oog voor de publieke belangen in de samenleving die breder zijn dan het bevorderen van marktwerving. Overheden dienen individuele belangen en publieke belangen tegen elkaar af te wegen, rekening houdend met de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden. Vanuit het katholieke denken wordt benadrukt dat markten ingebed behoren te worden in morele gemeenschappen die handelen met het oog op *common good*. Overheden treden subsidiair op met het oog op *common good*. Op deze wijze worden niet alleen economische, maar ook ethische en sociale vraagstukken in het publieke domein van de samenleving geadresseerd.

⁶⁵ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1976)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy*, Volume 2, p. 29.

⁶⁶ Hollenbach, D.S.J. (2004). *The Common Good and Christian Social Ethics*, p. 10.

⁶⁷ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy*, Volume 3, p. 74.

6.2.2.2 Verantwoordelijkheden overheden voor publieke belangen

Vanuit het denken van Hayek hebben overheden de verantwoordelijkheid om de spontane marktordening van de samenleving te bevorderen. De markt zal het beste bijdragen aan een goede samenleving en burgers dienen zelf een inhoudelijke invulling van ‘het goede’ te geven. Overheden dienen niet in te grijpen in de markt met het oog op het publieke belang.

De filosoof Schaap, oud-senator namens de VVD, betoogt dat het neoliberale marktdenken onvoldoende basis bieden voor een evenwichtig overheidsbeleid. “Een overheidsverantwoordelijkheid die zich vervlecht in een volstrekt hypothetische marktideologie, gaat zwalken. Zonder een conceptueel helder ordeningsconcept wordt de afbakening tussen publieke verantwoordelijkheden en bevoegdheden en die van de vele maatschappelijke, een zaak van reactiviteit, willekeur.”⁶⁸ Vanuit het neoliberale denken is er volgens hem nauwelijks sprake van een staatsleer in een positief ordenende zin. Het neoliberale denken ruilt de zedelijke orde in voor een normativiteit die aan de vrije markt is ontleend. Hierin ontbreekt een visie ten aanzien van de vraag hoe met het private deel van de samenleving moet worden omgegaan en wat ten aanzien hiervan de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de staat zijn.⁶⁹ De samenleving wordt teruggebracht tot de voor zichzelf verantwoordelijke individu en de markt.⁷⁰

Het denken over subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring biedt een breder perspectief op de samenleving en het handelen van overheden. Overheden staan niet slechts in dienst van het individu en de markt, maar in dienst van de samenleving. Ze hebben een belangrijke rol bij de behartiging van publieke belangen. Vanuit beide beginselen heeft de staat de verantwoordelijkheid voor het goed functioneren en beschermen van gemeenschappen. De staat mag niet overheersend zijn en moet ervoor zorgen dat gemeenschappen elkaar niet overheersen en individuen niet gedomineerd worden door gemeenschappen. Vanuit het beginsel van subsidiariteit handelen overheden met het oog op *common good*, vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring handelen overheden met het oog op publieke gerechtigheid.

De deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen kan worden opgeheven vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Vanuit subsidiariteit wordt de nadruk gelegd op het bevorderen van het gemeenschappelijk goede, dat bijdraagt aan het behartigen van publieke belangen. De verantwoordelijkheid voor het bevorderen van het gemeenschappelijk goede moet vanuit het beginsel van subsidiariteit niet geconcentreerd worden bij overheden, maar juist worden neergelegd bij private actoren, waaronder het bedrijfsleven. Pas wanneer bedrijven hun verantwoordelijkheden niet (kunnen) nemen, dienen op een hoger niveau

⁶⁸ Schaap, S. (2016). *Rechtsstaat in Verval: Over de Lange Mars door de Instituten*, p. 299.

⁶⁹ Idem, p. 298.

⁷⁰ Idem, p. 299.

maatregelen getroffen te worden die alsnog het gewenste effect afdwingen. Ook vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring ligt de verantwoordelijkheid voor het bevorderen van het gemeenschappelijk goede binnen het samenlevingsverband. Deze verantwoordelijkheid lijkt op het eerste gezicht minder duidelijk, maar ligt indirect wel besloten in het structuurprincipe en de eigen bestemmingsfunctie van sociale verbanden en de doordringing van alle aspecten door sociale relaties. Hoewel overheden de verantwoordelijkheid hebben om publieke belangen te behartigen en af te wegen tegen private belangen en de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden te beschermen, vormen sociale verbanden een belangrijke schakel is het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring geeft geen richtlijnen ten aanzien van het niveau waarop de verantwoordelijkheid voor publieke belangen genomen moet worden binnen overheden, bijvoorbeeld op Europees, nationaal of regionaal niveau. Het beginsel van subsidiariteit biedt handvatten door verantwoordelijkheden te leggen op het niveau waarop publieke belangen het beste behartigd kunnen worden.

6.2.2.3 De markt en publieke belangen

In het neoliberale denken draagt de marktordening van de samenleving bij aan het gemeenschappelijk goede van de samenleving. In de tijd van Adam Smith leverde de markt een ongekend grote bijdrage aan het belang van de samenleving, doordat de marktvrijheid het ontwrichtende effect van de beslotenheid van feodale posities doorbrak. De met marktvrijheid verbonden rechtspersoonlijkheid breekt in op dergelijke machtsconcentraties.⁷¹ Dit betekent echter niet dat de vrije markt als vanzelf het belang van de samenleving bevordert. Smith wijst op de noodzaak van een algemeen gedeeld besef van moraal, recht en rechtvaardigheid, een besef dat zich actief richt op de opbouw van een publiek gezag, in de vorm van staatsinstituties, publiek bestuur en wetgeving. Smith noemt dit morele besef een onpartijdige toeschouwer, in zekere zin ook een *invisible hand*, maar nu één die de burger gewetensvol begeleidt met de kritische vraag wat de samenleving eigenlijk van hem verlangt.⁷²

Zowel vanuit het beginsel van subsidiariteit als vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt betoogd dat de markt kan bijdragen aan publieke belangen als ze is ingebed in moreel verbonden gemeenschappen van mensen. De markt is een instrument en geen doel. De morele betrokkenheid van mensen wordt niet alleen bepaald door de horizontale relatie tot de ander, maar heeft ook een verticale toevoeging: de erkenning van het gezagsaspect in deze verbondenheid. Dit geeft de morele ordening van de gemeenschap een hogere waarde dan die van de enkeling op

⁷¹ Idem, p. 113.

⁷² Idem, p. 114.

zich. Het verdwijnen van de waarde van godsdienst betekent een enorme uitdaging voor het in stand houden van een moreel verbonden gemeenschap van mensen.⁷³ Vanuit de katholieke sociale leer wordt benadrukt dat sociale relaties tussen mensen en solidariteit niet naast of na de economische activiteit komen.⁷⁴ Economische activiteiten, markten en gemeenschappen zijn onderdeel van dezelfde samenleving en zijn niet ethisch neutraal.⁷⁵ Ten aanzien van marktwerking zijn ethische principes van transparantie, eerlijkheid en verantwoordelijkheid van belang. Benedictus XVI betoogt in *Caritas in Veritate* tevens dat een klimaat van wederzijds vertrouwen en onderlinge solidariteit nodig is voor het goed werken van de markt.⁷⁶ “(...) indien de markt enkel overgelaten wordt aan het principe van de gelijkwaardigheid van de verdeelde goederen, dan slaagt zij er niet in om deze sociale cohesie te realiseren die zij niettemin nodig heeft om goed te functioneren. Zonder interne vormen van solidariteit en wederzijds vertrouwen kan de markt niet ten volle haar eigen economische functie vervullen.”⁷⁷ Vanuit het katholieke denken is in dit verband de gerichtheid van de markt op het gemeenschappelijk goede van belang. Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief wordt benadrukt dat maatschapsverhoudingen, zoals de markt, zijn ingebed in sociale verbanden. De individualiseringstendensen ten aanzien van de markt hebben tegenwicht nodig van institutaire en maatschappelijke verbanden, die worden geduid vanuit een normatief kader. Dit vormt een belangrijke aanvulling op het neoliberale denken. Vanuit de beginselen wordt geen kant en klaar overzicht aangeboden van de instituties die nodig zijn om marktwerking ten goede te laten komen aan het publieke belang, maar wordt benadrukt dat de markt in dienst behoort te staan van de samenleving. Sociale verbanden spelen daarbij een belangrijke rol. Dit wordt onderstreept door Zijlstra die betoogt dat een markteconomie niet goed kan functioneren zonder goed onderwijs, familieverbanden, een sterke *civil society* en religies die publieke moraliteit voeden.⁷⁸

Een ander punt van aandacht in relatie tot het neoliberale denken is dat de markt de consequenties van het handelen van bedrijven niet altijd verdisconteert in de prijs van producten. Derhalve wordt door de markt onvoldoende gegarandeerd dat ondernemingen bijdragen aan het publieke belang. Een mogelijke oplossingsrichting kan zijn dat ook aan zaken als milieu en kwaliteit van leven een prijs wordt toegekend. Verder is het van belang dat ondernemingen vanuit andere sociale verbanden in de samenleving worden aangesproken en gecorrigeerd ten aanzien van de gevolgen van

⁷³ Idem, p. 315.

⁷⁴ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 36.

⁷⁵ Idem, § 36.

⁷⁶ Idem, § 35.

⁷⁷ Idem, § 35.

⁷⁸ Zijlstra, A. (2013). ‘The neoliberal delusion: A religious-philosophical critique’. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 162-178, p. 175.

hun handelen. Uiteindelijk kunnen overheden ingrijpen, bijvoorbeeld door middel van wetgeving die ongewenste consequenties van het handelen van ondernemingen tegengaat. Zowel vanuit het beginsel van subsidiariteit als vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is het echter van belang dat de verantwoordelijkheid voor het handelen primair bij de onderneming zelf ligt.

6.2.3 Alternatief voor marktgerelateerde verantwoordelijkheden

Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring wordt een alternatief geboden voor de marktgeoriënteerde verantwoordelijkheden van sociale verbanden. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan sociale verbanden vanuit een substantieel perspectief, de begrenzing van het handelen van sociale verbanden en substantiële verantwoordelijkheden van bedrijven. In de laatste paragraaf wordt aandacht besteed aan enkele implicaties van de substantiële duiding van verantwoordelijkheden voor het denken over CSR.

6.2.3.1 Sociale verbanden vanuit een substantieel perspectief

Hayek duidt de samenleving primair als een economische ordening waarin de notie van marktwerking centraal staat en geen hogere morele orde aanwezig is dan individuele vrijheid en economische efficiëntie.⁷⁹ Dit denken staat tegenover het christelijke denken waarin economisch welzijn en eigenbelang niet leidend zijn. Peterson betoogt dat “in playing up the individualistic aspect of human nature Hayek loses sight of the supra-individual aspect of life that gives man his full humanity. For that reason, it is not possible to regard him as a reliable guide on the ultimate philosophical questions, and this deficiency may have adversely affected even his more strictly economic thinking.”⁸⁰ Ancil betoogt dat Hayek onvoldoende onderscheid maakt tussen economische waarden en sociale of morele waarden.⁸¹ “Hence, no distinction is seen between a limited economic sphere where freedom of choice is reasonably allowed and moral values where agreement transcending individual preferences is vital to the community, a vitality which is also important to the individual even if he disagrees.”⁸² Hayek beschouwt de hele samenleving als een economische sfeer waarin keuzevrijheid centraal behoort te staan. Andere dan economische waarden hebben daarin geen plaats.

⁷⁹ Peterson, D.J. (2014). ‘Economics and morality: Friedrich von Hayek and the common good’. *Humanitas*, Vol. 27 (1-2), p. 82-121, p. 85 en 121.

⁸⁰ Idem, p. 121.

⁸¹ Ancil, R. (1994). ‘Hayek’s serfdom: Fifty years later’. Paper presented to faculty and students at the Franciscan University of Steubenville in Steubenville, Ohio, on October 27, 1994, to commemorate the fiftieth anniversary of the publication of Austrian economist F.A. Hayek’s famous book *The Road to Serfdom*.

⁸² Idem

In het neoliberale denken ligt de nadruk op individuele verantwoordelijkheden, waarbij individuen zelf bepalen hoe ze deze verantwoordelijkheden vormgeven. De verantwoordelijkheden van sociale verbanden zoals overheden en bedrijven worden geduid vanuit het perspectief van de markt. Voor het goed functioneren van de markt is het echter van groot belang dat verantwoordelijkheden niet alleen economisch worden geduid. Vanuit het beginsel van subsidiariteit worden verantwoordelijkheden van sociale verbanden voor de samenleving als geheel benadrukt. Sociale verbanden worden primair beschouwd als gemeenschappen van mensen, waarbij noties van menselijke waardigheid, solidariteit en *common good* van belang zijn voor de substantiële duiding van gemeenschapsverhoudingen. Deze noties en de gerichtheid van gemeenschappen op *common good* moeten niet verdrongen worden door het marktdenken. Paus Johannes Paulus II betoogt dat solidariteit en naastenliefde in toenemende mate van belang zijn wanneer de complexiteit van instituties toeneemt.⁸³ Vanuit het katholieke denken over subsidiariteit is het van belang dat instituties de *common good* van de samenleving dienen, van lokaal tot internationaal niveau.⁸⁴

Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt de substantiële eigenheid van sociale verbanden benadrukt vanuit hun structuurprincipe. Van hieruit wordt duidelijk wat de bestemming is van sociale verbanden en welke verantwoordelijkheden daaraan ontleend kunnen worden. Vanuit de substantiële duiding van sociale verbanden kunnen tevens functionele verantwoordelijkheden worden toegedeeld binnen een specifieke context. Een arts heeft bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid om goede zorg te verlenen aan patiënten in de context van zijn functie binnen een ziekenhuis. En werknemers van farmaceutische bedrijven hebben de verantwoordelijkheid om op verantwoorde wijze schaarste op te lossen binnen de context van de farmaceutische onderneming. Als artsen het verkrijgen van voordelen verkiezen boven het verlenen van goede zorg aan patiënten of als farmaceutische bedrijven alleen schaarste oplossen waarmee veel geld kan worden verdiend, worden vraag en aanbod niet goed op elkaar afgestemd en wordt een goede werking van de markt verstoord.

Als mensen hun verantwoordelijkheid onvoldoende nemen binnen sociale verbanden, komt er een zware last op de schouders van overheden om sociale en maatschappelijke vraagstukken op te lossen. Dit resulteert veelal in een toename van wet- en regelgeving.⁸⁵ Instituties zorgen echter niet automatisch voor het realiseren van

⁸³ Paus Johannes Paulus II (1988). *Christifideles Laici*, § 41.

⁸⁴ Opdebeeck, H. (2009). 'The common good as a global wealth: Preventing globalization from leading to an ethical decay of the common good'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, p. 83-99, p. 91.

⁸⁵ Dit werd al betoogd door Dengerink (1960) 'De ordening van het maatschappelijk leven'. *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, Vol. 30, p. 332-354, p. 349.

verantwoordelijkheden. Het is van belang dat mensen worden aangesproken op hun verantwoordelijkheden en vanuit hun verschillende rollen in sociale verbanden beantwoorden aan God's normen.⁸⁶ Dit wordt ook vanuit het katholieke denken benadrukt. "In de loop van de geschiedenis heeft men dikwijls gedacht dat het scheppen van instellingen genoeg zou zijn om de mensheid de vervulling van het recht op ontwikkeling te garanderen. Helaas heeft men in zulke instellingen een overdreven vertrouwen gesteld, alsof ze het verlangde doel automatisch zouden kunnen bereiken. In werkelijkheid zijn de instellingen alleen onvoldoende, want de integrale ontwikkeling van de mens is vóór alles een roeping en vereist bijgevolg van allen een vrije en solidaire aanvaarding van verantwoordelijkheid."⁸⁷

6.2.3.2 Begrenzing handelen sociale verbanden

In het neoliberale denken is er zorg om overheden die zich, met het oog op het publieke belang, ongelimiteerd kunnen bemoeien met allerlei zaken. Als reactie hierop wordt het handelen van overheden zoveel mogelijk ingeperkt. Overheden mogen vanuit de *rule of law* alleen de randvoorwaarden scheppen voor het realiseren van individuele vrijheid en een spontane ordening van de markt. Vanuit het neoliberale denken van Hayek is het handelen van de staat echter moeilijk af te bakenen. Wat mag de staat wel en niet doen om een spontane ordening van de samenleving mogelijk te maken? En hoe kan de staat bepalen met welke maatregelen de spontane ordening het beste wordt gehandhaafd? Hoewel het handelen van de staat beperkt moet zijn vanuit het neoliberale denken, is er feitelijk sprake van een innerlijk onbegrensde staat, door het ontbreken van een normatief kader voor het handelen van de staat. Van Woudenberg betoogt dat het handelen van de staat niet langer een innerlijke begrenzing heeft vanuit de goddelijke orde.⁸⁸

De morele orde waarop de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring gebaseerd zijn, geeft belangrijke handvatten voor de inperking van het handelen van de staat. De staat heeft vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring geen competentie ten aanzien van niet-politieke structuren, maar mag wel ingrijpen in niet-politieke structuren als het handelen van dergelijke structuren publiek-juridische consequenties heeft.⁸⁹ Hierbij geldt dat de staat zich in al haar handelen moet laten leiden door de norm van publieke gerechtigheid. In het volgende hoofdstuk zal naar voren komen dat dit betekent dat overheden niet zomaar kunnen ingrijpen om

⁸⁶ Tiemstra, J.P. (1999). 'Every square inch'. In: Dean, J.M. & Waterman, A.M.C. (eds). *Religion and Economics: Normative Social Theory*, p. 85-98, p. 88.

⁸⁷ Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*, § 11.

⁸⁸ Woudenberg, R. van (1996). *Kennis en Werkelijkheid*, p. 324.

⁸⁹ Chaplin, J. (2007). 'Public justice' as a critical political norm'. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150, p. 132.

marktwerking te bevorderen. Vanuit het katholieke denken worden de beginselen van subsidiariteit en *common good* gebruikt om de macht van de staat te beperken. De overheid behoort een geordend gemeenschapsleven te garanderen dat is gericht op de *common good* van de samenleving, en waarin het vrije optreden van individuen en groepen is geborgd.⁹⁰

Punt van kritiek van Dooyeweerd is dat *common good* in het katholieke denken niet wordt begrepen.⁹¹ Ook Skillen & McCarthy betogen dat de notie van een alomvattend *common good* voor de samenleving onvoldoende handvatten geeft voor het handelen van de staat. “This largely undifferentiated concept (...) does not appear to be sufficient to distinguish the sphere of public-legal justice in a highly complex and differentiated society.”⁹² *Common good* in het katholieke denken is veel breder dan alleen een publiekrechtelijk concept. Het is ook ethisch en sociaal van aard. De notie van *common good* impliceert volgens Chaplin echter niet dat het handelen van de staat juridisch onbegrensd is.⁹³ Het handelen van overheden dient gericht te zijn op het realiseren van de eigen kracht van sociale verbanden. Skillen en McCarthy brengen daar tegenin dat een ongedifferentieerd concept van *common good* onvoldoende is om de zelfstandigheid van sociale verbanden te garanderen en om het handelen van overheden te begrenzen.

Hoewel Dooyeweerd het handelen van de staat afbakt vanuit haar publiekrechtelijke karakter, besteedt hij weinig aandacht aan de praktische uitwerking van publieke gerechtigheid voor het handelen van de staat.⁹⁴ Hij spreekt zeer uitgebreid over het structuurprincipe van de staat en gaat veel minder uitgebreid in op de betekenis van de staat als een integrale gemeenschap van publieke gerechtigheid.⁹⁵ “Dooyeweerd’s interpretation is dominated by modal rather than institutional analysis.”⁹⁶ Het is echter de vraag of het begrenzen van het handelen van de staat gelijk

⁹⁰ *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, § 394.

⁹¹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 153, 399.

⁹² Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). ‘Subsidiarity, natural law, and the common good: An evaluation’. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 377-395, p. 391.

⁹³ Chaplin, J. (2006), ‘Towards an ecumenical social theory: Revisiting Herman Dooyeweerd’s critique of Thomism’. In: Goheen, M.W & O’Gara, M. (eds). *That the World may Believe: Essays on Mission & Unity in Honour of George Vandervelde*, p. 215-238, p. 233.

⁹⁴ Zie onder meer: Chaplin, J. (1993). ‘Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state’. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 195; Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). ‘Sphere sovereignty, creation order, and public justice’. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 397-417.

⁹⁵ Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). ‘Sphere sovereignty, creation order, and public justice’. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, p. 397-417, p. 407.

⁹⁶ Idem, p. 406.

gesteld moet worden aan een principe dat voorschrijft welke taken de staat moet uitvoeren. Ook Chaplin betoogt dat de taken van de staat niet rechtstreeks afgeleid worden vanuit het structuurprincipe van de staat en de noties van publiek belang en publieke gerechtigheid.⁹⁷ “The actual content of the task of the state, the "positive contents" of the public interest, cannot, however, be deduced from the invariable structural principle of the state. This structural principle does not prescribe any specific activities or purposes, but rather places limits upon the manner in which such activities are to be executed, limits based on juridical sphere sovereignty of non-state structures. The entire activity of the state is to be bound to the typical leading idea of public justice, but can never be derived from this idea.”⁹⁸ Het structuurprincipe van de staat en de noties van publiek belang en publieke gerechtigheid vormen het kader voor het handelen van de staat en moeten steeds vertaald worden naar concreet handelen van de staat.

Deze praktische vertaling geldt evenzeer voor het beginsel van subsidiariteit. Het beginsel van subsidiariteit benadert de begrenzing van het handelen van sociale actoren vanuit een ander perspectief dan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Vanuit het beginsel van subsidiariteit wordt het eigen initiatief van individuen en sociale verbanden benadrukt in het licht van het gemeenschappelijk goede van de samenleving. De begrenzing van sociale verbanden wordt geduid vanuit het gemeenschappelijk goede en subsidiariteit. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt de begrenzing van sociale verbanden geduid vanuit de eigen aard van sociale verbanden.

Aan het begin van de 21ste eeuw is niet alleen het inperken van het handelen van overheden van belang, maar ook het inperken van de macht van andere sociale actoren, bijvoorbeeld ondernemingen. “And today there are indeed a variety of signals, that not only tell us that the sovereignty of culture and family-life is being violated, but also that the sovereignty of the state may be threatened by over-reaching dynamic private economic interests.”⁹⁹ In het neoliberale denken van Hayek en Friedman is er geen mechanisme dat de macht van ondernemingen inperkt. De macht van ondernemingen wordt in zekere zin juist aangemoedigd door de sterke nadruk op een spontane marktordening van de samenleving. Het grote voordeel van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is dat het niet alleen handvatten biedt voor het begrenzen van het handelen van overheden; het beginsel gaat over de inperking van de macht van

⁹⁷ Chaplin, J. (1993). ‘Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state’. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, p. 195.

⁹⁸ Chaplin, J. (1983). ‘Dooyeweerd’s theory of public justice’. Master thesis Institute for Christian Studies, p. 146.

⁹⁹ Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University, p. 12.

sociale verbanden in het algemeen. Elk sociaal verband heeft een eigen structuurprincipe met eigen taken en verantwoordelijkheden, gericht op het ontsluiten van de eigen bestemmingsfunctie. Hierdoor wordt ook tegenwicht geboden aan de macht van bijvoorbeeld ondernemingen. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring leert ons dat internationale markten en ondernemingen die hun wetten opleggen aan de samenleving als geheel geweld doen aan de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden. Vanuit het beginsel van subsidiariteit wordt het handelen van sociale verbanden afgebakend door het in dienst te stellen van het gemeenschappelijk goede van de samenleving.

6.2.3.3 Substantiële verantwoordelijkheden van bedrijven

De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring geven tevens een andere substantiële duiding van de verantwoordelijkheden van bedrijven. Bedrijven hebben niet alleen een plaats in de orde van marktwerking, maar ook in de orde van de samenleving. Een belangrijk verschil met het neoliberale denken is dat de verantwoordelijkheden van bedrijven verder reiken dan de verantwoordelijkheid voor het op lange termijn maximaliseren van de winst voor de aandeelhouders. Het belasten van ondernemingen met sociale verantwoordelijkheden, leidt volgens Hayek tot ongewenste uitkomsten en heeft negatieve consequenties op de korte en op de lange termijn. Het onmiddellijke ongewenste effect is dat de macht van het management van ondernemingen wordt uitgebreid naar politieke, sociale en morele vraagstukken. Hierdoor wordt het heldere economische doel van ondernemingen vervangen door vage en moeilijk definieerbare sociale verantwoordelijkheden.¹⁰⁰ Hayek vreest tevens voor het risico dat overheden zich, als behartiger van het publieke belang, gaan bemoeien met het handelen van ondernemingen.¹⁰¹

Het neoliberale denken van Hayek over de onderneming ligt dicht bij het denken van Dooyeweerd dan bij het katholieke denken over de onderneming. De economische ondernemersfunctie zoals geformuleerd door Dooyeweerd heeft overeenkomsten met het denken van Hayek. Ook Dooyeweerd benadrukt de zelfstandige ondernemersfunctie die onlosmakelijk verbonden is met het principe van zelfstandig risico-dragen en onderlinge mededinging.¹⁰² De ondernemer is volgens Dooyeweerd de stimulerende en inventieve factor in het bedrijf. Het is de taak van de ondernemer om in bestaande behoeften te voorzien en het peil van de welvaart op te voeren door toepassing van nieuwe ontdekkingen, nieuwe uitvindingen enz.¹⁰³ Het

¹⁰⁰ Hayek, F. A. (1967 (1960)). 'The corporation in a democratic society'. In: Hayek, F.A. (ed.). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 311.

¹⁰¹ Idem, p. 311.

¹⁰² Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 201.

¹⁰³ Idem, p. 202.

denken van Dooyeweerd en Hayek loopt uit elkaar ten aanzien van de aard van de onderneming. Dooyeweerd betoogt net als Hayek dat het handelen van ondernemingen geleid moet worden vanuit de economische bestemmingsfunctie. Ondernemingen hebben echter wel sociale verantwoordelijkheden, maar die behoren gericht te zijn op het realiseren van hun economische bestemmingsfunctie. Belangrijke toevoeging van het denken van Dooyeweerd is dat het de mogelijkheid schept om te denken vanuit een simultane realisatie van normen, waardoor er, in termen van Goudzwaard, ruimte ontstaat voor rentmeesterschap. Ondernemingen hebben niet alleen economische -, maar ook sociale, ethische en juridische verantwoordelijkheden. Dit doet echter niets af aan de economische bestemmingsfunctie. De aspectenleer van Dooyeweerd biedt tevens mogelijkheden bij de beschrijving van de verantwoordelijkheid van ondernemingen aan te sluiten bij de theorie over Corporate Social Responsibility (CSR). Dit wordt verderop in dit hoofdstuk toegelicht.

In het denken van Hayek hebben ondernemingen een economische verantwoordelijkheid en worden sociale en zelfs charitatieve verantwoordelijkheden opgelegd vanuit de spontane orde in de samenleving. Hayek schrijft in *The corporation in a democratic society*: “(...) certain generally accepted rules of decency and perhaps even charitableness should probably be regarded as no less binding on corporations than the strict rules of law.”¹⁰⁴ Deze regels of verantwoordelijkheden verwijzen niet naar een ‘hogere’ morele orde, maar zijn in de spontane ordening van de samenleving ontstaan. Kusunoki betoogt dat de wettelijke en ethische *compliance* en filantropie allemaal onderdeel zijn van dezelfde categorie van de *rule of law*. “Profit maximizing, ethical activities, and philanthropy can all be considered to belong to the same category, being pursued by individuals and coordinated in the context of spontaneous order.”¹⁰⁵ Als ethische en sociale regels niet ontstaan vanuit de spontane marktordening van de samenleving, is er in het neoliberale denken geen correctiemechanisme. Vanuit het denken van Dooyeweerd dienen ondernemingen te handelen vanuit een simultane realisatie van normen en grijpen overheden in met het oog op publieke gerechtigheid als dat nodig is.

Het denken van Hayek sluit minder goed aan op het katholieke denken waarin de onderneming dient bij te dragen aan de *common good* van de onderneming en de samenleving.¹⁰⁶ Het is in het katholieke denken van belang dat ondernemingen niet

¹⁰⁴ Hayek, F. A. (1967 (1960)). ‘The corporation in a democratic society’. In: Hayek, F.A. (ed.). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 300–312, p. 301.

¹⁰⁵ Kusunoki, S. (2016). ‘Hayek on Corporate Social Responsibility’. *Constitutional Political Economy*, Vol. 27(1), p. 93–110, p. 106.

¹⁰⁶ Melé, D. (2002). ‘Not only stakeholder interests: The firm oriented toward the common good’. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 190–214, p. 201.

alleen begrepen worden vanuit het maken van winst, maar in een breder perspectief van de samenleving worden geplaatst. De basisgoederen van ondernemingen zoals winstgevendheid en efficiëntie zijn van belang, maar dienen gericht te zijn op *common good*. Het denken van Hayek staat hier haaks op. Indien ondernemingen handelen met het oog op ethische of sociale doelen, zouden ondernemingen veranderen van instituties die de behoeften van individuen dienen naar instituties die bepalen welke doelen de individuele inspanningen van mensen moeten dienen.¹⁰⁷ Volgens Hayek is het de verantwoordelijkheid van individuen om een beslissing te nemen over de wijze waarop ze hun eigen geld besteden.

6.2.3.4 Sociaal en moreel kapitaal

Door de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden is er in het neoliberale denken weinig aandacht voor onderlinge zorg in gemeenschapsverhoudingen. De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring vullen het neoliberale denken aan op het punt van de opbouw van sociaal en moreel kapitaal in gemeenschappen. Als er sprake is van veel sociaal kapitaal op individueel niveau, kan dat op het niveau van de samenleving leiden tot bevordering van gedeelde normen en waarden, solidariteit en andere sociale waarden. Vanuit het beginsel van subsidiariteit stimuleren noties van solidariteit en *common good* in relatie tot het functioneren van gemeenschappen mensen om oog te hebben voor elkaar en voor de samenleving als geheel. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring worden de verantwoordelijkheden van sociale verbanden benadrukt, waardoor er vertrouwen in de samenleving wordt gecreëerd. Sociaal kapitaal stimuleert een goed functionerende maatschappelijke orde, waarin mensen op elkaar kunnen vertrouwen. Hierdoor kunnen contracten onvollediger zijn, zijn minder controles nodig en worden de transactiekosten gereduceerd. Gemeenschappen zijn tevens een belangrijke schakel is het oplossen van maatschappelijke vraagstukken.

6.2.4 Implicaties substantiële duiding verantwoordelijkheden voor CSR

Wat is de betekenis van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring voor de substantiële duiding van CSR? In deze paragraaf worden enkele hoofdlijnen genoemd.

6.2.4.1 CSR, subsidiariteit en *common good*

Het beginsel van subsidiariteit biedt veel ruimte voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. De verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk welzijn of *common good* moet volgens het beginsel van subsidiariteit niet geconcentreerd worden bij

¹⁰⁷ Hayek, F. A. (1967 (1960)). 'The corporation in a democratic society'. In: Hayek, F.A. (ed.). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 300–312, p. 305.

overheden, maar juist worden neergelegd bij private actoren, waaronder bedrijven. Pas wanneer bedrijven het commitment ten aanzien van maatschappelijk verantwoord ondernemen niet waarmaken, dienen op een hoger niveau maatregelen getroffen te worden die alsnog (maar vaak tegen hogere kosten) het gewenste effect afdwingen. Dit is het principe dat binnen de bedrijfsethiek bekend staat als het principe van ethische verplaatsing en betekent dat wanneer een morele problematiek niet goed kan worden opgelost op een bepaald organisatieniveau, de oplossing wordt gezocht op een hoger liggend niveau.¹⁰⁸ De verschillende niveaus die daarbij kunnen worden onderscheiden zijn het niveau van het individu, de onderneming, de branche of andere groepen van ondernemingen, het nationale en het internationale niveau. De kern van het beginsel van subsidiariteit is dat hogere gemeenschappen aan lagere gemeenschappen moeten overlaten wat deze zelf kunnen doen, maar 'hulp moeten bieden' wanneer de lagere samenlevingsverbanden hun plichten en verantwoordelijkheden niet waar (kunnen) maken.

CSR kan daarom ook gerelateerd worden aan *common good*.¹⁰⁹ Mahon & Gowan betogen bijvoorbeeld dat "corporations have a "duty" to act in the interest of the "common good"."¹¹⁰ Dit leidt ertoe dat ondernemingen oog hebben voor de consequenties van hun handelen voor het gemeenschappelijk goede van de onderneming en de samenleving. De duiding van verantwoordelijkheden van ondernemingen aan de hand van *common good* leidt echter ook tot complicaties. Zo is het niet altijd duidelijk op welk niveau *common good* moet worden behartigd. Als er bijvoorbeeld een vestiging van een onderneming wordt gesloten, kan dit positieve effecten hebben voor de *common good* van de onderneming als geheel. Voor de lokale gemeenschap zijn de effecten voor *common good* echter niet goed, veel mensen verliezen immers hun baan.¹¹¹ Op welk niveau moet het bijdragen aan de *common good* nu de doorslag geven? Door de koppeling van CSR aan *common good* kan richting worden gegeven aan CSR. Het is echter moeilijk om de aard van de verantwoordelijkheden van bedrijven te duiden en af te bakenen vanuit *common good*. Op dit punt biedt het in de literatuur over CSR veel minder bekende denken van Dooyeweerd over het beginsel van soevereiniteit in eigen kring handvatten.

¹⁰⁸ R.J.M. Jeurissen (red.) (2000). *Bedrijfsethiek een Goede Zaak*.

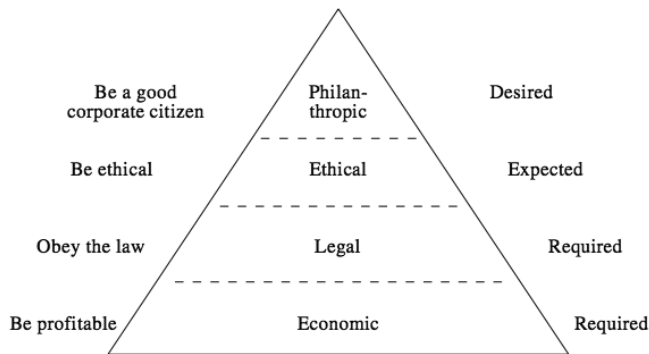
¹⁰⁹ Zie onder meer: Klonoski, R.J. (1991). 'Foundational considerations in the Corporate Social Responsibility debate'. *Business Horizons*, (July-August), p. 9-18; Mahon, J.F. & Gowan, R.A. (1991). 'Searching for the common good: A proces-oriented approach'. *Business Horizons*, (July-August), p. 79-86.

¹¹⁰ Mahon, J.F. & Gowan, R.A. (1991). 'Searching for the common good: A Proces-Oriented Approach'. *Business Horizons*, (July-August), p. 79-86, p. 80.

¹¹¹ Idem, p. 81.

6.2.4.2 Dooyeweerd's aspectenleer en Corporate Social Responsibility

In hoofdstuk drie is onder meer de CSR-piramide van Carroll toegelicht met verschillende verantwoordelijkheden van ondernemingen.¹¹² De piramide heeft opvallende overeenkomsten met de aspectenleer van Dooyeweerd, waarin het economische aspect, het juridische aspect en het morele aspect elkaar opvolgen. In deze paragraaf wordt een aanzet gedaan om de piramide van Carroll te koppelen aan de aspectenleer van Dooyeweerd.

Figuur 6.1: Piramide CSR Carroll

De piramide van Carroll begint met de economische verantwoordelijkheid van de onderneming. Dooyeweerd beschouwt het economische aspect als het verantwoord, namelijk sober en spaarzaam, oplossen van schaarste. Verder kan door nieuwe ontdekkingen en uitvindingen het peil van de welvaart worden opgevoerd.¹¹³ Volgens Dooyeweerd is het winststreven niet het kenmerkende doel van het vrije bedrijfsleven.¹¹⁴ Ondernemingen dienen te handelen vanuit een simultane realisatie van normen die wordt geleid door de economische bestemmingsfunctie.

Dooyeweerd beschouwt het handelen van de onderneming niet alleen vanuit het economische aspect, maar vanuit verschillende aspecten, waaronder het sociale aspect, dat voorafgaat aan het economische aspect. Het economische aspect veronderstelt het sociale aspect met omgang als zinkern. Economie ontstaat pas als sprake is van een ontwikkeld sociaal leven in de samenleving.¹¹⁵ Verder heeft de onderneming een sociale omgeving van leveranciers, werknemers en afnemers nodig om te kunnen functioneren. Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief zou de piramide van Carroll

¹¹² Schwartz, S.S. & Carroll, A.B. (2003). 'Corporate Social Responsibility: A three domains approach'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 13(4), p. 503-530, p. 504.

¹¹³ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 202.

¹¹⁴ Idem, p. 202,

¹¹⁵ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 67.

beginnen met het sociale aspect. Op dit punt wordt zichtbaar dat ondernemingen niet alleen een plaats hebben in de marktordening, maar in de samenleving als geheel.

Het economische aspect wordt gevolgd door het esthetische aspect, met als zinkern harmonie.¹¹⁶ Deze zinkern kan zich volgens Dooyeweerd niet uitdrukken zonder een economische retrocipatie. Dooyeweerd spreekt in dit verband over esthetische economie. Hij betoogt dat het esthetisch-overtollige, het er te dik opleggen, in een harmonische soberheid of spaarzaamheid moet worden afgeweerd, zodat de harmonie niet wordt verstoord.¹¹⁷ Iets is esthetisch wanneer het “met het modaal grond-principe der aesthetische economie niet strijdt.”¹¹⁸ Dit principe, ook wel het modaal normatief structuurtype genoemd, is ‘het in niets te veel’.¹¹⁹ Het esthetische aspect komt niet naar voren in de piramide van Carroll. Ten aanzien van CSR zou men kunnen spreken van het streven naar harmonie tussen vraag en aanbod en tussen de onderneming en haar omgeving. Er is hier sprake van de ontsluiting van het sociale en economische aspect naar het esthetische aspect.

Het juridische aspect, met als zinkern vergelding,¹²⁰ volgt op het esthetische aspect. Elk sociaal verband, dus ook de onderneming, heeft een eigen juridische structuur. De onderneming heeft interne regels en eigen gezagsstructuren. Het eigen structuurprincipe van de onderneming met haar eigen gezagsstructuren leidt volgens Dooyeweerd noodzakelijk tot haar soevereiniteit in eigen kring binnen de modale sfeer van het recht.¹²¹ De overheid mag alleen ingrijpen met het oog op het publieke belang, bijvoorbeeld als de winst van een onderneming buitensporig wordt opgedreven en ten koste gaat van de afnemer of de werknemer.¹²² Overheden mogen ingrijpen als eerlijke economische verhoudingen en rechtvaardige beloningen in het gedrang komen. Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief betekenen juridische verantwoordelijkheden niet alleen het voldoen aan de wetten die overheden stellen. Het betekent ook het dragen van verantwoordelijkheden voor de regels en gezagsstructuren van de onderneming zelf en het streven naar eerlijke economische verhoudingen en rechtvaardige beloningen.

Het juridische aspect wordt gevolgd door het morele aspect, met als zinkern de liefde.¹²³ Het gaat in dit verband om morele liefde. Het morele aspect wijst retrociperend terug naar het sociale aspect.¹²⁴ Mensen dienen oog te hebben voor elkaar in alle verband- en maatschapsbetrekkingen. Het morele aspect wijst ook terug naar het

¹¹⁶ Dooyeweerd, H. (1935). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II*, p. 86.

¹¹⁷ Idem, p. 86, 87.

¹¹⁸ Idem, p. 87.

¹¹⁹ Idem, p. 87.

¹²⁰ Idem, p. 88.

¹²¹ Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III*, p. 228.

¹²² Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 202.

¹²³ Dooyeweerd, H. (1935). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II*, p. 98.

¹²⁴ Idem, p. 100.

economische aspect. “(...) the economical retrocipation is revealed in the just distribution of the sacrifices demanded by love with respect to the different moral duties.”¹²⁵ Het gaat volgens Dooyeweerd om een rechtvaardige verdeling van de offers die door de liefde geëist worden met betrekking tot de verschillende morele plichten. Er is niet alleen sprake van retrociperende relaties, het economische aspect wijst ook anticiperend vooruit naar het morele aspect. “The economic aspect, too, has an anticipatory coherence with the moral meaning-nucleus. The frugal manner of administering scarce things in their alternative destination for the satisfaction of human needs, acquires a positive relation to morality if it is directed by love towards our neighbour.”¹²⁶ Ethisch zijn impliceert dat we onze naaste in ogenschouw nemen. Ten aanzien van CSR betekent dit dat we rekening houden met de gevolgen van economisch handelen voor onze naasten. In de ontsluiting van het economische aspect in de richting van het morele aspect wordt tevens een vrijwillige beperking van onze eigen behoeften geïmpliceerd, omwille van de behoeften van onze medemensen.¹²⁷ Dooyeweerd betoogt dat soberheid vanuit het morele perspectief van de liefde als deugd kan worden beschouwd.¹²⁸ Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief behoren we dus ook maatschappelijk verantwoord te consumeren. Het morele aspect van Dooyeweerd gaat verder dan de ethische verantwoordelijkheid van ondernemingen in de piramide van Carroll waarbij ondernemingen behoren te handelen in overeenstemming met de normen en waarden in een samenleving.

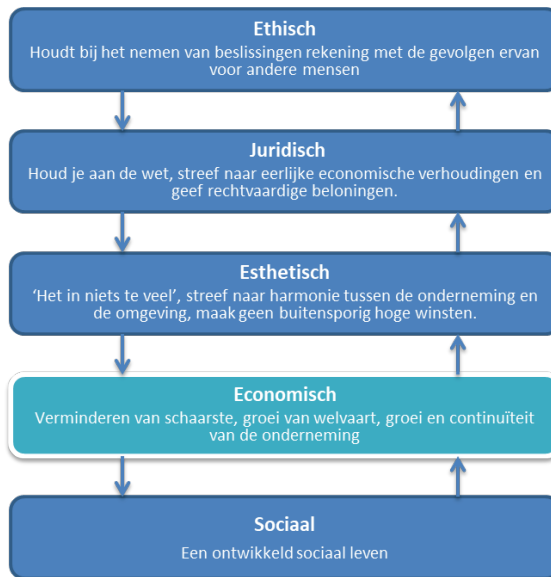
In de piramide van Carroll wordt ook gesproken over de filantropische verantwoordelijkheid van ondernemingen. Ondernemingen dienen het belang van de samenleving te bevorderen. In het denken van Dooyeweerd heeft de onderneming geen onderscheiden verantwoordelijkheid voor het belang van de samenleving. De bevordering van het belang van de samenleving ligt reeds besloten in de sociale, economische, esthetische en ethische verantwoordelijkheden van de onderneming. Deze verantwoordelijkheden worden geduid vanuit verschillende aspecten van de werkelijkheid, maar staan steeds onder leiding van de economische verantwoordelijkheid van de onderneming. Door een simultane realisatie van verantwoordelijkheden draagt de onderneming bij aan een ‘goede’ samenleving. Vanuit het denken vanuit Dooyeweerd kan de piramide van Carroll beter niet als piramide, maar als volgt weergegeven worden:

¹²⁵ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 161.

¹²⁶ Idem, p. 153

¹²⁷ Idem, p. 153.

¹²⁸ Idem, p. 153.

Figuur 6.2: Bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid ondernemingen

De meerwaarde van de substantiële duiding van de CSR is dat een alternatief wordt geboden voor de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden in het neoliberale denken. Door de simultane realisatie van normen onder leiding van de economische bestemmingsfunctie is de onderneming ook gericht op de samenleving. Hierdoor wordt de nauwe definitie van de verantwoordelijkheid van de onderneming, namelijk het op lange termijn maximaliseren van winst voor de aandeelhouders binnen de kaders van wet- en regelgeving, doorbroken. Verantwoordelijk handelen is niet slechts het navolgen van wet- en regelgeving, verantwoordelijkheden worden terug gelegd bij de onderneming. Het handelen van ondernemingen wordt echter wel afgebakend door de economische bestemmingsfunctie en de onderneming is geen sociale of filantropische instelling.

Een ander belangrijk voordeel is dat een dergelijk schema voor elk sociaal verband kan worden gemaakt, waarbij de bestemmingsfunctie steeds anders is. Het gaat niet alleen over CSR, maar over verantwoordelijkheden van een breed spectrum van sociale actoren. Wanneer de verantwoordelijkheid van sociale actoren wordt geduid vanuit een simultane realisatie van normen, ontstaat er oog voor de samenleving als geheel. Dit is een belangrijke aanvulling op de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden in het neoliberale denken en biedt tevens oplossingsrichtingen voor de verdeling van verantwoordelijkheden tussen overheden en bedrijven; een knelpunt binnen politieke CSR. Ondernemingen hebben een bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid die geleid wordt vanuit een economische bestemmingsfunctie. Ze behoren in hun economisch handelen oog te hebben voor andere aspecten van de

samenleving en dragen zo bij aan het gemeenschappelijk goede van de samenleving en aan de behartiging van publieke belangen. Overheden hebben een bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid die geleid wordt vanuit een publiekrechtelijke bestemmingsfunctie en hebben een specifieke eigen verantwoordelijkheid voor de behartiging van publieke belangen.

6.2.5 Alternatieven die waarde toevoegen in het publieke debat

Borgman betoogt in zijn boek *Overlopen naar de Barbaren* dat religie en levensbeschouwing per definitie deel uit maken van de publieke sfeer.¹²⁹ Dit kan aan het zicht onttrokken worden als de samenleving stabiel is. Dan gaan publieke discussies niet over doelen, maar over middelen om deze doelen te bereiken. In situaties waarin verhoudingen in een maatschappij fundamenteel veranderen, bijvoorbeeld als gevolg van mondialisering, komen meer fundamentele vragen weer terug.¹³⁰ Wat is eigenlijk de verantwoordelijkheid van overheden en bedrijven? Wat beschouwen we als een goede samenleving? En welke publieke belangen horen daarbij? Voor het beantwoorden van dergelijke vragen moeten we een spade dieper afsteken en kunnen vanuit verschillende ideologische en levensbeschouwelijke tradities antwoorden worden geformuleerd.

In dit onderzoek is naar voren gekomen dat de werkelijkheid altijd een normatieve kant heeft en dat de duiding daarvan invloed heeft op de duiding van publieke belangen en de verantwoordelijkheden daarvoor, met een soms vergaande impact op de samenleving. Ook het neoliberale denken heeft een normatieve visie op de werkelijkheid. De markt wordt in het neoliberale denken niet alleen beschouwd als neutraal instrument; wat goed is voor de samenleving wordt bepaald vanuit de spontane marktordening. De samenleving wordt vanuit de spontane marktordening geduid vanuit een economisch perspectief. De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring hebben andere normatieve uitgangspunten van waaruit belangen van individuele vrijheid, gemeenschappen en de samenleving met elkaar worden verbonden en verantwoordelijkheden worden geduid. Het blootleggen van de onderliggende sociaal-filosofische principes van het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring is van belang voor de wijze waarop publieke belangen, maatschappelijke vraagstukken en verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden geduid.

De implicaties van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring kunnen waarde toevoegen in het publieke debat, ook als mensen de christelijke grondslag ervan niet onderschrijven. De duiding van verantwoordelijkheden van sociale actoren vanuit het model van de bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid is

¹²⁹ Borgman, E. (2009). *Overlopen naar de Barbaren*. Kampen: Uitgeverij Klement, p. 58.

¹³⁰ Idem, p. 58, 59.

weliswaar geworteld in het christelijke denken van Dooyeweerd over verscheidenheid en samenhang in de schepping, maar ook mensen met een andere religieuze achtergrond zullen kunnen onderschrijven dat de werkelijkheid niet alleen bestaat uit een economisch aspect, maar tevens uit een sociaal, een ethisch en een juridisch aspect. Eerder kwam al naar voren dat door verschillende onderzoekers wordt gepleit voor een breder perspectief dan het perspectief van de markt. De Amerikaanse econoom Sachs pleit bijvoorbeeld voor herstel van sociale verantwoordelijkheden in de samenleving.¹³¹ En oud VVD-senator Schaap stelt dat het vanwege de leegte van het concept ‘vrije markt’ vanuit het neoliberale denken moeilijk te bepalen is hoe met het private deel van de samenleving moet worden omgegaan en wat ten aanzien hiervan de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de staat zijn.¹³² Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring laat zien dat recht moet worden gedaan aan de verschillende aspecten van de werkelijkheid en dat sociale verbanden elk vanuit hun eigen bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheden kunnen bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken.

De roep om herstel van sociale verantwoordelijkheden sluit ook aan bij de nadruk op het gemeenschappelijk goede van de samenleving zoals dat vanuit het katholieke denken wordt geformuleerd. De nadruk op het gemeenschappelijk goede in de samenleving is in het katholieke denken geworteld in de goddelijke ordening van de samenleving, maar ook communitaristische denkers, zoals Etzioni, benadrukken het belang van gemeenschappen en het goede dat binnen gemeenschappen wordt gerealiseerd. Bij de praktische toepassing van het beginsel van subsidiariteit spelen politieke overtuigingen van mensen een belangrijke rol. Vanuit het katholieke denken draait het beginsel om de organisatie van menselijke relaties en hangt het nauw samen met andere principes in de katholieke sociale leer, zoals de waardigheid van de mens, solidariteit, *common good* en sociale gerechtigheid. Wanneer het beginsel van subsidiariteit niet in de context van deze beginselen begrepen wordt, wordt de betekenis van het beginsel versmald en ontstaan er mogelijkheden voor een andere toepassing. Het beginsel van subsidiariteit begrepen vanuit een liberaal perspectief leidt bijvoorbeeld tot heel andere uitkomsten binnen de Europese Unie dan het beginsel van subsidiariteit begrepen van de katholieke sociale leer.¹³³ Ten aanzien van de uitwerking van het beginsel van subsidiariteit doen de politiek filosofische uitgangspunten van mensen en politieke partijen ertoe en moeten deze ook besproken worden.

¹³¹ Jeffrey Sachs (2012). *The Price of Civilization: Economics and Ethics after the Fall*, p. 3.

¹³² Schaap, S. (2016). *Rechtsstaat in Verval: Over de Lange Mars door de Instituten*, p. 298.

¹³³ Føllesdal, A. (1998). ‘Survey article: Subsidiarity’. *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 6(2), p. 190-218.

7 Toepassing en conclusies

Op basis van de resultaten uit de voorgaande hoofdstukken wordt in dit hoofdstuk een onderzoeksmodel ontwikkeld met als doel om na te gaan hoe de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring en het neoliberale denken vormgegeven kunnen worden voor het zodanig functioneren van markten dat ook publieke belangen worden behartigd. De resultaten van het theoretische kader worden getoetst aan de hand van een casus over de behartiging van het publieke belang in de farmaceutische sector.¹³⁴ Het hoofdstuk wordt afgesloten met de conclusies van dit onderzoek.

7.1 Onderzoeksmodel

Op basis van de resultaten uit de voorgaande hoofdstukken is een onderzoeksmodel ontwikkeld, met als doel om na te gaan hoe de verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het zodanig functioneren van markten dat ook publieke belangen worden behartigd vorm zouden moeten krijgen vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Het onderzoeksmodel bestaat uit een aantal onderzoeksvragen dat in een concrete beleidssituatie moet worden beantwoord (zie ook de casus over de farmaceutische industrie hierna). Deze onderzoeksvragen zijn in onderstaande tabel opgenomen. In de tabel wordt per vraag tevens kort toegelicht wat de accenten zijn die worden gelegd vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring.

¹³⁴ Yin beschrijft een case study als een empirisch onderzoek dat een hedendaags fenomeen diepgaand onderzoekt binnen zijn reële context (Yin, R.K. (2009). *Case Study Research and Applications*, E-book, p 130). Hoewel in deze casestudy wordt geabstraheerd van de wetenschappelijke fundering van zorgstelsels waar de farmaceutische industrie mee te maken heeft, wordt toch gesproken over een casestudy, omdat de farmaceutische markt wel binnen de reële context van wet- en regelgeving wordt beschreven. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe de substantiële verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven geduid kunnen worden vanuit verschillende theorieën.

Tabel 7.1: Onderzoeksmodel

Nr	Onderzoeksvraag	Neoliberale denken	Beginsel van subsidiariteit	Beginsel van soevereiniteit in eigen kring
1	Hoe kan het publieke belang behartigd worden?	Door het stimuleren van een spontane marktordening van de samenleving waarin individuen hun eigenbelang nastreven.	Door de gerichtheid van sociale verbanden op <i>common good</i> , het gemeenschappelijk goede	Door overheden met het oog op publieke gerechtigheid en door sociale verbanden vanuit een simultane realisatie van normen
2	Wat zijn de verantwoordelijkheden van sociale actoren?	Verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden geduid vanuit de marktordening van de samenleving.	Verantwoordelijkheden van sociale actoren zijn gerelateerd aan <i>common good</i>	Verantwoordelijkheden van sociale actoren zijn gerelateerd aan structuurprincipe en bestemmingsfunctie van sociale verbanden.
3	Wat is de verantwoordelijkheid van bedrijven voor het publieke belang?	Bedrijven dienen hun eigen belang – het op lange termijn genereren van zoveel mogelijk winst – na te streven en dragen zo bij aan het publieke belang.	Bedrijven hebben verantwoordelijkheid voor <i>common good</i>	Bedrijven dienen vanuit een simultane realisatie van normen te beantwoorden aan hun eigen structuurprincipe en bestemmingsfunctie.
4	Wat is de verhouding tussen verantwoordelijkheden van overheden en andere sociale actoren?	De verantwoordelijkheid van het individu in de marktordening staat centraal. Overheden bevorderen de spontane marktordening en grijpen niet in met het oog op het publieke belang.	Verantwoordelijkheden laten nemen door sociale verbanden op het juiste niveau in de samenleving. Overheden grijpen in met het oog op <i>common good</i>	Elk verband heeft eigen verantwoordelijkheden. Overheden grijpen in met het oog op publieke gerechtigheid

7.2 Casus: regulering van de farmaceutische industrie

De ontwikkeling van medicijnen door de farmaceutische industrie is van vitaal belang voor de volksgezondheid. Het handelen van de farmaceutische industrie is de afgelopen jaren echter ook regelmatig onderwerp van gesprek in de media. Zo schreef *NRC Handelsblad* in 2016 dat de kosten van nieuwe medicijnen de pan uit rijzen en zwaar drukken op het budget van ziekenhuizen. “De farmaceutische industrie hangt een hoog prijskaartje aan de innovatie die mede tot stand is gekomen dankzij publiek gefinancierd onderzoek.”¹³⁵ In januari 2019 kopt het *NRC*: “Opnieuw verhoogt een farmaceut de prijs van een ‘weesgeneesmiddel’ fors”.¹³⁶ Het medicijn lutetium-octreotaat dat in de jaren '80 werd ontwikkeld door het Erasmus MC is ruim vervijfvoudigd in prijs sinds een farmaceutisch bedrijf het medicijn opkocht en registreerde bij het Europees Geneesmiddelen Agentschap (EMA) als geneesmiddel voor een zeldzame ziekte. Ziekenhuizen maakten de behandeling voorheen zelf, voor ongeveer 4000 euro per infuus. Het bedrijf vraagt nu ongeveer 23.000 euro per infuus.¹³⁷ Zorgverzekeraars, ziekenhuizen en artsen kunnen de prijsverhoging niet uitleggen. Volgens de bestuursvoorzitter van het Erasmus MC is de prijsstijging volledig te wijten aan een fabrikant die zich niets aantrekt van de maatschappelijke discussie over dure geneesmiddelen.¹³⁸

De farmaceutische sector is een complexe sector vanuit het perspectief van de behartiging van publieke belangen. De ontwikkeling van medicijnen wordt deels uitgevoerd door farmaceutische bedrijven. Veel innovaties vinden plaats in de wetenschappelijke wereld, bijvoorbeeld in universitaire medische centra. Die innovaties worden vervolgens opgekocht door de industrie, en in de markt gezet. De productie van medicijnen wordt uitgevoerd door private ondernemingen. De kosten van het gebruik van medicijnen worden grotendeels betaald vanuit collectieve zorgpremies en publieke middelen. Bedrijfsbelangen en publieke belangen lopen door elkaar heen en er ontstaat op onderdelen een spanningsveld.¹³⁹ Enerzijds levert de farmaceutische industrie een

¹³⁵ Kuipers, E. (2016). ‘Maak medicijn goedkoper door dure patiënten bij elkaar te zetten’. *NRC*, 2 december 2016.

¹³⁶ Van Laarhoven, K. (2019). ‘Opnieuw verhoogt een farmaceut de prijs van een ‘weesgeneesmiddel’ fors’. *NRC*, 10 januari.

¹³⁷ Hordijk, L. (2019). ‘Reconstructie Lutetium-octreotaat’. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, Vol. 163(D3744).

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Sah, S. & Fugh-Berman, A. (2013). ‘Physicians under the influence: Social psychology and industry marketing strategies’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 665-672; Cosgrove, L. & Wheeler, E.E. (2013). ‘Drug firms, the codifications of diagnostic categories, and bias in clinical guidelines’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 644-653; Rodwin, M.A. (2013). ‘Five un-easy pieces of pharmaceutical policy reform’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 581-589; Gagnon, M.A. (2013). ‘Corruption of pharmaceutical markets: Addressing the misalignment of financial incentives and public health’. *Journal of*

belangrijke bijdrage aan het belang van de samenleving door de ontwikkeling en het op de markt brengen van nieuwe medicijnen die de gezondheid van burgers ten goede komen. Anderzijds proberen farmaceutische bedrijven hun winsten te vergroten. Farmaceutische bedrijven moeten winst maken om nieuwe medicijnen op de markt te kunnen brengen. Het publieke belang van de bevordering van de volksgezondheid en de beschikbaarheid van medicatie tegen redelijke prijzen moet eveneens worden behartigd.

De keuze voor de beschrijving van een casus over de farmaceutische industrie komt voort uit de worsteling van overheden met het feit dat de farmaceutische industrie publieke belangen maar ten dele dient, ook al is deze sector zwaar gereguleerd. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de soms enorme verhogingen van de prijzen van medicijnen die als gevolg van wetgeving voor weesgeneesmiddelen als weesgeneesmiddel gelabeld worden, maar voorheen al jaren voor veel lagere prijzen op de markt beschikbaar waren. Deze worsteling ten aanzien van de behartiging van publieke belangen maakt het interessant om verschillende filosofische benaderingen te adstrueren aan de hand van deze industrie. Juist omdat de farmaceutische sector al gereguleerd is (zoals zoveel sectoren waar publieke belangen een grote rol spelen, denk bijvoorbeeld aan de financiële sector), is te verwachten dat het neoliberale denken tot heel andere aanbevelingen komt dan bijvoorbeeld het subsidiariteitsbeginsel. Het neoliberale denken zal immers geneigd zijn de problemen te wijten aan te veel overheidsregulering, terwijl dat bij het subsidiariteitsbeginsel maar de vraag is.

Om zicht te krijgen op het spanningsveld tussen publieke belangen en bedrijfsbelangen, wordt in dit hoofdstuk ingegaan op een aantal onderwerpen met betrekking tot de farmaceutische markt in relatie tot publieke belangen. Eerst wordt een casus uitgewerkt op basis van onder meer literatuur, krantenartikelen en Nederlandse en Europese wet- en regelgeving. In de eerste paragraaf wordt de bredere context van de ontwikkeling van medicijnen geschetst en baken ik af. In paragraaf twee ga ik kort in op de werking van de farmaceutische markt voor innovatieve geneesmiddelen. Daarna richt ik me op de ontwikkeling van hele dure medicijnen. Het onderliggende probleem hierbij is dat er een spanningsveld bestaat tussen enerzijds het behartigen van publieke belangen van de ontwikkeling van nieuwe medicijnen tegen redelijke prijzen en anderzijds het winststreven van de farmaceutische industrie en de hoge kosten die zij rekenen om nieuwe medicijnen te kunnen ontwikkelen. In paragraaf vier wordt een aantal door overheden geïnitieerde beleidsvoorstellen benoemd met als doel om de prijzen van medicijnen te laten dalen en wordt de vraagstelling beschreven. In paragraaf vijf, zes en zeven wordt aan de hand van de onderzoeksvragen nagegaan hoe de

Law, Medicine & Ethics, Vol. 41, p. 571-580; Raad voor de Volksgezondheid (2008). *Farmaceutische Industrie en Geneesmiddelengebruik: Evenwicht tussen Publiek en Bedrijfsbelang*. Rodwin, M.A. (2013). 'Institutional corruption and the pharmaceutical policy'. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41(3), p. 544-552.

verantwoordelijkheden van overheden en bedrijven voor het zodanig functioneren van de farmaceutische markt dat publieke belangen worden behartigd, kunnen worden vormgegeven vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. De specifieke onderzoeksvraag is in hoeverre overheden, in verband met de hoge prijzen van medicijnen, inzicht mogen vragen in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven. Het doel van deze casus is om na te gaan wat vanuit de positie van het neoliberale denken de substantiële verantwoordelijkheden zijn van overheden en bedrijven voor publieke belangen en wat de meerwaarde is van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring op dit punt. Op basis van de casus worden in dit hoofdstuk conclusies getrokken, vanuit de methode van theoretische generalisatie (*analytical generalization*), waarbij op basis van één casus op theoretische wijze gegeneraliseerd kan worden.¹⁴⁰ In paragraaf acht wordt samengevat op welke punten de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring oplossingsrichtingen kunnen bieden voor knelpunten in het neoliberale denken over de verantwoordelijkheid van overheden en bedrijven voor publieke belangen.

7.2.1 Context, plaatsbepaling en afbakening

Voordat ik de farmaceutische markt beschrijf, ga ik kort in op de context waarbinnen de farmaceutische markt zich bevindt. Enerzijds zijn er zorgstelsels met publieke doelen, die vooral nationaal zijn ingevuld met grote verschillen tussen landen. Anderzijds is er de farmaceutische industrie die kan worden beschouwd als een wereldwijde, private bedrijfstak, die in verschillende landen te maken heeft met de daar vigerende wetgeving en zorgstelsels. Nationale zorgstelsels mediëren als het ware de actoren en hun activiteiten, met het oog op de nationale publieke doelen. Nationale overheden hebben maar ten dele grip op de farmaceutische industrie, bijvoorbeeld door toelating van medicijnen tot de zorgverzekering en door regelingen die de prijs beïnvloeden.

Publieke belangen ten aanzien van de farmaceutische markt kunnen in algemene zin worden beschreven als kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid van medicijnen. In de context van dit onderzoek wordt ingezoomd op het publieke belang van de betaalbaarheid van medicijnen, omdat dit raakt aan een belangrijke maatschappelijke discussie hierover. Deze discussie raakt tevens het vraagstuk van patenten, dat gerelateerd is aan het publieke belang van de betaalbaarheid en kwaliteit (innovatie) van medicijnen. Patenten zijn een instrument om eigendomsrechten te beschermen en innovatie te stimuleren. Het nadeel van patenten is dat de producent voor zolang het patent duurt een monopolistische marktmacht bezit en zelf de prijs kan vragen die hij wil.

¹⁴⁰ Yin, R.K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, 6th edition, Londen: Sage, p. 79 en verder.

Het is van belang om deze casus af te bakenen. Ik begeef me in dit hoofdstuk nadrukkelijk niet in het discours van de (institutionele) economie of de gezondheidseconomie met denkers zoals Arrow¹⁴¹, Akerlof¹⁴² en Enthoven¹⁴³. Er is tevens een grote hoeveelheid rapporten vanuit onder meer WHO en de OECD over het functioneren van zorgstelsels en de mate waarin publieke belangen worden behartigd.¹⁴⁴ Er zijn ook rapporten over *pharmaceutical pricing*.¹⁴⁵ Het doel van deze casus is niet om vanuit de literatuur na te gaan in hoeverre publieke belangen worden behartigd of om een economische analyse te geven vanuit de gezondheidseconomie, maar om na te gaan wat vanuit de positie van het neoliberale denken de substantiële verantwoordelijkheden zijn van overheden en bedrijven voor publieke belangen en wat de meerwaarde is van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring op dit punt.

Ten aanzien van de farmaceutische markt kan onderscheid worden gemaakt tussen een markt voor generieke geneesmiddelen en een markt voor innovatieve geneesmiddelen. De producenten van innovatieve geneesmiddelen worden gedreven door onderzoek en ontwikkeling en zijn gericht op het op de markt brengen van nieuwe geneesmiddelen. Deze geneesmiddelen zijn in veel gevallen beschermd door octrooien die een beperkte looptijd hebben. De producenten van generieke geneesmiddelen leveren geneesmiddelen die gelijkwaardig zijn aan al bestaande geneesmiddelen waarvan de octrooibescherming is verlopen. Zij kunnen de markt betreden nadat het octrooi op de bestaande producten is vervallen en de periode voor data-exclusiviteit is verstreken. De prijzen van generieke geneesmiddelen zijn over het algemeen veel lager. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt primair gefocust op de markt voor innovatieve geneesmiddelen.

¹⁴¹ Arrow, K. (1963). 'Uncertainty and the welfare economics of medical care'. *The American Economic Review*, Vol. 53(5), p. 941-973.

¹⁴² Akerlof, G.A. (1970). 'The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism'. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84(3), p. 488-500.

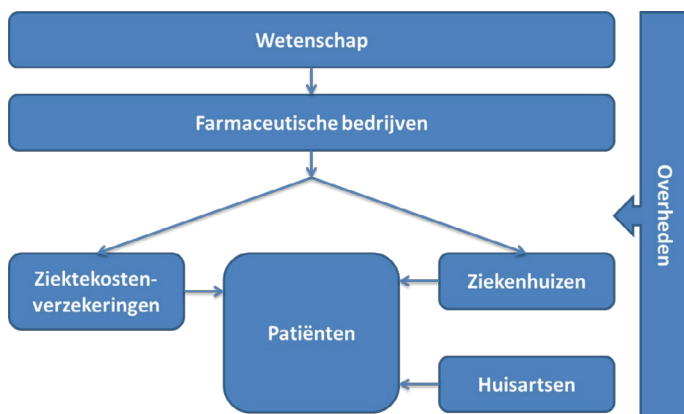
¹⁴³ Enthoven, A.C. (1993). 'The history and principles of managed competition'. *Health Affairs*, Vol.12, p. 24-48.

¹⁴⁴ Zie bijvoorbeeld: OECD (2017). *Health at a Glance 2017: OECD Indicators*; Kroneman, M., e.a. (2016). 'The Netherlands: Health system review'. *Health Systems in Transition*, Vol. 18(2), p.1-239; Papanicolas, I. & Smith, P. (eds) (2013). *Health System Performance Comparison: An Agenda for Policy, Information and Research*, Open University Press.

¹⁴⁵ Zie bijvoorbeeld: OECD (2008). *Pharmaceutical Pricing Policies in a Global Market*, OECD Health Policy Studies, Parijs: OECD Publishing.

7.2.2 De farmaceutische markt van innovatieve medicijnen

De farmaceutische markt van innovatieve medicijnen wordt gekarakteriseerd door een groot aantal betrokken partijen, een grote betrokkenheid van overheden en een hoge mate van regulering. In onderstaande figuur is een aantal partijen weergegeven.

Figuur 7.1: Onderscheiden partijen farmaceutische markt¹⁴⁶

De farmaceutische markt is een markt waarin veel partijen acteren. Aan de vraagzijde van de markt bevindt zich niet één afnemer, maar een combinatie van partijen die invloed heeft op de medicatie die wordt afgenomen, namelijk de arts (huisarts of artsen in ziekenhuis) die medicatie voorschrijft, de ziektekostenverzekering die de medicijnen betaalt en de patiënt die het medicijn gebruikt en, afhankelijk van de regelgeving, een deel van de kosten van het medicijn betaalt. De vraagfunctie op de farmaceutische markt is versnipperd en derhalve vaak verstoord.¹⁴⁷ Overheden bepalen door middel van regelgeving het raamwerk waarbinnen het spel wordt gespeeld, door het opstellen van regulering ten aanzien van prijzen, marketing en patenten. In het vervolg van deze paragraaf wordt een eerste verkenning gedaan naar de vraag- en aanbodzijde van de farmaceutische markt en de regulering van de farmaceutische markt.

¹⁴⁶ Een aantal partijen is verenigd in brancheverenigingen. Deze verenigingen zijn vanwege de leesbaarheid van het schema niet opgenomen. In de analyse van de verschillende partijen in een volgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de branchevereniging van farmaceutische bedrijven die nieuwe medicijnen ontwikkelen.

¹⁴⁷ Kanavos, P., Costa-Font, J. & McGuire, A. (2007). 'Product differentiation, competition and regulation of new drugs: The case of statins in four European countries'. *Managerial and Decision Economics*, Vol. 28, p. 455-465, p. 455.

7.2.2.1 Aanbodzijde

De ontwikkeling van medicijnen wordt deels uitgevoerd door farmaceutische bedrijven. Veel innovaties vinden plaats in de wetenschappelijke wereld, bijvoorbeeld in universitaire medische centra. Die innovaties worden vervolgens opgekocht door de industrie en in de markt gezet. De productie van medicijnen wordt uitgevoerd door private ondernemingen.

Hoewel de Vereniging van Innovatieve Geneesmiddelen 44 leden heeft,¹⁴⁸ is in de markt voor innovatieve geneesmiddelen veelal sprake van een oligopolie.¹⁴⁹ Er opereren steeds enkele producenten van medicijnen in een specialistische markt. Hoewel in een oligopolistische markt zeer wel sprake kan zijn van concurrentie, is er slechts in geringe mate sprake van concurrentie tussen farmaceutische ondernemingen, omdat veel medicijnen gepatenteerd zijn. Ook als patenten aflopen, proberen farmaceutische bedrijven in een aantal gevallen concurrentie tegen te gaan. In een rapport van de Europese Commissie wordt betoogd dat fabrikanten van gepatenteerde medicijnen hun markt beschermen tegen farmaceutische ondernemingen die identieke geneesmiddelen produceren zodra het patent is afgelopen. Geneesmiddelen worden onder meer beschermd door clusters van patenten. Ook komt het voor dat een farmaceutisch bedrijf een ander farmaceutisch bedrijf betaalt om een goedkoper, generiek alternatief van de markt te houden.¹⁵⁰ Een belangrijke doelstelling van deze maatregelen is het vertragen of blokkeren van markttoetreding van generieke geneesmiddelen.¹⁵¹

7.2.2.2 Vraagzijde

De vraagzijde van de farmaceutische markt bestaat uit een complex systeem van relaties tussen onder meer patiënten, dokters, ziekenhuizen en zorgverzekeraars. In de farmaceutische markt kiest niet de uiteindelijke afnemer, de patiënt, welke producten hij afneemt. Vaak schrijven dokters voor welke medicatie de uiteindelijke afnemer gebruikt en in welke dosering. Er is op dit punt sprake van informatie-asymmetrie; de patiënt moet vertrouwen op de kennis van de dokter. Opvallend in de farmaceutische markt is dat de zorgverzekeraar, en niet de uiteindelijke afnemer, de patiënt, de kosten van de medicatie draagt. “As a consequence, price sensitivity is rather limited for the decision makers and patients.”¹⁵²¹⁵³ Zorgverzekeraars bemiddelen tussen patiënten en de

¹⁴⁸ <https://www.vereniginginnovatievegeneesmiddelen.nl/leden>, bekeken op 16-11-2018.

¹⁴⁹ Zie onder meer: Spitz, J. & Wickham, M. (2012). ‘Pharmaceutical high profits: The value of R&D, or oligopolistic rents?’. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71(1), p. 1-36; Elzinga, K. G. & Mills, D.E. (1997). ‘The distribution and pricing of prescription drugs’. *International Journal of the Economics of Business*, Vol. 4(3), p. 287-298.

¹⁵⁰ Bogaard, F. (2013). ‘Farmareuzen sjoemelen met kankermedicijn’. *Algemeen Dagblad*, 11-12-2013.

¹⁵¹ European Commission (2009). *Pharmaceutical Sector Inquiry: Final Report*, p. 201.

¹⁵² Idem, p. 45.

aanbieders van zorg, waaronder ziekenhuizen. Zij hebben als taak het systeem van marktwerking in de zorg te ondersteunen, concurrentie te bevorderen en efficiënt zorg in te kopen voor patiënten. Zorgverzekeraars, ziekenhuizen en apotheken verenigen zich steeds meer aan de vraagkant om zo kosten-efficiënt medicijnen te kunnen inkopen.

De prijzen in de markt komen niet tot stand door een ‘normaal’ evenwicht van vraag en aanbod. Degene die het product gebruikt, kiest het niet. Degene die het product kiest, betaalt het niet. Degene die het product betaalt, gebruikt het niet.¹⁵³ Farmaceutische bedrijven leveren nieuwe medicijnen, de vraag wordt gevormd door artsen die medicijnen voorschrijven zonder ervoor te betalen.¹⁵⁴ “This is one of the rare economic cases in which demand has no budget constraints.”¹⁵⁵ Gagnon vergelijkt de farmaceutische markt met een diner voor drie personen.¹⁵⁶ De eerste persoon, de arts, bestelt een maaltijd. De tweede persoon, de patiënt, eet de maaltijd op. En de derde persoon, de zorgverzekering, betaalt. De ober, een farmaceutisch bedrijf, probeert vervolgens de nieuwste en duurste maaltijd te verkopen.

Een aandachtspunt in dit verband is in hoeverre medicijnen andersoortige producten zijn dan bijvoorbeeld autobanden. Medicijnen hebben een groot maatschappelijk belang en zijn soms van levensbelang. In de farmaceutische markt is sprake van een sterke solidariteit van de vragers. De samenleving is bereid om veel geld te betalen voor een goede gezondheid en het leven van mensen. Farmaceutische bedrijven en ook ziekenhuizen kunnen eenvoudig profiteren van deze solidariteit. Ze kunnen deze solidariteit ook misbruiken door heel hoge prijzen te vragen voor medicijnen.

7.2.2.3 Regulering

Onder meer door de structuur van de vraag naar medicatie en de beperkte gevoeligheid van de afnemende kant voor prijzen, is de totstandkoming van prijzen op de farmaceutische markt sterk gereguleerd.¹⁵⁸ Overheden bepalen door middel van regelgeving het raamwerk waarbinnen het spel wordt gespeeld. Hierbij kan onder meer worden gedacht aan regulering ten aanzien van prijzen, marketing en patenten.

¹⁵³ In sommige gevallen betalen patiënten een eigen bijdrage voor het gebruik van medicatie. Vanuit de WHO wordt gepleit voor een maximale bijdrage van 25%, omdat er anders een barrière ontstaat voor het gebruik van medicatie. Zie: European Commission (2009). *Pharmaceutical Sector Inquiry: Final Report*, p. 46.

¹⁵⁴ Linde H. Van der (2013). ‘Het pillenbedrog’. *Volkskrant*, 18 mei 2013.

¹⁵⁵ Gagnon, M-A (2013). ‘Corruption of pharmaceutical markets: Addressing the misalignment of financial incentives and public health’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 571-580, p. 571.

¹⁵⁶ Idem, p. 571, 572.

¹⁵⁷ Idem, p. 573.

¹⁵⁸ Kanavos, P., Costa-Font, J. & McGuire, A. (2007). ‘Product differentiation, competition and regulation of new drugs: The case of statins in four European countries’. *Managerial and Decision Economics*, Vol. 28, p. 455-465, p. 457.

Regulering heeft onder meer als doel het aanmoedigen van innovatie, het verzekeren van de volksgezondheid en het binnen de perken houden van publieke zorgkosten.¹⁵⁹ Het wettelijk kader wordt deels bepaald vanuit de Europese Unie en is deels door nationale overheden opgesteld. Door de EU is met name regelgeving opgesteld met betrekking tot de toelating van medicijnen tot de markt, de kwaliteit van medicijnen, patenten, het bevorderen van de ontwikkeling van nieuwe medicijnen en marktwerking. EU wetgeving is gericht op de bevordering van een interne Europese markt, waarbij geldt dat regelingen op het gebied van de productie, distributie en het gebruik van geneesmiddelen de bescherming van de volksgezondheid tot voornaamste doelstelling moeten hebben.¹⁶⁰ Dit doel moet echter worden bereikt door maatregelen die de ontwikkeling van de farmaceutische industrie en de handel in geneesmiddelen binnen de Gemeenschap niet mogen afremmen.¹⁶¹ Nationale voorschriften die de handel in geneesmiddelen binnen de Europese Gemeenschap belemmeren, moeten worden opgeheven.¹⁶² EU wetgeving is niet gericht op de vaststelling van prijzen van medicijnen; dit wordt door elk land afzonderlijk gedaan. Verderop in dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan enkele beleidsvoorstellen van de Nederlandse overheid die gericht zijn op het verlagen van prijzen van medicijnen.

Het Ministerie van VWS houdt toezicht op zorgaanbieders en zorgverzekeraars door de Nederlandse Zorgautoriteit (NZA). Het Zorginstituut, een ander zelfstandig bestuursorgaan binnen het Ministerie van VWS, is verantwoordelijk voor het beheer van het basispakket en levert tevens een belangrijk bijdrage aan het op peil houden van de kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid van de gezondheidszorg. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt, onder meer naar aanleiding van de ontwikkeling van dure medicijnen, duidelijk dat het voor overheden heel moeilijk is om het handelen van farmaceutische bedrijven op het publieke belang af te stemmen.

7.2.3 Ontwikkeling van dure medicijnen

Er is in de politiek en de media veel te doen over de hoge prijzen van medicijnen.¹⁶³ Overheden en ziekenhuizen klagen over de enorme druk die dure medicijnen leggen op budgetten. Farmaceutische bedrijven stellen echter dat de hoge prijzen nodig zijn voor

¹⁵⁹ European Commission (2009). *Pharmaceutical Sector Inquiry: Final Report*, p. 19.

¹⁶⁰ RICHTLIJN 2001/83/EG VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD, 6 november 2001. Tot vaststelling van een communautair wetboek betreffende geneesmiddelen voor menselijk gebruik, artikel 2.

¹⁶¹ Idem, artikel 3.

¹⁶² Idem, artikel 4 en 5.

¹⁶³ Zie bijvoorbeeld: #License to Heal (2017). *Toegankelijke Medicijnen: Manifest Samenwerkende Politieke Jongeren Organisaties & Partners*; Schippers, E.I. (2017). *Commissiebrief Tweede Kamer inzake Verzoek om reactie aangeboden manifest 'Toegankelijke medicijnen' door License to Heal en Samenwerkende Politieke Jongerenorganisaties*, 1 februari 2017; NOS (2019). 'Bruins doet dringend appèl om prijs kankermedicijn te verlagen'. NOS, 11 januari.

het dekken van de kosten van onderzoek en ontwikkeling. In deze paragraaf wordt eerst ingegaan op de ontwikkeling van dure medicijnen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de vraag in hoeverre de R&D kosten de hoge prijzen van medicijnen rechtvaardigen. Hierbij wordt respectievelijk aandacht besteed aan de prijzen van medicijnen in relatie tot de kosten van onderzoek en ontwikkeling en de prijzen van medicijnen in relatie tot de markt. De paragraaf wordt afgesloten met enkele voorstellen om de prijzen van medicijnen te verlagen.

7.2.3.1 Een eerste verkenning

De kosten van medicijnen zijn enorm toegenomen in de afgelopen twintig jaar. Jaarlijks wordt wereldwijd rond de US\$100 biljoen uitgegeven aan medicijnen tegen kanker. Naar verwachting is dit in 2020 US\$150 biljoen.¹⁶⁴ Voorbeelden van dure medicijnen betreffen Imatinab, een medicijn ter behandeling van leukemie, en Trastuzumab, een medicijn ter behandeling van borst- en maagkanker. Deze medicijnen zorgden in 2012 voor een omzet van respectievelijk 5 en 6 miljard dollar.¹⁶⁵ Ze kunnen de kwaliteit van leven spectaculair verbeteren en zelfs mensen volledig genezen, maar zijn ook ontzettend duur. De kosten per patiënt per jaar kunnen oplopen tot 500.000 euro.¹⁶⁶ Niet alleen aan medicijnen tegen kanker hangt een hoog prijskaartje. Een ander duur medicijn is Spinraza, een middel tegen de zeldzame spierziekte SMA. Dit middel kost het eerste jaar ongeveer 500.000 euro per patiënt en in de jaren erna 250.000 euro per jaar. Begin 2018 heeft het Zorginstituut besloten dat Spinraza, vanwege de hoge prijs, voorlopig niet wordt vergoed vanuit het basispakket van de ziektekostenverzekering.¹⁶⁷

De ontwikkeling van dure medicijnen heeft een stimulans gekregen door de wet- en regelgeving die eerst in de Verenigde Staten en later in Europa is ontwikkeld ten aanzien van zogenaamde weesgeneesmiddelen: geneesmiddelen die gericht zijn op het behandelen van zeldzame ziektes en verschillende vormen van kanker. De bedoeling hiervan is het aanmoedigen van farmaceutische bedrijven om medicijnen te ontwikkelen die, door de kleine aantallen patiënten die deze medicijnen nodig hebben, niet rendabel zijn. Het belangrijkste doel van deze regelgeving is dat patiënten die lijden aan zeldzame ziektes dezelfde kwaliteit behandeling krijgen als alle andere patiënten in de EU.¹⁶⁸ Een belangrijk punt uit deze wetgeving is de garantie van tien jaar marktexclusiviteit voor een goedgekeurd weesgeneesmiddel. De Europese registratie

¹⁶⁴ Prasad, V., De Jesus, K. & Mailankody, S. (2017). 'The high price of anticancer drugs: origins, implications barriers, solutions'. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 14(6), p. 381-390, p. 381.

¹⁶⁵ <https://www.tweedekamer.nl/vergaderingen/uitgelicht/geneesmiddelenbeleid>.

¹⁶⁶ Idem.

¹⁶⁷ Jonge kinderen (tot de leeftijd van 9,5 jaar) met SMA krijgen Spinraza wel vergoed.

¹⁶⁸ European Commission (2015). *Inventory of Union and Member State Incentives to Support Research into, and the Development and Availability of Orphan Medicinal Products: State of Play 2015*, p. 2.

autoriteit (EMA) stelt vast welke geneesmiddelen een weesgeneesmiddel zijn. Het aantal weesgeneesmiddelen is enorm toegenomen in de afgelopen vijf jaar.¹⁶⁹

De ontwikkeling van weesgeneesmiddelen draagt bij aan de bevordering van de volksgezondheid. Hieraan hangt echter wel een prijskaartje. Doordat weesgeneesmiddelen vaak voor kleine aantallen patiënten worden ontwikkeld, zijn de kosten relatief hoog. Meerdere zorgverzekeraars hebben tijdens de interviews voor een monitor van de NZa aangegeven dat door dit stimulerende Europese beleid tevens een perverse prikkel is ontstaan voor fabrikanten om geneesmiddelen onnodig als weesgeneesmiddel te laten registreren.¹⁷⁰ De wetgeving wordt door farmaceutische bedrijven ook gebruikt om met geringe inspanningen hele hoge prijzen te vragen voor medicijnen.¹⁷¹ Een voorbeeld hiervan is de afgifte van een licentie voor Amifampridine, een licht aangepaste versie van het medicijn 3,4-diaminopyridine, een niet gepatenteerd medicijn dat al meer dan twintig jaar wordt gebruikt voor het behandelen van twee zeldzame ziektes.¹⁷² De producent heeft na geringe inspanning, die met name gebaseerd was op klinische ervaring met 3,4-diaminopyridine, een licentie verkregen en de prijzen van dit gepatenteerde medicijn aanzienlijk verhoogd.¹⁷³ Hierdoor zijn de kosten per jaar van het behandelen van een patiënt toegenomen van 800-1000 pond voor het gebruik van 3,4-diaminopyridine naar 40.000-70.000 pond voor het gebruik van Amifampridine.¹⁷⁴ Een ander voorbeeld is Deflazocort, een medicijn dat 2.000 dollar per jaar kostte voordat de US Food and Drug Administration (FDA) de goedkeuring gaf voor het gebruik van het middel voor de behandeling van Duchenne Muscular Dystrophy. Daarna kostte hetzelfde middel 89.000 dollar per jaar.¹⁷⁵ Als gevolg van negatieve publiciteit is de prijs van het middel verlaagd naar 35.000 dollar per jaar.

¹⁶⁹ Deloitte (2015). *Measuring the Return from Pharmaceutical Innovation 2015. Transforming R&D Returns in Uncertain Times*, p. 6. Zie ook: European Commission (2015). *Inventory of Union and Member State Incentives to Support Research into, and the Development and Availability of Orphan Medicinal Products: State of Play 2015*, p. 6.

¹⁷⁰ Nederlandse Zorgautoriteit (2016). *Monitor Contractering en Inkoop Geneesmiddelen in de Medisch-Specialistische Zorg (eerste kwartaal 2016)*, p. 20.

¹⁷¹ Ferner, R.E. & Hughes, D.A. (2010). 'The problem of orphan drugs: Incentives to make orphan drugs should be proportionate to their benefits'. *British Medical Journal*, Vol. 341(6456), p. 1059-1060, p. 1059; Davies, E.H., Fulton, E., Brook, D. & Hughes, D.A. (2017). 'Affordable orphan drugs: A role for not-for-profit organizations'. *British Journal of Clinical Pharmacology*, Vol. 83, p. 1595-1601.

¹⁷² Hawkes, N. & Cohen, D. (2010). 'What makes an orphan drug?' *British Medical Journal*, Vol. 341(7782), p. 1076-1078, p. 1076.

¹⁷³ Ferner, R.E. & Hughes, D.A. (2010). 'The problem of orphan drugs: Incentives to make orphan drugs should be proportionate to their benefits'. *British Medical Journal*, Vol. 341(6456), p. 1059-1060, p. 1059.

¹⁷⁴ Hawkes, N. & Cohen, D. (2010). 'What makes an orphan drug?' *British Medical Journal*, Vol. 341(7782), p. 1076-1078, p. 1076.

¹⁷⁵ Chrzanowski, S.M. & Poudyal, R. (2017). 'Deflazacort – New cost of an old medicine'. *JAMA Neurology*, Published online: December 11 2017.

De enorme kosten van medicijnen drukken zwaar op de samenleving en verminderen de beschikbaarheid van medicijnen voor patiënten.¹⁷⁶ De hoge prijzen van medicijnen hebben ook impact op ziekenhuizen en zorgverzekeringen. In Nederland worden medicijnen voor een groot deel betaald door de zorgverzekering. Het budget van zorgverzekeringen is echter ook eindig en door de toenemende kosten van medicijnen worden ook zorgverzekeraars gedwongen om keuzes te maken ten aanzien van de medicijnen die worden vergoed. Prasad e.a. betogen dat het binnen afzienbare tijd niet meer mogelijk is om alle nieuwe kankermedicijnen toegankelijk te maken voor patiënten. “The costs of anticancer drugs are projected to continue to increase; therefore, it is only a matter of time before costs become unsustainable for all world economies.”¹⁷⁷ Dit roept allerlei vragen op, zoals hoe de toename in het budget voor de gezondheidszorg moet worden afgewogen tegen andere bestedingsdoelen. En hoe verhouden de toegenomen kosten van medicijnen zich tot andere aspecten van de gezondheidszorg?¹⁷⁸ Hoe lang kunnen we nog doorgaan met het voorschrijven van dure medicijnen.¹⁷⁹

7.2.3.2 Prijzen in relatie tot kosten onderzoek en ontwikkeling

De farmaceutische industrie relateert de hoge prijzen van medicijnen aan de hoge kosten van onderzoek en ontwikkeling. PhRMA, Pharmaceutical Research and Manufacturers of America, vertegenwoordiger van de biofarmaceutische onderzoekers en biotechnologische bedrijven, geeft jaarlijks een indicatie van de hoogte van de gemiddelde R&D kosten per nieuw medicijn. In dit bedrag zijn de kosten van R&D voor medicijnen die niet op de markt zijn gekomen verdisconteerd. Voor 2010 noemt de PhRMA een bedrag van 1,3 biljoen dollar¹⁸⁰ en voor 2014 een bedrag van 2,6 biljoen dollar.¹⁸¹ Light & Lexchin betogen echter dat de opbouw van dit bedrag niet

¹⁷⁶ Ramsey, S.D. et al. (2013). ‘Washington State cancer patients found to be at greater risk for bankruptcy than people without a cancer diagnosis’. *Health Affairs*, Vol. 32(6), p. 1143-1152; Himmelstein, D.U. (2009). ‘Medical Bankruptcy in The United States, 2007: Results of a medical study’. *The American Journal of Medicine*, Vol. 122, p. 741-746; Zafar, S.Y. et al (2013). ‘The financial toxicity of cancer treatment: A pilot study assessing out-of-pocket expenses and the insured cancer patient experience.’ *The Oncologist*, Vol. 18, p. 381-390. Carrera, P.M., Kantarjian, H.M. & Blinder, V.S. (2018). ‘The financial burden and distress of patients with cancer: Understanding and stepping-up action on the financial toxicity of cancer treatment’. *CA Cancer J Clin*, Vol. 68(2), p. 153-165.

¹⁷⁷ Prasad, V., De Jesus, K. & Mailankody, S. (2017). ‘The high price of anticancer drugs: origins, implications barriers, solutions’. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 14(6), p. 381-390, p. 384.

¹⁷⁸ Ehni, H-J. (2014). ‘Expensive cancer drugs and just health care’. *Best Practice & Research Clinical Gastroenterology*, Vol. 28(2), p. 327-337.

¹⁷⁹ Workman, P., Draetta, G.F., Schellens, J.H.M. & Bernards, R. (2017). ‘How much longer will we put up with \$100,000 cancer drugs?’. *Cell*, Vol. 168, February 9, p. 579-583.

¹⁸⁰ PhRMA (2011). *Profile Pharmaceutical Industry*, p. 10.

¹⁸¹ Idem, p. 35.

onomstreden is.¹⁸² De helft van dit bedrag is opgebouwd uit een schatting van de winst die zou zijn gemaakt als het geld was geïnvesteerd in een index fonds van farmaceutische ondernemingen dat gedurende 15 jaar jaarlijks 11% in waarde toeneemt. Zij betogen dat deze veronderstelde winsten niet als R&D kosten moeten worden gerekend. Verder stellen zij dat de helft van het restende bedrag, 0,65 biljoen dollar over 2010, betaald wordt door de belastingbetaler, vanwege allerlei fiscale voordelen voor farmaceutische ondernemingen. Er blijft dan een bedrag van 0,33 biljoen dollar over. Ook Angell en Moerman & Van der Laan betogen dat de out-of-pocket kosten veel lager liggen dan de genoemde bedragen, door onder meer belastingvoordelen en de kapitalisering van de uitgaven die zijn gedaan aan R&D.¹⁸³ Ten slotte is de berekening van de gemiddelde R&D kosten per medicijn door PhRMA niet gebaseerd op de ontwikkeling van alle medicijnen, maar op de ontwikkeling van een aantal hele dure medicijnen waarvan de ontwikkeling 3,44 keer duurder was dan het gemiddelde.¹⁸⁴

De cijfers op basis waarvan de PhRMA de gemiddelde kosten per nieuw medicijn berekent, zijn niet openbaar. Ook op basis van de jaarrekeningen is het niet eenvoudig om inzicht te krijgen in de R&D-kosten voor specifieke medicijnen.¹⁸⁵ Prahad & Mailankody pleiten voor meer transparantie ten aanzien van R&D kosten.¹⁸⁶ Zij gebruiken in een recent onderzoek gegevens die beursgenoteerde ondernemingen moeten leveren aan de SEC, de toezichthouder op de Amerikaanse financiële markten, en zetten zo de R&D kosten van dure kankermedicijnen af tegen de opbrengsten. In hun onderzoek gebruiken ze de SEC-informatie van farmaceutische bedrijven die maar één geneesmiddel in portefeuille hebben, zodat duidelijk is dat alle kosten en opbrengsten betrekking hadden op dat ene middel. De gemiddelde tijd om een medicijn op de markt te brengen bedroeg 7,3 jaar (met een range van 5,8 tot 15,2 jaar). De gemiddelde kosten om een medicijn naar de markt te brengen bedroegen 719,8 miljoen dollar. De gemiddelde opbrengst na goedkeuring van een medicijn is in de gemiddeld 4 jaar na goedkeuring 6699,1 miljoen dollar (met een range van 403 miljoen tot 12996 miljoen dollar). Gemiddeld 4 jaar na goedkeuring van de medicijnen hebben negen van de tien

¹⁸² Light, D & Lexchin, J. (2012). 'Pharmaceutical R&D: What do we get for all that money?'. *British Medical Journal*, Vol. 345, p. 22-25. Zie ook: Prasad, V. & Mailankody, S. (2017). 'Research and development spending to bring a single cancer drug to market and revenues after approval'. *JAMA Internal Medicine*, Vol. 177(11), p. 1569-1575.

¹⁸³ Angell, M.D. (2004). *The Truth about the Drug Companies: How they Deceive us and what to do about it*, p. 44, 45; Moerman, L. & Laan, S. Van der (2006). 'TRIPS and the pharmaceutical industry: Prescription for profit?'. *Critical Perspectives on Accounting*, Vol. 17, p.1089–1106.

¹⁸⁴ Light, D. & Lexchin, J. (2012). 'Pharmaceutical R&D: What do we get for all that money?'. *British Medical Journal*, Vol. 345, p. 22-25, p. 23.

¹⁸⁵ Dimasi, J.A., Hansen, R.W. & Grabowski, H.G. (2003). 'The price of innovation: New estimates of drug development costs'. *Journal of Health Economics*, Vol. 22, p. 151–185, p. 154.

¹⁸⁶ Prasad, V. & Mailankody, S. (2017). 'Research and development Spending to bring a single cancer drug to market and revenues after approval'. *JAMA Internal Medicine*, Vol. 177(11), p. 1569-1575, p. 1574.

medicijnen zich terugverdiend. Van vier medicijnen was de opbrengst al tien keer zo groot als de investeringen die zijn gedaan in R&D. In totaal is aan de tien medicijnen 9 biljoen dollar R&D-kosten besteed (inclusief 7% kapitaalkosten) en is aan het einde van 2016 al 67 biljoen dollar verdiend.¹⁸⁷¹⁸⁸

“To the question of whether pharmaceutical drug costs are justified by R&D, the answer is no.”¹⁸⁹ Farmaceutische bedrijven investeren aanzienlijke bedragen in onderzoek en ontwikkeling van medicijnen, maar deze investering staat niet in verhouding tot de hoogte van de winsten die worden gemaakt. “We find that (...) between 1988 and 2009, pharmaceuticals enjoyed profits of 3 to 37 times the all-industry average, depending on the years, while investing proportionately less in R&D than other high-R&D firms.”¹⁹⁰ De gemiddelde winstmarge van de tien grootste farmaceutische bedrijven bedroeg 17,9% in de periode van 1988-2009.¹⁹¹ Spitz & Wickham constateren dat farmaceutische ondernemingen substantieel hogere winstmarges hebben dan andere bedrijven. De gemiddelde winstmarge van farmaceutische bedrijven is met 13,91% ruim drie keer zo groot als de gemiddelde winstmarge van niet-farmaceutische ondernemingen. “Pharmaceuticals do earn significantly higher profits than do other firms.”¹⁹² Avorn geeft daarbij aan dat uiteindelijk maar een klein deel van de winst aan echte innovatie wordt besteed: “But as risky as drug development is, the pharmaceutical and biotech industries remain among the most profitable sectors of the U.S. economy and actually spend only a small fraction of their revenues on truly innovative research.”¹⁹³

Garner e.a. pleiten voor transparantie in R&D kosten en verwachte opbrengsten van investeringen op basis waarvan houdbare prijzen voor zowel farmaceutische bedrijven als afnemers kunnen worden vastgesteld.¹⁹⁴ Ook Uyl-de Groot & Löwenberg pleiten voor maximale transparantie ten aanzien van R&D kosten. Zij introduceren een interessant algoritme op basis waarvan de prijzen van kankermedicijnen kunnen worden bepaald aan de hand van de werkelijke kosten van R&D, productie, verkoop, marketing en een redelijke winstmarge gebaseerd op de

¹⁸⁷ Idem, p. 1572.

¹⁸⁸ In deze bedragen zijn de ontwikkelkosten van medicijnen die niet succesvol waren, verdisconteerd.

¹⁸⁹ Spitz, J. & Wickham, M. (2012). ‘Pharmaceutical high profits: The value of R&D, or oligopolistic rents?’. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71(1), p. 1-36, p. 27.

¹⁹⁰ Idem, p. 1.

¹⁹¹ Idem, p. 19.

¹⁹² Idem, p. 20.

¹⁹³ Avorn, J. (2015). ‘The \$2.6 billion pill – methodologic and policy considerations’. *The New England Journal of Medicine*, Vol. 372, p. 1877-1879.

¹⁹⁴ Garner, S., Rintoul, A. & Hill, S.R. (2018). ‘Value-based pricing: L’enfant terrible?’. *Pharmaco Economics*, Vol. 36, p. 5-6, p. 6.

klinische meerwaarde van het geneesmiddel.¹⁹⁵ Hoewel er door verschillende auteurs kanttekeningen worden geplaatst bij de uitwerking van het algoritme,¹⁹⁶ is het een belangrijke stap in de discussie over de hoge prijzen van kankermedicijnen.

7.2.3.3 De prijs van medicijnen en de markt

Er is steeds meer bewijs dat de hoge prijzen van medicijnen niet primair gerelateerd zijn aan de hoge R&D kosten, maar sterk worden beïnvloed door de mate van marktcompetitie. “As a result, pricing is heavily influenced by what the market can bear rather than just the cost of bringing a medicine to the market.”¹⁹⁷ Radotinib is bijvoorbeeld een middel dat in Zuid-Korea is ontwikkeld en in concurrentie is gebracht tegen Imatinib, voor het behandelen van chronische leukemie. Als gevolg hiervan kost Imatinib in Zuid-Korea 20-30% van de prijs die het kost in de VS.¹⁹⁸ De prijsstelling hangt in dit geval samen met het type markt waarin farmaceutische bedrijven opereren. In een competitieve markt worden prijzen gereguleerd door concurrentie. In de farmaceutische industrie wordt echter veel gewerkt met patenten: gelegaliseerde tijdelijke monopolies. Bij een monopolie positie is er geen reden om aan te nemen dat er een relatie bestaat tussen de prijs van een goed en de marginale kosten van een product. Hunter betoogt dat dit onderscheid van belang is als gesproken wordt over hyper-dure medicijnen. “(...) one reason why a particular hyper-expensive treatment has such a high price might be that this is a price drug companies feel that market will bear it, rather than this being the price that is necessary for the company to recover its research and development costs.”¹⁹⁹ Door verschillende auteurs wordt in dit verband gesproken over *value-based pricing*.²⁰⁰ “The basic idea behind this approach is that the price of goods should reflect the value to the buyer rather than the actual costs of production plus a margin.”²⁰¹ Verschillende auteurs vragen zich af of dit een wenselijke

¹⁹⁵ Uyl-de Groot, C.A. & Löwenberg, B. (2018). ‘Sustainability and affordability of cancer drugs: A novel pricing model’. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 15, p. 405, 406.

¹⁹⁶ Zie bijvoorbeeld: Nuijtern, M.J.C. & Vis, J. (2018). ‘Economic comments on proposal for novel cancer drug pricing model’. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 15, p. 587; Gronde, T. van der, Leufkens, H.G. & Pieters, T. (2018). ‘Response to proposal for novel cancer drug pricing model’. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 15, p. 528.

¹⁹⁷ Ma, C.K.K., Danta, M., Day, R. & Ma, D.D.F. (2018). ‘Dealing with the spiralling price of medicines: Issues and solutions’. *Internal Medicine Journal*, Vol. 48, p. 16-24, p. 18.

¹⁹⁸ Idem, p. 17.

¹⁹⁹ Hunter, D. (2011). ‘Hyper-expensive treatments’. *Nuffield Council on Bioethics*, p. 5.

²⁰⁰ Zie bijvoorbeeld: Prasad, V., De Jesus, K. & Mailankody, S. (2017). ‘The high price of anticancer drugs: origins, implications barriers, solutions’. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 14(6), p. 381-390. En: Garner, S., Rintoul, A. & Hill, S.R. (2018). ‘Value-based pricing: L’enfant terrible?’. *Pharmaco Economics*, Vol. 36, p. 5-6.

²⁰¹ Garner, S., Rintoul, A. & Hill, S.R. (2018). ‘Value-based pricing: L’enfant terrible?’. *Pharmaco Economics*, Vol. 36, p. 5-6, p.5.

ontwikkeling is in de farmaceutische industrie. “Globally, the risks of using value-based assessments as the sole basis for pricing are that it does not take into account need, prevalence and affordability.”²⁰² Kantarjian & Zwelling betogen bijvoorbeeld dat marktwerking geen rekening houdt met morele overwegingen. Als het gaat over lijden en zaken van leven en dood is er volgens hen sprake van “(...) a moral imperative to provide the help needed at a morally justifiable, or fair, price. This is the case for cancer drugs, in which free-market forces have not settled drug prices at levels that are reasonably profitable to drug companies and also accessible and affordable to patients.”²⁰³ Het prijsmechanisme van de markt geeft geen ruimte voor dergelijke afwegingen.

7.2.4 Beleidsvoorstellen verlaging prijzen medicijnen en vraagstelling

In de politiek bestaat grote zorg over de hoge prijzen van medicijnen. In deze paragraaf wordt ingegaan op enkele nationale beleidsvoorstellen om de prijzen van medicijnen te verlagen.

In Nederland geldt de Wet Geneesmiddelenprijzen (WGP) die maximumprijzen stelt. Prijzen van medicijnen mogen niet hoger zijn dan de vastgestelde maximumprijs. Deze maximumprijs is een maximum apotheek-inkoopprijs die gebaseerd is op een gemiddelde van de prijzen van op werkzame stof, farmaceutische zorg en sterkte vergelijkbare geneesmiddelen in België, Frankrijk, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk.²⁰⁴ In Nederland geldt de WGP voor zowel generieke als nieuwe medicijnen, voor zowel gepatenteerde als niet gepatenteerde medicijnen. De prijzen die gedeclareerd worden zijn de prijzen die apothekers en zorgverzekeringen met elkaar afspreken dan wel de restitutievergoeding voor die geneesmiddelen als er geen prijsafspraken tot stand komen. Het inkoopbeleid van zorgverzekeraars laat vooral de prijzen van generieke geneesmiddelen fors dalen.²⁰⁵ Voor nieuwe geneesmiddelen waarvan er voor de betreffende werkzame stof geen vergelijkbare medicijnen op de markt zijn, kan de fabrikant zelf een prijs vaststellen. Uit berekeningen van de Stichting Farmaceutische Kengetallen blijkt dat de prijzen voor geneesmiddelen voor thuisgebruik, mede als gevolg van de Wet Geneesmiddelenprijzen, de afgelopen twintig jaar met 60% zijn gedaald.²⁰⁶ De grootste daling van de prijzen, een daling van 40%, heeft in de afgelopen tien jaar plaatsgevonden. “Ruim de helft van deze prijsdalingen is

²⁰² Idem, p. 5,6.

²⁰³ Kantarjian, H. & Zwelling L. (2013). ‘Cancer drug prices and the free-market forces’. *Cancer*, Vol. 119, p. 3903-3905, p. 3903.

²⁰⁴ Zie Wet Geneesmiddelenprijzen, geldend vanaf 1-1-2013. <http://wetten.overheid.nl/BWBR0007867/2013-01-01>

²⁰⁵ Minister E.I. Schippers (2013). *Brief aan de Tweede Kamer: Standpunt Onderzoek Wet Geneesmiddelenprijzen*, kenmerk 121880-104730-GMT, 31 mei 2013, p. 3.

²⁰⁶ Stichting Farmaceutische Kengetallen (SFK) (2016). *Data en Feiten 2016: Het Jaar 2015 in Cijfers*, p. 20.

het directe gevolg van de WGP. Daarmee is de WGP het belangrijkste instrument van de overheid om de geneesmiddelen uitgaven te beperken.”²⁰⁷

De prijzen van medicijnen die door ziekenhuizen worden voorgeschreven, zijn niet meegenomen in de berekeningen van SFK. In deze categorie medicijnen vallen ook de dure medicijnen, bijvoorbeeld medicijnen tegen kanker en de vaak dure weesgeneesmiddelen. Vanuit de politiek wordt getracht om wet- en regelgeving te ontwikkelen die bijdraagt aan een redelijke prijsvorming van deze medicijnen. Een beleidsvoorstel van VWS is gericht op het verkrijgen van meer transparantie in de kosten van de farmaceutische industrie. Hiermee moet inzichtelijk worden wat het precies kost om dure medicijnen te ontwikkelen.²⁰⁸ Verder wil de overheid de inkoop van dure geneesmiddelen optimaliseren om zo dure geneesmiddelen beter toegankelijk en betaalbaar te maken. Daartoe is per 1 oktober 2017 het Platform Inkoopkracht Dure Geneesmiddelen ingesteld. Het Platform brengt partijen samen die betrokken zijn bij de inkoop van dure geneesmiddelen, zoals ziekenhuizen, medisch specialisten, apothekers en verzekeraars.

Verder is het Ministerie van VWS begonnen met het afsluiten van financiële arrangementen bij besluiten over opname in het basispakket van dure nieuwe geneesmiddelen. Hierdoor kunnen dure geneesmiddelen toch tegen aanvaardbare prijzen beschikbaar komen voor patiënten. De financiële arrangementen hebben in 2015 en 2016 geleid tot een uitgavenverlaging van €159,6 miljoen.²⁰⁹ In de geneesmiddelenvisie is tevens aangekondigd dat voorwaarden worden gesteld aan collectieve financiering van geneesmiddelenontwikkeling. Het gaat daarbij onder meer om voorwaarden die voorkomen dat de burger dubbel betaalt, doordat er eerst vanuit collectieve middelen een bijdrage wordt geleverd aan de ontwikkeling van geneesmiddelen, en als die middelen door de industrie op de markt worden gebracht een bovenmatig groot beroep wordt gedaan op collectieve middelen voor de bekostiging van deze dure geneesmiddelen.²¹⁰

Er is in toenemende mate aandacht voor de kosteneffectiviteit van medicijnen. Verschillende auteurs pleiten voor het ontwikkelen van wet- en regelgeving om ervoor te zorgen dat de prijzen van medicijnen gekoppeld worden aan de effectiviteit ervan.²¹¹

²⁰⁷ Idem, p. 20.

²⁰⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/09/11/schippers-wil-meer-helderheid-over-kosten-medicijnen>.

²⁰⁹ Minister B. Bruins (2017). *Brief aan de Tweede Kamer: Voortgang Geneesmiddelenbeleid*, kenmerk 1247612-169624-GMT (Kamerstuk 29477, nr. 442), 16 november 2017, p. 13.

²¹⁰ Idem, p. 14.

²¹¹ Ma, C.K.K., Danta, M., Day, R. & Ma, D.D.F. (2018). ‘Dealing with the spiralling price of medicines: Issues and solutions’. *Internal Medicine Journal*, Vol. 48, p. 16-24; Kantarjian, H.M., Fojo, T., Mathisen, M. & Zwelling, L.A. (2013). ‘Cancer drugs in the United States: Justum Pretium--the just price’. *Journal of Clinical Oncology*, Vol. 31(28), p. 3600–3604.

Hierdoor worden publieke belangen en private belangen met elkaar in harmonie gebracht en worden prijzen van dure medicijnen beter beheersbaar. Kantarjian e.a. pleiten bijvoorbeeld voor het differentiëren van prijzen, met hogere prijzen voor medicijnen die zorgen voor meer dan zes maanden levensverlenging en lagere prijzen voor medicijnen die zorgen voor minder dan twee maanden levensverlenging.²¹² Dit zou onder meer gevolgen hebben voor de hoge prijzen van kankermedicijnen. Grössmann & Wild laten zien dat slechts 16% van de 134 goedgekeurde anti-kanker medicijnen in Europa gedurende de periode van 2009-2016 een overlevingsverschil van meer dan drie maanden laten zien.²¹³ In lijn hiermee denken overheden in toenemende mate na over de mogelijkheid om alleen kosteneffectieve medicijnen in het basispakket op te nemen.

In Nederland is de samenstelling van het basispakket van de Zvw voorbehouden aan de overheid, waarbij het Zorginstituut een adviserende rol heeft ten aanzien van de pakketsamenstelling. In 2018 heeft het Zorginstituut de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) geadviseerd om nusinersen (Spinraza®) niet op te nemen in het basispakket, tenzij door prijsonderhandeling de kosteneffectiviteit van het middel verbetert en het beslag op het totale zorgbudget kleiner wordt. De prijs van nusinersen moet hiervoor met minimaal 85 procent dalen. De schatting die het Zorginstituut heeft gemaakt van de kosteneffectiviteit (ICER) voor de inzet bij drie patiëntengroepen waarvoor het middel effectief is, ligt ver boven de relevante referentiewaarde van € 80.000 per gewonnen levensjaar van goede kwaliteit (QALY). Het Zorginstituut schat de huidige ICER voor type 1 SMA-patiënten op ongeveer € 600.000 per QALY en voor type 2/3 patiënten op ongeveer € 1.700.000 per QALY.²¹⁴ Het gebruik van kosteneffectiviteit voor het toelaten van medicijnen tot het basispakket geeft aanleiding tot veel discussie. Hierin wordt het dilemma zichtbaar van enerzijds de gewenste solidariteit met zieke burgers en de wens om te kunnen voorzien in noodzakelijke zorg. Anderzijds moeten er, uitgaande van een gelimiteerd budget, keuzes gemaakt worden.²¹⁵

In het manifest *License to Heal* wordt door politieke jongerenorganisaties en andere partners opgeroepen tot het ontwikkelen van nieuwe wet- en regelgeving om de toegankelijkheid van geneesmiddelen te waarborgen. De overheid dient volgens het manifest voorwaarden te stellen aan de licenties van kennisinstellingen om de

²¹² Kantarjian, H.M., Fojo, T., Mathisen, M. & Zwelling, L.A. (2013). 'Cancer drugs in the United States: Justum Pretium--the just price'. *Journal of Clinical Oncology*, Vol. 31(28), p. 3600-3604, p. 3603.

²¹³ Grössmann, N. & Wild, C. (2017). 'Between January 2009 and April 2016, 134 novel anticancer therapies were approved: What is the level of knowledge concerning the clinical benefit at the time of approval?' *ESMO Open*, Vol. 1(e000125), 1-6.

²¹⁴ Zorginstituut Nederland (2018). *Pakketadvies Nusinersen (Spinraza®)*, 5 februari 2018, referentie: 2018003862, p. 1,2.

²¹⁵ College voor Zorgverzekeringen (2013). *Kosteneffectiviteit in de Zorg*, p. 4.

wereldwijde toegankelijkheid van geneesmiddelen die aan kennisinstellingen worden ontwikkeld te garanderen. Deze voorwaarden kunnen betrekking hebben op transparantie ten aanzien van de kostenopbouw van farmaceutische bedrijven en de medicijnen die geproduceerd worden en op gelimiteerde winstmarges. Verder moet het gebruik van juridische constructies die prijzen laten stijgen, zoals vervolgpatenen, verboden worden. Hierdoor wordt het mogelijk om de toegankelijkheid van geneesmiddelen die ontwikkeld zijn aan Nederlandse kennisinstellingen op de lange termijn te waarborgen.²¹⁶ Overheden dienen tevens heldere voorwaarden te stellen aan de opname van geneesmiddelen in het basispakket. Deze voorwaarden moeten erop gericht zijn dat farmaceutische bedrijven zich maatschappelijk verantwoord gedragen door transparant te zijn over de kosten van onderzoek en ontwikkeling, de kostenopbouw van prijzen, en door een verantwoorde winstmarge te hanteren. Tevens moeten geneesmiddelen kosteneffectief zijn en een proportionele impact hebben op het geneesmiddelenbudget.²¹⁷

In een brief aan de Tweede Kamer sprak toenmalig minister Schippers zich positief uit over het manifest.²¹⁸ Ze betoogde echter ook dat farmaceutische bedrijven internationaal georganiseerd zijn, terwijl veel regelgeving nationaal wordt vastgesteld. Het in Nederland vaststellen van bijvoorbeeld maximale winstmarges van bedrijven kan betekenen dat geneesmiddelen die toegankelijk worden gemaakt voor patiënten niet vergoed gaan worden, omdat de fabrikant zijn winstmarges niet wil verlagen. Voormalig minister Schippers schreef “dat we zowel verlaging van de winstmarges, als transparantie in de prijsopbouw alleen kunnen afdwingen als de inkoopende landen de krachten bundelen en hierop samenwerken.”²¹⁹ Daarom wilde de minister meer gaan samenwerken met andere Europese landen bij de inkoop van medicijnen. Er wordt vanuit de politiek tevens getracht om farmaceutische bedrijven meer inzicht te laten geven in de kostenstructuur van medicijnen, om zo eerlijke prijzen te kunnen betalen.

De specifieke vraag die in deze casus wordt uitgewerkt is in hoeverre door overheden inzicht mag worden gevraagd in de kostenstructuur van de ontwikkeling van medicijnen. Of is het beter om te vertrouwen op de verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven in de zin dat bedrijven in de vaststelling van hun prijzen zelf verantwoordelijkheid nemen voor het belang van de samenleving en van de patiënt? In de volgende paragrafen wordt op deze vraag een antwoord geformuleerd vanuit het

²¹⁶ #License to Heal (2017). *Toegankelijke Medicijnen: Manifest Samenwerkende Politieke Jongeren Organisaties & Partners*.

²¹⁷ Idem.

²¹⁸ Schippers, E.I. (2017). *Commissiebrief Tweede Kamer inzake Verzoek om reactie aangeboden Manifest ‘Toegankelijke Medicijnen’ door License to Heal en Samenwerkende Politieke Jongerenorganisaties*, 1 februari 2017.

²¹⁹ Idem, p. 3.

neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. Hierbij wordt de lijn van de onderzoeksvragen zoals die in dit hoofdstuk zijn geformuleerd gevolgd.

7.2.5 Analyse vanuit het neoliberale denken

Het zojuist besproken voorstel ten aanzien van transparantie in de kosten van farmaceutische bedrijven kan niet worden gerechtvaardigd vanuit het neoliberale denken. In deze paragraaf wordt in dit verband aandacht besteed aan publieke belangen, de verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven, de verantwoordelijkheid van overheden en de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden.

7.2.5.1 Publieke belangen

Overheden dienen vanuit het neoliberale denken niet in te grijpen in de markt met het oog op het publieke belang. Belangen van betaalbaarheid, kwaliteit en toegankelijkheid van medicijnen moeten volgens Hayek via marktwerking worden geborgd. Overheden mogen alleen algemene regels ontwikkelen voor het goed functioneren van de markt, maar niet in specifieke gevallen ingrijpen met het oog op het publieke belang. Ten aanzien van de farmaceutische markt betekent dit dat marktwerking zoveel mogelijk moet worden gestimuleerd. De markt zorgt ervoor dat individuen die hun eigen belang nastreven, bijdragen aan het belang van de samenleving. Ten aanzien van de hoge prijzen van medicijnen moet vanuit het neoliberale denken worden gekeken of deze hoge prijzen ontstaan door een niet goed werkende markt. Als de marktordening goed functioneert en er toch hoge prijzen worden gevraagd voor medicijnen, is dit vanuit het neoliberale denken gerechtvaardigd.

7.2.5.2 Verantwoordelijkheid bedrijven

Farmaceutische bedrijven dienen binnen wettelijke en morele kaders hun winsten te maximaliseren voor de aandeelhouders. Het is niet precies duidelijk welke morele regels bedrijven moeten volgen. In het kader van de farmaceutische industrie zou een morele regel kunnen zijn dat zieke patiënten niet worden uitgebuit door de (onnodig) hoge prijzen van medicijnen om zoveel mogelijk winst te maken. Doordat het morele in de samenleving niet wordt gestimuleerd vanuit de marktordening, verschuift de focus van bedrijven makkelijk naar het maken van winst binnen wettelijke kaders. Deze winst behoort vanuit het neoliberale denken gebruikt te worden voor de (verdere) ontwikkeling van medicijnen om zo patiënten beter te kunnen bedienen. In de praktijk speelt echter niet alleen het belang van de patiënten, maar vooral het belang van aandeelhouders een belangrijke rol. Vanuit deze shareholdersbenadering is er weinig aandacht voor de belangen van andere stakeholders. Omdat de samenleving bereid is om veel geld te betalen voor een goede gezondheid van mensen omwille van

solidariteit, werkt de shareholdersbenadering in de hand dat bedrijven deze bereidheid vooral gebruiken om winst te maken voor de aandeelhouders. Hierbij is vaak sprake van een spanningsveld tussen het belang van de ontwikkeling van medicijnen en de belangen van aandeelhouders. De ontwikkeling van medicijnen kost veel geld en kan botsen met de belangen van aandeelhouders, gericht op het op korte termijn behalen van hoge rendementen. Dit kan echter niet vanuit het denken van Hayek gerechtvaardigd worden. Hayek betoogt dat hoge prijzen gerechtvaardigd zijn als ze ontstaan binnen rechtmatig ontstane monopolies of oligopolies die gericht zijn op het goed bedienen van klanten. De winsten die gemaakt worden, behoren de innovatie van producten en diensten te stimuleren. Hierbij wordt de behartiging van het publieke (belang) niet persé zo goed mogelijk behartigd,²²⁰ maar dient wel de ontwikkeling van nieuwe medicijnen een belangrijke plaats in te nemen. Monopolieposities mogen volgens Hayek niet gebruikt worden om andere bedrijven buiten de markt te houden.

7.2.5.3 Verantwoordelijkheid overheden

Overheden mogen vanuit het neoliberale denken algemene regels ontwikkelen voor het goed functioneren van de markt, maar niet in specifieke gevallen ingrijpen met het oog op het publieke belang. Ten aanzien van de farmaceutische markt betekent dit dat marktwerking zoveel mogelijk moet worden gestimuleerd. De markt zorgt ervoor dat individuen hun eigen belangen kunnen nastreven en zo bijdragen aan het belang van de samenleving. Ten aanzien van de hoge prijzen van medicijnen moet vanuit het neoliberale denken worden gekeken of deze hoge prijzen ontstaan door een niet goed werkende markt. Als de marktordening goed functioneert en er toch hoge prijzen worden gevraagd voor medicijnen, is dit vanuit het neoliberale denken gerechtvaardigd.

Het is overheden vanuit het neoliberale denken niet toegestaan om inzicht af te dwingen in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven. Overheden dienen slechts in algemene zin maatregelen te nemen zodat marktwerking wordt bevorderd. Hayek noemt in *The Constitution of Liberty* en *Law, Legislation and Liberty* ook de macht om monopolies te reguleren als een legitieme functie van de staat. Het dient dan wel te gaan om algemene regels die monopolistische machten kunnen beteugelen.²²¹ “(...) very little is hoped for from any specific government action against enterprise monopoly (...).”²²² In *Law, Legislation and Liberty* stelt Hayek dat monopolies op zichzelf niet slecht zijn. Bedrijven mogen hun monopoliepositie echter niet gebruiken om andere bedrijven van de markt weg te houden en hen zo verbieden om klanten beter te bedienen. “We shall see that the situation is wholly different where 'market power'

²²⁰ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy*, Volume 3, p. 74.

²²¹ Hayek, F.A. (2011 (1960)). *The Constitution of Liberty*, p. 382.

²²² Idem, p. 383.

consists in a power of preventing others from serving the customers better. In certain circumstances it is true that even the power over prices, etc. may confer upon a monopolist the power of influencing the market behaviour of others in a manner which protects him against unwelcome competition. We shall see that in such cases there is indeed a strong argument for preventing him from doing so.”²²³ Bedrijven behoren hun monopoliepositie volgens Hayek te gebruiken om hun afnemers zo goed mogelijk te bedienen en niet om andere concurrenten buiten de markt te houden. “Quite generally it can probably be said that what is harmful is not the existence of monopolies that are due to greater efficiency or to the control of particular limited resources, but the ability of some monopolies to protect and preserve their monopolistic position after the original cause of their superiority has disappeared.”²²⁴

Wat kunnen overheden doen om het verkeerd gebruik van een monopoliepositie tegen te gaan? Hayek betoogt dat overheden door tarieven of patenten machtige monopolieposities aanmoedigen en in stand houden.²²⁵ Ten aanzien van de farmaceutische industrie betekent dit dat geen marktexclusiviteit van tien jaar moet worden verstrekt voor weesgeneesmiddelen. Bedrijven mogen hoge prijzen vragen voor deze medicijnen, maar mogen andere partijen er niet van weerhouden hetzelfde medicijn te produceren en in de markt te zetten. Vanuit het neoliberale denken is het geoorloofd dat farmaceutische bedrijven veel winst maken. Hiermee wordt de innovatie van nieuwe medicijnen gestimuleerd. Het verstrekken van patenten kan niet worden gerechtvaardigd vanuit het neoliberale denken, omdat de technische concurrentie tussen farmaceutische bedrijven hierdoor wordt ingeperkt. In *The Constitution of Liberty* betoogt Hayek dat economische groei niet slechts moet worden beschouwd als de accumulatie van goederen, maar als de toename van kennis die de mens in staat stelt om resources in te zetten voor nieuwe doelen.²²⁶ Dit pleit voor het inzetten en delen van kennis voor het ontwikkelen van nieuwe medicijnen.

Vanuit het denken van Hayek kan worden betoogd dat wetgeving voor weesgeneesmiddelen moet worden herzien. Het verstrekken van patenten voor weesgeneesmiddelen die monopolieposities genereren en versterken en leiden tot hoge prijzen voor medicijnen past niet in het denken van Hayek. In de lijn van het denken van Hayek behoren bedrijven medicijnen te ontwikkelen en is het geoorloofd om daarvoor hoge prijzen vragen. Ze mogen echter geen partijen buiten de markt houden zodat ze het alleenrecht houden op de verkoop van een specifiek medicijn. Vanuit het

²²³ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 3*, p.72, 73.

²²⁴ Idem, p. 84.

²²⁵ Idem, p. 88.

²²⁶ Idem, p. 96, 97.

denken van Hayek kan het derhalve gerechtvaardigd worden dat ziekenhuisapothekers medicijnen ontwikkelen en tegen een lagere prijs in de markt zetten.

Een punt van aandacht is dat vanuit het denken van Hayek niet kan worden gegarandeerd dat dure weesgeneesmiddelen voor kleine groepen mensen worden ontwikkeld door farmaceutische bedrijven. Farmaceutische bedrijven dienen een bedrijfseconomische afweging te maken in het kader van het maximaliseren van lange termijn winsten. Zij zullen niet kiezen voor het ontwikkelen van medicijnen die veel kosten en weinig opleveren. Vraagstukken ten aanzien van de beschikbaarheid en toegankelijkheid van medicijnen kunnen niet geadresseerd worden in het neoliberale denken als ze niet via de markt worden opgelost. Vanuit het denken van Hayek wordt dit geaccepteerd in een spontane marktordening van de samenleving. “(...) we have no means of always making them serve the public as well as they could.”²²⁷

Voorgaande paragrafen laten zien dat marktwerking in de farmaceutische industrie kan leiden tot een betere betaalbaarheid van medicijnen door het afschaffen van patenten en het delen van kennis. Marktwerking in de farmaceutische industrie leidt echter niet per definitie tot de betaalbaarheid van medicijnen. Bedrijven kunnen vanuit een gerechtvaardigde monopoliepositie hoge prijzen vragen. Verder kan het zijn dat medicijnen voor kleine groepen mensen niet langer ontwikkeld worden, omdat ze onvoldoende opleveren voor farmaceutische bedrijven. Vanuit het denken van Hayek is er weinig ruimte voor ethische en sociale vraagstukken in het publieke domein. Medicijnen zijn producten die net als autobanden via de markt verhandeld moeten worden. Ethische vragen van beschikbaarheid en toegankelijkheid van medicijnen hebben daarin geen plaats. Individuen moeten zelf kunnen afwegen welke behoeften ze willen bevredigen en welke prijs ze bereid zijn daarvoor te betalen.²²⁸

7.2.5.4 Marktgeoriënteerde duiding verantwoordelijkheden sociale verbanden

Vanuit het neoliberale denken wordt gepleit voor een marktordening van de samenleving waarin individuele vrijheid en verantwoordelijkheid centraal staan. Vanuit deze ordening worden de verantwoordelijkheden van verschillende sociale actoren zoals overheden, farmaceutische bedrijven, ziektekostenverzekeraars, ziekenhuizen en brancheorganisaties geduid vanuit het bevorderen van marktwerking. Voor de farmaceutische industrie betekent dit dat ziekenhuizen net als ziektekostenverzekeraars en farmaceutische bedrijven private instellingen zijn die winst moeten maken en met elkaar moeten concurreren. Hun brancheorganisaties hebben een beperkte rol, namelijk het toetsen van activiteiten op concurrentievermindering. Ook overheden dienen te handelen met het oog op het bevorderen van marktwerking. De marktgeoriënteerde

²²⁷ Hayek, F.A. (1982 (first published in 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy, Volume 3*, p.74.

²²⁸ Hayek, F.A. (2011 (1960)). *The Constitution of Liberty*, p. 422.

duiding van verantwoordelijkheden biedt weinig ruimte voor ethische en sociale overwegingen en de behartiging van publieke belangen die breder is dan het bevorderen van marktwerking. Hayek noemt dit als een voordeel, omdat individuen zelf kunnen beslissen waarvoor ze verantwoordelijkheid nemen en in het publieke domein van de samenleving geen normatieve standpunten ingenomen hoeven te worden. Nadeel is dat sociale en ethische vraagstukken van bijvoorbeeld het recht op zorg niet geadresseerd kunnen worden in het neoliberale denken als de markt hiervoor geen oplossing biedt. Als de prijs van medicijnen op een rechtmatige wijze heel hoog is, wordt in het neoliberale denken geaccepteerd dat mensen deze medicijnen niet kunnen aanschaffen. In een internationale context betekent dit dat de behoefte aan medicatie van grote delen van de wereldbevolking vanuit het neoliberale denken niet bevredigd wordt, omdat er geen financiële middelen beschikbaar zijn.

7.2.6 Analyse vanuit het beginsel van subsidiariteit

Transparantie in de kostenopbouw van farmaceutische bedrijven kan worden gerechtvaardigd vanuit het beginsel van subsidiariteit als aangetoond kan worden dat farmaceutische bedrijven hun verantwoordelijkheid ten aanzien van *common good* onvoldoende nemen en overheden met dit voorstel daadwerkelijk helpend optreden. In deze paragraaf wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan publieke belangen, de verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven, helpende interventie en de verantwoordelijkheid van zorgverzekeraars en ziekenhuizen.

7.2.6.1 Publieke belangen

Vanuit het katholieke sociale denken worden publieke belangen, als belangen die mensen gemeen hebben in het publieke domein van de samenleving, geduid vanuit *common good* en solidariteit. Het gaat om de voorwaarden voor sociaal leven, zodat mensen en sociale verbanden zich kunnen ontwikkelen. Vanuit dit denken kan de borging van de financiële toegankelijkheid van zorg door de Zorgverzekeringswet worden verdedigd. Deze wet regelt onder meer een verplichte verzekering tegen ziektekosten, een acceptatieplicht voor zorgverzekeraars, het vereveningsstelsel en de zorgplicht van zorgverzekeraars en vormt daarmee een belangrijk instrument om risico's te delen en de toegang tot geneeskundige zorg veilig te stellen voor mensen die zorg nodig hebben.²²⁹ Verder is het van belang dat voldoende kwalitatief goede nieuwe medicijnen worden ontwikkeld die tegen redelijke prijzen beschikbaar komen. Vanuit het beginsel van subsidiariteit moet er door verbanden zoals de brancheorganisatie en overheden een afweging worden gemaakt in hoeverre farmaceutische bedrijven met de

²²⁹ Schakel, L., Stoopendaal, A. & Bal, R. (2016). 'Publieke belangen in de zorg: Wie borgt ze, wie vult ze in?'. *Tijdschrift voor Toezicht*, Vol. 7(2), p. 10-28, p. 13.

ontwikkeling en verkoop van medicijnen handelen in dienst van de ontwikkeling van mensen in de samenleving.

7.2.6.2 Verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven

De farmaceutische industrie heeft in de loop van de jaren belangrijke medicijnen ontwikkeld die hebben bijgedragen en nog steeds bijdragen aan de *common good* van de samenleving. De afgelopen decennia is echter ook een ontwikkeling zichtbaar waarin de focus van het maken van winst door farmaceutische bedrijven het belang van de patiënt overschaduwde. Vanuit het beginsel van subsidiariteit is dit een zorgelijke ontwikkeling. Winst is immers geen einddoel van een onderneming en dient redelijke proporties aan te nemen. Het is een middel waarmee de samenleving gediend kan worden, bijvoorbeeld door te investeren in onderzoek naar nieuwe medicijnen.

Bij heel dure medicijnen is het van belang om na te gaan of het noodzakelijk is voor ondernemingen om deze hoge prijzen te vragen, bijvoorbeeld vanwege hoge kosten voor onderzoek en ontwikkeling. Eerder in dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat, door onvoldoende transparantie, niet genoeg informatie wordt opgeleverd om dit te kunnen beoordelen. Er kan echter wel een voorzichtige aanzet worden geformuleerd op basis van wel beschikbare informatie waaruit blijkt dat winsten in de farmaceutische industrie hoog zijn in vergelijking met andere sectoren. Daarnaast wordt er voor een R&D-intensieve sector niet meer dan gemiddeld geïnvesteerd in onderzoek en ontwikkeling van nieuwe medicijnen. In de literatuur en ook in een rapport van het Zorginstituut Nederland komt naar voren dat farmaceutische bedrijven hun prijzen niet bepalen op basis van de opgetelde kosten om geneesmiddelen te ontdekken, ontwikkelen en vervaardigen. “Steeds vaker voeren ze de prijzen op tot aan of zelfs tot over de bovengrens van wat regeringen of ziektekostenverzekeraars bereid zijn te betalen.”²³⁰ Er rijst in toenemende mate een vermoeden dat farmaceutische bedrijven met de heel hoge prijzen niet handelen met het oog op *common good* van de samenleving. Als dit waar is, wordt er geld aan de samenleving onttrokken dat anders aan andere zorg of aan de ontwikkeling van nieuwe medicijnen besteed zou kunnen worden en hebben patiënten door de hoogte van de kosten van behandelingen niet altijd toegang tot de benodigde zorg.

7.2.6.3 Helpende interventie

Het beginsel van subsidiariteit impliceert dat wanneer de gerichtheid op *common good* onvoldoende kan worden gerealiseerd op een bepaald organisatieniveau, de oplossing gezocht wordt op een hoger liggend niveau. Ten aanzien van de farmaceutische

²³⁰ Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg & Zorginstituut Nederland (2016). *Toekomstscenario's voor de Ontwikkeling en Prijszetting van Geneesmiddelen*, p. 5.

industrie kan in eerste instantie gedacht worden aan de helpende interventie van een brancheorganisatie, bijvoorbeeld door lobbyen voor wetgeving die past bij de situatie van de farmaceutische branche en door zelfregulering van de branche. Een brancheorganisatie zou door zelfregulering tevens meer transparantie kunnen bieden in de kostenstructuur van ondernemingen. Ook met betrekking tot het kunstmatig hooghouden van prijzen kan de brancheorganisatie een aanvullende rol spelen die bedrijven stimuleert om hun verantwoordelijkheid te nemen, bijvoorbeeld door het opstellen van een gedragscode. Een gecoördineerde actie op het niveau van de brancheorganisatie kan een belangrijk signaal afgeven en het proces van normvorming ten aanzien van prijsvorming binnen de sector sturen. Vanuit het beginsel van subsidiariteit kunnen brancheorganisaties beschouwd worden als intermediair naar het gemeenschappelijk goede van de samenleving. Dit is een belangrijke aanvulling op het neoliberale denken waarin brancheorganisaties geduid worden vanuit de marktsamenleving, als een bundeling van het private belang inclusief de lobby daarvoor.

Als zowel farmaceutische bedrijven als brancheorganisaties onvoldoende in staat of bereid zijn om verantwoordelijkheid te nemen, mogen overheden helpend interveniëren met het oog op *common good*. Overheden kunnen helpend optreden door wet- en regelgeving te ontwikkelen die ervoor zorgt dat prijzen van medicijnen in toom worden gehouden, zonder dat de ontwikkeling van nieuwe medicijnen belemmerd wordt of farmaceutische bedrijven in financiële problemen komen. De Nederlandse overheid overweegt wetgeving te ontwikkelen die farmaceutische ondernemingen dwingt om inzicht te geven in hun kostenstructuur, om zo te kunnen beoordelen of de prijzen van medicijnen gerechtvaardigd zijn. Punt van aandacht is dat het in een mondiaal functionerende markt steeds moeilijker wordt om op nationaal niveau passende oplossingen te vinden. Nederland is slechts een klein land, circa 1 % van het totaal van de wereldmarkt, terwijl de farmaceutische industrie internationaal opereert.²³¹ Bij het nemen van maatregelen dient de Nederlandse overheid dan ook rekening te houden met wat deze maatregelen kunnen betekenen voor de toegankelijkheid van geneesmiddelen voor Nederlandse patiënten en het Nederlandse onderzoekklimaat voor geneesmiddelen.²³² Er ontstaat in toenemende mate een roep naar het bundelen van krachten van Europese landen om zo een sterkere onderhandelingspositie te hebben richting de farmaceutische industrie. Oplossingsrichtingen moeten internationaal uitgewerkt worden en de medewerking van andere lidstaten in Europa is essentieel. Dit is in lijn met het beginsel van subsidiariteit. Als verantwoordelijkheden niet genomen

²³¹ Schippers, E.I. (2017). *Commissiebrief Tweede Kamer inzake Verzoek om Reactie aangeboden Manifest 'Toegankelijke Medicijnen'* door License to Heal en Samenwerkende Politieke Jongerenorganisaties, 1 februari 2017, p. 2.

²³² Idem, p. 2.

kunnen worden op het niveau van nationale overheden, dienen internationale overheden helpend op te treden, bijvoorbeeld de Europese Unie. Vanuit het beginsel van subsidiariteit kan worden gerechtvaardigd dat vanuit de Europese Unie regelgeving wordt ontwikkeld die inzicht afdwingt ten aanzien van de kostenopbouw van dure medicijnen, als farmaceutische bedrijven en brancheverenigingen niet zelf de verantwoordelijkheid (kunnen) nemen om redelijke prijzen te vragen voor medicijnen. Hiermee wordt het vraagstuk echter niet eenvoudiger of makkelijker oplosbaar. Zeker als er landen betrokken zijn waar farmaceutische bedrijven hun vestigingsplaats hebben, opereren die overheden veelal niet onafhankelijk van de industrie.

Er is echter meer aan de hand. Ook Europese wetgeving draagt bij aan de hoge prijzen van medicijnen, bijvoorbeeld door het verlenen van marktexclusiviteit van tien jaar aan weesgeneesmiddelen. Deze marktexclusiviteit wordt ook geboden aan medicijnen die al lange tijd op de markt zijn, maar waarop nog geen octrooi is verleend. Hierdoor stijgen de prijzen van medicijnen die voorheen voor redelijke prijzen werden aangeboden. Europese wet- en regelgeving geeft dus ook prikkels voor het op de markt brengen van dure medicijnen. Het is van belang dat de huidige regelgeving ten aanzien van weesgeneesmiddelen nog eens goed wordt bekeken. Verder zou de maatregel van inzicht in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven gekoppeld kunnen worden aan het verlenen van octrooien. Deze maatregelen zullen farmaceutische ondernemingen tevens stimuleren om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor het vaststellen van redelijke prijzen.

7.2.6.4 Verantwoordelijkheid van zorgverzekeraars en ziekenhuizen

Het handelen van sociale verbanden dient vanuit het beginsel van subsidiariteit gericht te zijn op *common good*. De verantwoordelijkheid van zorgverzekeraars en ziekenhuizen in relatie tot de verantwoordelijkheden van farmaceutische bedrijven is vanuit het beginsel van subsidiariteit niet zo makkelijk te duiden. Zorgverzekeraars kunnen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid van het realiseren van goede, betaalbare en toegankelijke zorg voor alle verzekerden wel een bijdrage leveren aan het vraagstuk van de hoge prijzen van medicijnen. Zij kunnen bijvoorbeeld proberen om aan de vraagkant een grote partij te creëren waardoor betere prijzen kunnen worden bedongen. Als individuele zorgverzekeraars hiertoe niet in staat zijn, kan hulp worden geboden door de brancheorganisatie van zorgverzekeraars. Als ook de brancheorganisatie haar verantwoordelijkheden onvoldoende kan nemen, kan de NZa optreden namens de overheid.

Ook ziekenhuizen kunnen vanuit hun eigen verantwoordelijkheid van het verlenen van zorg een bijdrage leveren aan het vraagstuk van de hoge prijzen van medicijnen, bijvoorbeeld door het zelf ontwikkelen van medicijnen. Eind 2018 heeft de

Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd geoordeeld dat ziekenhuizen zelf goedkope medicijnen mogen maken in hun strijd tegen hele dure geneesmiddelen.²³³ Als het nemen van de verantwoordelijkheid van het verlenen van zorg in gevaar komt, kan de Nederlandse Vereniging voor Ziekenhuizen optreden vanuit het beginsel van subsidiariteit. Bijvoorbeeld door de problematiek van de hoge prijzen van geneesmiddelen onder de aandacht te brengen bij de Nederlandse overheid en mee te denken in het vinden van oplossingen. De branchevereniging kan ook een rol spelen als artsen hun voorschrijfgedrag niet laten leiden door de behoefte van de patiënt, maar door de voordelen die geboden worden door farmaceutische bedrijven, bijvoorbeeld door het opstellen van een gedragscode. Dit gebeurt onder meer door de artsenfederatie KNMG die zich richt op het terugdringen van de invloed van de farmaceutische industrie op het voorschrijfgedrag van artsen en meewerkt aan de Stichting Code Geneesmiddelen. Op initiatief van de Stichting Code Geneesmiddelen is in 2013 het Transparantieregister Zorg in werking getreden, waarin de financiële banden tussen farmaceutische bedrijven, artsen en apothekers openbaar worden gemaakt. Als brancheorganisaties onvoldoende in staat zijn om helpend op te treden, dienen overheden helpend op te treden.

7.2.7 Analyse vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring

Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring kan overheidsingrijpen vanuit het handhaven van publieke gerechtigheid worden gerechtvaardigd als individuele belangen van farmaceutische bedrijven schade berokkenen aan het publieke belang van de samenleving. Bijvoorbeeld als er door misbruik van monopolie posities hoge prijzen worden gevraagd voor medicijnen, waardoor de toegankelijkheid van medicijnen in gevaar wordt gebracht. De duiding van het publieke belang is het onderwerp van de eerste paragraaf. Paragraaf twee gaat over de verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven. Paragraaf drie gaat over het handhaven van publieke gerechtigheid door overheden. Overheden mogen tevens ingrijpen als door het handelen van farmaceutische bedrijven onrecht wordt gedaan aan de soevereiniteit in eigen kring van andere sociale verbanden, zoals ziekenhuizen. Paragraaf vier gaat over de verantwoordelijkheid van andere sociale verbanden voor de ontwikkeling van betaalbare medicijnen.

7.2.7.1 Publieke belangen

Overheden hebben volgens Dooyeweerd een verantwoordelijkheid voor het behartigen van het publieke belang van de volksgezondheid, vanuit de zorg voor het structurele

²³³ Steenberg, E. van (2018). 'Ziekenhuizen mogen nu zelf medicijnen maken en zo de farmaceut omzeilen'. *NRC*, 27 november.

biologisch-sociale aspect van de nationale gemeenschap. De volksgezondheid “is a real concern of the public legal sphere of the State which, as such, is not qualified by a non-juridical aspect. The particularity of the subject matter of this administrative legal regulation is its concern with the bio-social structural aspect of the national community. Nevertheless, the regulation itself ought to be guided by the public legal principle inherent in the “public interest”.²³⁴ Dooyeweerd betoogt bijvoorbeeld dat overheden een afweging moeten maken tussen private en publieke belangen.²³⁵ Bij dit proces van de harmonisering van belangen dient recht te worden gedaan aan de soevereiniteit in eigen kring van de verbanden.

Wat betekent dit concreet? Mogen overheden vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wetgeving implementeren die inzicht afdwingt in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven? Of wordt daarmee geweld gedaan aan de soevereiniteit in eigen kring van farmaceutische bedrijven? De kostenstructuur en de afwegingen die worden gemaakt ten aanzien van welke bedragen worden geïnvesteerd in R&D, productie en marketing behoren in principe tot de verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven. Zij dienen schaarste verantwoord op te lossen en daartoe hebben ze een bedrijfsvoering waarin eigen keuzes worden gemaakt. Er bestaat echter twijfel of farmaceutische ondernemingen wel eerlijke prijzen vragen voor medicijnen. De vraag die beantwoord moet worden vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is derhalve wat overheden kunnen doen als sociale actoren, in dit geval farmaceutische bedrijven, hun verantwoordelijkheden onvoldoende nemen.

7.2.7.2 Verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven

Het handelen van farmaceutische bedrijven behoort geleid te worden vanuit hun economische bestemmingsfunctie, ze dienen verantwoord schaarste op te lossen. Vanuit het denken van Dooyeweerd is een excessieve of verspillende bevrediging van behoeften ten koste van andere meer urgente behoeften oneconomisch.²³⁶ Het voorzien in urgente behoeften is overigens niet alleen een verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven, maar van de samenleving als geheel, waarin ook brancheorganisaties, afnemers en overheden een verantwoordelijkheid hebben. Bedrijven hebben de verantwoordelijkheid om beslissingen niet alleen vanuit het perspectief van winstgevendheid te nemen. Dit betekent echter niet dat ze de verantwoordelijkheid hebben om medicijnen te ontwikkelen waarvan de opbrengsten de kosten niet dekken. Farmaceutische bedrijven dienen te streven naar een gezonde bedrijfsvoering, maar mogen geen excessieve winsten maken die ten koste gaan van de afnemers.

²³⁴ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III*, p. 446.

²³⁵ Idem, p. 446.

²³⁶ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 66.

Farmaceutische bedrijven behoren te handelen vanuit een simultane realisatie van normen. Ze opereren in een sociale omgeving met werknemers en afnemers en hebben tevens een actieve sociale plicht jegens de samenleving. Door de ontwikkeling van medicijnen kunnen ze bijdragen aan het welzijn van mensen in de samenleving. Het esthetische aspect, met als zinkern harmonie betekent dat bedrijven moeten streven naar harmonie tussen vraag en aanbod en tussen de onderneming en haar omgeving, bijvoorbeeld door de productie van medicijnen zoveel mogelijk af te stemmen op de vraag die er is in de maatschappij. Het juridische aspect impliceert dat overheden alleen mogen ingrijpen als het publieke belang van de samenleving geschaad wordt, bijvoorbeeld als de winst van een bedrijf buitensporig wordt opgedreven en ten koste gaat van de werknemer of de afnemer.²³⁷ Het morele aspect, met als zinkern de liefde, wijst terug naar het economische aspect, waarbij het volgens Dooyeweerd gaat om een rechtvaardige verdeling van de offers die door de liefde geëist worden met betrekking tot verschillende morele plichten. Als de toegankelijkheid van medicijnen een morele plicht is, dan dient een rechtvaardige verdeling van offers te worden gemaakt tussen onder meer overheden, farmaceutische bedrijven, ziekenhuizen, zorgverzekeringen en patiëntenverenigingen. Deze sociale verbanden dienen elk vanuit hun eigen verantwoordelijkheid bij te dragen aan de toegankelijkheid van medicijnen. Het economische aspect wijst ook anticiperend vooruit naar het morele aspect.²³⁸ Ethisch zijn impliceert dat we onze medemens in ogeschouw nemen. Voor farmaceutische bedrijven betekent dit dat rekening moet worden gehouden met de gevolgen van het economische handelen voor anderen. Als er vooral medicijnen worden geproduceerd waarmee hoge winsten kunnen worden behaald, ontstaan er tekorten aan medicijnen die minder winstgevend zijn maar wel noodzakelijk. In de ontsluiting van het economische aspect in de richting van het morele aspect wordt tevens een vrijwillige beperking van onze eigen behoeften geïmpliceerd, omwille van de behoeften van medemensen.²³⁹ Voor de farmaceutische industrie is het in dit verband van belang dat geen markten worden gecreëerd voor behoeften die in dringendheid niet voorop staan.

7.2.7.3 Handhaven van publieke gerechtigheid

Overheden hebben volgens Dooyeweerd een verantwoordelijkheid voor het behartigen van het publieke belang van de volksgezondheid. Vanuit haar bestemmingsfunctie behoren overheden onrecht veroorzaakt door het onnodig hooghouden van de prijzen te bestrijden. De opdrijving van prijzen binnen de farmaceutische industrie kan worden beschouwd als een onrecht tussen farmaceutische bedrijven en de overheid, zorgverzekeraars, patiënten en ziekenhuizen. Het kan worden beschouwd als een, de

²³⁷ Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 202.

²³⁸ Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II*, p. 153.

²³⁹ Idem, p. 153.

overige rechtsbelangen schadelijke, actualisering van het bijzondere belang van farmaceutische ondernemingen, namelijk het maken van zoveel mogelijk winst. Dooyeweerd benadrukt dat de publiekrechtelijke idee van het algemeen belang er onder meer voor moet zorgen dat burgers worden beschermd tegen de uitbuiting van de economische machtspositie van het kapitaal.²⁴⁰ Hierbij dient de soevereiniteit in eigen kring van het farmaceutische bedrijven gehonoreerd te worden, waardoor plaats overblijft voor de concurrentie tussen ondernemingen en voor privaatrechtelijke prijs- en productieovereenkomsten.²⁴¹ Een actief mededingingsbeleid van de Europese commissie omwille van efficiëntere marktwerking behoort vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring niet tot de verantwoordelijkheid van overheden. Het oplossen van schaarste is immers de taak van farmaceutische bedrijven in samenwerking met andere marktpartijen, en behoort niet tot de taak van de overheid als wetgever. Overheden mogen volgens Dooyeweerd wel ingrijpen als individuele belangen schade toebrengen aan het publieke belang van de samenleving, bijvoorbeeld als de toegang tot medicijnen onnodig belemmerd wordt door hele hoge prijzen van medicijnen.²⁴² Als farmaceutische bedrijven winsten buitensporig opdrijven, zijn overheden gerechtigd om in te grijpen, zonder geweld te doen aan de soevereiniteit in eigen kring van farmaceutische bedrijven.

In hoeverre wordt met wetgeving ten aanzien van het afdwingen van inzicht in de kostenstructuur van farmaceutische ondernemingen recht gedaan aan de soevereiniteit in eigen kring van ondernemingen? Dooyeweerd noemt het vaststellen van prijzen een verantwoordelijkheid van de onderneming. Veel producenten van heel dure geneesmiddelen hebben echter een monopoliepositie, waarin de prijsverlagende concurrentie tussen aanbieders ontbreekt. Dooyeweerd betoogt dat overheden mogen ingrijpen als ondernemingen zich door trust- en kartelvorming een monopolie positie weten te verschaffen.²⁴³ In een dergelijke situatie kan worden gepleit voor het transparant maken van prijsvorming door overheden als farmaceutische bedrijven daarin hun verantwoordelijkheid niet nemen. In het geval van de farmaceutische industrie ontstaan monopolieposities echter niet alleen door kartelvorming, maar ook door de wetgeving van overheden zelf. Het is derhalve van belang dat deze wetgeving wordt heroverwogen en op punten wordt aangepast. Dit wordt ook door verschillende auteurs gesuggereerd.²⁴⁴ Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring ligt het

²⁴⁰ Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een toekomstige bedrijfsorganisatie*, p. 7.

²⁴¹ Idem, p. 12.

²⁴² Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, p. 202.

²⁴³ Idem, p. 202.

²⁴⁴ Zie onder meer: Light, D & Lexchin, J. (2012). 'Pharmaceutical R&D: What do we get for all that money?'. *British Medical Journal*, Vol. 345, p. 22-25; Lezaun, J. & Montgomery, C.M. (2015). 'The pharmaceutical commons: Sharing and exclusion in global health drug development'. *Science, Technology &*

tevens voor de hand om de wet- en regelgeving ten aanzien van weesgeneesmiddelen tegen het licht te houden. Het gebeurt nu regelmatig dat farmaceutische bedrijven geneesmiddelen die al jaren voor lage prijzen op de markt beschikbaar zijn, laten registreren als weesgeneesmiddel. Vervolgens wordt de prijs aanzienlijk verhoogd. Dit moet niet langer mogelijk worden gemaakt door overheden.

7.2.7.4 De verantwoordelijkheid van andere sociale verbanden

Ook andere sociale actoren moeten hun verantwoordelijkheid nemen. Zij vervullen een belangrijke rol bij het in balans houden van de samenleving door vanuit hun eigen verantwoordelijkheid tegenwicht te bieden aan de belangen van farmaceutische bedrijven. Hierbij kan worden gedacht aan ziekenhuizen, zorgverzekeraars, brancheverenigingen en artsenorganisaties.

Brancheverenigingen kunnen een rol spelen in het afstemmen van de ontwikkeling van medicijnen op de vraag in de samenleving. Zij kunnen ook gedragscodes opstellen ten aanzien van transparantie van de kosten en marketinginspanningen van farmaceutische bedrijven. Er is echter geen sprake van een gezagsverhouding tussen een branchevereniging en farmaceutische bedrijven. De aspectenleer van Dooyeweerd biedt geen fijnmazige onderscheidingen die de eigen aard en de daaruit resulterende taken en verantwoordelijkheden van de individuele onderneming en de brancheorganisatie ten opzichte van elkaar kunnen bepalen. Ze dienen beide vanuit hun economische bestemmingsfunctie verantwoord schaarste op te lossen.

Ziekenhuizen en zorgverzekeraars kunnen vanuit hun structuurprincipe tegenwicht geven aan farmaceutische bedrijven. Artsen dienen bijvoorbeeld medicijnen voor te schrijven omdat dit het beste is voor de patiënt en niet vanwege marketingvoordelen die worden gegeven door farmaceutische bedrijven. Ziekenhuizen kunnen gedragscodes opstellen voor artsen om de invloed van farmaceutische bedrijven op het voorschrijfgedrag van artsen te beperken. Ook de branchevereniging van ziekenhuizen kan hierbij een rol spelen. De verantwoordelijkheid van het verlenen van goede zorg kan tevens in de verdrukking komen door de hoge prijzen van medicijnen. Ziekenhuisbudgetten zijn niet altijd toereikend om deze dure medicijnen voor te schrijven. Hierdoor is het mogelijk dat de gewenste zorg niet kan worden gegeven aan patiënten. Ziekenhuizen en artsen kunnen een rol spelen in het uitoefenen van druk om de prijzen van medicijnen te verlagen. In 2012 weigerden Bach en anderen bijvoorbeeld

Human Values, Vol. 40(1), p. 3-29; Johnston, J. & Wassuna, A.A. (2007). 'Patents, biomedical research, and treatment: Examining concerns, canvassing solutions'. *Hastings Center Special Report*, Vol. 37(1), p. S1-S36; Rodwin, M.A. (2013). 'Five un-easy pieces of pharmaceutical policy reform'. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 581-589;

om extreem dure medicijnen voor te schrijven aan hun patiënten.²⁴⁵ Als de vraag wegvalt vanwege de hoge prijzen, zullen farmaceutische bedrijven geprikkeld worden om prijzen te verlagen. Ziekenhuizen proberen tevens om door collectieve inkoop met zorgverzekeraars lagere prijzen bij geneesmiddelenfabrikanten te bedingen. Bij unieke geneesmiddelen is een lagere prijs bedingen echter moeilijk, omdat de fabrikant een monopolie positie heeft. Het blijkt heel moeilijk voor partijen die medicijnen aankopen, zoals overheden, zorgverzekeraars en ziekenhuizen, om prijzen van medicijnen te begrenzen of om redelijke grenzen te definiëren. Als gevolg daarvan ontstaan morele dilemma's. Moet een potentieel levensreddend middel niet aangeschaft worden omdat het te duur is of moet het wel worden aangeschaft, wetende dat hierdoor financiële middelen worden onttrokken aan andere (gezondheid)sectoren? In beide gevallen zijn de patiënt en de maatschappij de dupe.²⁴⁶

Ook andere auteurs betogen dat artsen die medicijnen voorschrijven hun verantwoordelijkheid moeten nemen in de discussie over de prijzen van medicijnen.²⁴⁷ “Ultimately, it is we, the doctors, who must guide the discussion of what is valuable enough to command a high price, and, more importantly, what is not; and what is worthwhile, and at what price. We accept that we must consider toxicities versus benefits in our clinical decision making. We need to accept that it is our responsibility to consider financial toxicity as well.”²⁴⁸ Berlinger laat zien dat het voorschrijfgedrag van artsen invloed heeft op de prijzen van medicijnen. Artsen in het Memorial Sloan Kettering Cancer Center in de VS schreven niet langer een middel tegen kanker voor dat meer dan 11.000 US-dollar per maand kostte, maar geen overlevingsvoordelen bood ten opzichte van al bestaande medicijnen. Als gevolg hiervan heeft de producent de prijzen van dit medicijn verlaagd.²⁴⁹ Ook Fojo & Grady roepen oncologen op goed na te denken welke medicijnen worden voorgeschreven.²⁵⁰ “We must stop deluding ourselves

²⁴⁵ Bach, P.B., Saltz, L.B. & Wittesoct, R.E. (2012). ‘In cancer care, cost matters’. *New York Times*, Oct. 14.

²⁴⁶ Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg & Zorginstituut Nederland (2016). *Toekomstscenario's voor de Ontwikkeling en Prijszetting van Geneesmiddelen*, p. 5.

²⁴⁷ Berlinger, N. (2013). ‘Why clinical oncologists should talk about the price of cancer drugs’. *Virtual Mentor*, Vol. 15, p. 677–680; Ma, C.K.K., Danta, M., Day, R. & Ma, D.D.F. (2018). ‘Dealing with the spiralling price of medicines: Issues and solutions’. *Internal Medicine Journal*, Vol. 48, p. 16–24; Fojo, T. & Grady, C. (2009). ‘How much is life worth: Cetuximab, non-small cell lung cancer, and the \$440 billion question’. *Journal of the National Cancer Institute*, Vol. 101(15), p.1044–1048; Saltz, L.B. (2016). ‘The value of considering cost, and the cost of not considering value’. *Journal of Clinical Oncology*, Vol. 34(7), p. 659–660.

²⁴⁸ Saltz, L.B. (2016). ‘The value of considering cost, and the cost of not considering value’. *Journal of Clinical Oncology*, Vol. 34(7), p. 659–660, p. 660.

²⁴⁹ Berlinger, N. (2013). ‘Why clinical oncologists should talk about the price of cancer drugs’. *Virtual Mentor*, Vol. 15, p. 677–680, p. 678.

²⁵⁰ Fojo, T. & Grady, C. (2009). ‘How much is life worth: Cetuximab, non-small cell lung cancer, and the \$440 billion question’. *Journal of the National Cancer Institute*, Vol. 101(15), p.1044–1048, p. 1044.

into thinking that prescribing (...) expensive chemotherapies and tests are an aberration, a temporary deviation from an otherwise reasonable cost trajectory. Indeed, greater than 90% of the anticancer agents approved by the FDA in the last 4 years cost more than \$20000 for a 12-week course of treatment. These approvals—and the use of these drugs by oncologists—signal to pharmaceutical companies our tolerance of such pricing, and they set a higher threshold for what society considers acceptable costs.”²⁵¹

Hoewel maatschappelijke actoren een rol kunnen spelen bij de behartiging van publieke belangen, is de rol van overheden van essentieel belang, omdat zij als enige de behartiging van publieke belangen kan afdwingen, bijvoorbeeld door wet- en regelgeving. Ten aanzien van de farmaceutische industrie is primair sprake van een collectief actieprobleem, waarbij individuele belangen en publieke belangen conflicteren. Het is in de praktijk vaak niet mogelijk om collectieve actieproblemen alleen vanuit bedrijven of brancheverenigingen op te lossen. Punt van aandacht vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is wie op internationaal niveau het publieke belang en publieke gerechtigheid bewaakt. Dooyeweerd spreekt vooral over de samenwerking van nationale overheden in internationaal verband.²⁵² Dit is in de praktijk echter zeer ingewikkeld, omdat de maatregelen die nodig zijn om het publieke belang op internationaal niveau te bevorderen niet altijd bijdragen aan publieke belangen op nationaal niveau.

7.2.8 Subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring in relatie tot het neoliberale denken

Hoe verhouden de implicaties van het neoliberale denken voor het inzicht vragen in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven zich tot de implicaties van de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring? In deze paragraaf wordt hieraan aandacht besteed en wordt tevens ingegaan op de wijze waarop de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring oplossingsrichtingen bieden voor knelpunten in het neoliberale denken.

7.2.8.1 Inzicht in de kostenstructuur van ondernemingen

Het inzicht vragen in de kostenstructuur van farmaceutische ondernemingen is vanuit het neoliberale denken niet toegestaan en verdient vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring niet de voorkeur. Vanuit het beginsel van subsidiariteit wordt de eigen verantwoordelijkheid van farmaceutische bedrijven en brancheverenigingen benadrukt. Overheden mogen alleen inzicht vragen in de kostenstructuur van ondernemingen als zij hun verantwoordelijkheid voor *common*

²⁵¹ Idem, p. 1045,1046.

²⁵² Dooyeweerd, H. (1974). 'De actualiteit van de schepping. Gesprek met prof. Dr. H. Dooyeweerd'. In: Griffioen, S. (ed.). *Stichting 'Internationaal Christelijk Studiecentrum'*, 9 mei 1974, p. 6.

good onvoldoende (kunnen) nemen. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring ligt het vanwege de soevereiniteit in eigen kring van farmaceutische bedrijven niet voor de hand dat overheden inzicht vragen in de kostenstructuur van ondernemingen. Overheden mogen wel ingrijpen als farmaceutische bedrijven hun monopoliepositie uitbuiten, bijvoorbeeld door regelgeving voor patenten en weesgeneesmiddelen aan te passen. Als dit niet leidt tot een verlaging van prijzen, kan in het uiterste geval met het oog op het publieke belang inzicht worden gevraagd in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven. Vanuit het neoliberale denken kan het inzicht vragen in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven niet worden gelegitimeerd. Overheden zijn wel gerechtigd om maatregelen te nemen tegen oneigenlijke monopolieposities van waaruit vergelijkbare medicijnen uit de markt worden gehouden. Hierbij kan worden gedacht aan het aanpassen van wetgeving voor weesgeneesmiddelen.

7.2.8.2 Behartiging publieke belangen

Vanuit het neoliberale denken kunnen geen publieke belangen geformuleerd worden in de zin van belangen die mensen als leden van het publieke domein gemeen hebben. Belangen zoals de betaalbaarheid van medicijnen dienen vanuit het neoliberale denken via de markt gerealiseerd te worden. Met het oog op het bevorderen van de spontane marktordening kunnen maatregelen worden genomen die ook consequenties hebben voor prijzen. Door het aanpassen van wet- en regelgeving ten aanzien van patenten kunnen prijzen bijvoorbeeld worden verlaagd en kan de situatie van de hoge prijzen van medicijnen worden verbeterd. Marktwerking in de farmaceutische industrie leidt vanuit het neoliberale denken echter niet per definitie tot de betaalbaarheid van medicijnen. Bedrijven kunnen vanuit een gerechtvaardigde monopoliepositie hoge prijzen vragen. Het neoliberale denken doortrekkend betekent dit dat rijke mensen zich bepaalde medicijnen wel kunnen veroorloven en armere mensen niet. Elk individu maakt zelf afwegingen over het bevredigen van zijn behoeftes en de prijs die het bereid is hiervoor te betalen. Verder kan het zijn dat medicijnen voor kleine groepen patiënten niet langer ontwikkeld worden, omdat ze onvoldoende opleveren voor farmaceutische bedrijven.

Er is in het neoliberale denken geen mechanisme dat overwegingen van publiek belang anders dan het bevorderen van marktwerking mee laat wegen, zoals de toegankelijkheid van medicatie voor alle bevolkingsgroepen en het ontwikkelen van medicijnen voor ziektes die voorkomen in arme landen of een kleine patiëntenpopulatie hebben. Als farmaceutische bedrijven niet kiezen voor het ontwikkelen van medicijnen die veel kosten en naar verwachting weinig opleveren, wordt in het neoliberale denken geaccepteerd dat dergelijke medicijnen niet ontwikkeld worden en dus bepaalde behoeften van patiënten niet bevredigd worden.

Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring kunnen belangen geformuleerd worden die mensen als gemeenschap gemeen hebben,

bijvoorbeeld de betaalbaarheid en de ontwikkeling van medicijnen. Dergelijke vraagstukken van publiek belang worden niet door de werking van de markt beantwoord, maar vanuit een idee van het gemeenschappelijk goede van de samenleving of vanuit de idee van publieke gerechtigheid. Vanuit de idee van het gemeenschappelijk goede is het van belang dat recht wordt gedaan aan de menselijke waardigheid en de ontwikkeling van mensen in gemeenschappen. Gezondheid is daarvoor een belangrijke voorwaarde. Vanuit publieke gerechtigheid is het van belang dat de publieke belangen van volksgezondheid niet worden weggedrukt door individuele belangen van in dit geval farmaceutische bedrijven. Verder mag door het handelen van farmaceutische bedrijven geen geweld worden gedaan aan handelen van andere sociale verbanden, zoals het verlenen van zorg in ziekenhuizen.

Zowel overheden als farmaceutische bedrijven, brancheorganisaties, ziekenhuizen en zorgverzekeraars hebben hiervoor een verantwoordelijkheid. Uiteindelijk kunnen overheden met het oog op het publieke belang ingrijpen, bijvoorbeeld door het ontwikkelen van wet- en regelgeving die de ontwikkeling van weesgeneesmiddelen stimuleert. Dit beleid kan echter wel leiden tot hoge prijzen van deze medicijnen, onder meer vanwege de kleine aantallen patiënten. Vanuit de politiek moet worden afgewogen of men bereid is deze hoge prijs te betalen. Dit is een ingewikkeld vraagstuk, omdat het raakt aan de vraag wat de prijs is die men bereid is te betalen voor gezondheid of zelfs voor een mensenleven. Verschillende belangen dienen tegen elkaar afgewogen te worden in het publieke domein van de samenleving.

In dit hoofdstuk is primair gefocust op het publieke belang van de betaalbaarheid van medicijnen. De behartiging van dit publieke belang behoort tevens in samenhang met andere publieke belangen van kwaliteit en toegankelijkheid bekeken te worden, waarbij belangen met elkaar in lijn moeten worden gebracht.

7.2.8.3 Marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden

In het neoliberale denken worden verantwoordelijkheden van overheden, farmaceutische bedrijven en ziekenhuizen primair geduid vanuit de marktordening van de samenleving, waardoor sociale en ethische verantwoordelijkheden onvoldoende tot hun recht komen. Voor farmaceutische bedrijven betekent dit dat primair aandacht wordt besteed aan de innovatie van medicijnen en het produceren van medicijnen waarmee geld kan worden verdiend. Overheden dienen marktwerking te bevorderen en ook ziekenhuizen dienen hun winsten te maximaliseren.

Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring hebben sociale verbanden een plaats in de samenleving als geheel en dienen zij gezamenlijk maatschappelijke vraagstukken op te lossen. Vanuit het beginsel van subsidiariteit ligt dit besloten in de gerichtheid van sociale verbanden op *common good*, vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring ligt dit besloten in de simultane realisatie van normen onder leiding van de bestemmingsfunctie van sociale verbanden. In het

verlengde hiervan worden de verantwoordelijkheden van sociale verbanden, zoals overheden, farmaceutische bedrijven en ziekenhuizen niet slechts geduid vanuit de marktordening, maar vanuit een bredere visie op de samenleving, waarin elk verband zijn eigen verantwoordelijkheid heeft. Het sterke punt van het beginsel van subsidiariteit is dat het belang van de samenleving door alle sociale verbanden voor ogen wordt gehouden. Vanuit dit perspectief hebben brancheorganisaties van farmaceutische bedrijven bijvoorbeeld een belangrijke rol bij de behartiging van publieke belangen die geduid worden vanuit de notie van *common good*. Dit is een belangrijke aanvulling op het neoliberale denken waarin brancheorganisaties geduid worden vanuit de marktsamenleving, als een bundeling van het private belang inclusief de lobby daarvoor. Sterk punt van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is dat het handvatten biedt door verantwoordelijkheden af te bakenen, maar ze toch in een breder perspectief van de samenleving te plaatsen. Vanuit het denken van Dooyeweerd kan worden gesteld dat in het neoliberale model geweld wordt gedaan aan de soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden door sociale verbanden te duiden vanuit het perspectief van de marktordening van de samenleving. Door de aard van sociale verbanden te duiden vanuit hun normatieve structuurprincipes, wordt tevens duidelijk wat de zin is van sociale verbanden en welke verantwoordelijkheden daaraan ontleend kunnen worden. Ten aanzien van de farmaceutische industrie betekent dit bijvoorbeeld dat overheden niet primair marktwerking bevorderen, maar handelen met het oog op publieke gerechtigheid. En ziekenhuizen zijn er niet voor het maken van winst, maar voor het verlenen van zorg aan patiënten. Ziekenhuizen, zorgverzekeraars, brancheverenigingen en artsenorganisaties vervullen een belangrijke rol bij het in balans houden van de samenleving door vanuit hun eigen verantwoordelijkheid tegenwicht te bieden aan de belangen van farmaceutische bedrijven. Als dit om wat voor reden dan ook niet lukt, mogen overheden ingrijpen met het oog op het publieke belang.

Vanuit deze substantiële duiding van sociale verbanden vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring kunnen tevens functionele verantwoordelijkheden worden toegedeeld binnen een specifieke context. Een arts heeft bijvoorbeeld de verantwoordelijkheid om goede zorg te verlenen aan patiënten in de context van zijn functie binnen een ziekenhuis. En werknemers van farmaceutische bedrijven hebben de verantwoordelijkheid om op verantwoorde wijze schaarste op te lossen binnen de context van de farmaceutische onderneming. Het is van belang om in maatschappelijke debatten te spreken over de substantiële verantwoordelijkheden van sociale verbanden, omdat dit consequenties heeft voor de verantwoordelijkheden die worden toegeschreven aan bijvoorbeeld overheden, farmaceutische bedrijven en ziekenhuizen. Dat hieraan grote behoefte bestaat, blijkt bijvoorbeeld uit het rapport van de commissie Halsema over de verbetering van de kwaliteit van bestuur in de semipublieke sectoren, waarin wordt benadrukt dat naast een afbakening van publieke belangen ook een duidelijke

afbakening van verantwoordelijkheden nodig is.²⁵³ Vanuit de eigen verantwoordelijkheden van sociale verbanden dienen oplossingen gezocht te worden voor de onnodig hoge prijzen van medicijnen en het inperken van de macht van farmaceutische bedrijven.

7.2.8.4 Implicaties samengevat

De implicaties van het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring voor deze casus zijn in onderstaande tabel samengevat.

²⁵³ Halsema, F., Februari, M., van Kalveveen, M. & Terpstra, D. (2013). *Een Lastig Gesprek, Advies Commissie Behoorlijk Bestuur*, p. 13.

Tabel 7.2: Resultaten onderzoeksmodel

Nr	Onderzoeks-vraag	Neoliberale denken	Beginsel van subsidiariteit	Beginsel van soevereiniteit in eigen kring
1	Hoe kan het publieke belang behartigd worden?	Door individuen die hun eigen belangen nastreven in een spontane marktordening van de samenleving.	Door sociale verbanden die gericht zijn op het gemeenschappelijk goede.	Vanuit de bestemmingsfunctie van overheden en het handelen van sociale verbanden vanuit een simultane realisatie van normen.
2	Wat zijn de verantwoordelijkheden van sociale actoren	Verantwoordelijkheden van farmaceutische bedrijven, ziekenhuizen en overheden worden economisch geduid vanuit de marktordening van de samenleving.	Verantwoordelijkheden van overheden, farmaceutische bedrijven, zorgverzekeraars, artsen en brancheorganisaties zijn gerelateerd aan <i>common good</i> . Kwalitatieve verschillen tussen sociale actoren zijn moeilijk te duiden.	Verantwoordelijkheden van overheden, farmaceutische bedrijven, zorgverzekeraars, artsen en brancheorganisaties zijn gerelateerd aan structuurprincipes en beter af te bakenen.
3	Wat is de verantwoordelijkheid van bedrijven voor het publieke belang?	Farmaceutische bedrijven dienen door het nastreven van hun eigen belang – het op lange termijn maximaliseren van winst – bij te dragen aan het belang van de samenleving.	Farmaceutische bedrijven dienen bij te dragen aan <i>common good</i> , bijvoorbeeld door het ontwikkelen van kwalitatief goede medicijnen die mensen een betere kwaliteit van leven geven en door het hanteren van redelijke prijzen voor medicijnen.	Farmaceutische bedrijven dienen vanuit een simultane realisatie van normen bij te dragen aan het verantwoord oplossen van schaarste, bijvoorbeeld door de ontwikkeling van kwalitatief goede medicatie waar vraag naar is en het hanteren van redelijke prijzen.
4	Wat is de verhouding tussen verantwoordelijkheden van overheden en andere sociale actoren?	De verantwoordelijkheid voor de prijzen van medicijnen ligt primair bij farmaceutische bedrijven en wordt bepaald door de markt. Overheden ontwikkelen regelgeving die in algemene zin de spontane marktordening bevordert en grijpen niet in met het oog op publieke belangen.	De verantwoordelijkheid voor de prijzen van medicijnen ligt primair bij farmaceutische bedrijven. Sociale verbanden zoals brancheorganisaties zijn intermediair naar <i>common good</i> . Overheden kunnen helpend interveniëren met het oog op <i>common good</i> en mogen inzicht vragen in de kostenstructuur van medicijnen als farmaceutische bedrijven geweld doen aan <i>common good</i> .	De verantwoordelijkheid voor de prijzen van medicijnen ligt primair bij farmaceutische bedrijven. Overheden mogen ingrijpen met het oog op het publieke belang en kunnen in het uiterste geval met het oog op publieke gerechtigheid inzicht vragen in de kostenstructuur van farmaceutische bedrijven.

7.3 Conclusies

Er kan vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring architectonische kritiek worden geleverd op de wijze waarop de samenleving is georganiseerd in het neoliberale denken. Eén van de punten van kritiek is dat publieke belangen, in de zin van gemeenschappelijke belangen van mensen in het publieke domein van de samenleving, onvoldoende worden behartigd en dat verantwoordelijkheden van sociale verbanden worden geduid vanuit de marktordening van de samenleving. In de eerste paragraaf worden de overeenkomsten en verschillen tussen soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit geresumeerd. In paragraaf twee wordt de onderlinge punten van aanvulling van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring beschreven. De belangrijkste bijdragen van de beginselen voor de knelpunten in het neoliberale denken worden geresumeerd in paragraaf drie. Paragraaf vier gaat over de bijdrage die vanuit het denken over subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring wordt geleverd aan CSR. De praktische relevantie van de beginselen wordt behandeld in paragraaf vijf.

7.3.1 Overeenkomsten en verschillen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring

Subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring hebben een verschillende betekenis. Subsidiariteit is een ontologisch orderingsbeginsel dat in het katholieke sociale denken samen met de beginselen van solidariteit en menselijke waardigheid wordt gedacht om individuen en sociale verbanden te helpen zichzelf te verwezenlijken en gericht te zijn op *common good*. Politiek-filosofisch is het subsidiariteitsbeginsel een beginsel om na te gaan op welk niveau verantwoordelijkheden genomen moeten worden. Soevereiniteit in eigen kring heeft een andere focus, namelijk het duiden en afbakenen van verantwoordelijkheden van sociale verbanden.

Een belangrijke overeenkomst tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring is de fundering van de beginselen in de scheppingsorde. De wijze waarop de beginselen vanuit deze orde worden uitgewerkt is verschillend. Het beginsel van subsidiariteit denkt een hiërarchische ordening van de samenleving, het beginsel van soevereiniteit in eigen kring denkt een nevenschikking van sociale verbanden. Dit heeft gevolgen voor de duiding van de aard van sociale verbanden, de plaats van de staat in de orde van de samenleving en de betekenis van het publieke belang. De beginselen zijn onderdeel van verschillende tradities waarin dingen op een eigen manier worden gedacht. Zo wordt er in het katholieke denken veel belang gehecht aan de natuurwet en *common good*, terwijl in het denken van Dooyeweerd de structuurwetmatige ordening van de werkelijkheid centraal staat. Vanuit de notie van *common good* is vanuit het katholieke denken gemakkelijk een stap te maken naar de behartiging van het gemeenschappelijk goede. Vanuit dat denken is echter minder gemakkelijk iets te zeggen over de aard van verantwoordelijkheden van sociale verbanden. In termen van

de reformatorische wijsbegeerte is er een sterk idee van ‘richting’, namelijk een idee van het religieus goede, maar veel minder invulling als het gaat om ‘structuur’.

7.3.2 Onderlinge aanvullingen subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring

De vergelijkende analyse tussen de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring werpt licht op de overeenkomsten en verschillen en biedt aangrijpingspunten voor het beschrijven van punten waarop de beginselen elkaar kunnen aanvullen. Vanuit hun ontologische fundering is het moeilijk om de beginselen complementair aan elkaar te gebruiken. Met name verschillen ten aanzien van de hiërarchisch ordening van de samenleving en de nevenschikking van sociale verbanden is hierbij een hindernis. In dit onderzoek worden de beginselen niet in een integrale theorie met elkaar verbonden, maar worden de onderlinge punten van aanvulling beschreven ten aanzien van de duiding van verantwoordelijkheden en de behartiging van publieke belangen.

In het denken van Dooyeweerd worden publieke belangen geduid vanuit de notie van publieke gerechtigheid. Het katholieke denken over *common good* gaat om het geheel van voorwaarden van sociaal leven, die sociale verbanden en individuen is staat stellen om hun eigen vervolmaking te verwezenlijken. Het heeft derhalve een aanvullende betekenis op de notie van publiek belang, omdat het niet primair publiekrechtelijk, maar ook ethisch en sociaal van aard is. De noties van het bijdragen aan *common good* en de behartiging van publiek belangen vullen elkaar aan. De behartiging van publieke belangen kan bijdragen aan *common good* van de samenleving en het gemeenschappelijk goede van de samenleving is tevens van groot belang bij de behartiging van publieke belangen. Beide noties passen ook in een visie op de samenleving die een stelsel van morele complexiteit beschermt. De complexe moraliteit van de samenleving, met sociale verbanden die beantwoorden aan eigen normen, hangt nauw samen met een simultane realisatie van normen.²⁵⁴ Daar waar echte gemeenschappen worden gevormd, begint ook het gemeenschappelijke van de samenleving.²⁵⁵ Op dit punt levert het katholieke denken aangrijpingspunten, door de nadruk op het gemeenschappelijk goede en onderlinge solidariteit. Het beginsel van subsidiariteit vult het beginsel van soevereiniteit in eigen kring aan in de zin dat dit beginsel oog heeft voor de waarde dat burgers en sociale verbanden zoveel mogelijk ook zelf zaken van publiek belang behartigen. Vanuit het beginsel van soevereiniteit is het publieke belang publiekrechtelijk van aard en specifiek gekoppeld aan het structuurprincipe van de staat, waardoor een risico bestaat dat alleen overheden verantwoordelijkheid dragen voor publieke belangen.

²⁵⁴ Kuiper, R. (2009). *Moreel Kapitaal*, p. 240.

²⁵⁵ Idem, p. 240.

Het katholieke denken kan vanuit de notie van *common good* positief en ook substantieel spreken over het gemeenschappelijk goede dat een context van samenleven en gemeenschap impliceert. Voordeel hiervan is dat het belang van de samenleving wordt beschouwd vanuit het perspectief van het goede dat gerealiseerd wordt in wederzijdse relaties en solidariteit. Dit geeft tevens richting aan het handelen van sociale verbanden. Nadeel is dat de kwalitatieve verschillen tussen sociale verbanden niet goed geduid kunnen worden. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring biedt handvatten door de eigen aard van sociale verbanden te benadrukken en van daaruit verantwoordelijkheden te duiden en af te bakenen. Sociale verbanden kunnen tevens een subsidiaire verantwoordelijkheid hebben vanuit hun eigen aard. De kwalificerende functie bepaalt ook de aard van de hulp die een verband kan bieden aan andere verbanden. De hulp die de staat biedt is juridisch van aard, de hulp die ziekenhuizen bieden is moreel van aard. Helpende interventie dient plaats te vinden vanuit een nevenschikking van sociale verbanden. Omdat sociale verbanden behoren te handelen vanuit een simultane realisatie van normen kunnen ze vanuit hun eigen verantwoordelijkheid ook bijdragen aan de eenheid en het gemeenschappelijk goede van de samenleving. Vanuit de beginselen wordt zo een oplossingsrichting geboden voor het herstel van sociale verantwoordelijkheden in de samenleving.

Het beginsel van subsidiariteit kan op zijn beurt worden toegepast voor de verdeling van verantwoordelijkheden binnen een specifiek verband. Overheden, provincies en gemeenten hebben vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring bijvoorbeeld hetzelfde structuurprincipe, maar er wordt niet beschreven op welke wijze kan worden bepaald welke taken en verantwoordelijkheden op welk niveau gerealiseerd moeten worden. Het beginsel van subsidiariteit geeft als richtlijn: op het niveau waar de verantwoordelijkheden voor *common good* het beste gerealiseerd kunnen worden. In termen van het beginsel van soevereiniteit in eigen kring kan worden betoogd dat de verdeling van publieke taken over de verschillende bestuurslagen van overheden een afgeleide moet zijn van de vraag op welk niveau publieke gerechtigheid het beste kan worden behartigd. Bovenstaande kan als volgt worden weergegeven:

Figuur 7.2: Subsidiariteit binnen een verbanden soevereiniteit in eigen kring van sociale verbanden

7.3.3 Bijdrage aan het neoliberale denken

De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit geven oplossingsrichtingen voor knelpunten in het neoliberale denken zoals de deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen en de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden.

Vanuit beide beginselen wordt de vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen opgeheven. Vanuit het beginsel van subsidiariteit hebben alle sociale verbanden een verantwoordelijkheid voor het gemeenschappelijk goede van de samenleving. Hierdoor ontstaat aandacht voor onderlinge zorg en solidariteit en wordt sociaal en moreel kapitaal gevormd. Dit is van groot belang voor een stabiele samenleving en ook voor economische groei. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring wordt de deels vacante verantwoordelijkheid opgelost door de behartiging van het publieke belang door overheden, waarbij andere sociale verbanden dienen te handelen vanuit een simultane realisatie van normen.

Verder wordt vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring een alternatief geboden voor de marktgeoriënteerde duiding van verantwoordelijkheden van sociale actoren in het neoliberale denken. Het beginsel van subsidiariteit duidt verantwoordelijkheden aan de hand van *common good*. Hierdoor staan sociale verbanden niet in dienst van het bevorderen van marktwerking, maar in dienst van het bevorderen van het gemeenschappelijk goede. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring duidt verantwoordelijkheden aan de hand van de structuurprincipes van sociale verbanden, waarbij niet alleen het economische aspect van belang is, maar ook andere aspecten zoals het sociale, ethische en juridische aspect.

Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring worden niet alleen verantwoordelijkheden van overheden, maar ook verantwoordelijkheden van bedrijven

afgebakend. In het neoliberale denken van Hayek en Friedman is er geen mechanisme dat de macht van ondernemingen inperkt. De autonoom uitdijende macht van ondernemingen wordt in zekere zin juist aangemoedigd door de sterke nadruk op een spontane marktordening van de samenleving. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring zorgt ervoor dat sociale verbanden geen geweld doen aan de grenzen van andere sociale verbanden. Ook het beginsel van subsidiariteit en het principe van *common good* zorgen voor een begrenzing van het handelen van sociale verbanden, waaronder bedrijven.

Een andere belangrijke bijdrage betreft de wijze waarop de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring de markt plaatsen in de samenleving als geheel. De markt kan bijdragen aan het publieke belang van de samenleving als ze is ingebed in moreel verbonden gemeenschappen van mensen. Vanuit het denken over subsidiariteit wordt in dit verband het belang van sociale relaties tussen mensen, solidariteit en de gerichtheid op het gemeenschappelijk goede benadrukt. Vanuit een Dooyeweerdiaans perspectief wordt het belang benadrukt van de inbedding van de markt in sociale verbanden, met elk hun eigen structuurprincipe en bestemmingsfunctie. De markt is geen doel in zichzelf, maar heeft een plaats in de samenleving als geheel, waarin sociale verbanden hun eigen aard en verantwoordelijkheden hebben.

De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring leveren tevens een belangrijke bijdrage aan het genereren van sociaal kapitaal. Dit is van belang voor het functioneren van markten. Als er sprake is van veel sociaal kapitaal op individueel niveau, kan dat op het niveau van de samenleving leiden tot bevordering van gedeelde normen en waarden, gevoelens van solidariteit en andere sociale waarden. Dit stimuleert een goed functionerende maatschappelijke orde, waarin mensen op elkaar kunnen vertrouwen. Vanuit het beginsel van subsidiariteit stimuleren noties van solidariteit en *common good* in relatie tot het functioneren van gemeenschappen mensen om oog te hebben voor elkaar en voor de samenleving als geheel. Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring worden de verantwoordelijkheden van sociale verbanden benadrukt, waardoor er vertrouwen in de samenleving wordt gecreëerd. Sociaal kapitaal zorgt ervoor dat contracten onvollediger kunnen zijn en minder controles nodig zijn. Hierdoor worden de transactiekosten gereduceerd.²⁵⁶ Sociaal kapitaal vormt tevens een belangrijke aanvulling op het neoliberale denken waarin primair wordt gefocust op generiek vertrouwen, bijvoorbeeld door de *rule of law*.

²⁵⁶ Berggren, N. & Jordahl, H. (2006). 'Free to trust: Economic freedom and social capital'. *Kyklos*, Vol. 59(2), p. 141-169, p. 143; Robinson, L.J. & Siles, M.E. (1999). 'Social capital and household income distribution in the United States'. *Journal of Socio-Economics*, Vol. 28, p. 42-94, p. 48.

7.3.4 Bijdrage aan het denken over CSR

De bijdrage van het beginsel van subsidiariteit aan CSR is onder meer dat verantwoordelijkheden voor het gemeenschappelijk goede niet primair moeten worden neergelegd bij overheden, maar bij private actoren, zoals bedrijven. Als bedrijven deze verantwoordelijkheden niet kunnen nemen, moeten op een ander niveau, bijvoorbeeld op het niveau van brancheorganisaties of overheden, maatregelen genomen worden. Dit betekent dat bedrijven niet alleen een verantwoordelijkheid hebben voor het maken van winst. Bedrijven hebben een plaats in de samenleving als geheel en hebben een verantwoordelijkheid voor *common good* of het gemeenschappelijk goede. Door het ongedifferentieerde karakter van *common good* is het echter moeilijk om de kwalitatieve verschillen tussen sociale verbanden aan de hand hiervan te duiden. Verder is het niet altijd duidelijk op welk niveau *common good* moet worden behartigd.

Vanuit het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is de duiding van verantwoordelijkheden van sociale verbanden op basis van simultane realisatie van normen onder leiding van de bestemmingsfunctie gekoppeld aan het denken over CSR. Dit heeft geresulteerd in een nieuw model waarin recht wordt gedaan aan de economische eigenheid van bedrijven, maar ook aan de omgeving van de onderneming.

Figuur 7.3: Bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid

De meerwaarde van de substantiële duiding van CSR is dat het handelen van ondernemingen afgebakend wordt door de economische bestemmingsfunctie. Door de simultane realisatie van normen onder leiding van de economische bestemmingsfunctie

is de onderneming echter ook gericht op de samenleving. Hierdoor wordt de nauwe definitie van de verantwoordelijkheid van de onderneming, namelijk het op lange termijn maximaliseren van winst, binnen de kaders van wet- en regelgeving, doorbroken.

Een dergelijk schema kan voor elk sociaal verband worden gemaakt, waarbij de bestemmingsfunctie steeds anders is. Het gaat niet alleen over *Corporate Social Responsibility*, maar over de verantwoordelijkheid van een breed spectrum van sociale actoren, zoals overheden en ziekenhuizen. Wanneer sociale actoren verantwoordelijkheden duiden vanuit een simultane realisatie van normen die geleid wordt door hun bestemmingsfunctie, ontstaat er oog voor de samenleving als geheel. Een ander belangrijk inzicht is dat vanuit de substantiële verantwoordelijkheden van sociale verbanden ook functionele verantwoordelijkheden kunnen worden afgeleid. Op deze manier worden substantiële en functionele verantwoordelijkheden weer aan elkaar gekoppeld.

De focus op de eigen aard en bestemmingsfunctie van sociale verbanden geeft ook richting in discussies, bijvoorbeeld met betrekking tot de verdeling van verantwoordelijkheden voor de behartiging van publieke belangen in de farmaceutische industrie. Als overheden worden beschouwd als actoren die de verantwoordelijkheid hebben om marktwerking te verbeteren heeft dit andere implicaties dan wanneer overheden worden beschouwd als actoren met een publiekrechtelijke verantwoordelijkheid. Ditzelfde geldt voor ziekenhuizen. Het maakt verschil of ziekenhuizen handelen vanuit de verantwoordelijkheid om winst te maken of vanuit de verantwoordelijkheid om de benodigde zorg te verlenen aan patiënten.

7.3.5 Praktische relevantie

De beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring hebben praktische relevantie voor de behartiging van publieke belangen in tal van concrete situaties. In dit hoofdstuk is dat geïllustreerd aan de hand van een casus over de farmaceutische industrie. Vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring worden verantwoordelijkheden van overheden, farmaceutische bedrijven en ziekenhuizen geduid vanuit een brede visie op de samenleving, waarin elk verband zijn eigen verantwoordelijkheid heeft. Het sterke punt van het beginsel van subsidiariteit is dat het belang van de samenleving door alle sociale verbanden voor ogen wordt gehouden, waardoor ook brancheorganisaties een belangrijke rol hebben bij de behartiging van publieke belangen. Vanuit het beginsel van soevereiniteit worden verantwoordelijkheden afgebakend vanuit de structuurprincipes van sociale verbanden. Overheden zijn er niet voor het bevorderen van marktwerking, maar voor het behartigen van publieke gerechtigheid. En ziekenhuizen zijn er niet voor het maken van winst, maar voor het verlenen van zorg aan patiënten. Farmaceutische bedrijven hebben op hun beurt de verantwoordelijkheid om op verantwoorde wijze schaarste op te lossen. Op

deze manier wordt de marktgeoriënteerde duiding van de samenleving doorbroken en kunnen tevens functionele verantwoordelijkheden worden toegedeeld binnen een specifieke context. Verder kunnen verschillende sociale verbanden elkaar tegenwicht bieden vanuit hun eigen verantwoordelijkheid.

De deels vacante verantwoordelijkheid voor publieke belangen wordt opgeheven vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring. De behartiging van publieke belangen is echter niet altijd eenvoudig in de praktijk. De door de Nederlandse overheid geformuleerde publieke belangen van kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid van de gezondheidszorg moeten op systeemniveau met elkaar in lijn worden gebracht en er moeten waar nodig keuzes worden gemaakt. In de casus is primair gefocust op het publieke belang van de betaalbaarheid van medicijnen, waarbij allerlei morele vragen worden opgeworpen, zoals de vraag wat de prijs is die men bereid is te betalen voor gezondheid of zelfs voor een mensenleven. Het is van belang dat deze vragen gesteld en besproken worden en niet alleen door de markt worden beantwoord.

8 Epiloog

De behartiging van publieke belangen is een belangrijk onderwerp aan het begin van de 21ste eeuw, bijvoorbeeld in politieke en maatschappelijke discussies over de hoge prijzen in de farmaceutische industrie, het bankwezen en de energiesector. De invloed van het neoliberale denken heeft geleid tot het bevorderen van marktwerking in deze sectoren en het naar de achtergrond schuiven van de behartiging van publieke belangen. Met name Hayek heeft zich met de nadruk op een spontane marktordening van de samenleving krachtig verzet tegen het socialistische denken. Naast de positieve punten die de markt met zich meebrengt, zorgt de nadruk op de spontane marktordening van de samenleving er ook voor dat er weinig aandacht is voor *civil society*, sociale en ethische vraagstukken en vraagstukken van publieke belang. Garnett spreekt over “the enduring ‘Adam Smith Problem’ of modern economics.”²⁵⁷ Hayek baseert zich in zijn denken primair op het denken van Smith in *The Wealth of Nations*. Het denken van Smith in *The Theory of Moral Sentiments* blijft bij hem onderbelicht. Dit komt onder meer omdat Hayek de markt niet alleen duidt als een neutraal instrument dat kan worden gebruikt voor het in stand houden van de mensheid, maar ook als middel voor het bevorderen van het gemeenschappelijk goede en het doel van politiek beleid. Hierdoor wordt het publieke domein van de samenleving geduid vanuit de economische waarden van de markt.

Hayek geeft overigens op verschillende plaatsen wel blijk van het belang van sociale gemeenschappen en instituties. Hij beschrijft de marktordening bijvoorbeeld als een *catallaxy* naar het Griekse woord *katalattein* of *katalassein* wat ‘uitwisselen’ en ‘ontvangen in de gemeenschap’ betekent.²⁵⁸ Hayek benadrukt tevens het belang van instituties voor het handelen van individuen en spreekt over instituties als “foundation of the civilization”.²⁵⁹ Het goed functioneren van gemeenschappen wordt in zijn theorie over de marktordening van de samenleving echter verondersteld en daarmee ook de verantwoordelijkheden daarvoor.

²⁵⁷ Garnett, R.F. Jr (2011). ‘Hayek and philanthropy: A classical liberal road not (yet) taken’. In: Farrant, A. (ed.). *Hayek, Mill, and the Liberal Tradition*, p. 148-162, p. 152.

²⁵⁸ Hayek, F.A. (1988). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, Bartley, W.W. (ed.). Chicago: University of Chicago Press, p. 112.

²⁵⁹ Hayek, F.A. (1945). ‘The use of knowledge in society’. *The American Economic Review*, Vol. 35(4), p. 519-530, p. 528.

De wens die ik had voordat ik aan dit onderzoek begon is om recht te doen aan het economisch handelen in de context van de samenleving als geheel; om niet alleen vanuit een economisch perspectief naar de samenleving te kijken, maar ook sociale en ethische dimensies en zaken van publiek belang een plaats te geven; om na te denken over de substantiële verantwoordelijkheden van sociale verbanden in de samenleving als geheel; en om onderliggende discussies in beeld te brengen ten aanzien van de duiding van en verantwoordelijkheid voor publieke belangen als belangen die mensen met elkaar gemeen hebben in het publieke domein van de samenleving. Ik heb het katholieke denken over subsidiariteit en het reformatorische denken over soevereiniteit in eigen kring gebruikt om dit verder uit te werken, waarin aandacht wordt besteed aan de substantiële duiding en normativiteit van sociale verbanden, de verdeling van verantwoordelijkheden tussen sociale verbanden en de duiding van en verantwoordelijkheid voor publieke belangen.

De analyse die in dit onderzoek is gedaan is niet alleen toepasbaar voor de farmaceutische industrie, maar ook voor andere maatschappelijke discussies, bijvoorbeeld over het bankwezen. In januari 2019 heeft de WRR de resultaten van een onderzoek *Geld en Schuld: De Publieke Rol van Banken* gepresenteerd. Ook in deze maatschappelijke discussie staat de verhouding tussen publieke en private belangen centraal. Het monetair-financiële systeem vervult essentiële functies voor de samenleving, bijvoorbeeld het doen van betalingen, sparen voor later en de financiering van economische activiteiten. Verstoringen in het financiële systeem kunnen de samenleving ontwrichten. In de afgelopen decennia is de invulling van publieke functies afhankelijker geworden van het handelen van private partijen. Een steeds groter deel van de banken is in de afgelopen vijftig jaar gaan opereren als commerciële instelling, terwijl het bankwezen feitelijk een steeds grotere publieke rol is gaan vervullen. Banken kunnen volgens de WRR niet enkel als private ondernemingen beschouwd worden, maar hebben tevens een publieke taak. Dat vereist een goede maatschappelijke verankering van de sector.²⁶⁰

In het neoliberale denken kunnen banken worden beschouwd als private ondernemingen die hun winsten op lange termijn moeten maximaliseren. Overheden dienen marktwerking in de financiële sector te stimuleren. Als de markt niet bijdraagt aan de behartiging van het publieke (belang), ontstaat hiervoor een vacante verantwoordelijkheid. Vanuit het beginsel van subsidiariteit dienen banken en overheden bij te dragen aan het gemeenschappelijk goede van de samenleving. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring laat zien dat verantwoordelijkheden van banken en overheden niet alleen vanuit de markt geduid moeten worden. Banken behoren te handelen vanuit hun bestemmingsfunctionele verantwoordelijkheid,

²⁶⁰ WRR (2019). *Geld en Schuld: De Publieke Rol van Banken*, p. 235.

waardoor ze bij het vervullen van hun economische bestemmingsfunctie ook oog hebben voor sociale en ethische overwegingen. Hierdoor wordt recht gedaan aan de economische eigenheid van bedrijven, maar ook aan de omgeving van de banken. Door de simultane realisatie van normen onder leiding van de economische bestemmingsfunctie zijn banken ook gericht op de samenleving. De focus is niet alleen het maken van zoveel mogelijk winst, maar het verantwoord oplossen van schaarste.

In dit onderzoek is aangetoond dat de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring oplossingsrichtingen bieden voor knelpunten in het neoliberale denken. In vervolgonderzoek zou aandacht besteed kunnen worden aan het integreren van de bevindingen van dit onderzoek in het neoliberale denkraam. De duiding van verantwoordelijkheden is in dit onderzoek geïnspireerd vanuit de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring, waarbij zowel het gemeenschappelijk goede als de verantwoordelijkheden die behartigd worden van belang zijn. In de toekomst kan onderzoek worden gedaan naar een verdere uitwerking van de duiding van verantwoordelijkheden in het katholieke denken over subsidiariteit. Het reformatische denken over soevereiniteit in eigen kring kan worden verrijkt door de notie van het gemeenschappelijk goede een plaats te geven en verder te doordenken en door na te denken over het verdelen van verantwoordelijkheden binnen een deelgeheel verhouding, bijvoorbeeld binnen overheden of het bedrijfsleven.

9 Literatuurlijst

- Abela, A.V. (2001). 'Profit and more: Catholic social teaching and the purpose of the firm'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, p. 107-116.
- Akerlof, G.A. (1970). 'The Market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism'. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84(3), p. 488-500.
- Albeda, W. & Hove, M.D. ten (1986). *Neocorporatisme: Evolutie van een Gedachte, Verandering van een Patroon*, Kampen: Kok.
- Alford, H. & Naughton, M.J. (2002). 'Beyond the shareholder model of the firm'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, p. 27-47.
- Ancil, R. (1994). 'Hayek's serfdom: Fifty years later'. Paper presented to faculty and students at the Franciscan University of Steubenville in Steubenville, Ohio, on October 27, 1994, to commemorate the fiftieth anniversary of the publication of Austrian economist F.A. Hayek's famous book *The Road to Serfdom*. Gedownload van: <http://www.theimaginativeconservative.org/2012/08/hayeks-road-to-serfdom.html>
- Angell, M.D. (2004). *The Truth about the Drug Companies: How they deceive us and what to do about it*, United States: Random House
- Aquilera, R.V., Rupp, D.E., Williams, C.A. & Ganapathi, T. (2007). 'Putting the S back in corporate social responsibility: A multilevel theory of social change in organizations'. *The Academy of Management Review*, Vol. 32(3), p. 836-863.
- Argandoña, A. (2012). 'Corporate social responsibility in the encyclical *Caritas in Veritate*'. In Schlag, M. & Mercado, J.A. (eds). *Free Markets and the Culture of the Common Good*, Netherlands: Springer, p. 177-189.
- Arrow, K. (1963). 'Uncertainty and the welfare economics of medical care'. *The American Economic Review*, Vol. 53(5), p. 941-973.
- Aroney, N. (2007). 'Subsidiarity, federalism, and the best constitution: Thomas Aquinas on city, province and empire'. *Law and Philosophy*, Vol. 26, p. 161-228.
- Assländer, M.S. (2011). 'Corporate Social Responsibility as subsidiary co-responsibility: A macroeconomic perspective'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 99, p. 115-128.
- Avorn, J. (2015). 'The \$2.6 billion pill – methodologic and policy considerations'. *The New England Journal of Medicine*, Vol. 372, p. 1877-1879.
- Bach, P.B., Saltz, L.B. & Wittesoct, R.E. (2012). 'In cancer care, cost matters'. *New York Times*, Oct. 14, 2012.
- Bagares, R.R. (2007). 'Rethinking the foundations: Sovereignty, community, and the international legal order from a social pluralist perspective'. *Philippine Law Journal*, Vol. 82, p. 68-237.
- Baier, S.L., Clance, M. & Dwyer, G.P. (2012). Banking crises and economic freedom. In: Gwartney, J., Lawson, R. & Hall, J. (eds). *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*. Fraser Institute, p. 201-217.

- Barber, N.W. (2005). 'The limited modesty of subsidiarity'. *European Law Journal*, Vol. 11(3), p. 308-325.
- Barry, B. (2010 (first publication, 1964)). *Political Argument*, Taylor & Francis E-Library. Barry, B.M. & Rees, W.J. (1964). 'The public interest'. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, Vol. 38, p. 1-38.
- Bartholomew, C.G. (2017). *Contours of a Kuyperian Tradition: A Systematic Introduction*, Downers Grove: InterVarsity Press.
- Baughn, C.C., Bodie, N.L. & McIntosh, J.C. (2007). 'Corporate social and environmental responsibility in asian countries and other geographical regions'. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, Vol. 14, p. 189-205.
- Behr, T. (2003). 'Luigo Taparelli D'Azeglio, S.J. (1793-1862) and the development of scholastic natural-law thought as a science of society and politics'. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 6(1), p. 99-115.
- Benditt, T.M. (1973). 'The public interest'. *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 2(3), p. 291-311.
- Bengtsson, M., Berggren, N. & Jordahl, H. (2005). 'Trust and growth in the 1990s: A robustness analysis'. Working Paper No. 60. Stockholm: The Ratio Institute.
- Berggren, N. & Jordahl, H. (2006). 'Free to trust: Economic freedom and social capital'. *Kyklos*, Vol. 59(2), p. 141-169.
- Berlinger, N. (2013). 'Why clinical oncologists should talk about the price of cancer drugs'. *Virtual Mentor*, Vol.15, p. 677-680
- Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (2009). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers.
- Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (2009). 'Business and the global common good'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 27-61.
- Bettingnies, H.C. de & Lépineux, F. (2009). 'Can multinational corporations afford to ignore the global common good?' *Business and Society Review*, Vol. 114(2), p. 153-182.
- Beugelsdijk, S., Groot, H.L.F. de & Schaik, A.B.T.M. van (2004). 'Trust and economic growth: A robustness analysis'. *Oxford Economic Papers*, Vol. 56, p.118-134.
- Bishop, J.D. (1995). 'Adam Smith's invisible hand argument'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 14, p. 165-180.
- Blok, M. & Graafland, J. (2004). 'Subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en de bouwfraude'. *Philosophia Reformata*, Vol. 69, p. 2-13.
- Boda, Z. (2009). 'Can governance structures and civil-corporate partnerships manage the global common?' In: Bettignies, H-C. de, & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 291-313.
- Bogaard, F. (2013). 'Farmareuzen sjoemelen met kankermedicijn'. *Algemeen Dagblad*, 11-12-2013. Gedownload van: <http://www.ad.nl/gezond/farmareuzen-sjoemelen-met-kankermedicijn~a6956528/>.
- Bolkestein, F. (1996). 'Hoe verkondigt de liberaal zijn moraal?'. *Trouw*, 27 april 1996.
- Booth, P. (2012). 'Catholic social teaching and the market economy: A reply to Daniel K. Finn'. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 15(1), p. 11-20.

- Bowles, S. & Gintis, H. (2002). 'Social capital and community governance'. *The Economic Journal*, Vol. 112(483), p. F419-F436.
- Bowles, S. & Gintis, H. (1998). 'The moral economy of community: structured populations and the evolution of pro-social norms'. *Evolution & Human Behavior*, Vol. 19(1), p. 3-25.
- Boykin, S.A. (2010). 'Hayek on spontaneous order and constitutional design'. *The Independent Review*, Vol. 15(1), p. 19-34.
- Brammer, S., Jackson, G & Matten, D. (2012). 'Corporate Social Responsibility and institutional theory: New perspectives on private governance'. *Socio-Economic Review*, Vol.10, p. 3-28.
- Branco, M.C. & Rodrigues, L.L. (2007). 'Positioning stakeholder theory withing the devate of Corporate Social Responsibility'. *Electronic Journal of Business Ethics and Organization Studies*, Vol. 12(1), p. 5-15.
- Bratt, J.D. (2013). *Abraham Kuyper: Modern Calvinist, Christian democrat*, i-book, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company.
- Brennan, P.M. (2014). 'Subsidiarity in the tradition of Catholic social doctrine'. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, Dordrecht: Springer, p. 29-47.
- Buch-Hansen, H. & Wigger, A. (2010). 'Revisiting 50 years of market-making: The Neoliberal transformation of European competition policy'. *Review of International Political Economy*, Vol. 17(1), p. 20-44.
- Buchholz, R.A. (1991). 'Corporate social responsibility and the good society: From economics to ecology'. *Business Horizons*, July-August, p. 19-31.
- Buijs, G.J. & Jongeneel, R. (2013). 'Introduction: Towards a new architectonic critique'. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 89-94.
- Calvez, J-Y & Naughton, M.J. (2002). 'Catholic social teaching and the purpose of business organization'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, p. 3-19.
- Campbell, J.L. (2007). 'Why would corporations behave in socially responsible ways? An institutional theory of Corporate Social Responsibility'. *The Academy of Management Review*, Vol. 32(3), p. 946-967.
- Cannan, E. (1912). *The History of Local Rates in England*, London: P.S. King & Son.
- Carrera, P.M., Kantarjian, H.M. & Blinder, V.S. (2018). 'The financial burden and distress of patients with cancer: Understanding and stepping-up action on the financial toxicity of cancer treatment'. *CA Cancer J Clin*, Vol. 68(2), p. 153-165.
- Carroll, A.B. (1991). 'The pyramid of CSR: Toward the moral management of organizational stakeholders'. *Business Horizons*, July-august, p. 39-48.
- Carroll, P. & Steane, P. (2002). Australia, the New Public Management and the new millennium. In: McLaughlin, K., Osborne, S.P. & Ferlie, E. (eds). *New Public Management. Current Trends and Future Prospects*, New York: Routledge, p. 195-209.
- Catholic Bishops' Conference of England and Wales (1996). *The Common Good and the Catholic Church Social Teaching: A Statement by the Catholic Bishops' Conference of England and Wales*.
- Catholic Church (1986). *Economic Justice for All: Pastoral letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy*, Washington, D.C: U.S. Catholic Conference.

- Chaplin, J. (1983). 'Dooyeweerd's theory of public justice'. Master thesis Institute for Christian Studies.
- Chaplin, J. (1993). 'Subsidiarity and sphere sovereignty: Catholic and reformed conceptions of the role of the state'. In: McHugh, F.P. & Natale, S.M. (eds). *Things Old and New: Catholic Social Teaching Revisited*, Maryland: University Press of America, p. 175-202.
- Chaplin, J. (1994). 'Subsidiarity as a political norm'. In: Chaplin, J. & Marshall, P. (eds). *Political Theory and Christian Vision: Essays in Memory of Bernard Zylstra*, Lanham: University Press of America, p. 81-100.
- Chaplin, J. (2006). 'Towards an ecumenical social theory: Revisiting Herman Dooyeweerd's critique of Thomism'. In: Goheen, M.W. & O'Gara, M. (eds). *That the World may Believe: Essays on Mission & Unity in Honour of George Vandervelde*, Maryland: University Press of America, p. 215-238.
- Chaplin, J. (2007). 'Public justice' as a critical political norm'. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 130-150.
- Chaplin, J. (2008). 'Civil society and the state: A neo-Calvinist perspective'. In: Schindler, J.H. (ed.). *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinist Perspectives*. United Kingdom: Lexington Books, p. 67-96.
- Chaplin, J. (2009). 'God, globalization and grace: An exercise in public theology'. In: Goheen, M.W. & Glanville, E.G. (eds). *The Gospel and Globalization. Exploring the Religious Roots of a Globalized World*, Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing/ Geneva Society, p. 49-68.
- Chaplin, J. (2011). *Herman Dooyeweerd: Christian Philosopher of State and Civil Society*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Chaplin, J. (2014). 'Subsidiarity and social pluralism'. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, Dordrecht: Springer, p. 65-83.
- Chaplin, J. (2015). 'Reformational insights for the study of international relations'. *Philosophia Reformata*, Vol. 80, p. 40-55.
- Chiu, A.S. (2016). *Common Grace and Common Good for China: An Exposition of Abraham Kuyper and Leo XIII on Labor Struggles in Twenty-First Century*, PhD Center for Advanced Theological Studies School of Theology, ^[1]Fuller Theological Seminary.
- Chryssides, G. & Kaler, J.H. (2009). *An Introduction to Business Ethics*, London: Chapman & Hall.
- Chrzanowski, S.M. & Poudyal, R. (2017). 'Deflazacort – New cost of an old medicine'. *JAMA Neurology*, Published online: December 11 2017.
- Cochran, C.E. (1974). 'Political science and "The public interest"'. *The Journal of Politics*, Vol. 36(2), p. 327-355.
- College voor Zorgverzekeringen (2013). *Kosteneffectiviteit in de Zorg*, gedownload van: <https://www.zorginstituutnederland.nl/publicaties/rapport/2013/09/30/kosteneffectiviteit-in-de-zorg>.
- Cordato, R.E. (1980). 'The Austrian theory of efficiency and the role of the government'. *The Journal of Libertarian Studies*, Vol. IV(4), p. 393-403.
- Cosgrove, L. & Wheeler, E.E. (2013). 'Drug firms, the codifications of diagnostic categories, and bias in clinical guidelines'. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 644-653.
- Davies, B. (2002). *Aquinas: An Introduction*, London/New York: Continuum

- Davies, E.H., Fulton, E., Brook, D. & Hughes, D.A. (2017). 'Affordable orphan drugs: A role for not-for-profit organizations'. *British Journal of Clinical Pharmacology*, Vol. 83, p. 1595-1601.
- Deloitte (2015). *Measuring the Return from Pharmaceutical Innovation 2015. Transforming R&D Returns in Uncertain Times*.
- DeMoor, M.J. (2013). 'Embeddedness and social pluralism'. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 144-161.
- Dengerink, J.D. (1948). *Critisch-Historisch Onderzoek naar de Sociologische Ontwikkeling van het Beginsel der "Souvereiniteit in eigen Kring" in de 19^e en 20^e Eeuw*, Kampen: Kok.
- Dengerink, J.D. (1960). 'De ordening van het maatschappelijk leven'. *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, Vol. 30, p. 332-354.
- Dengerink, J.D. (1991). 'De staat in de plurale samenleving'. *Philosophia Reformata*, Vol. 56, p. 132-157.
- Dimasi, J.A., Hansen, R.W. & Grabowski, H.G. (2003). 'The price of innovation: New estimates of drug development costs'. *Journal of Health Economics*, Vol. 22, p. 151-185.
- Doh, J.P. & Gaury, T.R. (2006). 'Corporate Social Responsibility, public policy, and NGO activism in Europe and the United States: An institutional-stakeholder perspective'. *Journal of Management Studies*, Vol. 43(1), p. 47-73.
- Donati, P. (2009). 'What does "subsidiarity" mean? The relational perspective'. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 12(2), p. 211-243.
- Dooyeweerd, H. (1920). 'Het vraagstuk der gemeentemonopolies in het belang der volksgezondheid, hoofdzakelijk beschouwd in het licht van de nieuwe opvattingen in zake de bedrijfsvrijheid'. *Themis*, Vol. 81, p. 126-151.
- Dooyeweerd, H. (1926). 'De band met het beginsel. Inzake het vraagstuk der medezeggenschap'. *Nederland en Oranje*, Vol. 7(1-2), p. 2-18.
- Dooyeweerd, H. (1931). *De Crisis der Humanistische Staatsleer in het Licht ener Calvinistische Kosmologie en Kennistheorie*, Amsterdam: Boekhandel W. Ten Have.
- Dooyeweerd, H. (1933). 'De theorie van de bronnen van het stellig recht in het licht der wetsidee'. *Mens en Maatschappij*, Vol. 9, p. 340-395.
- Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek I: De Wetsidee als Grondlegging der Wijsbegeerte*, Amsterdam: H.J. Paris Uitgeverij.
- Dooyeweerd, H. (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek II: De Functionele Zinstructuur der Tijdelijke Werkelijkheid en het Probleem der Kennis*, Amsterdam: H.J. Paris Uitgeverij.
- Dooyeweerd, H. (1936). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Boek III, De Individualiteitsstructuren der Tijdelijke Werkelijkheid*, Amsterdam: H.J. Paris Uitgeverij.
- Dooyeweerd, H. (1936). *De Christelijke Staatsidee*, Rotterdam & Utrecht: Libertas Drukkerijen.
- Dooyeweerd, H. (1944). *Enkele Opmerkingen Inzake de 'Richtlijnen' betreffende een toekomstige bedrijfsorganisatie*, gestencild, p. 1-15.

- Dooyeweerd, H. (1944, 1945). *Nota Bevattende een Beknopte Beschrijving van de Wordingsgeschiedenis van het Eerste Schema van Organen van het Bedrijfsleven; Behandeling van de Bezwaren tegen dit Schema; Ontwerp voor een Nieuw Schema; Definitieve Richtlijnen zoals ze Gepubliceerd zijn in Maart 1945 in het Bevrijde Zuiden en in de Zomer van 1945 in het Bevrijde Westen*, een typoscript betreffende een toelichting op de Richtlijnen (14 pagina's).
- Dooyeweerd, H. (1946, 1947). 'De verhouding van individu en gemeenschap rechtswijsgeerig bezien'. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, Vol. 39, p. 5-12.
- Dooyeweerd, H. (1946). 'Het wetsebegrip in de economie'. *Mededelingen van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, Augustus.
- Dooyeweerd, H. (1949). 'De sociologische verhouding tussen recht en economie en het probleem van het zgn. "economisch recht"'. In: Dooyeweerd, H. (ed.). *Opstellen op het Gebied van Recht, Staat en Maatschappij. Aangeboden aan Prof. Dr. A. Anema en Prof. Dr. P.A. Diepenhorst bij hun Afscheid van de Vrije Universiteit door Oud-leerlingen*, Amsterdam: S. J. P. Bakker, p. 221-265.
- Dooyeweerd, H. (1950). *De Strijd om het Souvereiniteitsbegrip in de Moderne Rechts- en Staatsleer*, Amsterdam: H.J. Paris.
- Dooyeweerd, H. (1954). 'Arbeidsrecht, intern bedrijfsrecht en de juridische grenzen der soevereiniteit in eigen kring. Enige nieuwe vragen ten aanzien van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie'. *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, Vol. 24, p. 177-191.
- Dooyeweerd, H. (1962). *Verkenningen in de Wijsbegeerte, de Sociologie en de Rechtsgeschiedenis*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Dooyeweerd, H. (1963). *Vernieuwing en Bezinning*, Zutphen: J.B. van den Brink & Co.
- Dooyeweerd, H. (1966). 'Het oecumenisch-reformatorisch grondmotief'. *Philosophia Reformata*, Vol. 31(1-2), p. 3-15.
- Dooyeweerd, H. (1967). *Encyclopaedie der Rechtswetenschap. Tweede deel: Thetisch Gedeelte*, Amsterdam: Studentenraad van de Vrije Universiteit.
- Dooyeweerd, H. (1974). 'De actualiteit van de schepping. Gesprek met prof. Dr. H. Dooyeweerd'. In: Griffioen, S. (ed.). *Stichting 'Internationaal Christelijk Studiecentrum'*, 9 mei 1974.
- Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume III: The Structures of Individuality of Temporal Reality*, Jordan Station, ON: Paideia.
- Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume II: The General Theory of the Modal Spheres*, Jordan Station, ON: Paideia.
- Dooyeweerd, H. (1984 (first published 1969)). *A New Critique of Theoretical Thought, Volume I: The Necessary Presuppositions of Philosophy*, Jordan Station, ON: Paideia.
- Dooyeweerd, H. (1997). 'The relation of the individual and community from a legal philosophical perspective'. In: Straus, D.F.M. (ed.). *Essays in Legal, Social, and Political Philosophy*, Lewiston/Queenston/Lampeter: The Edwin Millen Press, p. 91-98

- Dooyeweerd, H. (2007) (edited by J.G. Friesen). 'Centrum en omtrek: De wijsbegeerte der wetsidee in een veranderende wereld. Causerie gehouden op de jaarvergadering van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte op 2 januari 1964'. *Philosophia Reformata*, Vol. 72, p. 1-20.
- Dooyeweerd, H. (2012 (oorspronkelijk 1959)). *Roots of Western Culture. Pagan, Secular, and Christian Options*, Grand Rapids: Paideia Press.
- Doucouliafos, C. (2005). 'Publication bias in the economic freedom and economic growth literature'. *Journal of Economic Surveys*, Vol. 19(3), p. 367-387.
- Douglass, B. (1980). 'The common good and the public interest'. *Political Theory*, Vol. 8(1), p. 103-117.
- Drucker, P. (1994). 'The age of social transformation'. *The Atlantic Monthly*, November.
- Durlauf, S.N. (2002). 'Symposium on social capital: Introduction'. *The Economic Journal*, Vol. 112 (483), p. F417-F418.
- Ehni, H-J. (2014). 'Expensive cancer drugs and just health care'. *Best Practice & Research Clinical Gastroenterology*, Vol. 28(2), p. 327-337.
- Elshtain, J.B. (1994). 'Catholic social thought, the city, and liberal America'. In: Douglas, R.B. & Hollenbach, D. (eds). *Catholicism and Liberalism: Contributions to American Public Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 151-171.
- Elzinga, K. G. & Mills, D.E. (1997). 'The distribution and pricing of prescription drugs'. *International Journal of the Economics of Business*, Vol. 4(3), p. 287-298.
- Enthoven, A.C. (1993). 'The history and principles of managed competition'. *Health Affairs*, Vol.12, p. 24-48.
- Etzioni, A. (1988). *The Moral Dimension. Towards a New Economics*, New York: The Free Press.
- European Commission (2009). *Pharmaceutical Sector Inquiry: Final Report*. Gedownload van: http://ec.europa.eu/competition/sectors/pharmaceuticals/inquiry/staff_working_paper_part1.pdf.
- European Commission (2015). *Inventory of Union and Member State Incentives to Support Research into, and the Development and Availability of Orphan Medicinal Products: State of Play 2015*.
- European Union (7 februari 1992). *Treaty on European Union (consolidated version), Treaty of Maastricht*, 7 February, Official Journal of the European Communities C 325/5; 24 December 2002, gedownload van: https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf.
- Evans, M. & Zimmerman, A. (2014). 'The global relevance of subsidiarity: an overview'. In: Evans, M. & Zimmerman, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, Dordrecht: Springer, p. 1-7.
- Evensky, J. (2005). *Adam Smith's Moral Philosophy: A Historical and Contemporary Perspective on Markets, Law, Ethics, and Culture*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Federaal Kenniscentrum voor de Gezondheidszorg & Zorginstituut Nederland (2016). *Toekomstscenario's voor de Ontwikkeling en Prijszetting van Geneesmiddelen*.

- Ferner, R.E. & Hughes, D.A. (2010). 'The problem of orphan drugs: Incentives to make orphan drugs should be proportionate to their benefits'. *British Medical Journal*, Vol. 341(6456), p. 1059-1060;
- Finish, J. (2016). 'Subsidiarity's roots and history: Some observations'. *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 61(1), p. 133-141.
- Fojo, T. & Grady, C. (2009). 'How much is life worth: Cetuximab, non-small cell lung cancer, and the \$440 billion question'. *Journal of the National Cancer Institute*, Vol. 101(15), p.1044-1048.
- Føllesdal, A. (1998). 'Survey article: Subsidiarity'. *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 6(2), p. 190-218.
- Fondazione per la sussidiarietà (2007). *Sussidiarietà ed educazione: Rapporto sulla sussidiarietà 2006*, Milano: Mondadori.
- Fondazione per la sussidiarietà (2008). *Sussidiarietà e riforme istituzionali: Rapporto sulla sussidiarietà 2007*, Milano: Mondadori.
- Fort, T.L. (1999). 'The first man and the company man: The common good, transcendence, and mediating institutions'. *American Business Law Journal*, Vol. 36, p. 391-435.
- Fort, T.L. (2002). 'Business as a mediating institution'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, p. 237-256.
- Freeman, E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*, Boston: Pitman Publishing.
- Freeman, R. E. (1998). 'A stakeholder theory of the modern corporation'. In Pincus, L. B. (Ed.). *Perspectives in Business Ethics*, Chicago: McGraw-Hill Education, pp. 171-181.
- Freeman, R.E. & Velamuri, S.R. (2006). 'A new approach to CSR: Company stakeholder responsibility'. In: Kakabadse, A. & Morsing, M. (eds). *Corporate Social Responsibility: Reconciling Aspiration with Application*, New York: Palgrave Macmillan, p. 9-23.
- Freeman, R.E., Velamuri, S.R. & Moriarty, B. (2006). 'Company stakeholder responsibility: A new approach to CSR'. *Bridge Paper, Business Roundtable Institute for Corporate Ethics*, gedownload van: <http://www.corporate-ethics.org/pdf/csr.pdf>.
- Friedman, M. (1982 (original published: 1962)). *Capitalism and Freedom*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Friedman, M. (1999). 'The business community's suicidal impulse'. *Cato Policy Report*, Vol. 21(2).
- Friedman, M. & Friedman, R. (1980). *Free to Choose. A Personal Statement*, New York & Londen: HBJ.
- Friesen, J.G. (2007, 2011). 'Dooyeweerd, Marlet and the new catholic theology: From Franz von Baader to Pope Benedict XVI'. Gedownload van: <http://www.members.shaw.ca/aevum/Marlet.pdf>.
- Frynas, J.G. & Stephens, S. (2015). 'Political Corporate Social Responsibility: Reviewing theories and setting new agendas'. *International Journal of Management Reviews*, Vol. 17, p. 483-509.

- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: The Free Press.
- Gagnon, M-A (2013). 'Corruption of pharmaceutical markets: Addressing the misalignment of financial incentives and public health'. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 571-580.
- Garcia de la Sienra (2001). 'Reformational economic theory'. *Philosophia Reformata*, Vol. 66, p. 70-83.
- Garcia de la Sienra, A. (1998). 'The modal laws of economics'. *Philosophia Reformata*, Vol. 63(2), p.182-205.
- Garner, S., Rintoul, A. & Hill, S.R. (2018). 'Value-based pricing: L'enfant terrible?'. *Pharmaco Economics*, Vol. 36, p. 5-6.
- Garnett, R.F. Jr (2011). 'Hayek and philanthropy: A classical liberal road not (yet) taken'. In: Farrant, A. (ed.). *Hayek, Mill, and the Liberal Tradition*, Londen: Routledge, p. 148-162.
- Garriga, E. & Melé, D. (2004). 'Corporate Social Responsibility theories: Mapping the territory'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 53, p. 51-71.
- Garten, J. (2000). *The Mind of the CEO*, New York: Basic Books.
- George, R. (1999). *In Defense of Natural Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Gjolberg, M. (2009). 'The origin of Corporate Social Responsibility: Global forces or national legacies?'. *Socio-Economic Review*, Vol. 7(4), p. 605–637.
- Goheen, M.W. (2009). 'Probing the historical and religious roots of economic globalization'. In: Goheen, M.W. & Glanville, E.G. (eds). *The Gospel and Globalization: Exploring the Religious Roots of a Globalized World*, Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing/Geneva Society, p. 69-90.
- Goodin, R.E. (1996). 'Institutionalizing the public interest: The defense of deadlock and beyond'. *The American Political Science Review*, Vol. 90(2), p. 331-343.
- Goodpaster, K. E. (2009). 'Stakeholders and the common good: A polarity within corporate conscience'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 101-119.
- Goudzwaard, B. (1972). *Economic Stewardship Versus Capitalist Religion. A Serie of Seminar Lectures at Institute for Christian Studies in Toronto*.
- Goudzwaard, B. (1980). *Toward Reformation in Economics*, Gedownload van: <https://www.alloflifedeemed.co.uk/Goudzwaard/BG76.pdf>.
- Goudzwaard, B. (1982). *Kapitalisme en Vooruitgang*, Assen: Uitgeverij Van Gorcum.
- Goudzwaard, B. (1991). 'Inleiding door B. Goudzwaard over samenhang tussen de oorzaken van de sociale problemen'. In: *Congresboek van het Christelijk Sociaal Congres 1991*, p. 71-80.
- Goudzwaard, B. (1998). *Globalization, Regionalization and Sphere-Sovereignty. Lecture for the Conference Commemorating the Contribution of Abraham Kuyper*, Princeton University. Gedownload van: <http://www.alloflifedeemed.co.uk/Goudzwaard/BG76.pdf>.
- Goudzwaard, B. (2005). 'Review goede zaken, snelle tijden (A. Zijlstra)'. *Philosophia Reformata*, Vol. 70(2), p.185-187.

- Goudzwaard, B. (2009). 'Globalization, economics, and the modern worldview'. In: Goheen, M.W. & Glanville, E.G. (eds). *The Gospel and Globalization: Exploring the Religious Roots of a Globalized World*, Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing/Geneva Society, p. 111-139.
- Goudzwaard, B. & Opschoor, H. (2003). 'De Europese leefwereld: Een zaak van zorg. Europa in de branding van de wereldeconomie'. In: Burg, J. van, Gennip, P.A. van & Korthals Altes, E. (eds). *Europa: Balans en Richting*, Amsterdam: Lannoo, p. 89-108.
- Goudzwaard, B., Vander Vennen, M. & Heemst, D. Van (2009). *Wegen van Hoop in Tijden van Crisis*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn B.V.
- Graafland, J. & Compen, B. (2014). 'Economic freedom and life satisfaction: Mediation by income per capita and generalized trust'. *Journal of Happiness Studies*, Vol. 16, p. 789-810.
- Graafland, J.J. (2007). *Economics, Ethics and the Market. Introduction and Applications*, Londen: Routledge.
- Graafland, J.J. (2010). *The Market, Happiness and Solidarity*, Londen: Routledge.
- Graafland, J.J. (2019). 'Economic freedom and corporate environmental responsibility: The role of small government and freedom from government regulation'. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 218, p. 250-258.
- Grampp, W. D. (2000). 'What did Smith mean by the invisible hand?'. *Journal of Political Economy*, Vol. 108(3), p. 441-465.
- Greenwald, B. & Stiglitz, J.E. (1986). 'Externalities in economies with imperfect information and incomplete markets'. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 101(2), p. 229-264.
- Gregg, S. (2001). 'Globalization and the insights of catholic social teaching'. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 4(1), p. 1-13.
- Gregg, S. (2007). 'Catholicism and the case for limited government'. In: Booth, P. (ed.). *Catholic Social Teaching and the Market Economy*, p. 254-273.
- Griffioen, S. & Woudenberg, R. van (1996). 'Theorie van Sociale Gemeenschappen'. In: Woudenberg, R. van (ed.). *Kennis en Werkelijkheid*, Utrecht: Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, p. 236-266.
- Groenveld, K., Cliteur, P.B., Hansma, R., Kinneging, A.A.M. & Van der List, G.A. (1995). *Tussen Vrijblijvendheid en Paternalisme. Bespiegelingen over Communitarisme, Liberalisme en Individualisering*, Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.
- Gronde, T. van der, Leufkens, H.G. & Pieters, T. (2018). 'Response to proposal for novel cancer drug pricing model'. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 15, p. 528.
- Gropper, D. M., Lawson, R. A. & Thorne, J. T. Jr. (2011). 'Economic freedom and happiness'. *Cato Journal*, Vol. 31, p. 237-255.
- Grössmann, N. & Wild, C. (2017). 'Between January 2009 and April 2016, 134 novel anticancer therapies were approved: what is the level of knowledge concerning the clinical benefit at the time of approval?' *ESMO Open*, Vol. 1(e000125), p. 1-6.
- Gulick, W.B. (1992). 'International business and the common good: A response to Manuel Velasquez'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 2, p. 45-49.

- Güth, W. & Ockenfels, A. (2002). 'The coevolution of trust and institutions in anonymous and non-anonymous communities'. *Max Planck Institute for Research into Economic Systems*, p. 1-20.
- Gwartney, J., Lawson, R. & Hall, J. (2012). *Economic Freedom of the World: 2012 Annual Report*, Fraser Institute.
- Haan, J. de & Sturm, J.E. (2000). 'On the relationship between economic freedom and economic growth'. *European Journal of Political Economy*, Vol. 16, p. 215-241.
- Haan, J. de, Sturm, J.E., & Zandberg, E. (2009). 'The impact of financial and economic crises on economic freedom'. In: Gwartney, J.D., Lawson, R. & Hall, J.C. (eds). *Economic Freedom of the World: 2009 Annual Report*, Fraser Institute, p. 25-36.
- Halkos, G. & Skouloudis, A. (2016). 'National CSR and institutional conditions: An exploratory study'. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 139, p. 1150-1156.
- Hall, J.C. & Lawson, R.A. (2014). 'Economic freedom of the world: An accounting of the literature'. *Contemporary Economic Policy*, Vol. 32(1), p. 1-19.
- Halsema, F., Februari, M., van Kalleveen, M. & Terpstra, D. (2013). *Een Lastig Gesprek, Advies Commissie Behoorlijk Bestuur*.
- Haque, M. Shamsul (2009). 'New public management: Origins, dimensions, and critical implications'. In: Tummala, K.K. (ed.). *Public Administration and Public Policy, Volume I*, Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), p. 209-228.
- Haque, M. Shamsul. (2001). 'The diminishing publicness of public service under the current mode of governance.' *Public Administration Review*, Vol. 61(1): 65-82.
- Hartman, L. P., Kelley, S. & Werhane, P.H. (2009). 'Profit, partnerships and the global common good'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 215-273.
- Hartmann, J., & Uhlenbruck, K. (2015). 'National institutional antecedents to corporate environmental performance'. *Journal of World Business*, Vol. 50, p. 729-741.
- Haufler, V. (2001). *Public Role for the Private Sector: Industry Self-Regulation in a Global Economy*, Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Hawkes, N. & Cohen, D. (2010). 'What makes an orphan drug?' *British Medical Journal*, Vol. 341(7782), p. 1076-1078.
- Hayek, F. A. (1967 (1960)). 'The corporation in a democratic society'. In: Hayek, F.A. (ed.). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, p. 300-312.
- Hayek, F.A. (2001 (1944)). *The Road to Serfdom*, Londen & New York: Routledge.
- Hayek, F.A. (1944). *The Road to Serfdom*. Ned. vert. *De Weg naar Slavernij*, Amsterdam: Omega Boek, 1985.
- Hayek, F.A. (1945). 'The use of knowledge in society'. *The American Economic Review*, Vol. 35(4), p. 519-530.
- Hayek, F.A. (1958 (1948)). *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Hayek, F.A. (2011 (1960)). *The Constitution of Liberty*, Chicago: The University of Chicago Press.

- Hayek, F.A. (1967). 'The corporation in a democratic society: In whose interest ought it to and will it be run?'. In: Hayek, F.A. (eds). *Studies in Philosophy, Politics and Economics*, Londen: Routledge & Kegan Paul, p. 300–312.
- Hayek, F.A. (1982 (first published in 1973, 1976, 1979)). *Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Principles of Justice and Political Economy*, Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Hayek, F.A. (1988). *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, Bartley, W.W. (ed.), Chicago: University of Chicago Press.
- Hazeu, C.A. (2007). *Institutionele Economie. Een Optiek op Organisatie- en Sturingsvraagstukken*, Bussum: Coutinho.
- Heikkurinen, P. & Mäkinen, J. (2018). 'Synthesising corporate responsibility on organisational and societal levels of analysis: An integrative perspective'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 149, p. 589-607.
- Hengstmengel, B. (2015). *Denken met het Hart: Christelijke Filosofie in de Traditie van Augustinus en Calvijn*, Amsterdam: Buijten en Schipperheijn B.V.
- Hengstmengel, B. (2010). 'Herman Dooyeweerd (1894-1977)'. In: Baudet, T. & Visser, M. (eds). *Conservatieve Vooruitgang*, Amsterdam: Bert Bakker, p. 210-230.
- Hengstmengel, J. (2010). 'The relationship between economics and ethics and the light Dooyeweerd sheds on it'. Gedownload van: <https://hengstmengel.wordpress.com>.
- Hengstmengel, J.W. (2012). 'Dooyeweerd's philosophy of economics'. *Journal of Markets and Morality*, Vol. 15(2), p. 415-429.
- Hertz, N. (2002). *De Stille Overname*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Himmelstein, D.U. (2009). 'Medical bankruptcy in The United States, 2007: Results of a medical study'. *The American Journal of Medicine*, Vol. 122, p. 741-746.
- Hittinger, F. (2012). 'Divisible goods and common good: Reflections on *Caritas in Veritate*: Response to Martin Rhonheimer'. In: Schlag, M. & Mercado, J.A. (eds). *Free Markets and the Culture of Common Good*, Dordrecht, Heidelberg, New York, Londen: Springer, p. 41-52.
- Hittinger, R. (2002). 'Social pluralism and subsidiarity in catholic social doctrine'. *Annales Theologici*, Vol. 16, p. 385–408.
- Hittinger, R. (2008). 'The Coherence of the four basic principles of catholic social doctrine: An interpretation'. In: Archer, M. & Donati, P. (eds). *Proceedings of the Pontifical Academy of Social Sciences*, no. 14, p. 75-123.
- Höffner, J.C. (1997 (1962)) *Christian Social Teaching*. With an introduction and complementary notes by Lothar Roos, gedownload van: <http://ordosocialis.de/pdf/jhoeffner/Christl.%20Gesellschaftsl/cglenga4neu.pdf>
- Hood, C. (1991). 'A public management for all seasons?'. *Public Administration*, Vol. 69 (1), p. 3–19.
- Hordijk, L. (2019). 'Reconstructie Lutetium-octreaotaat'. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, Vol. 163(D3744).
- Hühn, M.P. & Dierksmeier, C. (2016). 'Will the real A. Smith please stand up!'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 136, p. 119-132.
- Hunter, D. (2011). 'Hyper-expensive treatments'. *Nuffield Council on Bioethics*, p. 1-21.
- Iouannou, I. & Serafeim, G. (2012). 'What drives corporate social performance? The role of nation-level institutions'. *Journal of International Business Studies*, Vol. 43, p. 834-864.

- Jackson, G. & Apostolakou, A. (2010). 'CSR in Western Europe: An institutional mirror or substitute?'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 94, p. 371-394.
- Jamali, D. (2008). 'A stakeholder approach to CSR: A fresh perspective into theory and practice'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 82(1), p. 213-231.
- Jans, J. (1991). 'Het subsidiariteitsprincipe : Een moraaltheologisch basisconcept in de kerkelijke sociale leer'. In: Liégois, A., Selling, J., Anckaert, L., De Tavernier, J., Roebben, B. & Verstraeten, J. (eds). *Aspecten van een Christelijke Ethiek: Colloquium over Christelijke Sociale Ethiek naar Aanleiding van Honderd Jaar 'Rerum Novarum'*, p. 10-15.
- Jeurissen, R.J.M. (red.) (2000). *Bedrijfsethiek een Goede Zaak*, Assen: Van Gorcum.
- John Paul II (1995). *Address to the Fiftieth Assembly of the United Nations* (5 Oct. 1995).
- Johnston, J. & Wassuna, A.A. (2007). 'Patents, biomedical research, and treatment: Examining concerns, canvassing solutions'. *Hastings Center Special Report*, Vol. 37(1), p. S1-S36.
- Kalsbeek, L. (1970). *De Wijsbegeerte der Wetsidee. Proeve van een Christelijke Filosofie*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kanavos, P., Costa-Font, J. & McGuire, A. (2007). 'Product differentiation, competition and regulation of new drugs: The case of statins in four European countries'. *Managerial and Decision Economics*, Vol. 28, p. 455-465.
- Kantarjian, H. & Zwelling L. (2013). 'Cancer drug prices and the free-market forces'. *Cancer*, Vol. 119, p. 3903-3905.
- Kantarjian, H.M., Fojo, T., Mathisen, M. & Zwelling, L.A. (2013). 'Cancer drugs in the United States: Justum pretium--the just price'. *Journal of Clinical Oncology*, Vol. 31(28), p. 3600-3604.
- Kee, B. (1996). 'Filosofie van de economie'. In: Woudenberg, R. van (ed.). *Kennis en Werkelijkheid*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, p. 267-292.
- Kelly, J.E. (2004). 'Solidarity and subsidiarity: "Organizing principles" for corporate moral leadership in the new global economy'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 52, p. 283-295.
- Kennedy, R.G. (2002). 'Business and the common good in the catholic social tradition'. *Villanova Journal of Law and Investment Management*, Vol. 4(1), p. 29-50.
- Kenneth J. Arrow (1969). 'The organization of economic activity: Issues pertinent to the choice of market versus non-market allocations'. In: *Analysis and Evaluation of Public Expenditures: The PPP System*, Washington, D.C., Joint Economic Committee of Congress.
- Kerr, F. (2009). *Thomas Aquinas: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press
- Kinderman, D. (2012). 'Free us up so I can be responsible. The co-evolution of corporate social responsibility and neo-liberalism in the UK, 1977-2010'. *Socio-Economic Review*, Vol. 10(1), p. 29-57.
- Kinneking, A.A.M. & Rosenthal, U. (1988). *Liberalisme, een Speurtocht naar de Filosofische Grondslagen*, Den Haag, Prof.Mr.B.M. Teldersstichting.
- Kirzner, I.M. (2000). *The Driving Force of the Market. Essays in Austrian Economics*, London/New York: Routledge.

- Klink, A. (1991). *Christen-Democratie en Overheid: De Christen-Democratische Politieke Filosofie en Enige Staats- en Bestuursrechtelijke Implicaties*, Delft: Meinema. Gedownload van: <https://d2vry01uvf8h31.cloudfront.net/Organisaties/WI/Ab%20Klink%20-%20Christen-Democratie%20en%20Overheid%20%20dissertatie%201991.pdf>
- Klonoski, R.J. (1991). 'Foundational considerations in the Corporate Social Responsibility debate'. *Business Horizons*, (July-August), p. 9-18.
- Knack, S. & Keefer, P. (1997). 'Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation'. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 112(4), p. 1251–1288.
- Kok, P., Wiele, T. Van der, McKenna, R. & Brown, A. (2001). 'A Corporate Social Responsibility audit within a quality management framework'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 31, p. 285-297.
- Kossel, C. (1981). 'Global community and subsidiarity'. *Communio: International Catholic Review*, Vol. 8, p. 37-50.
- Kourula, A. & Delalieux, G. (2016). 'The micro-level foundations and dynamics of political Corporate Social Responsibility: Hegemony and passive revolution through civil society'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 135, p. 769-785.
- Kroneman, M., Boerma, W., Berg, M. van den, Groenewegen, P., Jong, J. de & Ginneken, E. van (2016). 'The Netherlands: Health system review'. *Health Systems in Transition*, Vol. 18(2), p. 1–239.
- Kuiper, R. (2014). *De Terugkeer van het Algemeen Belang*, Uitgeverij Van Gennep.
- Kuiper, R. (2009). *Moreel Kapitaal: De Verbindingskracht van de Samenleving*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kuipers, E. (2016). 'Maak medicijn goedkoper door dure patiënten bij elkaar te zetten'. *NRC*, 2 december 2016.
- Kusunoki, S. (2016). 'Hayek on Corporate Social Responsibility'. *Constitutional Political Economy*, Vol. 27(1), p. 93-110.
- Kuyper, A. (1880). *Souvereiniteit in Eigen Kring*, Amsterdam: J.H. Kruyt
- Kuyper, A. (1891). *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie*, Amsterdam: J.A. Wormser.
- Kuyper, A. (1907 (origineel gepubliceerd in 1879)). *Ons Program*, Hilversum/Pretoria: Höveker & Wormser.
- Kuyper, A. (2002 (1898)). *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen in Oktober 1898 te Princeton gehouden*. Bewerkt en ingeleid door dr. George Harinck, Kampen: Kok.
- Leys, C. (2001). *Market-driven Politics: Neoliberal Democracy and the Public Interest*, Londen: Verso.
- Lezaun, J. & Montgomery, C.M. (2015). 'The pharmaceutical commons: Sharing and exclusion in global health drug development'. *Science, Technology & Human Values*, Vol. 40(1), p. 3-29.
- License to Heal (2017). *Toegankelijke Medicijnen: Manifest Samenwerkende Politieke Jongeren Organisaties & Partners*, gedownload van: https://www.licensetoheal.nl/files/manifest_v1.pdf
- Light, D & Lexchin, J. (2012). 'Pharmaceutical R&D: What do we get for all that money?'. *British Medical Journal*, Vol. 345, p. 22-25.

- Linde H. Van der (2013). 'Het pillenbedrog'. *Volkskrant*, 18 mei 2013. Gedownload van: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4328/Opinie/article/detail/3443659/2013/05/18/Het-pillenbedrog.dhtml>
- Lipschutz, R.D. & Fogel, C. (2004). "Regulation for the rest of us?" Global civil society and the privatization of transnational regulation'. In: Hall, R.B. & Biersteker, T.J (eds). *The Emergence of Private Authority in Global Governance*, Cambridge: Cambridge University Press, p. 115-140.
- Livestro, J. & Kribbe, H. (1996). 'Geen 'deugden voor velen' zonder hiërarchische orde in maatschappij'. *Trouw*, 18 mei 1995.
- Luitwieler, S. (2013). In *Verscheidenheid Verenigd: Een Positief-Kritische Visie op de Europese Unie*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Luitwieler, S. (2015). 'Herman Dooyeweerd en de internationale politiek'. *Herman Dooyeweerd Symposium, VU Amsterdam*, 15 oktober 2015, gedownload van: <http://www.christelijkefilosofie.nl/wp-content/uploads/2015/10/Herman-Dooyeweerd-en-de-international-politiek-Sander-Luitwieler.pdf>.
- Luitwieler, S. (2015). 'The distinct nature of the european union'. *Philosophia Reformata*, Vol. 80, p. 123-139.
- Luyn, A. Van (1999). 'Recht doen om gerechtigheid'. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, Best: Damon, p. 169-185.
- Ma, C.K.K., Danta, M., Day, R. & Ma, D.D.F. (2018). 'Dealing with the spiralling price of medicines: Issues and solutions'. *Internal Medicine Journal*, Vol. 48, p. 16-24.
- MacIntyre, A., Kommers, D.P. & Solomon, W.D. (1990). 'The privatization of good: An inaugural lecture'. *The Review of Politics*, Vol. 52(3), p. 344-377.
- Mahon, J.F. & Gowan, R.A. (1991). 'Searching for the common good: A process-oriented approach'. *Business Horizons*, (July-August), p. 79-86.
- Mäkinen, J. & Kourula, A. (2012). 'Pluralism in political corporate responsibility'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(4), p. 649-678.
- Marlet, M.F.J. (1954). *Grundlinien der Calvinistischen 'Philosophie der Gesetzesidee' als Christliche Transzendentalphilosophie*, München: Karl Zink Verlag.
- Marlet, M.S.J. (1961). 'Wijsbegeerte der wetsidee en Thomistisch denken'. In: Dijk, W.K. (ed.). *Perspectief: Feestbundel van de Jongeren bij het Vijfentwintig Jarig Bestaan van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte*, Kampen: Kok, p. 36-42.
- Mascarenhas, O.A., Kesavan, R. & Bernacchi, M. (2008). 'Buyer-seller information asymmetry: challenges to distributive and corrective justice'. *Journal of Macromarketing*, Vol. 28(1), p. 68-84.
- Matten, D. & Crane, A. (2005). 'Corporate citizenship: Towards an extended theoretical conceptualization'. *Academy of Management Review*, Vol. 30, p. 166-179.
- Matten, D. & Moon, J. (2008). "Implicit" and "explicit" CSR: A conceptual framework for a comparative understanding of corporate social responsibility'. *The Academy of Management Review*, Vol. 33(2), p. 404-424.
- McCann D.P. (2002). 'Business corporations and the principle of subsidiarity'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, p. 169-185.

- McIlroy, D.H. (2003). 'Subsidiarity and sphere sovereignty: Christian reflections on the size, shape and scope of government'. *Journal of Church and State*, Vol. 45(4), p. 739-763.
- McWilliams, A. & Siegel, D. (2001). 'Corporate Social Responsibility: a Theory of the firm perspective'. *Academy of Management Review*, Vol. 26(1), p. 117-127.
- Melé, D. (2002). 'Not only stakeholder interests: The firm oriented toward the common good'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, p. 190-214.
- Melé, D. (2009). 'Integrating personalism into virtue-based business ethics: the personalist and the common good principles'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 88, p. 227-244.
- Menard, C. & Shirley, M. (2014). 'The contribution of Douglas North to new institutional economics'. In: Galiani, S. & Sened, I. (eds). *Institutions, Property Rights, and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Messner, J. (1949 (1965)). *Social Ethics: Natural Law in the Western World*, St. Louis: B. Herder Book Co.
- Minister B. Bruins (2017). *Brief aan de Tweede Kamer: Voortgang Geneesmiddelenbeleid*, kenmerk 1247612-169624-GMT (Kamerstuk 29477, nr. 442), 16 november 2017.
- Minister E.I. Schippers (2013). *Brief aan de Tweede Kamer: Standpunt Onderzoek Wet Geneesmiddelenprijzen*, kenmerk 121880-104730-GMT, 31 mei 2013.
- Ministerie van Economische Zaken (2008). *Energiebeleid 2008*.
- Mises, L. Von (1963). *Human Action. A Treatise on Economics*, San Francisco: Fox & Wilkes.
- Moerman, L. & Laan, S. Van der (2006). 'TRIPS and the pharmaceutical industry: Prescription for profit?'. *Critical Perspectives on Accounting*, Vol. 17, p.1089–1106.
- Mouw, R.J. (2000). 'Some reflections on sphere sovereignty'. In: Lugo, L.E. (ed.). *Religious Pluralism, and Public Life: Abraham Kuyper's Legacy for the Twenty-First century*, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, p. 87-109.
- Mueller, F.H. (1943). 'The principle of subsidiarity in the Christian tradition'. *The American Catholic Sociological Review*, Vol. 4(3), p. 144-157.
- Nederlandse Zorgautoriteit (2016). *Monitor Contractering en Inkoop Geneesmiddelen in de Medisch-Specialistische Zorg (eerste kwartaal 2016)*.
- NOS (2019). 'Bruins doet dringend appel om prijs kankermedicijn te verlagen'. NOS, 11 januari, gedownload van: <https://nos.nl/artikel/2266960-bruins-doet-dringend-appel-om-prijs-kankermedicijn-te-verlagen.html>.
- Nuijtern, M.J.C. & Vis, J. (2018). 'Economic comments on proposal for novel cancer drug pricing model'. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 15(9), p. 587.
- O'Brien, T. (2009). 'Reconsidering the common good'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 85, p. 25-37.
- O'Donovan, O. (1996). *The Desire of the Nations. Rediscovering the Roots of Political Theology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD (2008). *Pharmaceutical Pricing Policies in a Global Market*, OECD Health Policy Studies, Parijs: OECD Publishing

- OECD (2017). *Health at a Glance 2017: OECD Indicators*, Parijs: OECD Publishing.
- O’Riordan, L. (2006). *CSR and Stakeholder Dialogue: Theory, Concepts, and Models for the Pharmaceutical Industry*, MRES Dissertation. University of Bradford, Bradford, UK.
- O’Riordan, L. (2010). *Perspectives on Corporate Social Responsibility (CSR): Corporate Approaches to Stakeholder Engagement in the Pharmaceutical Industry in the UK and Germany*, PhD Thesis, Bradford University School of Management, Bradford, UK.
- O’Riordan, L. (2017). *Managing Sustainable Stakeholder Relationships: Corporate Approaches to Responsible Management*, Cham: Springer.
- O’Riordan, L. & Fairbrass, J. (2008). ‘Corporate Social Responsibility (CSR): Models and theories in stakeholder dialogue’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 83, p. 745–758.
- O’Riordan, L. & Fairbrass, J. (2008). ‘CSR—Theories, models and concepts in stakeholder dialogue—A model for decision-makers in the pharmaceutical industry’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 83(4), p. 754–758.
- O’Riordan, L. & Fairbrass, J. (2014). ‘Managing stakeholder engagement: A new conceptual framework’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 125(1), p. 121–145.
- O’Riordan, L., Zmuda, P. & Heinemann, S. (2015). *New Perspectives on Corporate Social Responsibility: Locating the Missing Link*, Wiesbaden: Springer.
- Offen, A. (2012). ‘Self-interest, sympathy and the invisible hand: From Adam Smith to market liberalism’. *Economic Thought*, Vol. 1(2), p. 1–14.
- Oostlander, A.M. (1992) ‘Horizontale subsidiariteit’. *Christen-Democratische Verkenningen* (9/92).
- Opdebeeck, H. (2009). ‘The common good as a global wealth: Preventing globalization from leading to an ethical decay of the common good’. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 83–99.
- Ossewaarde, M. (2011). ‘Settling the “social question”. Three variants of modern christian social thought’. *Journal of Markets & Morality*, Vol. 14(2), p. 301–317.
- Ovaska, T. & Takashima, R. (2006). ‘Economic policy and the level of self-perceived well-being: An international comparison’. *Journal of Socio-Economics*, Vol. 35, p. 308–325.
- Papanicolas, I. & Smith, P. (eds) (2013). *Health system performance comparison: An agenda for policy, information and research*, Open University Press.
- Paus Benedictus XVI (2005). *Deus Caritas Est*. Gedownload van: <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=715>
- Paus Benedictus XVI (2009). *Caritas in Veritate*. Gedownload van: <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=2254>
- Paus Johannes Paulus II (1981). *Laborem Exercens*. Gedownload van : <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=712>
- Paus Johannes Paulus II (1987). *Sollicitudo Rei Socialis*. Gedownload van: <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=350>
- Paus Johannes Paulus II (1988). *Christifideles Laici*. Gedownload van: <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=692>
- Paus Johannes Paulus II (1991). *Centesimus Annus*. Gedownload van: <https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=3>

- Paus Johannes XXIII (1961). *Mater et Magistra*, Gedownload van:
<https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=90>
- Paus Johannes XXIII (1963). *Pacem in Terris*. Gedownload van:
<https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=53>
- Paus Leo XIII (1891). *Rerum Novarum*, Hilversum: Gooi & Sticht, 1948.
- Paus Paulus VI (1965). *Gaudium et Spes*. Gedownload van:
<https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=575>
- Paus Paulus VI (1967). *Populorum Progressio*. Gedownload van:
<https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=266>
- Paus Pius XI (1931). *Quadragesimo Anno*. Hilversum: Gooi & Sticht, 1948.
- Paus Pius XI (1937). *Divini Redemptoris*. Gedownload van:
<https://www.rkddocumenten.nl/rkd docs/index.php?mi=600&doc=594>
- Pauselijke Raad voor Gerechtigheid en Vrede (2008). *Compendium van de Sociale Leer van de Kerk*, Brussel: LICAP.
- Persky, J. (1989). 'Retrospectives. Adam Smith's invisible hands'. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 3(4), p. 195-201.
- Peterson, D.J. (2014). 'Economics and morality: Friedrich von Hayek and the common good'. *Humanitas*, Vol. 27(1-2), p. 82-121.
- PhRMA (2011). *Profile Pharmaceutical Industry*.
- POC (2012). *Verbinding Verbroken? Onderzoek naar de Parlementaire Besluitvorming over de Privatisering en Verzelfstandiging van Overheidsdiensten, Deelrapport C*.
- Pollitt, C. (2000). 'Is the emperor in his underwear? An analysis of the impacts of public management reform'. *Public Management*, Vol. 2(2) p. 181-200.
- Porter, M.E. (1980). *Competitive Strategy. Techniques for Analyzing Industries and Competitors*, New York: Free Press.
- Prasad, V. & Mailankody, S. (2017). 'Research and development spending to bring a single cancer drug to market and revenues after approval'. *JAMA Internal Medicine*, Vol. 177(11), p. 1569-1575.
- Prasad, V., De Jesus, K. & Mailankody, S. (2017). 'The high price of anticancer drugs: origins, implications barriers, solutions'. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 14(6), p. 381-390.
- Putnam, R.D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Raad voor de Volksgezondheid (2008). *Farmaceutische Industrie en Geneesmiddelengebruik: Evenwicht tussen Publiek en Bedrijfsbelang*, Breda: Koninklijke Broese & Peereboom.
- Ramsey, S.D., Blough, D.K., Kirchhoff, A.C., Fedorenko, C.R., Snell, K.S., Kreizenbeck, K.L., Newcomb, P., Hollingworth, W. & Overstreet, K.A. (2013). 'Washington State cancer patients found to be at greater risk for bankruptcy than people without a cancer diagnosis'. *Health Affairs*, Vol. 32(6), p. 1143-1152.
- Rasche, A. (2015). 'The corporation as a political actor – European and North American perspectives'. *European Management Journal*, Vol. 33, p. 4-8.
- Rendtorff, J.D. (2009). 'Business, society and the common good: The contribution of Paul Ricoeur.' In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 345-367.

- Rhonheimer, (1993). ‘The cognitive structure of the natural law and the truth of subjectivity’. *The Thomist*, Vol. 67(1), p. 1-44.
- RICHTLIJN 2001/83/EG VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD van 6 november 2001. Tot vaststelling van een communautair wetboek betreffende geneesmiddelen voor menselijk gebruik, artikel 2.
- Robbins, L. C. (1945). *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*, Londen: Macmillan.
- Robinson, L.J. & Siles, M.E. (1999). ‘Social capital and household income distribution in the United States’. *Journal of Socio-Economics*, Vol. 28, p. 42-94.
- Rodwin, M.A. (2013). ‘Five un-easy pieces of pharmaceutical policy reform’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41(3), p. 581-589.
- Rodwin, M.A. (2013). ‘Institutional corruption and the pharmaceutical policy’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41(3), p. 544-552.
- Rommen, H.A. (1945). *The State in Catholic Thought: A Political Philosophy*, St Louis: B. Herder Book Company.
- Rothschild, M. & Stiglitz, J.E. (1976). ‘Equilibrium in competitive insurance markets: An essay on the economics of imperfect information’. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 90(4), p. 629–649.
- Rotschildt, E. (2013). *Economic Sentiments*, Harvard: Harvard University Press.
- Sachs, J. (2012). *The Price of Civilization: Economics and Ethics after the Fall*, New York: Vintage Publishing.
- Sah, S. & Fugh-Berman, A. (2013). ‘Physicians under the influence: Social psychology and industry marketing strategies’. *Journal of Law, Medicine & Ethics*, Vol. 41, p. 665-672.
- Sampat, P. (2003). ‘Scrapping mining dependence’. In: *State of the World 2003*. The Worldwatch Institute, p. 110-129.
- Sandefur, T. (2009). ‘Some Problems with spontaneous order’. *The Independent Review*, Vol. 14(1), p. 5-25.
- Sandel, M. (2016). *Why we shouldn't Trust Markets with our Civic Life*, Ted Presentation. Gedownload van: https://www.ted.com/talks/michael_sandel_why_we_shouldn_t_trust_markets_with_our_civic_life?language=1&en_US
- Sandmo, A. (2014). *Adam Smith and Modern Economics*, Norwegian School of Economics.
- Santos, N.J.C. (2009). ‘”Just” markets from the perspective of Catholic social teaching’. *Journal of Business Ethics*, Vol. 89, p. 29-38.
- Schaap, S. (2016). *Rechtsstaat in Verval: Over de Lange Mars door de Instituties*, Best: Damon, B.V.
- Schakel, L., Stoopendaal, A. & Bal, R. (2016). ‘Publieke belangen in de zorg: Wie borgt ze, wie vult ze in?’. *Tijdschrift voor Toezicht*, Vol. 7(2), p. 10-28.
- Scherer, A.G. (2018). ‘Theory assessment and agenda setting in political CSR: A critical theory perspective’. *International Journal of Management Reviews*, Vol. 20, p. 387–410.
- Scherer, A.G. & Palazzo, G. (2011). ‘The new political role of business in a globalized world: A review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy’. *Journal of Management Studies*, Vol. 48(4), p. 899-931.

- Scherer, A.G., Rasche, A., Palazzo, G. & Spicer, A. (2016). 'Managing political corporate social responsibility: new challenges and directions for PCSR 2.0.' *Journal of Management Studies*, Vol. 53, p. 273–298.
- Schindler, J.H. (ed.) (2008). *Christianity and Civil Society: Catholic and Neo-Calvinistic Perspectives*, Lanham: Lexington Books.
- Schippers, E.I. (2017). *Commissiebrief Tweede Kamer inzake Verzoek om Reactie aangeboden Manifest 'Toegankelijke medicijnen' door License to Heal en Samenwerkende Politieke Jongerenorganisaties*, 1 februari 2017.
- Schumpeter, J.A. (1976). *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper & Row.
- Schwartz, S.S. & Carroll, A.B. (2003). 'Corporate social responsibility: A three domains approach'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 13(4), p. 503-530.
- SEO Economisch Onderzoek (2013). *Energiebeleid in Onbalans*.
- Siedentop, L. (2014). *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Simm, K. (2011). 'The concepts of common good and public interest: From Plato to biobanking'. *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, Vol. 20, p. 554-562.
- Sison, A.J.G. & Fontrodona, S.J. (2012). 'The common good of the firm in the Aristotelian-Thomistic tradition'. *Journal of Business Ethics Quarterly*, Vol. 22(2), p. 211-246.
- Sison, A.J.G. & Fontrodona, J. (2013). 'Participating in the common good of the firm'. *Journal of Business Ethics*, Vol. 113, p. 611-625.
- Skillen, J.W. (1988). 'Toward an comprehensive science of politics'. *Philosophia Reformata*, Vol. 53, p. 33-58.
- Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). 'Sphere sovereignty, creation order, and public justice'. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, p. 397-417.
- Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (1991). 'Subsidiarity, natural law, and the common good: An evaluation'. In: Skillen, J.W. & McCarthy, R.M. (eds). *Political Order and the Plural Structure of Society*, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, p. 377-395.
- Smith, A. (1984 (1723-1790)). *The Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Smith, A. (2007 (1776)). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edited by S. M. Soares. MetaLibri Digital Library, 29th May 2007.
- SOMO (2011). *Ander Europa, Europa en de Financiële Markten*, Flyeralarm Maastricht.
- Song, R. (1997). *Christianity and Liberal Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Sorauf, F. (1957). 'The public interest reconsidered'. *The Journal of Politics*, Vol. 19(4), p. 616-639.
- Spitz, J. & Wickham, M. (2012). 'Pharmaceutical high profits: The value of R&D, or oligopolistic rents?'. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 71(1), p. 1-36.
- Steenbergen, E. van (2018). 'Ziekenhuizen mogen nu zelf medicijnen maken en zo de farmaceut omzeilen'. *NRC*, 27 november, gedownload van: <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/11/27/weg-vrij-voor-omzeilen-farmaceut-a2756758>.

- Stichting Farmaceutische Kengetallen (SFK) (2016). *Data en Feiten 2016: Het Jaar 2015 in Cijfers*.
- Stiglitz, J. E. (2010). *Vrije Val*, Amsterdam: Spectrum.
- Tavis, L.A. (2002). 'Modern contract theory and the purpose of the firm'. In: Cortright, S.A. & Naughton, M.J. (eds). *Rethinking the Purpose of Business: Interdisciplinary Essays from the Catholic Tradition*, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, p. 215-236.
- Taylor, C. (2007). *A Secular Age*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Te Velde, R. (1999). 'Een wijzing van de natuur?'. In: Waanders, S. (ed.). *Ontmoetingen van Geloof en Wereld*, Best: Damon, p. 213-232.
- Thomas van Aquino (1265-1274). *Summa Theologiae, Theologische Summa van den H. Thomas van Aquino, Latijnse en Nederlandse tekst uitgegeven door een groep dominicanen, Antwerpen, 1927-1943*. Gedownload van: <https://ilorentz.org/beenakker/Summa/>
- Thompson, James R. (2006). 'The federal civil service: The demise of an institution'. *Public Administration Review*, Vol. 66(4), p. 496-503.
- Tiemstra, J.P. (1999). 'Every square inch'. In: Dean, J.M. & Waterman, A.M.C. (eds). *Religion and Economics: Normative Social Theory*, Dordrecht: Springer, p. 85-98.
- Tijdelijke commissie onderzoek financieel stelsel (2010). *Parlementair Onderzoek Financieel Stelsel*, kst-31980-4.
- Trouiller, P., Olliaro, P., Toreele, E., Orbinski, J., Laing, R & Ford, N. (2002). 'Drug development for neglected diseases: A deficient market and a public-health failure'. *The Lancet*, Vol. 359(9324), p. 2188-2194.
- Turner, D. (2013). *Thomas Aquinas: A Portrait*, New haven: Yale University Press.
- Uyl-de Groot, C.A. & Löwenberg, B. (2018). 'Sustainability and affordability of cancer drugs: A novel pricing model'. *Nature Reviews Clinical Oncology*, Vol. 15(7), p. 405-406.
- VanBerg, V. (1994). 'Hayek's legacy and the future of liberal thought: Rational liberalism versus evolutionary agnosticism'. *Cato Journal*, Vol. 14, p. 179-199.
- Van Erp, H. (1994). *Het Politiek Belang*, Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Van Laarhoven, K. (2019). 'Opnieuw verhoogt een farmaceut de prijs van een 'weesgeneesmiddel' fors'. *NRC*, 10 januari.
- Van Til, K.A. (2008). 'Subsidiarity and sphere-sovereignty: a match made in ...?'. *Theological Studies*, Vol. 69, p. 610-636.
- Van Zuthem (1991). 'Openingsreferaat door H.J. Van Zuthem, Dynamisering van Verantwoordelijkheid'. In: *Congresboek van het Christelijk Sociaal Congres 1991*, Kampen: Kok, p. 27-35.
- Velasquez, M. (1992). 'International business, morality and the common good'. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 2(1), p. 27-40.
- Veraart, M. (2014). 'Moreel besef als borging van publieke belangen'. *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 99(4680), p. 140-143.
- Verkerk, M. (2013). 'Social entrepreneurship and impact investing'. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 209-221.

- Verstraeten, J. (2005). 'Solidariteit in de katholieke traditie'. In: De Jong, E. & Buijsen, M. (eds). *Solidariteit onder Druk? Over de Grens tussen Individuele en Collectieve Verantwoordelijkheid*, Klimmen: Valkhof Pers/Thijmgenootschap, p. 26-52.
- Vischer, R. (2001, 2002). 'Subsidiarity as a principle of governance: Beyond devolution'. *Indiana Law Review*, Vol. 35, p.103-142.
- Von Nell-Breuning, O.S.J. (1981). '50 jaar 'Quadragesimo Anno''. *Christen Democratische Verkenningen*, Vol. 12, p. 599-606.
- Votaw, D. (1972). 'Genius becomes rare: A comment on the doctrine of social responsibility Pt. 1'. *California Management Review*, Vol. 15(2), p. 25-31.
- Vreugdenhil, M. (2012). *Nederland Participatieland? De Ambitie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) en de Praktijk in Buurten, Mantelzorgrelaties en Kerken*, Amsterdam: Vossiuspers UVA.
- Weinberger, L.D. (2014). 'The relationship between sphere sovereignty and subsidiarity'. In: Evans, M. & Zimmermann, A. (eds). *Global Perspectives on Subsidiarity*, Dordrecht: Springer, p. 49-63.
- Wetenschappelijke Instituut voor het CDA (1990). *Publieke Gerechtigheid: Een Christen-Democratische Visie op de Rol van de Overheid in de Samenleving*, Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Woldring, H.E.S. (1994). 'Dooyeweerd contra Gerbrandy en Ruppert: Dooyeweerd over medezeggenschap en bedrijfsorganisatie, en reacties van zijn critici'. In: Geertsema, H.G. & Zwart, J. (eds). *Herman Dooyeweerd 1894-1977: Breedte en Actualiteit van zijn Filosofie*, Kampen: Uitgeverij Kok, p. 88-113.
- Woldring, H.E.S. (1994). 'Dooyeweerts, Maritains en Simons Strijd om het Behoud van de Rechtsstaat'. *Christen-Democratische Verkenningen*, Vol.11, p. 476-484.
- Woldring, H.E.S. (1996). *De Christen-Democratie*, Utrecht: Het Spectrum.
- Woldring, H.E.S. (1996). 'Waar Bolkestein ophoudt'. *Trouw*, 4 mei 1996.
- Woldring, H.E.S. (2000). 'Multiform responsibility and the revitalization of civil society'. In: Lugo, L.E. (ed.). *Religious Pluralism, and Public Life: Abraham Kuyper's Legacy for the Twenty-First century*, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, p. 175-188.
- Wolterstorff, N. (1983). *Until Peace and Justice Embrace*, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing Co.
- Wood, D.J. (1991). 'Corporate Social Responsibility revisited'. *The Academy of Management Review*, Vol. 16(4), p. 691-718.
- Workman, P., Draetta, G.F., Schellens, J.H.M. & Bernards, R. (2017). 'How much longer will we put up with \$100,000 cancer drugs?'. *Cell*, Vol. 168, February 9, p. 579-583.
- Woudenberg, R. van (1996). *Kennis en Werkelijkheid*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Woudenberg, R. van (2004). *Gelovend Denken*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- WRR (2000). *Het Borgen van Publiek Belang*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- WRR (2012). *Publieke Zaken in de Marktsamenleving*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2019). *Geld en Schuld: De Publieke Rol van Banken*, Den Haag: WRR

- Yamada, N.K. (2009). 'Business ethics and inter-religious contribution in the age of globalization'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 121-135.
- Yin, R.K. (2009). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, 4th edition, E-book, California: Sage.
- Yin, R.K. (2018). *Case Study Research and Applications: Design and Methods*, 6th edition, Londen: Sage.
- Zafar, S.Y., Peppercorn, J.M., Schrag, D., Taylor, D.H., Goetzinger, A.M., Zhong, X. & Abernethy, A.P. (2013). 'The financial toxicity of cancer treatment: A pilot study assessing out-of-pocket expenses and the insured cancer patient experience.' *The Oncologist*, Vol. 18, p. 381-390.
- Zak, P. J. & Knack, S. (2001). 'Trust and growth'. *The Economic Journal*, Vol. 111(470), p. 295–321.
- Zijlstra, A. (2013). 'The neoliberal delusion a religious-philosophical critique'. *Philosophia Reformata*, Vol. 78, p. 162-178.
- Zorginstituut Nederland (2018). *Pakketadvies Nusinersen (Spinraza®)*, 5 februari 2018, referentie: 2018003862.
- Zsolnai, L. (2009). 'Nature, society and future generations'. In: Bettignies, H-C. de & Lépineux, F. (eds). *Business, Globalization and the Common Good*, Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, p. 139-152.

Websites

- <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2015/09/11/schippers-wil-meer-helderheid-over-kosten-medicijnen>, bekeken op 15-5-2019
- <https://www.vereniginginnovatievegeneesmiddelen.nl/leden>, bekeken op 16-11-2018.
- <http://wetten.overheid.nl/BWBR0007867/2013-01-01>, bekeken op 15-5-2019

Samenvatting (Engels)

The market and public interests: an analysis from the perspective of neo-liberal thought and the principles of subsidiarity and sphere sovereignty

Introduction

The market has become an important coordination mechanism in the economy, defended in politics of the last decennia. Governments have argued the importance of the market to reconcile supply and demand. The market was also considered a good mechanism to serve the public interest of society. This development has been propagated by the neo-liberal thought that gained significant influence in economic politics in Western Europe and the USA from the 1980ties. Friedrich von Hayek and Milton Friedman, amongst others, have contributed significantly to the neo-liberal thought and advocated economic freedom and individual freedom in a spontaneous market order of society.

Public interests are defined in this thesis, as interests, which people, as part of a public community, have in common. Safeguarding of public interests has become more obscure and increasingly difficult due to applying the market mechanism to more and more domains of society. The care for public interests has narrowed down to the economic public interests only, since governments and authorities have focused on promoting the market. Moreover, vacant responsibilities for the public interests arise in e.g. banking, pharmaceutical industry and the energy sector, because governments have withdrawn to let the market take over, and/or because globalization makes it increasingly difficult for governments to take care of the public interests of their own societies.

These vacant responsibilities become apparent when structures in society are fundamentally changing, e.g. due to globalization. Then also fundamental questions arise, like: what are the responsibilities of governments and businesses? What do we consider a good society? What public interests belong to that? To answer such questions, we need to dig deeper, and different ideological and philosophical traditions can help to formulate answers.

Research questions

In this thesis, we will apply the perspective of the neo-liberal thought, the Catholic principle of subsidiarity and the Reformed principle of sphere sovereignty, to identify

the role and responsibilities of governments and businesses for public interests in the context of a market society. The central questions of this thesis are:

1. What is the meaning of the principles of subsidiarity and sphere sovereignty for the responsibilities of government and companies for public interests?
2. How do these principles supplement the neo-liberal view on the responsibilities of governments and companies for public interests?

Neo-liberal thought: the market, public interests and responsibilities of government and companies

In neo-liberal thought the interest of society will be best promoted when individuals pursue their self-interest in a spontaneous market order. Governments shall support a spontaneous order of the market to guarantee individual and economic freedom. Hayek identifies the market on one hand as a neutral instrument that can be used to sustain humanity, but on the other hand, he regards the market order *de facto* as the instrument for promoting the common good of society and the purpose of all political policy. The latter shows that the public domain of society is actually not neutral, but is interpreted on the basis of economic values only, with little attention to ethical and social issues.

From the perspective of neo-liberal thought, the purpose of business is making profit, within legal and moral boundaries. Most economic Corporate Social Responsibility (CSR) theories are based on neo-liberal thought, in which the interpretation of responsibilities is based on the market order of society. Political CSR theories attempt to make companies responsible for public interests. However, these attempts lack a vision on the fundamental responsibilities of governments and companies. Also in the stakeholder theory about CSR it is difficult to define the responsibilities of governments and companies for public interests, and there is no alternative underlying social-philosophical framework in it other than the neo-liberal thought. An alternative substantive interpretation of CSR requires an alternative social-philosophical fundament, which can support the interpretation and distribution of responsibilities between government and business for specific social issues.

Issues in neo-liberal thought

A number of issues in neo-liberal thought regarding responsibilities of governments and companies for public interests are identified:

1. (Partly) vacant responsibilities for public interests

Public interests as interests that people have in common as members of the public domain of society cannot be defined from Hayek's perspective. According to Hayek, the spontaneous market order should guarantee that the interest of society is best served by letting individuals pursue their self-interests. However, if the market order cannot or will not serve the public interests, then a vacant responsibility for public interests arises.

2. Market oriented interpretation of responsibilities

According to Hayek, society is an economic sphere, in which individual freedom is pivotal. There is no room for other than economic values. Consequentially, little to no attention is paid to social and ethical responsibilities and the common good of communities.

3. The market, responsibilities and the importance of communities

In neo-liberal thought much attention is paid to the 'rule of law' and the protection of property rights. These institutions create certain level of trust. However, this form of 'generalized trust' alone is not enough for a proper functioning market. Also morally developed communities are a prerequisite to realize the necessary trust between people for the market to function well. This is an important base for the development of the market into a comprehensive social system. Due to the emphasis on individuals and the market, little attention is paid to the importance of communities, in particular to their problem solving capabilities for social issues and their role in taking responsibility.

4. Neo-liberal thought in an international context

The impact of the mentioned issues is considerable in an international context. While government is nationally organized, often companies are internationally organized and markets have an international character. Who is responsible for the proper functioning of international markets? And who is responsible for issues like global warming and the reduction of CO₂? Hayek acknowledges the problems arising from international markets. He argues other philosophical principles are needed than those that have been developed so far in neo-liberal thinking.

Subsidiarity and sphere sovereignty

In this thesis, the principles of subsidiarity and sphere sovereignty are used to give an alternative view on public interests and the responsibilities of governments and companies. From the perspective of these principles we try to find solutions for the abovementioned issues in neo-liberal thought. The principles also provide input for an alternative substantial foundation of Corporate Social Responsibility (CSR).

Subsidiarity is a principle in the Catholic social doctrine, with an ontological foundation in the world as a God-created reality, closely related to notions of human dignity, solidarity and common good. Subsidiarity means that responsibilities of lower communities should not be taken on by higher communities. It also means that higher communities should offer support to lower communities in their pursuit of the common good, with the aim of making the community self-supportive again.

Sphere sovereignty is also founded in the divine order of reality. Sphere sovereignty emphasizes that reality consists of different aspects (social, ethical, economical etc.) that are irreducible to each other, but also function in relation to each other. Social structures have their own responsibilities arising from their structural principle and their qualifying function. The juridical qualifying function, public justice,

sets boundaries to acting of governments; the economical qualifying function, solving scarcity in a responsible way, sets boundaries to acting of companies, etc. Each social structure has to respect the sphere sovereignty of other social structures.

Solving issues in neo-liberal thought

Both the principle of subsidiarity and sphere sovereignty provide answers to the abovementioned issues in neo-liberal thought. Dooyeweerd explains the public interest from the notion of public justice. Public interests are broader than the promotion of the market order only. According to sphere sovereignty, governments should weigh individual and public interests to promote public justice, whilst taking into account the sphere sovereignty of social structures. Catholic social thought stresses that markets should be embedded in morally developed social structures, which strive for the 'common good'. Governments should act subsidiarily, focused on common good. In this way, ethical and social issues can be addressed in the public domain of society.

According to the principles of subsidiarity and sphere sovereignty, society is much more than a system, which reconciles supply and demand on the market. The economic aspect is only one aspect of society and human existence. The market by itself does not ensure a good society. It is an instrument that can serve society only if it is embedded in morally connected communities. In Catholic social teaching, economic activities, markets and communities are part of the same society, oriented towards common good. From the perspective of Dooyeweerd, partnerships like the market, are embedded in social structures. Individualization tendencies stimulated by the market need counterbalancing by institutional and social structures. This is an important addition to neo-liberal thought.

The principles of subsidiarity and sphere sovereignty offer an alternative for the market-oriented interpretation of responsibilities of social structures (including business). The principle of subsidiarity stresses the responsibilities of social structures for the whole of society in relation to common good. Social structures are primarily communities of people where notions of human dignity, solidarity and common good are important. These notions and orientation of communities towards common good should not be replaced by the market. The principle of sphere sovereignty stresses the substantial nature of social structures based on their structural principle. This defines the purpose of the social structures and the basis for the related responsibilities.

Furthermore, the principles of subsidiarity and sphere sovereignty provide important tools to set boundaries to the acting of social structures. According to the principle of subsidiarity, the boundaries are set by the common good and subsidiarity. According to the principle of sphere sovereignty, the boundaries are set by the specific nature of social structures.

The principles of subsidiarity and sovereignty also provide another substantial interpretation of the responsibilities of companies. Companies do not only have a place

in the order of market, but also in the order of society. According to subsidiarity, the responsibilities for common good should not only be concentrated at governments, but all private actors, including companies, should strive for common good. Governments intervene subsidiary only when companies cannot or will not take their responsibility. The principle of sphere sovereignty contributes to the substantial interpretation of corporate responsibilities by emphasizing various aspects of the responsibilities of companies. In this study, Carroll's CSR pyramid was interpreted from Dooyeweerd's perspective, wherein various aspects of the company such as the economic, legal and moral aspects are succeeding each other. Due to the simultaneous realization of norms, governed by their main economic destination aspect, companies should also be oriented towards society.

Case study

The implications of neo-liberal thought and the principles of subsidiarity and sphere sovereignty for the responsibilities of governments and companies for public interests are summarized in a research model. The model is tested in a case study about serving the public interest in the pharmaceutical sector. The specific research question is to what extent governments may request insight into the cost structure of pharmaceutical companies, driven by the high prices of medicines. From the neo-liberal point of view, asking for insight into the cost structure of pharmaceutical companies cannot be legitimized. Governments can make only general rules against inappropriate monopoly positions. Therefore, based on neo-liberal thought, the market order in the pharmaceutical industry does not have to lead to affordable medicines from a moral point of view. Medicines have to be traded via the market. Ethical and social issues like the availability and accessibility of medicines are not addressed in the market.

Based on the principle of subsidiarity, governments may only request insight into the cost structure of companies if pharmaceutical companies are unable or unwilling to take their responsibility for the common good. Another important addition to neo-liberal thought is that social structures, for example trade associations, can be considered as intermediaries for the common good of society, instead of representing only the private interests of pharmaceutical companies.

According to the principle of sphere sovereignty, governments are allowed to intervene if individual interests of pharmaceutical companies violate public health interests, for example if pharmaceutical companies exploit their monopoly position by charging very high prices. Hospitals, health insurers, industry associations and doctors' organizations play an important role based on their own responsibilities, in keeping society in balance by providing a counterweight to the interests of pharmaceutical companies.

Curriculum vitae

M.J.C. (Mathilde Joanne Cornelia) Blok

Geboren op 28 oktober 1979, te Zeist

Opleiding

- Atheneum (GS Guido de Bres, Amersfoort, 1992-1998)
- Bedrijfseconomie (Financial Economics, Entrepreneurship & Business Strategy, Erasmus Universiteit Rotterdam, 1998-2002, afgestudeerd)
- Wijsbegeerte (Tilburg University/Vrije Universiteit Amsterdam, 2002-2005, afgestudeerd)

Loopbaan

2020 – heden	Innoviq, senior projectmanager
2013 – 2019	Buitenpromovendus Theologische Universiteit Kampen/Tilburg University
2016 – 2018	Expat in Jakarta, Indonesië
2012 – 2014	Expat in St Petersburg, Rusland
2010 – 2012	Oosterhuis Consultancy, eigenaar, projectleider en -adviseur
2003 – 2010	Hordijk & Hordijk, adviseurs voor organisatie en financiën BV, onderzoeker-adviseur
2003	Universiteit van Tilburg, student-assistent
2002	Economisch Instituut voor Midden- en kleinbedrijf, onderzoeker
2000 – 2003	Open Universiteit, dienstverlener voor studenten

Publicaties

- Blok, M.J.C. (2009). ‘Calvijn en de sociale ontwikkelingen in de tijd van de Reformatie’. In: *Calvijn op Scherp. Congresbundel. Calvijns visie op politiek, arbeid, economie en recht*, p. 59-65.
- Blok, M.J.C (2005). ‘Solidariteit in christelijk sociaal perspectief’. In: Visser, C. & Kuiper, R. (eds). *Over de schutting. Op weg naar nieuwe solidariteit*, Barneveld: Uitgeverij de Vuurbaak.
- Gelderen, M. Van & Blok, M. (2005). ‘Voltooien versus afbreken van de opstartfase van een onderneming’. In: Burggraaf, W. et al. (eds). *Ondernemerschap en Ondernemen. De Ondernemer Centraal*, Zwolle: Netwerk Pers.

- Blok, M. & Graafland, J. (2004). 'Subsidiariteit, soevereiniteit in eigen kring en de bouwfraude'. *Philosophia Reformata*, Vol. 69, p. 2-13.
- Blok, M. & Gelderen, M. Van (2004). 'Succes- en risicofactoren in de opstartfase van een onderneming'. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie (MAB)*, p. 185-193.

